

**T.C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**ANADOLU'DA BULUNAN GEÇ ANTİK ÇAĞ MEZAR TIPLERİ VE
DİNİ MİMARİ İLE OLAN İLİŞKİLERİ**

DOKTORA TEZİ

Güzin BİLİR

BURSA – 2020

T.C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI

**ANADOLU'DA BULUNAN GEÇ ANTİK ÇAĞ MEZAR TIPLERİ VE
DİNİ MİMARİ İLE OLAN İLİŞKİLERİ**

DOKTORA TEZİ

Güzin BİLİR

Danışman:

Prof. Dr. Derya ŞAHİN

BURSA – 2020

Yemin Metni

Yüksek Lisans / Doktora Tezi/Sanatta Yeterlik Tezi/ Çalışması olarak sunduğum “Anadolu’da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari İle Olan İlişkileri” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

11.05.2020

Adı Soyadı: Güzin Bilir

Öğrenci No: 77447001

Anabilim/Anasanat Dalı: Arkeoloji

Programı: Arkeoloji

Statüsü: Doktora

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı / Konusu: Anadolu'da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari İle Olan İlişkileri
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç
kısımlarından oluşan toplam 290 sayfalık kısmına ilişkin, 26/11/2019 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı
intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre,
tezimin benzerlik oranı % 5'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması
Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez
çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü
hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

11.05.2023

Güzin Bilir

Adı Soyadı: Güzin Bilir
Öğrenci No: 711447001
Anabilim Dalı: Arkeoloji
Programı: Arkeoloji
Statüsü: Doktora

Danışman

Prof. Dr. Derya ŞAHİN

D.Şahin

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Arkeoloji Anabilim / Ana sanat Dalı, Arkeoloji Bilim Dalı'nda 711447001 numaralı Güzin Bilir'in hazırladığı "Anadolu'da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari İle Olan İlişkileri" konulu Doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 04/20/ 2020 günü 14.00 -15.00 saatlerini arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .....**başarılı**..... (başarılı/~~başarısız~~) olduğuna .....**oybirliği**..... (oybirliği/~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Derya ŞAHİN

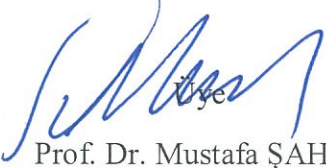
Bursa Uludağ Üniversitesi

20.04/20.20

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Arkeoloji Anabilim / Ana sanat Dalı, Arkeoloji Bilim Dalı'nda 711447001 numaralı Güzin Bilir'in hazırladığı "Anadolu'da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari İle Olan İlişkileri" konulu Doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 04/20/ 2020 günü 14.00 -15.00 saatlerini arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin *başarılı*..... (başarılı/başarısız) olduğuna *oybirliği*..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN

Bursa Uludağ Üniversitesi

20.../04./20...20

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Arkeoloji Anabilim / Ana sanat Dalı, Arkeoloji Bilim Dalı'nda 711447001 numaralı Güzin Bilir'in hazırladığı "Anadolu'da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari İle Olan İlişkileri" konulu Doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 04/20/ 2020 günü 14.00 -15.00 saatlerini arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .....Başarılı..... (başarılı/~~başarısız~~) olduğuna oybirliği..... (oybirliği/~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Üye

Doç. Dr. Emine TOK
Ege Üniversitesi

20.04/20.22

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Arkeoloji Anabilim / Ana sanat Dalı, Arkeoloji Bilim Dalı'nda 711447001 numaralı Güzin Bilir'in hazırladığı "Anadolu'da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari İle Olan İlişkileri" konulu Doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 04/20/ 2020 günü 14.00 - 15.00 saatlerini arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .....**Başarılı**... (başarılı/başarısız)olduğuna .....**oybirliği**.... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Doç. Dr. Ayça TİRYAKI
TÜRKMENOĞLU
İstanbul Üniversitesi

20/04/2020

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Arkeoloji Anabilim / Ana sanat Dalı, Arkeoloji Bilim Dalı'nda 711447001 numaralı Güzin Bilir'in hazırladığı "Anadolu'da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari İle Olan İlişkileri" konulu Doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 04/20/ 2020 günü 14.00 -15.00 saatlerini arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ..... başarılı ..... (başarılı/~~başarısız~~) olduğuna ..... oybirliği ..... (oybirliği/~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Filiz İNANAN

Bursa Uludağ Üniversitesi

20.04/2020

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Güzin BİLİR
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı : Arkeoloji
Bilim Dalı : Arkeoloji
Tezin Niteliği : Doktora
Sayfa Sayısı : 358
Mezuniyet Tarihi :
Tez Danışman(lar)ı : Prof.Dr. Derya ŞAHİN

Anadolu’da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari ile Olan İlişkileri

İlkçağ ve Orta Çağ arasındaki geçişin sağlandığı ara dönem olarak tanımlanan Geç Antik Çağ, 20. yüzyıldan itibaren tarih literatüründe yerini almıştır. Geç Antik Çağ, Roma İmparatorluğu’nda dinî ve siyasî olarak önemli değişimlerin yaşandığı yıllara tekabül etmektedir. Sınırları batıda İspanya, doğuda ise Hazar Denizi’ne kadar genişleyen imparatorluk bu çağda ikiye ayrılmış, yeni bir din olan Hristiyanlık resmî din ilan edilmiştir. Böylece Doğu Roma İmparatorluğu ve Batı Roma İmparatorluğu olarak ikiye ayrılan imparatorlukta politeizmden monoteizme geçiş yaşanmıştır. Anadolu toprakları, Doğu Roma İmparatorluğu’nun büyük bir kısmını oluşturması ve imparatorluğun başkentini de içinde barındırmasından dolayı Geç Antik Çağ’da imparatorluğun merkezî coğrafyası konumunda olmuştur. 1. ve 2. yüzyıllarda ortaya çıkan ve zaman içerisinde Anadolu topraklarında cemaatleşerek yayılım gösteren Hristiyanlıkta, 3 yüzyıl boyunca misyonerlik hareketleriyle tüm imparatorluğa yayılmıştır. 4. yüzyıldaki Hristiyanlığın resmi din ilan edilmesiyle, pagan dinden tek tanrılı inanca geçen toplum, eski alışkanlıklarından hemen kopamamış, devam eden ortalama 3 yüzyıl boyunca eski alışkanlıklarını Hristiyanlaştırarak sürdürmüştür. Ölümün kutsallaştığı bu yeni din anlayışı, insanların ölüm anlayışını etkilemiştir. Bu etkiler, ölü gömme ve cenaze hazırlıklarında çok fazla görülmemesine rağmen mezarlık tercihlerinde bu anlayışının var olduğu aşikardır.

Anahtar Sözcükler: Mezar, Din, Hristiyanlık, Geç Antik, Mezar Mimarisi

ABSTRACT

Name and Surname : Guzin BILIR
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Archeology
Branch : Archeology
Degree Awarded : PhD
Page Number : 358
Degree Date :
Supervisor : Prof Derya SAHIN

Characteristics of Burial Chambers in Late Antique Age Anatolia and Their Associations with Religious Architecture

Late Antiquity, defined as the intermediate period during which the transition between the Antiquity and the Middle Ages was provided, has taken its place in the history literature since the 20th century. The Late Antiquity corresponds to the years when significant religious and political changes took place in the Roman Empire. The empire, which expanded to Spain in the west and the Caspian Sea in the east, was divided into two in this era, and a new religion, Christianity, was declared the official religion. Thus, in the empire, which was divided into two as the Eastern Roman Empire and the Western Roman Empire, there was a transition from polytheism to monotheism. Anatolian lands became the central geography of the empire in the Late Antiquity, as it constituted a large part of the Eastern Roman Empire and contained the capital of the empire. In Christianity, which emerged in the 1st and 2nd centuries and spread over the Anatolian lands in time, spread throughout the entire empire with missionary movements throughout the 3rd century. With the declaration of Christianity as the official religion in the 4th century, the society, which passed from pagan religion to monotheistic, could not break away from its old habits and continued its old habits by Christianizing for an average of 3 centuries. This new conception of religion, where death is sanctified, has affected the understanding of death of its people. Although these effects are not seen in burial and funeral preparations, it is obvious that this understanding exists in cemetery preferences.

Keywords: Grave, Religion, Chistianity, Late Antique, Grave Architecture

ÖNSÖZ

Uzun ve zorlu akademik yolculuğun en özel ve en anlamlı bölümü olan Doktora sürecimde bana yol gösteren ve her an desteğiyle yanımda olan sayın hocam, danışmanım Sn. Prof. Dr. Derya Şahin'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Doktora süreci boyunca karşılaştığım engelleri benimle birlikte göğüsleyip bilimsel bir danışmandan çok daha fazlası olduğunuz için minnet ve şükranlarımı sunuyorum. Tüm bu zorlu süreç sizin varlığınız ve desteğinizle aşılması daha kolay hale geldi.

Çok kıymetli hocam Sn. Prof. Dr. Mustafa Şahin'e; lisans eğitimim sırasında, arkeolojinin yeni bir bilim dalı olan "Su Altı Arkeolojisi"yle tanışmama ve bu dalda eğitim almama olanaklar sağlandığı için gönülden teşekkür ediyorum. Arkeoloji ailesinin bana kattığı en kıymetli değerlerden biri de sizin varlığınız oldu. Desteğiniz, her zaman beni yüreklendiren varlığınızla benim için her şey çok daha kolay ve aşılabılır hale geldi. Minnetle teşekkürlerimi sunuyorum. Doktora yeterlilik sınav sürecimden beri yanımda olan, önerileriyle bana yol gösteren çok sevgili hocalarım Sn. Dr. Öğr. Üyesi Filiz İnanan, Sn. Doç.Dr. Emine Tok, Sn. Doç.Dr. Ayça Tırkyaki Türkmenoğlu'na ve Sn. Dr. Öğr. Üyesi Oktay Dumankaya'ya teşekkürlerimi sunarım. Bursa Uludağ Üniversitesi Arkeoloji bölümünden başta sevgili hocam Prof.Dr. İ. Hakan Mert olmak üzere sevgili arkadaşlarım, meslektaşlarıma; Dr. Öğr. Üyesi Serkan Gündüz, Işıl Gündüz, Arş. Gör. Hazal Çitakoğlu, Arş. Gör. Nur Deniz Ünsal, Arş. Gör. Gonca Gülsefa, Arş.Gör. Göknur Çetinkaya ve Arş.Gör. Serap Ala destek ve paylaşımlarınız için ayrıca sonsuz teşekkürlerimi gönülden sunuyorum.

Her zaman yanımda olan Düzce Üniversitesi Arkeoloji bölümü hocaları Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Yılmaz'a, Doç. Dr. Emre Okan'a, Dr. Safiye Aydın'a ve önerilerini açık bir şekilde paylaşıırken desteğini hiç esirgemeyen sevgili Dr. Hande Bulut'a sonsuz teşekkürler. Her zaman sonsuz desteği ile yanımda olan Düzce Üniversitesi Eski çağ Tarihi bölümünden sevgili Dr. Öğr. Üyesi Pınar Pınarcık'a sevgilerimi ve teşekkürlerimi sunarım. Tezimin çizim aşamasında yardımlarını aldığım Arkeolog Zeynep Gülaçar, Arkeolog Doğu Çalışkan, Arkeolog Aslı Güvel ve İç Mimar Filiz Bilir'e çok teşekkür ederim.

Tez yazım sürecinde mekansal açıdan sağladıkları olanak ve manevi destekleri için Düzce Üniversitesi Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanı sevgili Pınar Coşar Kumral ve Emel Keskin'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Ve tabii ki sevgili eşim Dr. Öğr.Üyesi Ahmet Bilir olmadan olamazdı. Benim bu zorlu doktora sürecinde gerek sabrın, gerekse yardımların için sana minnetarım.

Ve son olarak sevgili canım ailem, annem, babam, Muhterem annem ve Mustafa babam teŖekkürlerin en büyüğünü hakkettiler. Minnetle ve Ŗükranla her Ŗey için sonsuz teŖekkürler.

Ve son son olarak canım oğlum Mete Bilir. Seninle birlikte başlayan bu doktora sürecim, sende okul hayatına başlamanla son buldu. İkinizde beraber büyüdünüz. Hayatımdaki varlığından dolayı sana kocaman teŖekkürler.

Güzin Bilir

2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ix
ABSTRACT	x
ÖNSÖZ	xi
İÇİNDEKİLER	xiii
GİRİŞ	17
Konu ve Kapsam	20
Amaç	21
Metodoloji	22
BİRİNCİ BÖLÜM	25
1. GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA ÖLÜM ALGISI	25
1.1. Geç Antik Çağ: Erken Hristiyanlık	25
1.2. Geç Antik Çağ'da Ölü Gömme Uygulamaları	38
1.2.1. Geç Antik Çağ'da Ölüm Algısı	39
1.2.2. Cenaze Töreni ve Defin İşlemleri	43
İKİNCİ BÖLÜM	52
2. GEÇ ANTİK ÇAĞ MEZAR TİPLERİ	52
2.1. Yer Altı Mezarlar	53
2.1.1. Yer Altı Oda Mezar	53
2.1.1.1. Tek Odalı Mezar	55
2.1.1.1.1. Tip 1 (Basit)	55
2.1.1.1.2. Tip 2	60
2.1.1.2. Bitişik Yanyana Oda Mezar	61
2.1.1.3. Çok Odalı Mezar	64
2.1.1.4. Hazırlık Mekânlı Oda Mezar	65
2.1.1.5. Loculus Düzenlemeli Oda Mezar	66
2.1.2. Sandık Mezarlar	68
2.1.2.1. Taş Sandık Mezar	68
2.1.2.2. Örgü Sandık Mezar	69
2.1.2.2.1. Taş Örgü Sandık Mezar	70

2.1.2.2.2. Tuğla Örgü Sandık Mezar	72
2.1.3. Pişmiş Toprak Mezarlar	73
2.1.3.1. Çatki Mezar	73
2.1.3.2. Dairesel Kesitli Mezar	76
2.1.4. Basit Toprak Mezar	79
2.1.4.1. Tek Sıra Taşlarla Sınırlandırılmış Mezar	79
2.1.4.2. Doğrudan Toprağa Mezar	79
2.2. Yer üstü Mezarlar	80
2.2.1. Lahitler	80
2.2.2. Anıt Mezar/Heroon- Martyryumlar	92
2.3. Kayaya Oygu Mezarlar	95
2.3.1. Kayaya Oygu Oda Mezar	99
2.3.1.1. Kayaya Oygu Standart Tipli Mezar Odaları	100
2.3.1.1.1. Tepeden girişli	100
2.3.1.1.2. Cepheden girişli	101
2.3.1.1.2.1. Tek Odalı	101
2.3.1.1.2.2. Çok Odalı	106
2.3.1.2. Kayaya Oygu Loculus Tipli Oda Mezar	108
2.3.2. Khamosorion	111
2.4. Yapı İçi Mezar	114
2.4.1. Arcosoloium	118
2.4.2. Colimbarium-Katakomp	125
2.4.3. Röliker	130
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	135
3. DİNİ VE ANITSAL YAPILAR İLE İLİNTİLİ GEÇ ANTİK ÇAĞ MEZARLARI	135
3.1. Dini ve Anıtsal Yapılardaki Mezarlar	135
3.1.1. Dini Yapılardaki Mezarlar	135
3.1.1.1. Mezar Kilise	142
3.1.1.2. Kilise Mezar	161
3.1.1.2.1. Dini Yapılarda Bulunan Mezarların Konumları	164
3.1.1.2.1.1. Nartheks	164
3.1.1.2.1.1.1. Nartheks Zemin	165
3.1.1.2.1.1.2. Nartheks Kripta	166
3.1.1.2.2. Apsis	167

3.1.1.1.2.1.3. Naos.....	168
3.1.1.1.2.1.4. Parekklesion.....	168
3.1.1.1.2.5. Dini Yapı Çevresindeki Mezarlar	172
3.1.2. Anıtsal Yapılardaki Mezarlar	174
3.1.2.1. Martyriumlar	174
3.1.2.1.1. Martyrium Yapılarının Mimari Tipleri	178
3.1.2.1.1.1. Merkezi Planlı Dairesel Martyriumlar	179
3.1.2.1.1.2. Merkezi Planlı Çokgen Martyriumlar	183
3.1.2.1.1.3. Haç Planlı Martyriumlar	189
3.1.2.1.2. Martyrium Yapılarının Kiliselerle Olan İlişkisi	191
4. SONUÇ.....	194
KAYNAKÇA.....	210
LEVHALAR.....	263
ÇİZİMLER	334
HARİTALAR	344
TABLolar.....	345

GİRİŞ

“Anadolu’da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari ile Olan İlişkileri” başlıklı doktora tez çalışmamız ile kronolojik olarak 3-7. yüzyılları, coğrafi olarak ise Anadolu’yu kapsayan bir çalışma ortaya koyulmuştur. Çalışmamız Anadolu’nun bahsi geçen zaman aralığına tarihlenmiş olan nekropol alanlarındaki mezar mimarisini kapsayan literatüre dayalı teorik bir araştırmadır. Tez kapsamında özgün malzeme çalışılmamış olup bilimsel kazı ve araştırması yürütülen ve sonuçları yayınlanmış olan örnekler baz alınarak bir değerlendirme yapılmıştır.

İlkçağ ve Orta Çağ arasındaki geçişin sağlandığı ara dönem olarak tanımlanan Geç Antik Çağ, 20. yüzyıldan itibaren tarih literatüründe yerini almıştır. Anadolu tarih araştırmaları ve arkeolojisi üstüne çalışan bilim insanları uzun yıllar boyunca Arkaik, Klasik, Helenistik ve İmparatorluk dönemi sanat ve mimari ile ilgili alanlarda çalışmalar yapmışlardır. Neredeyse 20. yüzyılın son çeyreğine kadar, kazılarda ve araştırmalarda ele geçen 3. yüzyıl ve sonrasına ait buluntuların üzerine düşülmemiş, gereken önem verilmemiştir. Son yıllarda ise yapılan bilimsel kazılar sonucunda ortaya çıkan Geç Antik Çağ verileri giderek önem kazanmış ve çalışılmaya başlanmıştır.

Geç Antik Çağ, Roma İmparatorluğu’nda dini ve siyasî olarak önemli değişimlerin yaşandığı yıllara tekabül etmektedir. Sınırları batıda İspanya, doğuda ise Hazar Denizi’ne kadar genişleyen imparatorluk bu çağda ikiye ayrılmış, yeni bir din olan Hristiyanlık resmî din ilan edilmiştir. Böylece Doğu Roma İmparatorluğu ve Batı Roma İmparatorluğu olarak ikiye ayrılan imparatorlukta politeizmden monoteizme geçiş yaşanmıştır. Anadolu toprakları, Doğu Roma İmparatorluğu’nun büyük bir kısmını oluşturması ve imparatorluğun başkentini de içinde barındırmasından dolayı Geç Antik Çağ’da imparatorluğun merkezî coğrafyası konumunda olmuştur.

Hristiyanlar, 313 yılında İmparator Constantinus ve Licinius'un belirledikleri yeni din politikasıyla özgürleşmiştir. İmparator Theodosius ise pagan dinine yasak getirmiş, Hristiyanlığı devletin resmî dini olarak ilân etmiştir.

4. yüzyıldan itibaren imparatorluğun tüm bölgeleri olduğu gibi Anadolu da Hristiyanlaşmıştır. Devrim niteliğindeki bu değişim birçok alışkanlığı ve uygulamayı temelinden farklılaştırmış, değiştirmiştir. Ama bu değişim kısa sürede gerçekleşmemiştir. Geç Antik Çağ, bu değişimin yavaş yavaş yaşandığı çağdır. Klasik dünyanın alışlagelmiş tiyatrolara, tapınaklara sahip kent görüntüsüne Hristiyanlığın dini mimarisi olan bazilikalar ve kiliseler eklenmiştir.

Bu çerçevede yapılan araştırmada Anadolu'nun Geç Antik Çağ nekropol alanlarının toplam 107'sinde bulunan mezar tipleri incelenmiş olup bunların 56'sına ilişkin olarak dini yapı mezar ilişkisi niteliğine işaret eden mimari anlayış çalışılmıştır. Çalışmamızda bulunan bu örneklerin gerek kendi içerisinde gerekse Anadolu dışı örneklerle karşılaştırılmasıyla elde edilen genel bir değerlendirme ortaya konulmuştur. Mezar tipleri incelenirken, her tipin tarihsel gelişimini göstermek amacıyla retrospektifi yapılmıştır. Bu amaçla Anadolu'da bulunmuş olan ve incelediğimiz yüzyıllardan daha önceki dönemlere ait çok sayıdaki örnek de çalışma kapsamına alınmıştır.

Geç Antik Çağ siyasal açıdan birçok imparatorun tek veya çoklu yönetimlerde bulunduğu, iktidar mücadelelerinin yaşandığı karışık bir çağdır. Batı Roma dünyası, pek çok krallık tarafından parçalanma tehlikesiyle mücadele ederken aynı zamanda Tuna ve Ren nehirlerinin diğer yakasında bulunan ve imparatorluğa çeşitli yollarla sızmaya çalışan barbar gruplarla da mücadele etmiştir. İmparatorluk, barbar tehditleri ve imparatorların kendi içerisindeki taht mücadelelerinin yanı sıra milattan sonraki 1. yüzyıl içerisinde kademeli şekilde örgütlenen Hristiyan dalgasıyla da uğraşmak zorunda kalmıştır. 4. yüzyılda tüm örgütlenmesini tamamlayan Hristiyanlık için yapılacak çok da bir şey kalmamıştır. Dönemin imparatoru Constantinus'un Hristiyanlara karşı takındığı özgürlükçü tutum, tek tanrılı dine inanan bir toplum yanında dinin ve bu dinin şekillendirdiği çeşitli uygulamaların rahatlıkla hayata geçirilebildiği bir yaşam şekli yaratmıştır. Roma İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinden son dönemlerine doğru, siyasal ve dinsel açıdan pek çok farklılık ortaya çıkmıştır. İlk yıllarında Roma merkezli pagan

olan imparatorluk, özellikle 300-600 yılları arasında imparatorluğun merkezinin doğuya kayması ve tek tanrılı bir din olan Hristiyanlığa geçmesiyle birlikte orta ve son dönemlerinde Anadolu odaklı Hristiyan Doğu Roma İmparatorluğu olarak bin yıl daha varlığını sürdürmüştür. Pagan dünyasından doğu kökenli Hristiyan bir dünyaya geçişin yaşandığı çağ böylelikle “Geç Antik Çağ” olarak literatürde yerini almıştır.

III-IX veya IV-VI yüzyıl gibi farklı tarih aralıklarına yerleştirilen Geç Antik Çağ’ın kronolojisi tarihçiler tarafından çokça tartışma konusu olmuş, konuya ilişkin bir fikir birliği sağlanamamıştır. Kronolojik olarak fikir sağlanamadığı gibi isimlendirme konusunda da bir birliktelik söz konusu değildir. Geç Antik Çağ, Geç Roma, Erken Bizans veya Erken Hristiyanlık gibi farklı adlandırmalar yapılan bu dönem için biz tezimizde kronolojik olarak III-VII yüzyıllar arasını ve isimlendirme olarak “Geç Antik Çağ” kullanımını tercih ettik. Çalışma kapsamında Hristiyanlıkla ilgili verilerin baskın olduğu örneklerde de “Geç Antik Çağ Erken Hristiyanlık” adlandırması kullanılmıştır.

Tez çalışmamızda öncü niteliğinde olan sorunsallardan biri Geç Antik Çağ’a tarihlendirilebilecek, Hristiyanlara ait mezar uygulamalarının ya da dini mimari uygulamalarının en erken örneklerinin hangi yüzyıla ait olduğudur. Çalışmamız ölüm ve ölüm uygulamaları odaklı bir çalışma olduğu için, Geç Antik Çağ’ı temsil eden Hristiyanlıkla ilgili mezar uygulamalarının 3. yüzyıla ait örneklerinin bulunması bizi başlangıç noktası olarak 3. yüzyıla götürmüştür. Hristiyanlık dininin ilk mabet örneklerinden kabul edilen ev kiliselerinin 3. yüzyıldaki varlığı ile Phrygia’daki Hristiyan bir şahsa ait mezar yapısı örneği Geç Antik Çağ mezar tipleriyle dini mimarinin ilişkisinin irdeleneceği çalışmamızda, çağın kronolojisini 3. yüzyıldan başlatmamız için yeterli sebepler olarak görülmektedir.

Konu ve Kapsam

“Anadolu’da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari ile Olan İlişkileri” başlıklı doktora tez çalışması ile Geç Antik Çağ’da Anadolu coğrafyasında yaşayan toplumun ölüm algısı, ölü gömme uygulamaları, mezar tipolojisi, mezarların dini mimarileriyle olan bağlantıları, sözü edilen bu bağlantılara ilişkin veriler ile tüm bu donelerin bir sentezi ortaya konmuştur.

1. ve 2. yüzyıllarda ortaya çıkan ve zaman içerisinde Anadolu topraklarında cemaatleşerek yayılım gösteren Hristiyanlıkta söz konusu zaman dilimi içerisinde dini mimariye ilişkin bir gelişim söz konusu olmamıştır. Fakat 3. yüzyıla gelindiğinde, Fırat’ın kıyısında bulunan Dura Euporos kentinde olduğu gibi ev kiliseleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Yine Afyon yakınlarındaki Koçhisar civarında bulunan ve 3. yüzyıla tarihlendirilen Hristiyan Aberkios’un mezar yapısı örneğinde olduğu gibi Anadolu’da 3. yüzyılla birlikte alışlagelmiş düzen içerisinde yapılan bazı uygulamaların yanına yenilerinin eklenmeye başladığı görülür. Hristiyanlık dininin ilk ibadethane örnekleri olarak kabul edilen ev kiliselerinin 3. yüzyıldaki varlığından ve Phrygia’daki Hristiyan bir şahsa ait olduğu bilinen mezar yapısı örneğinden hareketle Geç Antik Çağ mezar tipleriyle dini mimarinin ilişkisinin irdeleneceği çalışmamızda, kronolojik kapsam dâhilinde başlangıç noktası 3. yüzyıl olarak belirlenmiştir. Anadolu’da 4-5. yüzyıllar boyunca antik unsurlar ağır basmıştır. 6-7. yüzyıllara gelindiğinde Hristiyan kültürü daha ön plana çıkmaya başlamış, bu süreçte antik mirastan giderek uzaklaşmıştır. Bu sebeplerden dolayı çalışmamız, zamansal kısıtlaması 7. yüzyıl olacak şekilde sınırlandırılmıştır.

Roma İmparatorluğu’nun doğu topraklarının büyük bir kısmını oluşturan Anadolu, Hristiyanlığın en erken yayılım gösterdiği topraklardır. Geç Antik Çağ boyunca Anadolu’da pagan kültür ile Hristiyan kültür bir arada bulunmuştur. Bu kültürel dönüşümün en iyi gözlemlenebildiği topraklar olarak nitelendirebileceğimiz Anadolu, çalışmamızın mekânsal/coğrafi boyutunu oluşturmaktadır.

Bu çalışma kapsamında, 3-7. yüzyıllar arası Anadolu'da yaşayan Hristiyan ve pagan halkın ölüme karşı yaklaşımı ve bu yaklaşım sonucunda ortaya çıkan mezar tipleri çalışılmıştır. Anadolu'daki Geç Antik Çağ nekropol alanlarında ve dini yapılarda karşılaşılan mezar tipleri incelenmiştir. Geç Antik Çağ'da insanoğlunun değişen dini anlayışının, mezar mimarisi üzerindeki etkileri sorgulanmıştır. Sınırlandırılmış zamansal çerçeve içerisinde bir anlamda Anadolu'nun ölü gömme anlayışının incelendiği bu çalışma ile aynı zamanda bu anlayışın dini mimari ile olan ilişkisi de irdelenmiştir.

Amaç

Uzun yıllar boyunca arkeologlar ve araştırmacılar tarafından Anadolu'nun gerek tarih öncesi dönemleri gerekse antik dönemi çeşitli bilimsel kazı ve araştırmalar ile ortaya çıkartılmıştır. Bu dönemlere ait ölü gömme gelenekleri, kent dokusuna şekil veren mimari üslupları sistematik olarak araştırılmış, incelenmiştir. Geç Antik Çağ merkezlerinde son yıllarda yapılan az sayıdaki bilimsel kazılar bir yana özellikle Geç Antik Çağ'a damgasını vuran ölüm algısı, ölü gömme uygulamaları ve mezar mimarisine ilişkin çalışmalar müzelerin yaptığı kurtarma kazıları ve bu kazılardan elde edilen verilerden öteye geçememiştir. 3-4. yüzyıllardan itibaren Hristiyanlığın yayılmasına tanıklık eden Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde Anadolu en erken Hristiyanlaşan bölgesidir. Yaptığımız çalışmanın amacı ilk olarak, Geç Antik Çağ'da Anadolu gibi Hristiyanlığın köklerinin atıldığı bir coğrafyada yaşayan toplumun ölüm algısını irdelemektir. Hristiyan toplumunun ölü gömme uygulamalarında paganizm yansımasının var olup olmadığının sorgulanması da bir diğer amacımızı oluşturmaktadır. Eski çağlardan beri süregelen mezar mimarisinde sözü edilmesi gereken olgunun tam olarak neyi ifade ettiği ve nasıl tanımlanması gerektiğinin ortaya konması yine amaçlarımız arasındadır. Süregelen bu gelişim bir devamlılık mı yoksa bir değişim mi, bir başka açıdan ise esasen baş gösteren daha büyük ve köklü bir değişimin bir parçası mı gibi tüm bu sorulara verilebilecek cevapların bir sentez halinde ortaya konması bir başka amacımızdır.

Anadolu'da, bilimsel kazı ve araştırmaları yapılarak sonuçları bilim dünyası ile paylaşılmış olan Hristiyan dini mimarisi ile ilişkili mezarlar çalışmamıza ışık tutacak olan

başvuru kaynaklarındandır. Bu amaç doğrultusunda bu gömme geleneğinin ilk ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı, ortaya çıkmasına neden olan etmenler ile birlikte açıklanmaya çalışılacaktır.

Geç Antik Çağ'da bir ölü gömme uygulaması olarak karşımıza çıkan dini kompleks içerisindeki mezarlara gömme geleneği, buralara kimlerin gömüldüğü sorusunu da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda gömülen kişilerin dini yapılar ile olan ilişkisi açıklanmaya çalışılacak ek olarak gömme geleneğine uygun mezar tipleri belirlenerek dini yapı kompleksi içindeki konumlarına göre sınıflandırılacaklardır.

Metodoloji

“Anadolu’da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari ile Olan İlişkileri” adlı tez çalışmamızda karşılaşılan en büyük sorunlardan biri Anadolu’da Geç Antik Çağ ile ilgili kazı ve araştırmaların çok geç başlamış olmasıdır. Özellikle bahsi geçen dönemin mezar mimarisine ilişkin çalışmalarının yetersiz olmasıdır. Çeşitli metotlarla sistemli bir şekilde kazısı yapılan bir yerleşimde ilk karşılaşılan seviyelerden biri olan Geç Antik Çağ, uzun yıllar boyunca arkeologların daha derine inip daha eskiyi görme telaşından dolayı gerekli ilgiyi görmemiştir. Buna ek olarak özellikle Geç Antik Çağ’a ait mezarlık alanlarının definciler tarafından tahrip edilmiş olmasını da söylemek mümkündür. Bu dönemin ölüm algısı ve mezar mimarisi ile ilgili az sayıdaki yayınla birlikte müzeler tarafından yapılan kurtarma kazıları ve bu kurtarma kazılarından elde edilen sonuçlar elimizdeki yegâne kaynaklardır.

Tez çalışmamızın yazım sürecinde özgün bir malzemeye sahip olunmama ile birlikte kazısı veya araştırması yapılarak sonuçları yayınlanmış tüm örneklerden faydalanılmıştır. Kültür Bakanlığı yayınlarından olan “Kazı Sonuçları Toplantıları” “Araştırma Sonuçları Toplantıları” ve “Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları” gibi yayınlardan fazla oranda faydalanılmıştır.

“Anadolu’da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari ile Olan İlişkisi” isimli tez çalışmamız üç bölüm halinde incelenmiştir. Çalışmada ilk olarak Geç Antik Çağ Nedir? Erken Hristiyanlık ile olan ilişkisi nedir? Çok tanrılı inanıştan tek tanrılı inanişaya geçen toplumun ölüm algısındaki değişimler neler olmuştur? Değişen ölüm algısındaki ölü gömme uygulamaları nelerdir? gibi sorular, ilk bölümümüz olan “Geç Antik Çağ’da Ölüm Algısı” başlığı altında cevaplanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümümüz olan “Geç Antik Çağ’da Anadolu’daki Mezar Tipleri” başlığının altında ise toplumun değişen ölüm algısıyla şekillenen mezar uygulamalarından bahsedilmiştir. Bu uygulamalardan bahsederken, 1. Yer Altı Mezarlar 2. Yer Üstü Mezarlar 3. Kayaya Oygu Mezarlar 4. Mekân İçi Mezarlar olarak dört ana başlık oluşturulmuştur. Bu ayırım, mezarların arazideki konumları gözetilerek yapılmıştır. Her mezar tipi toprak altına gömülüyor muydu? sorusundan yola çıkılarak yapılan bu sınıflandırmada Geç Antik Çağ’a ait mezar tipleri verilmiştir. Mezar tipleri anlatılırken her tip öncelikle retrospektif açıdan değerlendirilmiştir. Retrospektifi yapılan mezar tipi tanımının ardından Anadolu’da bulunan örneklere yer verilmiştir. Bu süreçte ihtiyaç halinde imparatorluğun Anadolu dışında bulunan gerek batı gerekse doğu topraklarından örneklere de değinilmiştir. Geç Antik Çağ’a ait bu mezar tipleri araştırması tamamen literatür taramasına dayanmaktadır. Bunun sonucunda Anadolu’da bulunan Geç Antik Çağ merkezlerinde yapılan kazılar ve araştırmaların sonunda yayınlanmış olan mezar tipleri çalışılmıştır. Literatür çalışması bitirildikten sonra mezarların tipolojik özellikleri tanımlanmıştır. Tipolojisi yapılan bu mezarların kara kalem çizimleri yapılmıştır. Bu noktada belirtilmesi gereken husus; çizim aşamasında mezarların literatürdeki tanımlamaları dikkate alınarak kara kalem çizimleri yapılmaya çalışıldığıdır.

Tez çalışmamızın üçüncü bölümü olan “Dini ve Anıtsal Yapılar ile İlintili Geç Antik Çağ Mezarları” iki ana başlığa ayrılarak çalışılmıştır. Üçüncü bölümün ana alt başlığı olan “Dini Nitelikli Yapılardaki Mezarlar” öncelikle Hristiyanlık dini yapıları hangi arazilere inşa edildiği, Dini yapıların inşasında arazi seçimi için dikkate alınan unsurların var olup olmadığı, Dini yapının yapılacağı arazi seçiminde ayırım gözetilip gözetilmediği gibi sorularla çalışılmaya başlanmıştır.

“Dini Nitelikli Yapılardaki Mezarlar” kısmında bahsi geçen dini yapılar, tek tanrılı inanç sistemi olan Hristiyanlık mabetleridir. Bu Hristiyanlık dini yapılarında bulunan mezarlar, mezarların yapılış sırası ve bununla birlikte var olma durumları incelenerek 1. Mezar Kilise ve 2. Kilise Mezar olmak üzere iki başlığa ayrılmıştır. Mezarların dini yapılarına yapılış sıralaması ile anlatılmak istenen; mezarın dini mimariden önce mi, yoksa dini yapı yapıldıktan sonra mı aktif hale getirildiğine ilişkin kronolojik bir dizilimin ortaya konulmasıdır.

“Dini Nitelikli Yapılardaki Mezarlar” kısmının ikinci alt başlığı olan “Kilise Mezar” bölümü; mezarların kilisedeki konumlarına göre nartheks, apsis, naos ve parekklesion olmak üzere dört alt başlık; nartheks alt başlığı ise nartheks zemin ve nartheks kripta olarak iki alt başlık halinde incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünün ikinci ana alt başlığı ile anıtsal nitelikte olan martyriumlardan söz edilmiştir. İlk olarak martyr kültürüne değinilmiş daha sonra martyrlar için yapılmış anıtsal nitelikteki bu yapılar mimarilerine göre sınıflandırılmıştır. Son olarak da dönemin dini mimarisi olan kiliseler ile ilişkisi irdelenmiştir.

“Dini ve Anıtsal Yapılar ile İlintili Geç Antik Çağ Mezarları” başlıklı üçüncü bölüm de de uyguladığımız çalışma metodolojisi ikinci bölümde olduğu gibi literatür ağırlıklıdır. Tezin genel çalışma disiplini teoriktir. Çalışmamız yayınlanmamış özgün bir malzeme içermemektedir. Bilimsel kazısı veya araştırması yapılarak tamamlanmış veya halen devam etmekte olup yayını literatüre kazandırılmış olan örnekler üzerinden genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Tezimizin tablo, harita, çizim, levha vb görsel kısmının hazırlık aşamasında çeşitli görsel belgeleme programları kullanılmıştır. Kullanılan çizimler ve fotoğraflar için Photoshop programı; Power Point, Microsoft Publisher gibi ofis programları ve Edraw Max gibi teknik şema yazılımı kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA ÖLÜM ALGISI

1.1. Geç Antik Çağ: Erken Hristiyanlık

Geç Antik Çağ, Antik Çağ'dan Erken Orta Çağ'a geçişi tanımlayan modern bir terimdir. 20. yüzyılın başlarında sanat tarihi çalışmalarında ilk kez kullanılan bir terim olmasına rağmen bu dönemle ilgili çalışmalar 15. yüzyıla kadar gitmektedir. Lorenzo Valla ve Leonorda Bruni'den 18. yüzyılda Edward Gibbon'a kadar zaman içerisinde bu dönem aralığıyla ilgili çalışmalar bulunmaktadır¹. Gibbon'un yetmiş bir bölümden oluşan "Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü" adlı kitabı Geç Antik Çağ çalışmalarının, başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir².

Geç Antik Çağ çalışmaları 15. yüzyıla kadar gitse de "Geç Antik Çağ" terimi 20. yüzyıl başında ilk kez Alois Riegl tarafından kullanılmıştır³. Riegl'in yaptığı çalışmalar sonucunda ortaya attığı "Antik Çağ'ın süresini uzatma fikri" Henri Pirenne tarafından kabul görmüş ve Pirenne Antik Çağ'ın sonunu İslam ordularının Doğu Akdeniz'i kontrol altına aldığı 8. yüzyıla kadar uzatmıştır⁴. H. I. Marrou 1977 yılında yayınladığı "Roma'nın Çöküşü mü Geç Antik Çağ mı" adlı eserinde sanattaki pagan anlayıştan Hristiyan anlayışına geçişteki sürekliliği, görsel içeriklerle birlikte anlatmış ve Geç Antik Çağ'a denk gelen bu zaman aralığını 3. yüzyıl kriziyle birlikte Diocletianus ile başlatıp Iustinianus'la sonlandırmıştır⁵.

A. H. M. Jones 1964 yılında yayınladığı "The Later Roman Empire" adlı kitabında Antik Çağ'ın süresini 7. yüzyılın başına kadar uzatmıştır. Jones ayrıca Geç Antik Çağ

---

¹ Demandt 2008: 3-7; Burke 1976:137-152; Rebenich 2009: 77-92.

² Brown 1982; Pocock 1995.

³ Riegl 4-7 yüzyıllar arasındaki sanatın Orta Çağ sanatından farklı olduğunu tespit etmiştir Riegl 1889; Riegl 1901.

⁴ Pirenne 1984.

⁵ Marrou 1977; Liebeschuetz 2004: 257-58; Markus 2009: 1-13.

kronolojisini 284-602 olarak belirlemiş⁶ ve böylelikle Cambridge Ancient History'nin 14. ve son cildinin kronolojik çerçevesini de etkilemiştir⁷. Böylece Cambridge Ancient History serisinin yeni basımlarında III-VII. yüzyılları arası “Geç Roma” veya “Geç Antik Çağ” olarak isimlendirilmiştir⁸.

P. Brown'un 1971 yılında yayınladığı “The World of Late Antiquity” adlı kitabı, 2000 yılında “Geç Antik Çağ'da Roma ve Bizans Dünyası” ve 2017 yılında ise “Geç Antik Çağ Dünyası” olarak Turhan Kaçar tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Brown, Geç Antik Çağ dünyasını anlatırken siyasi ve idari tarihe girmemiş, dönemi sosyal, kültürel ve dini açıdan irdelemiştir. Brown, Geç Antik Çağ kronolojisini ortaya koyarken ilk başlarda 150-750 yılları arasını benimsemiş⁹, daha sonraları ise 250-800 yılları arasındaki zaman aralığını kabul etmiştir¹⁰. Son olarak Brown'un öğrencileri tarafından hazırlanan yayında ise bu zaman aralığı 200-800 yılları arası olarak verilmiştir¹¹. Böylece Brown Antik Çağ'ın süresini uzatmıştır. Brown, III-IX yüzyıllar arasını kiliselerle azizlerle keşişler ve manastırların kültürel ve sosyal etkinlikleriyle oluşan Geç Antik Çağ olarak tanımlamaktadır¹².

G. Koch'un 2012 yılında yazdığı “Early Christian Art and Architecture: An Introduction” adlı kitabı, 2015 yılında Türkiye'deki Geç Antik Çağ merkezlerinin de eklenmesiyle yeniden düzenlenmiştir. Ayşe Aydın tarafından Türkçe'ye çevrilen kitap, “Türkiye'deki Geç Antik Dönem Önemli Merkezleri ile Birlikte Erken Hristiyan Sanatı” adıyla yayınlanmıştır. Kitapta Koch, 200-600 yılları arasındaki zaman dilimini “Geç Antik” ya da “Erken Hristiyanlık Dönemi” olarak adlandırmaktadır¹³.

C. Mango “Bizans Yeni Roma İmparatorluğu” çalışmasında kullanışlı bir etiket olarak gördüğü “Bizans” terimini kullanmayı tercih etmiş ve 324 yılı ile başlayan ve İslam'ın yükseldiği, Araplar'ın Doğu Akdeniz ve güney kıyılarında belirgin bir varlık

---

⁶ Jones 1964

⁷ Kaçar 2018: 5.

⁸ Kaçar 2018: 523.

⁹ Brown 1974: 25-33.

¹⁰ Bowersock-Brown-Grabar 1999.

¹¹ Marcone 2008: 4-19.

¹² Kaçar 2018: 523.

¹³ Koch 2015.

gösterdiği 7. yüzyılın ortalarına kadar geçen zaman aralığını Erken Bizans diye adlandırmıştır¹⁴.

Brown'un kronolojisiyle birlikte literatürde “Kısa Geç Antik Çağ” ve “Uzun Geç Antik Çağ” olarak zamansal açıdan iki farklı Geç Antik Çağ ortaya çıkmıştır. Marrou'nun kabul ettiği Diocletianus ile Iustinianus aralığı veya Cambridge Ancient History'nin 14. cildindeki 425-600, ya da Riegl'in 4-7 yüzyıllar arasındaki zaman dilimindeki sanat anlayışının Orta Çağ'dakinden farklı olduğunu fark edip bu zaman aralığını Geç Antik Çağ olarak kabul etmesi ayrıca Jones'un belirlediği Geç Roma kronolojisini 284-602 yılları arasına vermesi ya da Koch'un bu zaman aralığını 200-600 yılları arasına koyması gibi yaklaşımlar “Kısa Geç Antik Çağ'a” örnek olabilir. Peter Brown'un Geç Antik Çağ için önerdiği III-IX yüzyıllar arası Uzun Geç Antik Çağ kavramına örnektir.

III-IX veya IV-VI yüzyıl gibi farklı tarihler arasına yerleştirilen bu dönemin kronolojisi yukarıda bahsedildiği gibi tarihçiler tarafından çokça tartışma konusu olmuş, fikir birliği sağlanamamıştır. Kronolojik olarak fikir sağlanamadığı gibi isimlendirme konusunda da bir birliktelik söz konusu değildir. Geç Antik Çağ, Geç Roma, Erken Bizans veya Erken Hristiyanlık diye farklı adlandırmalar yapılan bu dönem için biz tezimizde kronoloji olarak III-VII yüzyıllar arasını “Geç Antik Çağ” olarak adlandırmayı tercih ettik. Hristiyanlıkla ilgili verilerin baskın olduğu örneklerde de “Geç Antik Çağ Erken Hristiyanlık” adlandırması kullanılmıştır.

Klasik Antik Çağ'dan Orta Çağ'a bir geçiş dönemi olan Geç Antik Çağ'da, Roma İmparatorluğu yönetimindeki Anadolu'nun siyasi ve inanç sistemlerinde köklü değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler kısa bir sürede olamayacağı için uzun bir süreye yayılmıştır¹⁵.

Gibbon eserinde klasik dünyanın sonunun gelmesinin sebeplerinin hristiyanlık ve barbarlık olduğunu öne sürse de bu kopuş bir gecede olamayacağı için uzun bir geçiş dönemi yaşandığı açıktır. Geç Antik Çağ, 4. yüzyıldaki hristiyanlığın başarısından sonra

---

¹⁴ Mango 2018: 9.

¹⁵ Bu süreçte geçirilen değişimler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sarris 2011; Mitchell 2016.

ne tam anlamıyla Antik Çağ'dan ayrışmanın olduğu ne de Orta Çağ'ın mizacının tam olarak yansıdığı bir dönemdir. Geç Antik Çağ sadece Antik Çağ'dan farklılaşmanın olduğu bir zaman dilimi olarak nitelendirilebilir.

Geç Antik Çağ siyasal açıdan birçok imparatorun tek veya çoklu yönetimlerde bulunduğu, iktidar mücadelelerinin yaşandığı karışık bir çağdır. Batı Roma dünyası, pek çok krallıklar tarafından parçalanma tehlikesiyle mücadele ederken aynı zamanda Tuna ve Ren nehirlerinin diğer yakasında bulunan ve imparatorluğa çeşitli yollarla sızmaya çalışan barbarlar da mücadele etmiştir. İmparatorluk, barbarlar ve imparatorların taht mücadelelerinin yanında aynı zamanda milattan sonraki 1. yüzyıl içerisinde aşamalı aşamalı örgütlenen Hristiyan dalgasıyla uğraşmıştır.

Roma İmparatorluğu'nun çok geniş ve yavaş ilerleyen bir toplum olduğunu söyleyen Brown çok geniş ve çok çeşitli, birbirinden farklı topraklar üzerine kurulu olduğunu ifade etmektedir¹⁶.

Bu kadar büyük topraklara yayılan imparatorluk, 240 yılındaki barbar istilasına ve 3. yüzyıl krizine hazırlıksız olarak karşılaşmıştır. Doğu'da Persler'in yükselişi, 248 yılında Tuna muntikasında Got örgütlenmesi, 260 yılında Ren Nehri'ndeki terörist teşkilatlanmasıyla birlikte imparatorluk her cephesinde savaşla karşı karşıya kalmıştır¹⁷.

Tüm bu savaş halini fırsat bilen Hristiyanlık akımının 3. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan örgütlenmesine, imparatorluk pek ses çıkartamamıştır. Sadece İmparator Nero, Domitianus ve Marcus Aurelius dönemlerinde görülen Hristiyan cezalandırmaları imparatorluğun başka bölgelerine kadar etki yaratmadığı için istisnai durumdadır¹⁸.

İmparator Decius (249-251) ve Valerianus (257-260) devlet olarak Hristiyanları kovuşturma altına almışlardır. Valerianus'tan Diocletianus (tetraşi) (303-313) Dönemi'ne özellikle 303 yılındaki son büyük baskıya kadar Hristiyanlar baskı altında olmaksızın yaşamışlar ve böylece rahat bir şekilde organize olmuşlardır. Dönem dönem

---

¹⁶ Brown 2017: 26, 10.

¹⁷ Brown 2017: 28.

¹⁸ Kaçar 2013: 48.

çeşitli kovuşturmalara karşılaşırsalar da 3. yüzyılın ortalarından itibaren varlıklı ve nüfuz sahibi insanların Hristiyanlığa geçmesiyle güç kazanmışlardır¹⁹.

O dönemin yazarlarından olan Lactantius'tan öğrendiğimiz kadarıyla 298 yılındaki bir kurban töreninde kâhinlerin tanrıdan beledikleri işareti alamamalarını sebebinin Hristiyanlara bağlanması, Diocletianus'u Hristiyanlara karşı kışkırtmıştır²⁰. 303 yılında, Nicomedia'da yayınlanan bir fermana göre Hristiyanlara ait kutsal yazılı metinler yakılmış, yapılar yıkılmış, Hristiyanlar var olan makamlarından atılmış çeşitli işkencelere tabi tutulmuşlardır²¹.

311 yılında Diocletianus'un ölümünden hemen sonra Diocletianus'u bu konuda çok fazla etkileyen ve koyu bir pagan olan Galerius tarafından bu ferman iptal edilmiştir. Galerius'un imparatorluğun doğusu için atadığı Maximinus Daia aynı Galerius gibi tutucu bir pagandı. Eusebius'un anlatımlarına göre 306-308 yılları arasında doğuda da içeriği idam, sürgüne gönderilme gibi cezalardan oluşan yeni fermanlarla baskı politikasını sürdürmüştür²². Suriye ve Anadolu'da yaşayan bazı halklar yaşadıkları bölgede Hristiyan görmek istemedikleri ve pagan törenlerine gitmeye mecbur edilmeleri gibi konularda imparatorlarından talepte bulunmuşlardı. Böylece Maximinus Daia, paganlığı güçlendirmek için devleti temsilen pagan din atamalarıyla "pagan kilise" teşkilatlanmasını oluşturmuştur²³. Maximinus'un, Licinius'la giriştiği mücadelede sonunda yenik düşünce, paganlığı güçlendirme konusunda yaptığı tüm çalışmalar yarım kalmıştır. Licinius, Maximinus'a karşı verdiği mücadelede Hristiyanları arkasına almıştır. Böylece Licinius ve Constantinus, pagan iki imparator olan Maximinus Daia ve Maxentius'a karşı verdikleri mücadeleden kazanan iki Hristiyan olarak çıkmışlardır²⁴. Constantinus, Maxentius'la giriştiği savaşın bir önceki gününde yaşadığı riyetteki güneş görüntüsünü, Hristiyanlıkla gelen zafer ile bağdaştırmış, askerlerinin kalkanlarına haç betimi işlettirmiştir²⁵.

---

¹⁹ İznik 2009: 52-53.

²⁰ Lactantius: 10, 1-5; Mitchell 2016: 96

²¹ Mitchell 2016: 96.

²² Eusebius, HE:8.14.9

²³ Eusebius, HE: 9.4.2

²⁴ Eusebius, HE: 9.9.1

²⁵ Mitchell 2016: 98.

4. yüzyılda Akdeniz dünyasını etkisi altına almış, hemen hemen tüm kentlerde hiyerarşisini tamamlamış Hristiyan akımı için pek de yapılacak bir şey kalmamıştı. İmparator Constantinus (306-337) bu büyük teşkilatlanmayı kabul etmiştir. Roma vatandaşlarını tek çatı altında toplamayı hedefleyen Constantinus için belki de en ideal yol bu yeni dini kabullenmekti. Bu, halkın koruyanı ve savunucusu konumundaki kilise için alt sınıftan bir tabakaya ulaşmanın belki de en mükemmel yoluydu. Kilise, ilk önce kendini imparatorluk kentlerine, sonra da imparatora kabul ettirmiştir. Bunun üzerine 313 yılında imzalanan Milano Fermanı ile bu zamana kadar hoş görülmemeyen Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nda meşruluk kazanmıştır²⁶.

4. yüzyılla birlikte resmîlik kazanan bu yeni dinin mensupları, artık inançlarını daha rahat yaşayabileceklerdir. Roma İmparatorluğu'nda, imparatorluğun erken dönemlerinden son dönemlerine kadar siyasal ve dini açıdan pek çok farklılık olmuştur. İlk olarak, 300-600 yılları arasında imparatorluğun merkezi doğuya doğru kaymış, başkent Roma olmaktan çıkmış ve nihayetinde döneminde başkent artık Constantinople (Κωνσταντινούπολις, Constantinopolis) olmuştur. 395 yılında ikiye bölünen imparatorlukta Batı İmparatorluğu'na krallıklar ve barbar kabileler hâkim olmuştur²⁷ Doğu İmparatorluğu yeni başkentiyle ve yeni diniyle yaklaşık bin yıl daha yaşamıştır.

Roma İmparatorluğu'nun ilk dönemindeki Akdeniz kıyısına toplanmış olan toplum; kendisine zeytin ve üzüm yetiştiren, şehirlerini hippodomik sistemle inşa eden, tanrıları için sunular ve tapınaklar yapan, klasik dünya düzenini benimsemiş, bu kültürü uzanabildiği yere kadar yaymış bir toplumdur²⁸. Klasik dünyadaki şehirlerin çoğunluğu, görüş mesafesi bulunan dağlık araziye kurulmuş ve burada yaşayan halk hasat zamanı kırsal kesimdekilerin ürünlerini yağmalamıştır. Bu durum imparatorluk şehirlerinde de devam etmiştir. 2. yüzyılda kırsal kesimde, beslenme yetersizliğinden kaynaklanan hastalıkların bunun bir kanıtı niteliğinde olduğunu söyleyen Brown, Roma İmparatorluk tarihini “kentlerde yaşayan az sayıdaki nüfusun, kırsal kesimlerde yaşayan büyük nüfusun

---

²⁶ Milano fermanı ayrıntılı bilgi için bkz.: Kaçar 2013.

²⁷ Mitchell 2016: 24.

²⁸ Brown 2017: 13.

yetiştirdiği ürünlerle kendilerini beslemelerinin tarihidir”²⁹ şeklinde yorumlar. 1. yüzyılda Yahudi dünyasında mesihçi bir akım şeklinde ortaya çıkan Hristiyanlık, sonraki yüzyıllarda imparatorlukta yaşanan savaşları, iç karışıklıkları ve krizleri kendi lehine döndürüp örgütlenmiştir.

4. yüzyıl, ortaya çıkan yeni yönetici sınıfıyla birlikte “Reparatoli Saeculi” yani “Restorasyon Dönemi olarak yeniden canlanışın, dinî ve kültürel olarak baştan aşağıya yaşandığı dönemdir. Alınan ağır vergilerle zengin yönetici sınıf ve fakir köylü arasındaki uçurumun gittikçe büyüdüğü, zenginliğin büyük kentlerde toplandığı bu çağda Constantinople şehrinde 4388 tane konut bulunuyordu³⁰. Batı’da büyük mülk sahibi olan yeni aristokrat sınıfı ortaya çıkmıştı. Bu aristokrat sınıftan seçilen kişiler eyalet yöneticiliğine atanmıştı ve böylece Batı İmparatorluğu için sonun başlangıcı hazırlanmıştı.

2-3. yüzyıllardaki karışık dönemin olumlu ya da olumsuz yansıması 4. yüzyıldaki toplumda gözlenebiliyordu. Örneğin toplumdaki etkileşim artık piramidin en tepesinden aşağıya doğru değildi. Yeni aristokratlar yeniliklere açık kalmıştır. Örneğin klasik dünyanın ölçünlü sanat anlayışına yerel unsurlar da eklenmiřtir³¹.

Klasik dünya ile Geç Antik dünya arasındaki farkların en belirgin şekli şehircilik anlayışında gözlemlenebilir. Klasik dünya toplumunun özellikle 2. yüzyıldaki kent hayatının canlılığı, bir grup zenginin statü kazanmak uğruna ikâmet ettiği kentte yaptırdığı kamu binaları ve adak heykelleriyle donatılmış olan kentler, yerini Geç Antik Çağ’da daha kırsal alanlardaki gözlerden uzak mahremiyete bırakmıştır. Kırsallıkla beraber daha yerel bir hayat imparatorluğun her yerine yayılmıştır. Böylece Roma Uygarlığı kavramı kent merkezinden çıkmış, kırsallıkla birlikte imparatorluğun her

---

²⁹ Brown 2017: 14.

³⁰ Brown 2017: 42.

³¹ Erken Hristiyanlık Sanatı için bkz Koch 2015; Cormack 2000; Sybel 1909; Wilpert 1903. Wilpert 1916.

köşesine yayılmıştır. Gösterişsiz taşralılar artık kendilerini “Romalı” olarak hissetmeye başlamıştır. İmparatorluk “Romania”, Romania’da yaşayan herkes de “Romanus” olarak kabul edilmiştir. Eskiden olan “Roma şehrinin üstünlüğü” anlayışı artık bitmiş yerine tüm imparatorluğun coğrafyasını kapsayan “Romaia” olgusu geçmiştir. İmparatorluğun doğusunda bu olgu daha iyi yerleşmiş ve orada yaşayan halk bundan sonraki bin yılda kendilerini “Romaioi” diye adlandırmıştır. İmparatorluğun doğusu, batısına göre imparatora olan bağlılığı daha da kökleştirmiştir. Bu sebeptendir ki Romai, doğu coğrafyada daha uzun süre yaşamıştır. Şüphesiz doğunun istikrarlı bir şekilde batıya göre daha uzun ömürlü olmasını sadece romai felsefesiyle sınırlandıramayız. 5. yüzyılda batı doğuya oranla daha az tarım arazisine sahipti ve var olan tarım arazileri de zengin ailelerin elindeydi. Fakat doğu sahip olduğu Akdeniz hinterlandındaki tarım arazileriyle ve gelişen ticaretiyle birlikte daha başarılı bir şekilde ilerlemiştir. Var olan büyük ve zengin ailelerin buldukları şehirlere yardım etmek için rekabet halinde olması anlayışı yanında Constantinopolis’teki yönetimin birleşmesi sonucunda çeşitli heykellerle mozaiklerle süslü kiliselerle donatılmış şehirler ortaya çıkmıştır.

Roma İmparatorluğu 3.-4. yüzyıllarda ulaşabileceği en geniş sınırlarına ulaşmış ve bu kadar büyük bir coğrafyayı yönetme konusunda ciddi sorunlarla karşılaşmıştır (Harita 1). Zamanla imparatorluğun yönetimi, kültürel ve ekonomik ağırlığın daha fazla olduğu Doğu’ya kaymıştır³². İmparator Constantinus, imparatorluğun yaşadığı zorlukları aşmak için öncelikli olarak 313 yılında, Hristiyanlığın diğer dinler gibi resmîyetini tanımıştır. Muhtemelen İmparator Constantinus, doğuda 3. yüzyılda sağlam bir toplumsal altyapı oluşturan bu yeni dini imparatorluğu yeniden diriltmek, toplumu bir arada tutmak için bir fırsat olarak görmüştü. Coğrafyanın genişliğinden kaynaklı yönetim sorunları ve yeni dinin varlığının bir sonucu olarak yeni bir başkent arayışı kendini göstermiştir. Anadolu’da yer alan ve küçük bir Roma İmparatorluğu kenti olan Byzantion, başkent Roma kenti örnek alınarak yoğun imar faaliyetlerinden sonra 330 yılında ikinci başkent olarak ilan edilmiştir³³. Ve nihayetinde I. Theodosius vefatından sonra 395 yılında imparatorluk doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır³⁴ (Harita 2). Aynı yıl içerisinde Theodosius’un oğlu Arcadius yönetimindeki Doğu Roma İmparatorluğu’nun “Devlet

---

³² Akyürek 2007

³³ Akyürek 2007

³⁴ Mitchell 2016: 133-134.

Dini” Hristiyanlık ilan edilmiştir³⁵. Ve böylece 11 yüzyıl boyunca bu toprakları yöneten tek imparatorluk olan Doğu Roma İmparatorluğu kurulmuştur. İmparatorluk, Hristiyanlığın resmi din olmasıyla birlikte “Tek Tanrı” anlayışının “Tek İmparator” ve “Tek İmparatorluk” olgularının birleşmesiyle evrensel devlet imajını almıştır. 6. yüzyıla gelindiğinde imparatorluk, batıda İspanya’dan başlayıp İtalya, Yunanistan ve Balkanlar’ın büyük bir kısmı, Anadolu, Kafkasya’nın bir bölümü, Ortadoğu, Kuzey Afrika ile tüm Akdeniz’i neredeyse göl yapmış bir coğrafyaya sahiptir. Doğu sınırında ise tekrar yükselişe geçmiş Persler bulunmaktaydı. Batı sınırı ise, Ortodoks dünyasından oluşmaktaydı. Sonraki yüzyıllarda sınırları, toprak kaybı ile sürekli değişse de imparatorluğun merkezi yıkılana kadar hep Anadolu olarak kalmıştır³⁶. Anadolu, bu Hristiyan Roma İmparatorluğu’nun yönetiminin sağlandığı en önemli bölgesi oluşturmuştur.

6. yüzyılda İmparator Iustinianus, tekrardan Constantinus Dönemi’ndeki gibi evrensel imparatorluğu canlandırma fikri ile çok kapsamlı imar faaliyetlerine girişmiştir. Hatta bu dönemde inşa edilen “Ayasofya” Roma mimari geleneğiyle yapılan son anıtsal yapı olmuştur³⁷. Klasik dünyanın Doğu’daki tek rakibi olan Persler, Ortadoğu’da yeni oluşmuş din olan İslamiyetin etkisiyle “İslamlaşmış”, 7. yüzyılın başlarından itibaren de Geç Antik Çağ’daki Hristiyan Doğu Roma’nın doğudaki rakibi olmuştur. Doğu Roma İmparatorluğu, bu yeni dini yaymak misyonu üstlenen Persler’e Kuzey Afrika’yı, Suriye’yi, Filistin’i, güneydoğu Anadolu’yu teslim etmek zorunda kalmıştır³⁸(Harita 3).

Roma’dan Constantinople’e göç eden aristokrat kesim ve yöneticiler haricinde Filistin’den İtalya’ya kadar uzanan Doğu Roma İmparatorluğu’nda yerel diller ve Grekçe kullanılmıştır. Herakleios (610-641) Dönemi’nde, Grekçe’nin devletin resmi dili olması ve ardından Roma imparatorluk unvanı olan “Caesar” yerine Grekçe “Basileos” unvanının geçmesiyle antik dünyanın sonuna yavaş yavaş yaklaşmıştır³⁹. İmparator Iustinianus Dönemi’yle birlikte Hristiyan kültürünün daha ağır basması sonucunda antik mirasa ait unsurlardan uzaklaşmış ve Geç Antik Çağ sonuna gelinmiştir. Suriye ve Mısır’ın Müslümanların eline geçmesiyle bu eyaletler Yunan-Roma antik kültüründen ayrılıp

---

³⁵ Akyürek 2007: 2.

³⁶ Akyürek 2007

³⁷ Mango 2006: 90-98.

³⁸ Brown 2017: 200; Akyürek 2007.

³⁹ Akyürek 2007

müslümanlaşmıştır. Ek olarak imparatorlukta 6-8. yüzyıllar arasında yaşanan “hıyarcık vebası” sebebiyle demografik gerileme yaşamıştır⁴⁰. Akdeniz ve Yakın Doğu eyaletlerinde yerleşimlerin terk edilmesi, vebadan kaynaklı toplu ölümlerin sonucu olmuştur⁴¹. Brown “Uzun Geç Antik Çağ” teorisinde Arap akınları veya fetihleri Geç Antik Çağ’ın sonunu getirdiğini düşünmese de imparatorluğun sanattaki ve mimarideki antik unsurlardan koparak Hristiyanlaştığı dönem bu zamana denk gelmektedir. Gerek Doğu’daki Arap akınları ve fetihleri gerekse yaşanan veba salgınının demografik etkileri imparatorluğun dünya görüşünün değişimi neden olmuştur.

Geç Antik Çağ’ın ne zaman başladığı ve ne zaman bittiği yönündeki tartışmalar halen devam etmektedir. Ancak biz hazırladığımız çalışmada 284 İmparator Diocletianus'un tahta geçişinden 7yy’daki Anadolu’ya başlayan Arap akınlarına kadar olan zaman dilimini baz alacağız. Geç Antik Çağ ya da Erken Hristiyanlık olarak da atfedebileceğimiz dönem siyasal anlamda tarihsel gelişimi çok karışık, pek çok tek ya da çoklu yönetimin bulunduğu bir zaman aralığını kapsar. Bu çağ, Yunan-Roma kültürünün oluşturduğu var olan geleneğin yeni içeriklerle donatıldığı yeni ihtiyaçlar için kullanılabilir duruma getirildiği “Hristiyanlaştırılmış” bir çağdır.

2. yüzyıl Roma İmparatorluğu dünyasındaki toplumun yarısının öteki yarısının yaşam tarzlarından haberlerinin olmadığını söyleyen Brown, o dünyayı Victoria Çağı İngilteresi gibi “*İki Millet*” olarak tanımlamaktadır⁴². Tradisyonel yöneticiler, kentlerinin eski özelliklerini korumak için çaba harcamışlar, Klasik Dönem mimarisinin aynısını uygulamaya çalışmışlardır. Grek asiller ısrarla Roma dünyasını ayrı şehirler, ayrı kültürler olarak görmeye devam etmiş her şehir kendi tanrısına sikkeler basmıştır. Bu genel tavır, bu dünyada, bütünlüğün bozulmasının çok da zor olmayacağını göstermekteydi⁴³. Her şehrin kendi hukukunun kendi yönetiminin olması barbarlar, Gotlar gibi tehditlerin de varlığı ile “tek” bir bütün altında toplanmak kaçınılmaz hale gelmiştir. Bunu anlayan alt ve orta sınıf vatandaş, zengin zanaatkar veya ticaretle uğraşan

---

⁴⁰ Mitchell 2016: 654

⁴¹ 542 yılı ile 8. yüzyıl arasında Avrupa, Anadolu ve Yakın Doğuda bir çok kayıplar yaşatan “Hıyarcıklı Veba” salgını ile ilgili olarak, S. Mitchell Geç Roma İmparatorluğu kitabında, bu veba salgınının Geç Antik Çağ’ın çöküşüne neden olup olmadığını sorgulamaktadır Mitchell 2016: 654-673.

⁴² Brown 2017: 70.

⁴³ Brown 2017: 70.

iş adamı 1. yüzyıldaki fakir yoksul Hristiyan topluluklarına katılmışlardı. Hristiyanlığın 3. yüzyılda atağa geçerek, Akdeniz şehirlerini kiliselerle donatması, Roma dünyasındaki sosyal gelişmelerle oluşan boşluğu başarılı bir şekilde doldurduğunun göstergesidir.

Geç Antik Çağ'daki bu benzersiz ve büyük dinsel değişimin sonucunda 4. yüzyıla gelindiğinde imparatorluk sakinlerinin yarısından fazlası bu değişime ayak uydurmuştur. Paganizmden Hristiyanlığa geçiş hızlı gibi görünse de pagan Yunan-Roma kültüründen ayrılış o kadar da kolay olmamıştır. Halkın her sınıfından insanlar eski alışkanlıklarına ve inançlarına tutunmakta ısrarcı davranmışlardır. Hristiyanlık tek tanrıcılığına rakip olarak, pagan monotheist gruplar da ortaya çıkmaya başlamıştır⁴⁴. Hatta 5-6. yüzyılda bile önemli ölçüde bir grup pagan varlığını sürdürmüştür⁴⁵. Bazı paganların yeni dine geçişleri uzun sürerken bazılarının ise zaten toplumda bulunan ekonomik sıkıntıların insan psikolojisinin üstünde yarattığı korku, siyasal ve toplumsal kimlik boşluğunun da etkisiyle bu yeni dini bir kurtuluş olarak algılamasına sebep olmuştur. Böylece yeni din olan Hristiyanlığı daha kolay kabul etmişlerdir. Pagan politeizmin bazı özellikleri kolay terk edilebilirken kendini Hristiyan olarak tanımlayan kişiler eski pagan alışkanlıklarını değiştirmeden sürdürmüşlerdir⁴⁶. Bu döneme ilişkin yazılı kaynaklar genellikle Hristiyan cemaatlerin elinden çıktığı için paganizmle ilgili veriler ya görmezden gelinmiş ya da yok sayılmıştır⁴⁷. Aynı zamanda pagan yazarlar da Hristiyanlığı mümkün olduğu kadarıyla görmezden gelmişlerdir. Bu yüzdendir ki bu dönem için kimin pagan kimin Hristiyan olduğu konusunda, belli başlı göstergeler hariç, arkeolojik verilerde belirsizlik hakimdir. Pagan Roma dünyasına ait en önemli yazılı kaynaklar şüphesiz yazıtlı dinsel adaklardır. 2-3. yüzyılda bu tarz pagan yazıtlı adak alışkanlığına rastlanırken, 4. yüzyılda bir pagan kültü olan bu yazıtlı adakların sayılarında epey azalma olması, Hristiyan nüfusun pagan nüfusa oranı hakkında bir fikir edinmemizi sağlayabilir⁴⁸. 200'lü yıllarda sayısı az olan Hristiyan nüfusunda 3. yüzyılın ilk yarısından itibaren dikkate değer bir şekilde artış yaşanmıştır⁴⁹.

---

⁴⁴ Suriye Apamea'da ortaya çıkıp yayılan Keldahi kehanetleri diye bilinen inançlar için bkz. Athassiadi 1999; Smith 2005: 117-143.; Theos Hysistos için bkz.: Mitchell 1991: 81-148; Mithras için bkz.: Ulansey 1998.

⁴⁵ Mitchell 2016: 326.

⁴⁶ Mitchell 2016: 326.

⁴⁷ MacMullen 1997: 3-5.

⁴⁸ Geffcken 1978; Mitchell 2016: 327.

⁴⁹ Stark 1997; Hopkins 1998.

250-350 yılları arası Erken Geç Antik Çağ diyebileceğimiz bu zaman aralığı, dinsel değişimin en ateşli yaşandığı yıllardır. Fakat bu zaman aralığında 4. yüzyılın ortalarına kadar dini bir mimari oluşumu söz konusu değildir. Yani dinsel dönüşümün yaşandığı bu yıllar arasında anıtsal/dini bir mimari çok yoktur ya da anıtsal dini mimariye ait veri çok fazla kalmamıştır⁵⁰.

Geç Antik Çağ dünyasındaki Roma İmparatorluğu'nun kültürü ve toplumu tepeden tırnağa bütün olarak pagan gelenekleri ile doluydu. Kültürün ve toplumun üzerindeki bu pagan etkisi, çok hızlı bir zaman içerisinde azaltılamayacak kadar fazlaydı. Örneğin pagan Roma dünyasındaki imparatorları tanrısallaştıran “İmparatorluk Kültü” tek tanrı, tanrının oğlu İsa ve kutsal ruh üçlemesiyle oluşmuş Hristiyanlığa çok uygun değildi. Fakat imparatorluk kültü aslında imparatorla halk arasındaki bağı kuvvetlendiren, birleştiren bir kült olduğu için Geç Antik Çağ dünyasında da hayatta kalmayı başarmıştı. İmparator Constantinus ve Iustinianus tanrısız olmalarına rağmen tarih yazıcıları olan Eusebius⁵¹ ve Procopius⁵² tarafından bu imparatorlara “İkinci bir İsa” ya da “doğüstü bir güç” şeklinde tanrısız özellikler yüklenmiştir⁵³. Böylece imparatorluğun yönetimiyle din birleşmiş, imparatorların hükümleri Hristiyanlıkla uyum içerisinde olmaya başlamıştır. Artık devlet ile din birbirinden ayırlamaz bir boyut kazanmıştır⁵⁴.

Pagan kültürünün alışkanlıkları, Geç Antik Çağ'da Hristiyanlıkla birlikte oluşan bu yeni kültürle bütünleşmiştir. Çağın yeni dini, toplumun derinliklerine kadar işlemiş pagan uygulamaları yok edememiştir⁵⁵. Örneğin Hristiyan alimlerinin ısrarla karşı çıktıkları fakat başarılı olamadıkları pagan uygulamaları bulunmaktadır⁵⁶.

Geç Antik Çağ'da terk edilmiş pagan uygulamalarından en önemlisi dini mimari alanında olmuştur. Geç Antik Çağ'daki kamu yapılarındaki dönüşüm veya yapılara karşı

---

⁵⁰ Sauner 2003, Mitchell 2016: 328.

⁵¹ Constantius'un “ikinci İsa benzetmesi” için bkz.: Eusebius VC4.71

⁵² Iustinianus'un “doğa üstü şeytani güç benzemesi” için bkz. Procopius 12.

⁵³ Mitchell 2016: 329.

⁵⁴ Mitchell 2016: 328.

⁵⁵ MacMullen 1997

⁵⁶ Kasım ve Aralık aylarında düzenlenen Brumalia ve Saturnalia şenlikleri veya yılbaşı kutlamaları Meslin 1970.

olan müdahale 4. yüzyılın son yıllarına kadar yaşanmamıştır. 390 yıllarında paganlara karşı olan sert tutumlu yasamaların olduğu dönemle birlikte pagan dünyasına ait kamu yapılarına müdahaleler başlamıştır⁵⁷.

Pagan tapınım merkezleri olan tapınaklar direkt pagan inancını yansıtan, ayıplı yapılar olarak görüldükleri için ya terk edilip yok edilmişler ya da kiliseye dönüştürülmüşlerdir. Sagalosos kentindeki iki tapınağın ve Aphrodisias'ta bulunan Aphrodit tapınağının kiliseye dönüştürülmesi gibi örnekler mevcuttur. Tapınaklar birçok kilise inşaa edilirken devşirme malzemesi olarak kullanılmışlardır.

Geç Antik Çağ'da tapınaklar gibi tiyatrolar da pagan dini veya alışkanlığı ile direkt ilişkili yapılar olarak görülmüş, işlevini kaybetmiş farklı bir amaç için kullanılmış az sayıda mimari örnektir. Ya örneğin Arles'te bulunan amphitiyatro gibi terk edilmiş, içerisinde bir kilisenin ve yaklaşık iki yüz evin bulunduğu ikametgâh alanına dönüştürülmüş⁵⁸ ya da "pantomime sanatı" gibi farklı eğlence türleri için kullanılmıştır⁵⁹.

Fakat forumlar, pazar yerleri, taklar, onur sütunları, caddelerdeki revakların içinde yer alan imparator heykelleri, ev planları, villalar, hippodromlar, hamamlar gibi mimari uygulamalar pagan dünyası imparatorluğundaki gibi aynen kullanılmaya devam etmiş, bu tarz işlevler için yapılmış yeni mimari uygulamalarda da eskinin planına sadık kalınarak kullanım sürdürülmüştür⁶⁰. Çağın sanat eserleri ise Hristiyanlaşarak devamlılık göstermiştir. Pagan Yunan ve Roma dünyasındaki gibi evlerin, mezar yapılarının veya kamu yapılarının, fresklerle veya mozaiklerle süsleme uygulamalarına ve plastik sanat eserlerine başlarda karşı çıkılsa da bu alışkanlıktan vazgeçilememiştir. Pagan dünyasının kullandığı ve çokça ürettiği küçük sanat eserleri olan cam, metal ve pişmiş toprak gibi farklı malzemelerden yapılan eserler ise liturjik amaçlı, hac anı malzemesi, günlük kullanım eşyası ve sikke olarak Geç Antik Çağ'da da Hristiyanlığı temsil eden öğelerle birlikte üretilmeye devam etmiştir⁶¹.

---

⁵⁷ Mitchell 2016: 494.

⁵⁸ Thorpe 2012: 117, res.:6.2

⁵⁹ Aphrodisias örneği için bkz.: Rouneche 1993.

⁶⁰ Koch 2015.

⁶¹ Koch 2015: 176-197.

1.2. Geç Antik ağ’da lü Gömme Uygulamaları

Klasik Antik ağ’dan Orta ağ’a bir geçiş dönemi olan Geç Antik ağ’da, Roma İmparatorluğu yönetimindeki Anadolu’nun inanç sisteminde köklü değişiklikler olmuştur. Pagan imparatorluk yönetimi Hristiyanlaşmış bununla birlikte toplumdaki Hristiyan nüfus hızlıca artmıştır. Ama toplumun belli bir kesimi pagan inançlarına devam etmiştir. 4-5. yüzyıllarda pagan filozoflar Ege’ye Ayerleşmişler, kendilerini ‘‘Helenler’’ olarak adlandırmışlardır. 4. yüzyılda İmparator Constantinus, devlet kurumunu tamamen Hristiyanlaştırmasına rağmen pagan Helenler 6. yüzyılın sonlarına kadar Hristiyanlığa direnmişlerdir. 4. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu, Batı Roma İmparatorluğu’na oranla daha çok Hristiyan iken yine batıya nazaran pagan etkilerini daha geç kaybetmiştir. Bir başka deyişle Doğu Roma İmparatorluğu batıdaki imparatorluktan daha çok ‘‘Hristiyan bir devletti’’. Ama paganizmin etkisi, kültürel ve sosyal hayattaki türlü alışkanlıklarda batıya göre daha uzun süre yařamıřtır⁶². Paganizm bu etkisini pek çok unsorda özellikle mezar mimarisinde görmek mümkündür.

Anadolu’da Geç Antik ağ’ın ilk yüzyılında pagan topluluklarla birlikte Hristiyanlık inancına sahip olan toplum, kısa süre de olsa aynı coğrafyada yaşamış, daha sonraları Hristiyanlığın hızlı yayılımıyla birlikte Anadolu en erken ve en hızlı Hristiyanlaşmış coğrafya olmuřtur⁶³.

‘‘Geç Antik ağ lü Gömme Uygulamaları’’ başlığımız altında Geç Antik ağ’da Anadolu’da yaşayan toplumun ölüm algısından sonra pagan toplum ile Hristiyan toplumun i içe girmiş lü gömme uygulamalarına değinilecektir. Hristiyan toplumunun lü gömme uygulamalarından bahsederken pagan lü uygulamalarıyla karşılaştırmalar yapılacaktır.

Tek tanrılı sisteme geçmiş olan toplumun ölüm algısında bir değişim söz konusu muydu? lü gömme pratiklerinde var olan değişimler nelerdi? Anadolu’da yaşayan pagan toplumun lü gömme uygulamalarında neler değişti? veya Pagan toplumun lü

---

⁶² Brown 2017: 84.

⁶³ Mitchell 1993: 57,63.

gömme uygulamalarının Hristiyan ölü gömme uygulamalarına etkileri nelerdi? gibi soruların cevapları verilmeye çalışılacaktır.

1.2.1. Geç Antik Çağ'da Ölüm Algısı

Ölüm, organizmayı yaşatan biyolojik fonksiyonların durmasıdır⁶⁴. Sözlükteki anlamı hayatın sona ermesidir. Genellikle “ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddi hayat kaynağını yitirmesi” şeklinde tanımlanan ölüm ve ölüm sonrası hakkındaki algılama, inanış ve uygulamalar kültürden kültüre, devirden devire değişmektedir. İnsanoğlunu diğer canlı türlerinden ayıran en önemli özelliği, ölümü tanınması ve ölümün bilincinde olmasıdır. Mutlak bu bilince ulaşması için birçok deneyim atlatmış ve sonrasında da bunu kabullenmiştir. Helenistik felsefenin önemli filozoflarından Epikür, insanoğlunun ölümü hayatın tadını kaçıran bir durum olarak gördüğünü ve onun doğurabileceği endişe ve korkuyu aşabilmek için bir tür yok sayma gayretine giriştiğini söyler⁶⁵. Platon ise ölümü hayatın gerçek anlamı ve tek gayesi olarak görüp yaşamın merkezine oturtmuştur⁶⁶.

İnsanoğlunun ölüm karşısındaki tepkisini, hayata karşı takındığı tavrı belirler. Bu kişisel tavrın belirlenmesinde din ve ideoloji gibi değişik etkiler altında sosyal ve kültürel çevrenin ölüme yüklediği anlamların makro etkisi bulunmaktadır. Böylece varoluşa verilen anlam ölüme yaklaşımı belirlerken, ölüm de insanın hayat ve varoluş karşısındaki tutumunu etkilemektedir⁶⁷.

Hayatın insana yüklediği ölüm gerçeği insanoğlunun yaşamının önemli bir merkezini oluşturmaktadır. İnsana ölümlle birlikte yakınlarını kaybetmesi, yalnız kalma durumu, ölen sevdikleri hakkında duyduğu kaygı, hayatta kalanların rahatsız olacağı endişesi gibi olumsuz duygular yüklenmiştir. İnsanlar bu olumsuz duygularla birlikte oluşan ölüm korkusuna karşı çeşitli önlemler almışlar, sahip oldukları inanç doğrultusunda bu olguya ölümden sonraki ikinci hayat gibi açıklamalar getirerek

---

⁶⁴ Şahin-Başkaya 2017: 127.

⁶⁵ Weber 1905: 34-136.

⁶⁶ Robin 1950: 764-856.

⁶⁷ Hökelekli 1991: 153.

olumlamalar yapmışlardır. Ölüm korkusuyla birlikte gelişen, ölümden sonraki ikinci hayat anlayışının varlığı ölü gömme uygulamalarını geliştirmiştir. Ölümün gizemi ve bu gizemden kaynaklanan korku insanlarda “öbür dünya” inancının doğmasına sebep olmuştur.

İnsanoğlu, hiçbir zaman ölümü kabullenememiş, bir gün bir şekilde geri dönebileceğini düşünerek, dünyevi varlığını koruyacak mezarlar inşa etmeye başlamıştır. Tekrar geri döndüğünde, döneceği yer olan mezarın en uygun şekilde hazırlanması gerektiğine inanmıştır. Bu inanın tam tersine Roma dünyasında, önceki kültürlerin inanisından izler kalsa da ölümden sonraki hayata pek yer verilmemiştir⁶⁸. Ölümün sonsuz bir uyku olduğuna, hiçliğe geçiş olduğuna inanılmıştır⁶⁹. Felsefi ve edebi anlamda, ölümden sonra cesede dönüşme dışında, ölümden sonraki hayatla ilgili fazla öğreti yapılmamasına rağmen mezar sanatı ve cenaze törenlerine önem verilmiştir⁷⁰. Pagan Roma dünyası için mezarın ölen kişiye vereceği huzur ve konfor çok önemliydi. Huzurlu bir uyku için mezar en uygun yer hale getirilmekteydi. Çocuk mezarlarında kullanılan “putto” figürü ölüm ve uyku benzerliğini vurgulamaktadır⁷¹. Ölüm, yorucu hayat koşuşturmasından sonra geri dönülmeyecek, derin bir istirahat olarak görülmüştür. Kabartmalardaki gemi veya at üzerinde seyahat eden figür, ölen kişinin hayattaki yolculuğunu ve bu yolculuğun sonu olan liman betimi ise ölümünü simgeler⁷². Ölüm sonrası bir ödül vaadi veya ilahi ceza konuları mitolojiden öteye geçememiştir.

Ölümün uyandırdığı korku ve gerginliği aşmak için yürütülen her fikir ve başvuru her hareket “dini” olarak nitelendirilmelidir⁷³. Öbür dünyada kötülerin ceza çekeceğini, bu dünyada yaşanan acıların karşılığı olarak öbür dünyada cennet bahçelerini vaat eden Hristiyanlık, dünyevi hayatta acılar çeken alt tabaka arasında hızlıca yayılmıştır. Hristiyan Roma dünyası artık ölümü sadece uyku yeri olarak değil mahşer gününe kadar bekleme yeri olarak görmeye başlamıştır.

---

⁶⁸ Veyne 1987: 219.

⁶⁹ Tek 2002: 122.

⁷⁰ Tek 2002: 122.

⁷¹ Tek 2002: 124.

⁷² Veyne 1987: 219-220.

⁷³ Hökelekli 1991: 85.

Bütün dinler ölüm algısı konusunda, öteki dünya inancı hususunda birleşmektedir. Fakat öteki dünyanın şartlarının ne olduğu ve öteki dünyaya erişimi sağlayacak bu dünyada hangi düzen içinde yaşam sergileyecekleri konusunda ayrışmaktadırlar. Geç Antik Çağ'daki Hristiyanlıkta ölüme ilişkin düşünce; ölüm, ruhun bedenden ve bu dünyadan ayrılışı, dinlenme, geçici bir uykuya dalma, kurtuluş, özgürlüğün başlangıcı, faniliğe karşı bir zaferdir⁷⁴. Böylece ölüm, ardından kutlamalar yapılacak bir olay olarak algılanmaktadır. Aziz Nikon ölüm döşeginde etrafına toplanan kalabalığa ağıt yakmayı bırakıp bu mutlu olay için şükür duaları etmelerini söyler⁷⁵. Hristiyanlıkta ölüm, fani hayatın sonlanmasıyla birlikte gerçek yaşama geçiş olarak algılanmaktadır. Pagan dinlerinde bu durum tam tersi olduğu için mezarlık alanlarına “ölüler kenti” anlamına gelen nekropol adını vermişlerdir. Ama Hristiyanlıkta ise yeniden uyanılacağı düşüncesiyle mezarlıklarına “uyuma yeri” anlamına gelen “koimeterion” denilmektedir. Bu uyanışı sağlayacak olan İsa peygamber ölüler dünyasına gittiğinde üç iş yapacaktır (Lev.1.1-Lev.1-2). Bu işlemler sırasıyla “ölülere nasihat” “vaftiz” “ölüler dünyasından inananları kurtarmak”tır. Hristiyanlığın çıktığı andan itibaren 300 yıl kadar mahşerde uyanılacağı fikri kabul görmüşken, bu görüş yaklaşık 1 yüzyıl sonra olasılıkla yaşanan savaşlar sebebiyle değişmiştir. Dünyanın sonu geldiğine dair görüşün hâkim olmaya başlamasıyla ölüme de olumsuz anlamlar yüklenmiştir.

Antik pagan dünyasında ölen kişinin Styx Irmağı'ndan geçip Hades'in karanlıklar ülkesinde kalacağına inanılmıştır. Bu sebeple ölüm acı bir olay olarak algılanıp ölen kişinin arkasından yas törenleri yapılmıştır. Tevrat'ta da ölüm antik yaklaşımın etkisinde sonsuza dek sürecek bir ceza olarak görülmektedir. Ruh, bir daha geri dönmek üzere yeraltındaki ölüler yurduna gitmektedir⁷⁶. Roma dünyasında ise bir hiçlik, yok oluş olarak görülmüştür. Hristiyanlıkla beraber Hz. İsa'nın geleceği mahşer gününe kadar beklenen bir uyku olduğuna inanılmaktadır.

Hristiyanlıkta ölüm bir son değil başlangıç olarak görülmektedir. Ruh, ölüm ile günahkâr bedenden kurtulmaktaydı. Batı teolojisinde beden şeytan olarak görülmekteyken, doğu teolojisinde bu durum kabul edilmemiştir. Doğu teolojisi, insan

---

⁷⁴ Fedwick 1976: 154-155

⁷⁵ Sullivan 1987: 159.

⁷⁶ Şpidlik 1986: 114.

bedeninin ruhtan farklı olarak günah işlemek için bir potansiyele sahip olsa da ruh ve bedenin insanı tamamlayan iki parça olduğunu ve birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini savunur. Ölüm ile ayrılan bu iki element, mahşer gününde tekrar birleşecek ve kendi doğal halini alacaktır. Doğu teolojisinde, ebedî yaşam için ruh cennete bedeniyle birlikte kabul edilecek inancı hâkimdir⁷⁷. Bunun içindir ki Doğu Hristiyanlığı'nda kremasyon kaldırılmıştır. Çünkü ölüm ile bedenden ayrılan ruh, mahşer günü geldiğinde Hz İsa tarafından diriltilirken geri dönüp bedeniyle birleşecektir. Hristiyanlıkta azizlerin ve martyrlere ruhları ölüm anından hemen sonra Gök Krallığı'na çıkarken, sıradan insanların ruhlarının geçici olan kısmi cennet veya kısmi cehennemde tutulduğuna inanılır. Beden ise mahşer günü geldiğinde ruhuyla tekrar birleşip dirileceği zamanı beklerken “uyku” sürecindedir. Geç Antik Çağ'da imparatorluğun doğusunda yaşayan halk için ölüm, uyku sürecidir. Özellikle kutsal kişilerden bahsederken ölüm kelimesinin tam karşılığı olan “tanatos” yerine uyku anlamına gelen “koimesis” kelimesi kullanılmıştır⁷⁸. Paul Fedwick'in de dediği gibi “Mezar ruhsuz bedenlerin dirilmek beklentisi içinde dinlendikleri bir uyku odası, geçici bir bekleme yeridir”. Ölüm hakkında bu düşüncenin hâkim olduğu bu tek tanrılı dinde mahşer gününde dirilerek İbrahim peygamberin kucağında bekleyen ruh ile birleşme, tanrı katına çıkıp tanrıyla bütünleşme ve böylece tanrısallaşma söz konusudur. Bunun içindir ki Hristiyanlık ikonografisinde “ölüm” değil “ölümsüzlük” ana tema olmuştur⁷⁹.

İnsanoğlunun ölümü algılayışını ifade eden uygulamalar, zaman içerisinde gelenekselleşerek daimi duruma gelmiştir⁸⁰. İnsanoğlu, ölümün yaşam içerisindeki hâkimiyetiyle beraber belli ölüm ritüellerini oluşturmuştur.

İnsanoğlu, ölüme karşı yaklaşım biçiminde ve uygulamalarında genellikle atalarına bağlı kalmışlardır. Tarihsel süreçte Anadolu'nun farklı medeniyetlerinde farklı uygulamalar görülse dahi bugüne baktığımızda ölüme ilişkin birçok uygulamanın kökeninin Anadolu'nun pagan geçmişine dayandığını görebiliriz. Bu alandaki en büyük

---

⁷⁷ Meyendorf 1979: 141.

⁷⁸ Akyürek 2010:89 dip not.313.

⁷⁹ Walter 1976, 113-115; İsa'nın ölüm üzerindeki zaferini anlatan “anastasis”, Musa'ya on emrin verilmesi için bkz.: J. G. Deckers-Ü. Serdaroğlu 1994: 140-163, res.: 7-8; Lazarus'un dirilişi için bkz.: Walter 1976: 115.

⁸⁰ Akçay 2017: 4.

köklü değişim tek tanrılı dinlere geçişle beraber ölü yakma (kremasyon) uygulamasının kaldırılmış olmasıdır.

Prehistorik Çağlar'dan bu yana süreç içerisinde değişen gömü pratikleri her dönemde olduğu gibi Geç Antik Çağ'da Hristiyanlığın kabulüyle kendi inanç ekseninde şekil bularak ilerlemiştir. Hristiyanlığın kabulüyle birlikte pagan mirasını büyük ölçüde reddetse de pek çok pagan pratiğinin Hristiyan anlamalar yüklenerek devam ettirildiğini görebiliriz.

1.2.2. Cenaze Töreni ve Defin İşlemleri

Anadolu toprakları, Hristiyanlığın en hızlı yayılım gösterdiği yerdir. Geç Antik Çağ'da bu topraklarda yaşayan halkın çoğunluğu, tek tanrılı din olan Hristiyanlığı hızlı bir şekilde kabul etmiştir. Çoğunluğu ve üstünlüğe kaptıran pagan halk, az sayıda da olsa varlıklarına devam etmiştir. “Cenaze Töreni ve Defin İşlemleri” başlığı altında bahsedeceğimiz uygulamalar Hristiyan inancına ait uygulamalardır. Geç Antik Çağ toplumunda sayıca üstün durumda olan Hristiyan halkın ölü gömme uygulamalarından, cenaze hazırlığı, cenaze töreni ve defin işlemlerinden bahsedilecektir. Geç Antik Çağ'daki Hristiyan toplumun ölü gömme uygulamaları anlatılırken, pagan ölü gömme uygulamalarıyla karşılaştırılacaktır.

Tek tanrılı din olan Hristiyanlıkla beraber toplumun ölüme karşı yaklaşımının değişiminden yukarıda bahsetmiştik. Paganlar ölülerini gömdükleri alanlara, ölüler kenti anlamına gelen “nekropol” demişlerdir. Hristiyanlar ise ölümü bir son olarak kabul etmedikleri, geçici bir uyku olarak gördükleri ve tekrardan aynı bedenle canlanacaklarına inandıkları için ölülerini gömdükleri alanlara, uyku yeri anlamına gelen “koimeterion” demeyi uygun görmüşlerdir.

Hristiyanlığın ilk zamanlarında hijyen kanunları baskın olduğu için mi yoksa pagan ölü gömme uygulamalarında “nekropol alanlarının sur duvarının dışına yapılması” geleneğinden etkilenildiği için midir? ölen bireyler şehir dışında bulunan mezarlık

alanlara defnedilmiştir⁸¹. Geç Antik Çağ'da, bir yandan şehirlerin çıkış yollarında bulunan pagan nekropol alanları uygulamasının sürekliliği görülürken, sur içindeki günlük yaşamın devam ettiği kent merkezleri ile mezarlıklar eşzamanlı olarak ayrılmış; diğer yandan da martyr kültüyle birlikte şehirlerin içindeki kutsal gömüt alanlarının oluşmasıyla bu alanlar kademeli kademeli mezarlık alanlarına dönüşmüştür⁸². Geç Antik Çağ boyunca, pagan ölü gömme adetlerinden yavaş yavaş uzaklaştığını ve geleneksel extramural nekropol alanlarından intramural nekropol alanlarına geçildiği görülmektedir⁸³. Din şehidi olarak saygı gören bireylerin mezarlarının yanına veya yakınına gömülme isteği 4. yüzyıldan itibaren artmıştır⁸⁴. Birçok kentte bakireler, keşişler ve ruhban sınıfı mensupları şehit mezarlarının yakınına gömülmüşlerdir⁸⁵. Böylece ölümlerin kentleriyle, yaşayanların kentleri içiçe geçmiş olarak, Geç Antik Çağ'da kentlere yeni bir yüz vermiştir. Pagan dünyasında kati bir suretle yasak olan bu uygulama, Hristiyanlık uygulaması olarak yeni bir gömme pratiği tarzında ortaya çıkmıştır.

4. yüzyılın sonlarına doğru gizli saklı yeraltına, katakomblara yapılan mezarlar terk edilmeye başlamıştır. Katakombaların ve yeraltı şehirlerinin yerine şehir surlarının içine, kiliselere veya mezar şapellerine gömütler yapılmaya başlamıştır⁸⁶. Diğer bütün dinlerin ölümü, şehirlerinin dışında tutmasına karşın martyr kültüyle beraber her şehir kendi ölüsünü üretmeye başlamıştır.

Hristiyanlıkta ölüm konusuna yaklaşım, pagan inancına göre temelde farklı olmasına rağmen birçok uygulamayı Yunan ve Roma dünyasındaki paganizmden almıştır. Geç Antik Çağ'daki Hristiyan inancındakilerin ölüm ile ilgili uygulamalarının, hazırlıklarının, törenlerinin, ölünün defninin ve ölü için yapılan anma törenlerinin kökü, pagan inancının olduğu Yunan ve Roma dünyasıyla Yahudi kültürlerine dayanmaktadır⁸⁷. Pagan geleneklerine aşırı derecede agresif bir tutum sergileyen kilise, daha sonraları çoğu uygulamayı "Hristiyanlaştırarak" legal hale getirmiştir.

---

⁸¹ Stewart 1954: 128.

⁸² Fontaine 1989: 1,152.

⁸³ Poulou Papadimitriou 2012: 377

⁸⁴ Kutsal mezarlık anlayışı hakkında tezin üçüncü bölümünde ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁸⁵ Brown 2006: 302-303.

⁸⁶ Davies 1999: 193.

⁸⁷ Rush 1941: ilgili bölümler.

Aslında Geç Antik Çağ Hristiyan dünyasının ölüme yaklaşım biçimi pagan dünyasından temelde farklıdır. Hristiyanların kıyamet gününde İsa tarafından yeniden canlanacakları düşüncesi, onların ölü kültürünün en önemli nosyonudur. Bu sebeptendir ki cansız beden mahşer gününe kadar çok iyi korunması gerektiği inancı hakim olmuştur. Bu yüzden paganların en önemli ölü gömme uygulaması olan kremasyon uygulamasına şiddetle karşı çıkmışlardır. Hristiyanlıkta kıyamet günü geldiğinde cansız beden ruhuyla birleşecek, tekrar canlanacak düşüncesi hakimdir. Ölülerini yakma fikrinin, bedenlerinin tekrar dirilmesine engel olacağı korkusuyla bu fikri asla kabul etmemişlerdir⁸⁸. Hristiyanların bu inançlarından paganlar da etkilenmiş olacaklar ki ilk hristiyanlara tekrar dirilme günü geldiğinde, canlanacağı bir beden bulamamaları için türlü işkenceler yapmışlardır⁸⁹. Belki de Hristiyan inancına sahip insanlar ölü bedenleri tekrar canlanacağı güne kadar rahat bir şekilde korunmalarını sağlamak amacıyla yanlarından, şehir merkezlerinden ayırmamış, üstü kapalı bir mekân içerisinde bekletmeyi tercih etmiş olabilirler.

Geç Antik Çağ'daki Hristiyan dünyasında ölüme ilişkin ritüeller “ölüm anı” ile başlar. Ölümü yaklaştığı anlaşılan kişi vasiyetini tamamlar, bireyin yakınları çağrılır ve “ölüm müjdecisi” olarak papaz gelip günah çıkartıp komünyon ekmeğini verir (Lev.2.1.). Bazı önemli kişiler ölüm anı gelince kiliseye götürülme isteğinde bulunmuştur. Uzes piskoposu Firminius'un (522) biyografisinde, ölüm zamanının geldiğini anlayınca kendisini kutsal litürjinin yapıldığı kiliseye götürmelerini söylediği ve orada eukharist ekmeği yedikten sonra ruhunu teslim ettiği yazar⁹⁰. Aynı şekilde Gap piskoposu Arriginus'un biyografisinde de Aziz Eusebius'un (601) kilisedeki ölüm döşğinde, eukharist ekmeğini yuttuktan sonra öldüğü anlatılmaktadır⁹¹.

Ölen kişi sıradan halktan ise tüm cenaze hazırlıkları ölü evinde yapılırdı. Eğer ölen kişi bir din adamı ise cenaze hazırlıkları manastırdaki hücrelerinde olurdu. Aziz Nikon'un biyografisinden öğrendiğimiz kadarıyla Aziz Malekenos'un öleceği anlaşılınca manastırdaki hücrelerinde toplanılmış, ölüm gerçekleşince prothesis için gerekli hazırlıklar

---

⁸⁸ Rush 1941: 248-250.

⁸⁹ Rush 1941: 252.

⁹⁰ Rush 1974: 26.

⁹¹ Rush 1974: 27.

yapılmıştır⁹². Eğer ölen kişi imparatorluk ailesinden veya ruhban sınıfından ise hazırlıklar imparatorluk sarayında yapılırdı⁹³.

Ölümden sonraki hayatta tekrar dirileceği inancından dolayı cansız beden dikkatli bir şekilde gömme işlemine hazırlanmalıdır. Gömülmeden önce hazırlıklar genelde ölü evinde ya da kişinin önemine göre kilisede yapılmıştır. Ölü beden, ilk önce alçak bir sekiye düz bir şekilde yatırılır. Ruhun boşalttığı bedene eccinilerin⁹⁴ girmemesi için ilk önce ağız kapatılır (sygkleiein), sonra alt çene düşmemesi için bağlanır ve sonra da gözler kapatılırdı (kalyptein). İncil’de yazan, Hz İsa’nın çarmıhtan indirildikten sonra cansız bedeninin mür ve öd yağı ile yağlanması⁹⁵ örneğinde olduğu gibi ölen kişinin bedeni yıkanır (apoplysis) ve mür ile ovulurdu (Lev.2.2). Tanrının huzuruna temiz çıkılmasını amaçlayan bu uygulama, antik Yunan ve Roma da hatta Yahudilikte de vardır. Cenazenin yıkanması, yağlanması, gözlerinin ve ağzının kapatılması, giydirilmesi ve sonra bir sedye üzerinde sergilenmesi gibi uygulamaları Homeros’un İliada destanında anlattığı Patraklos’un cenaze hazırlık mitinde de görmekteyiz⁹⁶. Ölü bedeninin yıkanması ve yağlanmasını Roma dinindeki cenaze hazırlık ritüelinde de görmek mümkündür⁹⁷.

Ölü beden kefene sarılmadan hemen önce ölünün elleri cinsiyetine göre şekillendirilmiştir (Lev.3.1.). Cinsiyete göre şekillendirme ifadesi ile anlatılmak istenen ölen kişi eğer erkekse ellerinin karın üzerinde birleştirilmesi, eğer kadınsa ellerinin göğüs üstünde birleştirilmesidir⁹⁸ (Lev.3.2.). Kol yönlendirmeleriyle ilgili olan bu pozisyon Er Hanedanlar Dönemi’ne tarihlendirilen Sümer tapınaklarında ve Eski Babil Dönemi kentlerinde ele geçirilen abid heykellerinde görülmektedir⁹⁹. İslam dininin beş şartından biri olan namazda gerçekleştirilen “kıyam” pozisyonunu hatırlatmaktadır¹⁰⁰. Hristiyan

---

⁹² Sullivan 1987: 157.

⁹³ Akyürek 2010: 170.

⁹⁴ Kötü ruh

⁹⁵ Matta Bap. 26:12; Yuhanna Bap. 19:40.

⁹⁶ Patraklos’un cenaze hazırlıkları için bkz.: İliad. XVIII 22 ve.; 315 vd.; XXII 5 vd.; 130 vd. Su ile yıkanıp yağlanması için bkz.: İliad. VII 425.; XVI 671.; XVIII 350—51; XXIV 43 vd.; 68, 583. gözlerin ve ağızın kapatılması (Odys. XI 426.; XXIV 296)1, cesedin giydirilmesi (İliad. VI 416 vd.; X V I 671.; X V I I I 350 vd.; X X I V 580, 600.; Odys. X X I V 67) ve bir sedye üzerinde teşhir edil mesi (İliad. XXIII 25.; XXIV 600).

⁹⁷ Libitinarii adı veren görevliler tarafından, Ölüm olayı gerçekleşikten sonra ceset yatağından indirip, yere yatırdıktan sonra ölü bedeni yıkayıp yağlanmaktadır Akçay 2017:125 .

⁹⁸Kara 2013: y 70.

⁹⁹ Müller 1974: K Lev. 215-218, 226-227, 313, 333

¹⁰⁰ Sifil 02: M 514-515.

dininde namaz ibadeti bulunmamaktadır. Yahudilerin, günümüz Ortodoks Süryanilerinin ve Gagavuzların, kıyam pozisyonuyla dua ettikleri bilinir¹⁰¹. Bireyin ellerine, ait olduğu cinsiyete göre pozisyon verilmesi 3. yüzyılda başlamış olup devam eden süreçte Orta Çağ içlerine değin sürdürülmüş bir uygulamadır¹⁰².

İncil’de geçen “O vakit İsa’nın bedenini alıp Yahudiler’in gömme adeti gibi keten bezlerle sardılar”¹⁰³ cümlesindeki gibi ölü beden yıkanıp yağlandıktan sonra prothesis töreni için giydirilmesi gerekmektedir. Cansız bedenın uzun şerit halindeki keten bezlerle sarılmasıyla lazaroma işlemi gerçekleştirilir. “Lazaroma” sözcüğü, beyaz keten kumaşla sarılarak gömülmüş Lazarus’tan gelmektedir¹⁰⁴. İsa’nın canlandırdığı Lazarus, sanatsal betimlemelerde kefene sarılı bir şekilde verilmektedir¹⁰⁵. Ölü bedene uygulanan lazaroma işleminden sonra ölünün üzerine kurdeleler ve çelenkler konulurdu (Lev.4.1-4.2.). Pagan Roma ölü gömme uygulamalarında da kefenlenmiş beden, “lectus funebris” adı verilen, özenle hazırlanmış yatağa yatırıldıktan sonra üzeri çiçekler, kurdeleler ve çelenklerle süslenmekteydi¹⁰⁶ (Lev. 5.1.). Paganizimdeki lahitlerin ya da mezar stellerinin çokça görülen çelenk ve girland bezemesiyle süslenmesi bu uygulamanın temeli olmuş olabilir¹⁰⁷.

Cansız bedenın yıkanıp yağlanmasından sonra bezlerle sarılması; bedenın sıkıca, dimdik durabilmesi ve bozulmaması için alınan bir tedbirdir. Homeros’ta ölünün çıplak olarak gömülmesi ölüye karşı yapılan bir saygısızlık olarak geçmektedir¹⁰⁸. Pagan Roma İmparatorluğu’nda ise özellikle varlıklı ailelerin zenginlik gösterisine dönüşmüştür. Hristiyan Roma İmparatorluğunda ise bu uygulama başlangıçta kilisenin çok eleştirdiği bir durumken sonraları Hristiyanlaşarak, kilise litürjisine eklenmiştir¹⁰⁹. Örneğin Yuhanna Kristomos, ölülerin değerli kıyafetler giymemesini, gidecekleri yerde onlara ihtiyaçları olmadığını savunmuştur¹¹⁰. Ölü bedene en uygun, en güzel giysileri giydirerek

---

¹⁰¹ Kara 2013:20 70, dip not:13.

¹⁰² Minchev 07: K 58, fig.: 3-4.

¹⁰³ Yuhanna Bap. 19:40.

¹⁰⁴ Yuhanna Bap. 11:14.

¹⁰⁵kyürek 1995: 20dip.not: 687.

¹⁰⁶kçay 2017: A 125.

¹⁰⁷Şahin 1996: 147-148.

¹⁰⁸ Homeros İliada, 18/352-353; 24/558; Odysseus, 2/96-102; 19/142; 24/132.

¹⁰⁹ Akyürek 1995: 179.

¹¹⁰ Kyriakakis 1974: 50.

prothesis töreninde sergilemek ve daha sonra bu giysilerle gömmek Hristiyanlıkta bir gelenek halini almıştır (Lev.5.2)¹¹¹. Bu durumu Nyssalı Gregorios ve Selanikli Aziz Symeon anlatmaktadırlar¹¹².

Eller cinsiyetine göre şekillendirilip beden kefenlendikten sonra *prothesis*¹¹³ töreni için naaş açık bir tabuta yerleştirilirdi. Kiliseye taşınması yürüyüş alayı eşliğinde gerçekleştirilmekteydi (Lev.6.1.). Bu yürüyüş alayı seremonisi paganlardaki cenaze törenlerinde de var olan bir ritüeldir (Lev.6.2.)¹¹⁴.

Pagan kültüründeki meşaleler yerini mumlara, mızıkacılar ise yerini ilahi okuyanlara bırakmıştır. Hristiyan imparatorluğun erken dönemlerinde cenaze alayına eşlik eden paralı ağıtçılar görülürken, daha sonraları cenaze alayının önünde bir Meryem ikonası ve mumlar taşınmaya başlamıştır (Lev. 7.1.). Her ne kadar Hristiyanlık teolojisinde ölüm kurtuluş olarak görülse de tüm bu hazırlıklar esnasında ölen kişinin yakınları tarafından tıpkı paganlar da olduğu gibi ölen kişiye övgülerle ağıtlar yakma alışkanlığı devam etmiştir.

Yürüyüş alayıyla birlikte prothesis töreni için kiliseye getirilen naaş, gömülmeden önce yakınlarının ona vereceği son veda öpücüğü olan *aspasmos* uygulaması için yüksek bir sekinin üzerine yatırılır ve böylece prothesis töreni başlamış olurdu (Lev.7.2). Halktan sıradan insanların prothesis töreni genellikle evlerinde yapılırken kiliselerde de yapıldığı bilinmektedir¹¹⁵. İmparatorluk ailesi üyeleriyle piskoposların prothesis törenleri kiliselerde yapılırdı. Rahiplerinki ise manastırlarda düzenlenirdi¹¹⁶.

Kilisedeki prothesis töreni, sıradan vatandaş için kiliselerin narteks bölümlerinde, ruhban ya da imparatorluk mesupları için naos bölümlerinde yapılırdı¹¹⁷ (Lev.8.1.). Bu

---

¹¹¹ Hapgood 1922, Appendix B, 609.

¹¹² Bu uygulamanın 15. yüzyılda da sürdüğünü göstermektedir bkz. Rush 1941: 129; Kyriakakis 1974: 44.

¹¹³ Hellençe’de “*sunuş*” anlamına gelen ve politeist inançlardan beslenen bu pratikte, cenaze yakınlarına gösterilir ve bireye son bir veda öpücüğü verilirdi Fedwick 1976:145 vd.; Toksoy 2007: 230-236.

¹¹⁴ Aguila Müzesinde bulunan Amaterium kabartmasında cenaze alayının işlendiği güzel bir örnektir Akçay 2017: res.:80; Roma dünyasındaki cenaze alayı için bkz. Akçay 2017: 127.

¹¹⁵ Kyriakakis 1974: 44.

¹¹⁶ Akyürek 1995: 180.

¹¹⁷ Akyürek 2010: 170.

törenlerde eğer ölen kişi erkek ise cenazesi apsisin solunda, kadın ise cenazesi apsisin sağında tutulurdu. Yüksek mertebeli bir din adamı olması durumunda göğsüne konulan İncil'le birlikte sunak masasının önünde tutulurdu. Tabutun dört bir tarafı haç oluşturulacak bir şekilde, diriliş ve gelecekteki sonsuz yaşamı temsil eden mumlarla çevrelenirdi¹¹⁸. Açıkta bulunan başın alın kısmına üzerinde deesis (yakarış betimi) betimi bulunan bir bez şerit yerleştirilirdi. Deesis sahnesi Meryem ananın ve vaftizci Yahya'nın tüm insanların affi için yakarışlarını tasvir eden bir betim olduğu için ölüm kültürüyle alakalı olarak çok kullanılmış bir temadır (Lev.8.2)¹¹⁹. Tabutun yüzü, Hz İsa'nın tüm ölüleri diriltmek için geleceği yön olan doğuya bakacak şekilde yüksek bir kaide üzerine yerleştirilirdi. Khrysostomos'un "*Tabutu doğuya bakacak şekilde yerleştirdik, böylece gelecek olan dirilişi işaret etsin*"¹²⁰ sözlerinden de anlaşılacağı gibi bu durumun gelecekteki diriliş beklentisi için olması muhtemeldir. İlahi yazarı Aziz Ioannes'in de dile getirdiği "*Gelin kardeşler, haydi ölüye son öpücüğümüzü verelim ve tanrıya şükürlerimizi dile getirelim*"¹²¹ cümlesinden prothesis sırasında ilahiler okunduğunu anlamaktayız. Prothesis töreni sırasında ölünün yatırıldığı yatağın dört kenarına haç formu oluşturacak şekilde yerleştirilen mumlar yakılırdı. Prothesis törenine katılanlar kiliseye ilahi ışığı ve sonsuz yaşamı temsil eden mum taşırlardı¹²².

Kilisedeki törenin son süreci olan aspasmos uygulamasına geçilirdi. Ölüye veda için yapılan bu törende akrabalar ve yakınlar sırayla tabutun önünden geçip veda öpücüğü (aspasmos) kondururlardı (Lev.9.1.). Veda öpücüğü geleneği pagan dünyasında da olan bir gelenektir¹²³.

Yukarıda sözü edilen kiliseler içinde düzenlenen prothesis töreninin görsel olarak sunulduğu, kilise duvarlarına betimlenmiş prothesis sahnelerinin yer aldığı freskolar bulunmaktadır. Tamamıyla ritüel amaç güden prothesis sahneli betimler, 14. yüzyılda kiliselerin ikonografik programı içerisine girmiştir¹²⁴. Bu sahneler, Meryem'in ölümünü

---

¹¹⁸ Akyürek 2010: 170.

¹¹⁹ Akyürek 2010: 171.

¹²⁰ Kyriakakis 1974: 55.

¹²¹ Hapgood 1922: Appendix B, 389.

¹²² Hapgood 1922: 610.

¹²³ Paoli 1992: 128.

¹²⁴ Walter 1982: 137, Akyürek 1995: 183.

anlatan “koimesis” sahnesini temel alarak gelişmiştir¹²⁵. Yunanistan’daki Meteora Bölgesi’ndeki Barlaam Manastırı’nda Meryem’in ölümünün anlatıldığı sahnede, kefenlenmiş Meryem yüksek bir sekide ve başının altına bir yastık konmuş vaziyette yatmaktadır. Yattığı sekinin başına ve sonuna birer mum konmuş, çapraz duran ellerinin arasına da İsa ikonu yerleştirilmiş olarak betimlenmiştir. Yatağının etrafını çevreleyen rahipler asparmos uygulamaktayken, bir rahibin de tütsü yaktığı görülmektedir¹²⁶. Geç tarihli bir örnek olmasına rağmen bu duvar resmindeki başlıca imgeler, erken yazılı kaynakların bahsettiği prothesis törenlerinin öğelerini doğrular vaziyettedir. Ve bize prothesis törenini görsel açıdan görebilme imkânı vermektedir¹²⁷.

Kilisede gerçekleşen prothesis ve asparmos uygulamalarından sonra naaş, eğer kilise dışında bir alana gömülecekse cenaze alayı eşliğinde defnedileceği yere, eğer kilise içindeki bir bölüme gömülecekse, kilise içinde defnedileceği bölüme taşınırdı (Lev.9.2.)¹²⁸. Entepihos adı verilen, ölünün mezara yerleşmesi işleminde ölü bedeninin başı her daim Hz. İsa’nın doğduğu ve öldüğü yer olan Kudüs’e, yani doğuya gelecek şekilde konumlandırılır; bir lahitse lahitin içine konur, basit toprak gömü olarak planlanmışsa toprağa yatırılarak gömülürdü¹²⁹. Akabinde mezar başında bir yakını konuşma (epitaphios logos) yapardı. Ölünün ardından yas tutma süresi yasalarla dokuz gün olarak belirlenmiştir. Ölümün ardından üçüncü, dokuzuncu ve kırkıncı günlerde¹³⁰ anma (panikhid) merasimleri yapılırdı. Ruhun bedenden ayrılışını aşamalandıran bu pagan kökenli anma törenleri, Hristiyanlar tarafından da benimsenmiş hatta günümüzdeki İslam inancında da sürdürülmektedir.

Pagan ölü gömme uygulamalarında mezara konan kandil, Hristiyanlıkta sonsuz yaşamı aydınlatma anlamına gelen, tabağa dikilen muma dönüşmüştür. Mezarın başına mum ve “koliva” denilen sepet bırakılırdı. Bu sepetin içine filizlenip tekrar meyve vermesi için toprağa gömülmek anlamına gelen buğday, sonsuz yaşamın tatlılığına atıfta

---

¹²⁵ Mitroviç-Wratislav- Okunev 1931: 134-174.

¹²⁶ Martin 1951: 217-225; Akyürek 1995: 184.

¹²⁷ Akyürek 1995: 184.

¹²⁸ Akyürek 1996: 82.

¹²⁹ Abrahamse 1983: 131.

¹³⁰ Hristiyanlarda İsa ölümünün 3. Gününde dirilmiş ve kırkıncı gününde göğe yükselmiş inancı vardır Akyürek 1995: 172.

bulunan bal ve kuru üzüm konulurdu. Pagan geleneğine göre gömme ritüelinde ölenin yakını ilk olarak saçından bir tutam koparır ve ardından mezara sulandırılmış şarap ve parfüm saçardı¹³¹.

Hristiyanlıkta ise ölüye genel adı ile *enagismata* denen süt, bal, su, şarap, kereviz, *pelanos* (et, bal ve sıvı karışımı) ve *kollyba* (kuru ve taze meyveler) sunulurdu¹³²(Lev.10.1). Bu geleneğe göre Aizanoi ince cidarlı kâsesi kullanılarak ölene *enagismata* yapılmış ve olasılıkla *kollyba* yani kuru ve taze meyveler veya süt/şarap sunulmuştur¹³³. Bunların dışında kökeni pagan inancına dayalı olan; mezar başında veya kiliselerde yemek ziyafeti geleneği, Hristiyanlaşmış bir devamlılık halinde euharista (ekmek şarap ayini) ayini ile sürdürülmüştür.

---

¹³¹ Alexiou 2002: 7.

¹³² Alexiou 2002: 7.

¹³³ Özer-Doksanaltı 2017: 290.

İKİNCİ BÖLÜM

2. GEÇ ANTİK ÇAĞ MEZAR TIPLERİ

Çağlar boyunca insanoğlu ölüsünü saklamak, korumak, kutsamak için gerek bulunduğu sosyal statüye göre gerekse bulunduğu ortamdaki coğrafi koşullara göre çok çeşitli mezar tipleri yaratmıştır. Ölü gömme bilinci oluşmadan önce ölü bedenini uzak bir alana bırakıldığı, başka bir deyişle terk edildiği kabul edilmektedir. İnsanoğlunun bilişsel gelişimiyle ölüsünü gömmeye başlaması arasında doğrudan bir bağlantı ve paralellik olduğu düşünülmektedir. İnsanın, muhakkak doğum ve ölüm gibi kavramları sorgulamak, başlangıç ve bitiş anlarının ardında olanı düşünmek, hayal etmek, kurgulamak, fikir yürütmek için belirli bir sürenin geçmiş olması gerekmektedir. Kısaca ölüm anlayışının, ölüm olgusunun insanoğlunun kafasında yer etmiş olması gerekmektedir. İnsanoğlunun ilk kez ölüsünü gömme işlemini çürüten bedeni uzaklaştırmak, ondan kurtulmak için mi yoksa dinsel inançları gereği mi yaptığı hala tartışma konusudur¹³⁴. Bütün bunlar bir yana ölü gömme davranışının bir sistematik kazanması için de ölüme olan bakış açısında ussal bir farkındalık oluşması gerektiği yadsınamaz bir gerçektir.

Kuzey Irak'taki Zagros dağlarında bulunan Şanidar¹³⁵ mağarasında açtığı basit bir çukura ölüsünü yatırıp üstüne çiçek koyup ona bir mezar alanı ya da La Chapelleaux Saints, Le Moustier, La Ferrassie¹³⁶ mağara içi mezar alanları yapan Neandertal insanla Pakistan'daki Mezar-ı Kaid'ı yapanların arasında bilinç açısından çok fazla bir fark yoktur. Değişen şey anlayış değil sadece onu icra edebilme yeterliliğidir. Ortak amacı ise öteki dünya anlayışı ve ölen kişiyi ölümsüzleştirmedir.

Ölüm olgusunun tek farkında olan canlının insan olduğunu bize kanıtlayan alanlar mezarlardır. Ölümün somutlaştırılmış şekli olan mezarlar, ölen kişinin sonsuzluktaki mekânıdır. Mezarını ve ölü gömme ritüellerini sosyolojik bir propagandaya dönüştüren insanoğlu, bizlere yazılı veya yazısız dönemlerdeki insanoğlunun dünya görüşlerini ve inançları hakkında en iyi bilgiyi verir.

---

¹³⁴ Stringer-Gamble 1993.

¹³⁵ Solecki 1975.

¹³⁶ Lewin 1998.

2.1. Yer Altı Mezarlar

2.1.1. Yer Altı Oda Mezar

Yapılan bazı arařtırmalar¹³⁷ oda mezar anlayışının, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e kadar uzandığını göstermektedir. Bu doğrultuda gömüt-ritüel-mekan birlikteliği içinde, "Ölü Evi" uygulamasının erken örneklerinden biri olarak, Çayönü Tepesi'ndeki Kafataslı Bina ön plana çıkmaktadır (Lev.11.1).

Retrospektif açıdan incelendiğinde "Ölü Evi" anlayışının bir devamı olarak yeraltı oda mezarları ortaya çıkmıştır. Buna göre yeraltı oda mezar geleneğinin ilk ortaya çıkışının, Mezopotamya'da Sümerler-Er Hanedan Dönemi'ne (MÖ 2850-2350) kadar gittiği öne sürülmüştür¹³⁸. Bir başka görüş ise mezarların kökenini Myken Dönemi'ne dayandırmaktadır¹³⁹. Kıbrıs'ta ve Anadolu'da da yeraltı oda mezarların çağdaş örneklerine rastlanmaktadır. Bilinen dromoslulardan ziyade aşağıda bulunan mezar odasına inen basit rampalı mezar mimarisi bu tipin en eski örneğidir¹⁴⁰.

Yeraltı oda mezarları Demir Çağı ile birlikte Urartular'da¹⁴¹, Protogeometrik Dönem ile birlikte Helen Dünyası'nda ve Ege Adaları'nda mezar mimarisi içerisindeki yerini almaya başlar¹⁴². Bu tip yapılar kısmen ya da tamamen yeraltına yapılmışlar, Ege dünyasında tholos mezarların ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Özellikle Kıbrıs, Girit ve Myken oda ve tholos mezarlarıyla belirli planlar kazanmıştır. Hellenistik Dönem sonrasına kadar kullanılan tümülüs altı oda mezarların da öncüsü olmuştur.

---

¹³⁷ Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen "Çayönü Tepesi Kafataslı Bina" ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz 2010: 6. "Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde, Meydan (Plaza) yapılırken yapının duvarlarının üst sıraları ile Kafataslı Bina'nın üzerinin kapatılıp ve avlunun kuzeybatısına bir dikilitaş yerleştirilmiştir. Kafataslı Bina'daki bu uygulamalar, binanın bilinçli gömüldüğünün göstergesi olarak yorumlanmaktadır" Özdoğan-Özdoğan 1998: 590.

¹³⁸ Ur medeniyetlerinden Anadolu'ya yayılan özünde Ata kültü olan bu oda mezar geleneği Tunç Çağı'nın sonlarına doğru tüm mimarisiyle Küçük Asya'ya yayılmaya başlar. Ökse 2002: 58.

¹³⁹Waldbaum 1966: 335

¹⁴⁰ Vesberg-Vestholm 1956: 18. Ergeç 1995: 101-102. Uhri 2006: 246.

¹⁴¹ Özgüç 1969: 26.

¹⁴²Pedasa için Bkz. Diler 2004: 137., Müşgebi için bkz. Boysal 1967: 5., Dirmil için Bkz. Diler 2003: 146, Milethos için bkz. Waldbaum 1966: 335., Rhodos, Thera ve Girit için bkz. Kurtz-Boardman 1971: 193.

Küçük Asya'nın Pers hâkimiyetine girdiği MÖ 6 yüzyılda Pers dininde aynı zamanda tapınak olarak da kullanılan yeraltı mezarları, oda mezar geleneğinin sürdürülmesinde etkili olmuştur¹⁴³. Yunan ve Roma Dünyası'nda ise nekropol alanlarındaki zengin örneklerin bu geleneği sürdürdüğü görülmektedir¹⁴⁴. Roma Dönemi ile birlikte Anadolu'da¹⁴⁵ kullanımı yaygınlaşan bu mezar tipinin 7. yüzyılın başlarına kadar kullanıldığı bilinmektedir¹⁴⁶. “İnşa edilmiş oda mezarlar” geleneği uzun yıllar boyunca kullanımı devam etmiş bir uygulama olarak karşımıza çıkar¹⁴⁷. Geç Antik Çağ'da ise Romalılar piskopos veya azizlerini şehrin sur duvarlarının dışında konumlandırılan bu mezar odalarına gömmüşlerdir¹⁴⁸.

Oda mezarlarının yapımında kullanılan moloz veya dere taşları, tuğla ve kireç harcı gibi inşa malzemelerinin kentlerin nekropol alanlarına yakın olan yerlerdeki yerel kaynaklardan kolay bir şekilde temin edilebilmesi bu mezar tipinin yaygın olarak kullanılmasında etken olabilir¹⁴⁹. Detaylı olmayan malzemeler ile basit, yerel işçilik kullanılarak inşa edilen oda mezarlarının konumu topografyadan faydalanılacak şekilde tasarlanmıştır. Bu nedenle bu mezar tipleri yükseltinin fazla olduğu ana kayalar üzerinde mezar odaları oyularak, gerekli görülen yerde ise yerel moloz taş ile örülerek inşa edilmiştir. Oda mezar anlayışının köken araştırmalarında “kayaya oygu” ya da “inşaat teknikleri kullanılarak oluşturulan yeraltı oda mezar” şeklinde ayrıma gitmek doğru bir yaklaşım gibi görünmemektedir. Çünkü Batı Anadolu'da Protogeometrik Dönem'de yaygınlaşan, özellikle Demir Çağı içerisinde Urartu ve Adalar'da varlığını sürdüren bu

---

¹⁴³ Ergeç 1995: 66

¹⁴⁴ “Mezar odasına doğru inen bazen basamaklı bazen ise düz rampa şeklinde bir dromos, mezar odasına girişi sağlayan bir stomion ve defin işlemlerinin gerçekleştirildiği asıl mezar odası” yeraltı mezar odasının en basit plan şemasının temel öğelerini oluşturur. Helenistik ve Roma Dönemi örnekleri için Bknz. Hadim Aşağı ve Yukarı Kızılca köyleri, Bağdat Kırık Hisarlık ve Ulupınar örnekleri, Bozkır Kırık örneği, ErmenekÇamlıcaKöyü Pazar Konağı Mevkii'ndeki örnekler Doğanay 2009, 51-52 res.:2.1-2-3-4-5a-5b; Kelenderis Nekropolü'ndeki dromoslu yer altı mezar odası Zoroğlu 2000: 132, res.: 22,3.

¹⁴⁵ Priene için bkz. Rumscheid 1998: 39.; Miletos ve Magnesia için bkz. Bingöl 2007: 183-Bingöl 1998: 104; Iasos-Euromos-Mylasa Bargylia-Tralleis-Trapezapolis için Şimşek 2002: 5-6; Arsione için Hild-Hellenkemper 1990: 198 Germanikopolis-Selinus için Rosenbaum 1967: 56-58, Anazarbus için Rosenbaum 1967: 58-65; Anazarbus için Ergeç 2001: 198, Elaiussa Sebaste ve Anamur için bkz. Rosenbaum 1971: 35-80.

¹⁴⁶ Şimşek 2001: 10.

¹⁴⁷ Ensert 1995: 171.

¹⁴⁸ Jacobsen 1997: p. 1127.

¹⁴⁹ Şimşek 2001: 2-3; Şimşek 2011: 10.

tip mezar geleneği, doğrudan anakayanın oyulmasıyla başlayıp daha sonra mimari kimlik kazanmıştır. Sonraları hem arazinin coğrafi yapısı hem de inşaat tekniklerinin gelişimi ile beraber iki ayrı tür ortaya çıkmıştır.

Duvarları kerpiç, taş, tuğla gibi çeşitli yapı malzemeleriyle örülen, toprak altında kalacak şekilde üzeri tamamen kapatılan oda mezarların, üst yapı sistemi ise tarihsel aşamalarda dönem dönem değişim göstermiştir. Ahşap dikmelerle kerpiç tuğlalarla kubbe oluşturacak şekilde, taş ve tuğlalarla ise tonoz biçiminde kapatılarak yapılmıştır. Literatürde genellikle hypo (alt) ve gaia (toprak ana) kelimelerinden meydana gelen “Hipoje”¹⁵⁰ kelimesiyle özdeşleşmiştir.

2.1.1.1. Tek Odalı Mezar

2.1.1.1.1. Tip 1 (Basit)

Tamamen ya da kısmen yeraltına inşa edilen, bir kişiye ya da bir aileye ait olan yeraltı mezar odalarının yapımı için seçilen alanın oluşturulması odanın büyüklüğüne kazılmasıyla başlamaktaydı. Oda mezarın yapımı tamamlandıktan, bezemesi yapıldıktan sonra giriş kısmı hariç her tarafı toprakla kapatılmıştır. Ölen kişinin yakınları tarafından belirli günlerde ziyaret edilmesi için mezar kapısı toprakla örtülmemiştir¹⁵¹.

Topografyanın durumuna göre inşaatı yapılan oda mezarlarına yukarıdan, giriş kısmı dışarıdan bir kapak taşı ile kapatılmış dromos ile ulaşılır. Yukarıdan dromos ile ulaşılan mezar odasının kapısı ya orijinal stomion ya da devşirme bir stel parçasıdır. Bir giriş kapısına sahip yeraltı gömüt alanı¹⁵² olan bu mezar tipi, genellikle dikdörtgen plana sahiptir. Giriş kapısına ulaşımı sağlayan ve kutsal geçit olarak bilinen dromoslar, bazen basamaklı¹⁵³ bazen de bir rampa şeklindedir (Lev. 11.2).

---

¹⁵⁰ Curl 2006.

¹⁵¹ Karakaya 1987: 11.

¹⁵² Cyril 1977: 291.

¹⁵³ Laodikeia kentinde yer altına inşa edilen hypoje mezarların planı ve kullanılan malzemesiyle ilgili iyi bir örnekler olarak göstermektedir. Kentin Doğu Nekropolü’nde yapılan kurtarma kazısında açığa çıkartılan mezar odası örneklerinde, üstü düz kapak taşı ile kapatılan bir açıklıktan girilmektedir. Yüzeydeki bu girişten basamaklı bir *dromos* ile asıl mezar odasına geçilir. Dromos ile mezar odası arasında kapak taşı ile kapatılan bir kapı vardır. Kapı açıklığından mezarın durumuna göre ya doğrudan ya da basamak yardımıyla

Çoğunlukla doğu-batı doğrultusunda uzanan mezar odalarının girişleri batıdandır. Sadece bir insan geçebileceği genişlikte olan giriş kapıları genellikle odanın dar yüzündedir. Zemin genellikle tuğla ya da taş plaka ile kaplıdır. Bazen de sıkıştırılmış topaktır. Duvar örgü sisteminde yapı malzemesi olarak tuğla veya tuğla ile birlikte yer yer düzensiz moloz taş kullanılmıştır. Duvar örgü sistemleri ise almaşık örgüdür¹⁵⁴ (Lev.12.1). Bunun yanında düzgün andezit ve devşirme mermer bloklardan da inşaa edilmiş örnekler vardır¹⁵⁵. Mezar odasının duvarları genellikle sıvalı ve fresklidir¹⁵⁶ (Lev.12.2). Geç Antik Çağ'a ait mezar odalarının iç duvarlarının yüzeyi kimi zaman sadece sıvalı olmasına karşın kimi zaman da strüktürel yapılaşmanın içinde Hristiyanlık ikonografisi içeren resimlerle bir farklılık gösterir¹⁵⁷.

---

gezinti alanına girilir. Gezinti alanının üç tarafına örgü tekneler ya da çay taşı örgülü klineler yerleştirilmiştir. İç bölümü tonozlu olarak yapılan mezar odasının dışı çay taşı ve kireç harçla örülerek düzleştirilmiştir. Doğu Nekropolü'nde diğerlerinden farklı olarak tespit edilen bir örnek ise arkosoliumlu hypoje mezardır. Bu mezarın iki yanında tonozlu arkosoller bulunmaktadır. Ancak tahrip edilen bölümünde üçüncü bir arkosol olduğu izlerden anlaşılmaktadır. Yapı malzemesi olarak traverten, çay taşı ve kireç harcı kullanılmış olan duvarların yüzeyi ise sıvalıdır. Bu mezarlar antik dönemdeki mezar soyguncuları tarafından tahrip edildiği için bireylerin yatış pozisyonu ile eserlerin buluntu durumları tespit edilememiştir. Güney Nekropolü'nde tespit edilen *hypoje* mezarının henüz kazısı yapılmadığı için sınırlı olarak yorumlanabilmiştir. Mezar odası nekropol sokağının altında kalan bu örneğin, sadece girişi ve basamaklı dromosu görülebilmektedir. Mezar odasının planı için yorum yapmak zordur ancak Doğu Nekropolü'nde yer alan *hypoje* mezarlarla benzer özellikler gösterdiği düşünülebilir. Laodikeia'da Doğu Nekropolü'nde açığa çıkartılan bu tip mezarlar buluntularına göre Augustus Dönemi'nden (MÖ 27-M.S. 14), 6. yy.a kadar kullanılmıştır. Benzerleri Laodikeia dışında aynı vadi içinde Hierapolis Nekropolü'nde de görülmektedir bkz. Şimşek vd. 2015: 121, res.:24a-b.

¹⁵⁴Konca Mevkii'ndeki yeraltı oda mezarı için bkz Mimar oğuz Uçmak 1968 yılındaki çizim çalışmasına. Burada bulunan yeraltı mezar odası 4 m uzunluğunda ve 3 m genişliğinde olup, 0.60 m kalınlığındaki almaşık duvar ile çevrelenmiştir. Bu yapının yüksekliği ise 2.10 m'dir. Bu bölme giriş, kuzey doğu duvarındaki 1.30 m yüksekliğinde ve 0.60 m genişliğindeki bir açıklıkla sağlanmaktadır. , İmparator Iustinianus Dönemi'ne ait bir sikke ve dokuz insan iskeleti ele geçmiştir bkz.: Öztürk 2016: 65.

¹⁵⁵Ankara/Çankırıkapı Mevkii oda mezarı kuzey-güney yönlü oda mezar, dikdörtgen biçimli düzgün andezit ve devşirme mermer bloklardan inşaa edilmiştir. 1,70x2,20x2,60m ölçülerindeki oda mezarın girişi kuzeydendir. Blokların arasında bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Mezar odasının güneydoğu duvarında yazıtlı devşirme olarak ikini kez kullanılmış olması ve 3.y surunun 100m dışında konumlanmış olması terminus post quem oluşturmasıyla mezarı 3-4 yy tarihlendirir bkz. Kadioğlu-Görkay- Mitchell 2011: 240.

¹⁵⁶Kübik yapıda olan Ephesos Liman Nekropolü 335/10 nolu mezar odasının duvar tasvirinde, merkezde ince kırmızı renkte işlenmiş bir haç bulunmaktadır. Haç motifinin her ikiyanında stilize çiçek motifi ve dış kısımlarda ise güvercin betimlemeleri yer alır. Cennet haçı şeklinde tasvir edilmiş bu tema, ölen kişinin cennete gitme arzusunu yansıtır olmalıdır. Tonozlu mezar odasında ana duvarda ise aynı dönemden kırmızı ile yazılmış Grekçe bir dipinto bulunmuştur). İyi korunmuş mezar yazıtında, Suriye ve Mısır'dan söz edilmektedir. Yazıtların formu ve resimlerin ikonografisi M.S. geç 5. yüzyıl veya erken 6. yüzyıla işaret etmektedir. Eldeki veriler yardımıyla mezar sahibinin Anadolu'da tanınmış Suriye ya da Mısır soyundan gelen biri olduğu düşünülmektedir s: 69. Bkz. Yazıcı 2014: 68-69, lev.: 22, res.: 35-36, lev.: 23, res.: 37-38, lev.: 24, res.: 39-40

¹⁵⁷ Steskal-Zimmerman 2011: 291. Ephesos Liman Nekropolü 121/10 numaralı mezar odasının iç kısmındaki duvar resimlerinde basitçe işlenmiş kafes şekillerinin içinde stilize çiçekler bulunmaktadır.

Üst yapı sistemi beşik tonozludur. Daha sonraki dönemlerde tonozların yanları doldurulup düz ya da semerdam çatı oluşturulmuştur¹⁵⁸. Üst yapısı beşik tonozlu, dikdörtgen bir plana sahip, tek odadan oluşan Geç Antik Çağ mezar odalarının en güzel örneği şüphesiz İznik/Hespeki'deki mezar odasıdır (Lev. 13.1). Hespeki'de bulunan mezar odası, İstanbul Şehremini'deki 4.yüzyıl ortasına ait tek mekândan oluşan mezar odası¹⁵⁹ (Lev.13.2); İstanbul Kocamustafapaşa'da bulunan mezar odası¹⁶⁰, İzmit Solucak Mevkii'nde bulunan mezar odası¹⁶¹, İzmit Konca Mevkii mezar odası¹⁶², Laodikeia Nekropolü'ndeki L.98.GN.M4 numaralı (Lev. 14.1)¹⁶³, L.98.GN.M1-6 numaralı (Lev.14.2)¹⁶⁴, L.07.GN.M1(Lev. 14.3)¹⁶⁵, L.06.KDN.M1¹⁶⁶ numaralı mezar odaları (Lev.14.4), İzmir Nif yakınlarındaki Ulucak Mevkii'nde bulunan 476 Villa Rustica'sının yanındaki mezar odası, Anemorium Nekropolü'ndeki¹⁶⁷ mezar odası, Konya Bağdat Kırı ören yerindeki mezar odası¹⁶⁸, Ankara/Çankırıkapı Mevkii oda mezarı¹⁶⁹ ve Düzce Akçakoca Mevkii'nde bulunan mezar odasına benzemektedir. Hepsinin ortak özelliklerinin başında beşik tonozlu üst yapı sistemine sahip olması gelmektedir. Diğer ortak özellikleri ise dikdörtgen planlı tek odadan oluşmaları ve inşaa tekniği kullanılarak yapılmış olmalarıdır (Çizim1)

Buradaki tasvirlerin cennet bahçesini gösterdiği düşünülmektedir. Bu motifler Hristiyanlık mezar ikonografisine işaret etmektedir. Bu mezar, M.S 4. ve 5. yüzyıl arasına tarihlenmiştir. Mezarların her ikisi de özel kişiler için yaptırılmış farklı mezarlardır. Söz konusu mezarların mimarisi diğerlerinden daha gösterişlidir. M.S 2. yüzyıldan 3. yüzyılın geç evrelerine kadar mezarların inşası devam etmiştir. Mezardaki alıntı yazısında kutsal kitaptan alınmış öteki dünyayla ilgili ilahi yakarış yer almaktadır. Haç motifine bakıldığında benzer örneklerin Yamaç Evler 1''de iki tabernada bulunduğu görülmektedir Bkz.Yazıcı 2014: 68-69, lev.: 25, res.: 41-42

¹⁵⁸ Rosenbaum 1971: 2-3.

¹⁵⁹ Fıratlı 1962: 37-39; Schumacher 1966: 131-139.

¹⁶⁰ Karakaya 1987: 26.

¹⁶¹ Fıratlı 1953:19-21, Karakaya; 1987: 72-73.

¹⁶² Bilir vd. 2019: 57, res.: 3-4.

¹⁶³ Laodikeia güney Nekropolü'nde bulunan L.98.GN.M4 envanter nolu mezarda ise defnin genellikle mezar odasının 3 yönünde yer alan tekneler içerisine dorsal olarak yapıldığı ve ölünün başının altına yastıklama yapıldığını görmekteyiz. Gömme işleminde yer kalmadığı zaman bir önceki gömünün isketleri ve hediyeleri toplanıp *bothros*lara konulmuştur bkz: Şimşek 2013: res.: 557, 418; Şimşek vd. 2011: lev.: 25, res.: 80; Şimşek 2011; 378-379, res.: 41-44.

¹⁶⁴ Şimşek vd. 2015: 121, res.: 23,54.

¹⁶⁵Şimşek vd. 2015: 116, res.: 13.

¹⁶⁶Kuzeydoğu Nekropolü'nde bulunan mezar dikdörtgen planlı olup basamaklı kısa bir dromosla doğu yönündeki giriş kapısına ulaşılır. Giriş kapısından girildikten sonra ise üç basamaklı merdivenle gezinti alanına inilir. Gezinti alanının üç yanında altı adet mezar teknesi bulunur. Mezar inşaa malzemesi kireç harçlı çay taşları ve traverten bloklardır bkz: Şimşek vd. 2015: 111-157, 118, res.: 17, 49.

¹⁶⁷ Rosenbaum 1971: 30.

¹⁶⁸ Eliüşük 2015: 125-134.

¹⁶⁹ Kadioğlu vd 2011: 240.

Anadolu'da Geç Antik Çağ'a tarihlenmiş, üst yapı sistemi çapraz tonozlu olan mezar odası örnekleri de bulunmaktadır. Bu tarz tonoz sistemi kullanılan mezar odalarının üst yapı düzenlemeleri içten çapraz tonozlu olup dıştan çapraz tonozun üzeri kaba bir harç ile doldurulup bunun üzerine iki yana eğimli semardam çatı oluşturacak şekilde tasarlanmışlardır. Dışarıdan bakıldığında beşik tonoz üzeri semardam çatıya sahip kanısı uyandıran bu üst yapı sistemi aslında mezar yapısının çatı konstrüksiyonuna çok boyutlu bir görünüm kazandırır¹⁷⁰. Perge Batı Nekropolü'nde bulunan M2 mezar yapısının üst yapı sistemi, içten çapraz tonozlu olup dıştan çapraz tonozun üzeri kaba harç ile doldurulup her iki yana eğimli gelecek şekilde, semerdam oluşturacak tipte yapılmıştır¹⁷¹. Geç Antik Çağ'a tarihlenen Bakırköy'deki Hebdomon mezar odası da içten çapraz tonozlu olup dışarıdan ise dört büyük pandantifin desteklediği, merkezi kubbe ile örtülüdür¹⁷². Ankara Devlet Demir Yolları binasının yapımı sırasında bulunan yeraltı mezar odası da tek odalı olup üst yapısı içten çapraz tonozlu, dıştan ise tonozların arası taş ve kaba harçla kapatılmış bir düzenlemeye sahiptir(Lev.15.)¹⁷³. Günümüzde Roma Hamamı'na nakledilerek palestra'nın güney stoa'sında ayağa kaldırılmış olan mezar odası, içten çapraz tonozlu, dıştan ise var olan tonozların araları doldurulmuş vaziyettedir. Bu mezar odasının ilk yapıldığı evrede üst yapısının nasıl olduğuna dair elimizde yeterli bir bilgi yoktur. Geçirdiği yanlış restorasyon uygulamasının bir sonucu olarak günümüzde üst yapısı, dam oluşturacak şekilde bir betonla kaplı durumdadır. Mezar odasının üst yapısı orijinalinde ya Perge Batı Nekropolün'de bulunan M2 oda mezarının üst yapısında olduğu gibi semerdam bir çatı görünümünde, ya da Hebdomon Hipojesi'nde olduğu gibi kubbeli bir görünümde olmalıdır.

Yeraltına yapılan bu mezar odalarında defin, lahit mezar, lahitli arcosolium veya sandık mezarlı arcosolium mezar düzenlemeri ve örgü sandık mezarlara yapılmaktadır.

---

¹⁷⁰ Özdizbay 2002: 489.

¹⁷¹ 2-3. yüzyıla tarihlenen mezar odasının 3-4. yüzyılda tekrar kullanımı söz konusudur Özdizbay 2002: 493-495.

¹⁷² Türkoğlu 2016: 12.13.

¹⁷³ Akok-Pençe 1941: 617 vd.; Kadioğlu-Görkay 2007: 87; Kadioğlu-Görkay vd. 2011: 240-241

Hebdomon Hipojesi'nde iki duvara yaslı arcosoliumlu lahit mezar düzenlemesi bulunur¹⁷⁴. Laodikeia Güney Nekropolü'ndeki L.98.GN.M4 numaralı mezar odasında¹⁷⁵, L.98.GN.M1-6 numaralı mezar odasında¹⁷⁶ ve Ankara Devlet Demir Yolları inşaatı sırasında bulunan mezar odasındaki¹⁷⁷ arcosolium mezar düzenlemelerinde ise Hebdomon mezar odasında gördüğümüz arcosolium mezar düzenlemesinde bulunan lahit mezar yoktur. Hebdomonda bulunan lahitler yerine taş sandık veya taş örgü mezarlar bulunmaktadır¹⁷⁸. Hespekli-Elbeyli'de bulunan mezar, Laodikeia L.07.GN.M1¹⁷⁹, L.06.KDN.M1¹⁸⁰ numaralı mezarlar ve Nif yakınlarındaki Ulucak 476 Villa Rustica'sının¹⁸¹ yakınlarındaki mezar odası örneklerinde ise duvara yaslı arcosoliumsuz dikdörtgen, tuğla veya taştan örgü sandık ile iki veya daha çok sandık mezar olan yeraltı mezar örnekleri vardır. Anemorium Nekropolü'ndeki¹⁸² tonozlu mezar örneği ve Bağdat Kırı Ören yerinde bulunan mezar odasındaki¹⁸³ örnekler ise arcosoliumsuz girişin her iki yanında ve sırt duvarında altları açık klineli mezar düzenlemesine sahiptir (Lev. 15.2) Şehremini'deki mezar odasında ise küfeki taşıyla kaplı zeminin altına, demir halka tutamaçlı taş kapaklara sahip mezar düzenlemeleri yapılmıştır¹⁸⁴ (Lev. 16). Konca Mevkii mezar odası ve Akçakoca Mevkii mezar odasında ise oda içerisinde alışılagelmiş

¹⁷⁴1987 yılında Güngören'de bulunan 2.40x1,90m boyutlarında, iki duvarında da arcosolium mezar vardır. Doğu duvarına açılmış olan kapının koridorla bağlantılı olması mümkündür. Güney arcosolium kemerinin kilit taşına latin haçı griffitosu vardır. 3-4 yy'la tarihlenir Makridi 1938: 64.

¹⁷⁵ Laodikeia Güney Nekropolü'nde bulunan L.98.GN.M4 envanter nolu mezarda ise gömünün genellikle mezar odasının 3 yönünde yer alan tekneler içerisine dorsal olarak yapıldığı ve ölünün başının altına yastıklama yapıldığını görmekteyiz. Gömme işleminde yer kalmadığı zaman bir önceki gömünün isketleri ve hediyeleri toplanıp *bothros*lara konulmuştur bkz: Şimşek 2013: 428, res.: 57; Şimşek vd. 2011, lev.: 25, res: 80; Şimşek 2011, 378-379, res.: 41-44.

¹⁷⁶ Şimşek vd. 2015: 121, res: 23,54.

¹⁷⁷ Akok-Pençe 1941: 617 vd.; Kadioğlu-Görkay 2007: 87; Kadioğlu-Görkay vd. 2011: 240-241

¹⁷⁸ Yeterli bilgi için bkz. "1.4.1. Arcasolium" maddesi

¹⁷⁹ Şimşek vd.2015: 116, res.: 13.

¹⁸⁰ Kuzeydoğu Nekropolü'nde bulunan mezar dikdörtgen planlı olup basamaklı kısa bir dromosla doğu yönündeki giriş kapısına ulaşılır. Giriş kapısından girildikten sonra ise üç basamaklı merdivenle gezinti alanına inilir. Gezinti alanının üç yanında altı adet mezar teknesi bulunur. Mezar inşaa malzemesi kireç harçlı çay taşları ve traverten bloklardır bkz: Şimşek vd. 2015: 118, res: 17, 49.

¹⁸¹ Alanın güneybatısındaki 4.30x2.70m ölçülerinde mezar kompleksi üç sandukadan ve ortada gezinme yerinden oluşur. Mezar odasının zemini çakıllı sert bir zemindir. Odanın içerisindeki mezarlar taş örgü sandıklardır. Oda içerisindeki yoğun miktardaki stroter buluntuları, mezar odasının üst yapı sisteminin kiremit ile örtülü olduğunu akla getirmektedir. Mezar hediyesi olarak 4. Yüzyıla tarihlenen 22 adet aynı türdeş tek kulplu testi bulunmuştur. Mezar odasının içinde bulunan taş sandıkların içerisine 48 birey üst üste gömülmüştür Ürkmez, Ürkmez 2017: 17, 114, 122, res.: 6,7

¹⁸² Rosenbaum 1971: 30.

¹⁸³ Eliüşük 2015: 125-134.

¹⁸⁴ Müller-Wiener 2001: 420-421, lev.: VII.2.

herhangi bir kline, tekne veya lahite rastlanılmadığı için ölü direkt olarak mezar odasının zeminine yatırılarak defnedilmiş olmalıdır¹⁸⁵.

Yeraltına yapılan bu mezar odalarında, odanın içindeki mezar düzenlenmeleri arcosoliumla beraber taş sandık veya örgü sandık mezar düzenlemesi, arcosolium olmaksızın sadece taş sandık veya örgü sandık tipinde mezar düzenlemesi, sadece lahitli mezar düzenlemesi, duvara sabit bir şekilde yapılmış kline mezar düzenlemesi, mezar odasının zemini altına yapılmış taş kapaklara sahip mezar düzenlemesi ve mezar odasının içinde herhangi bir mezar düzenlemesi olmayıp defnin direkt odanın zemin döşemesinin üzerine yapıldığı mezar düzenlemesi gibi çeşitli şekilde gömüt uygulamalarının kullanıldığı gözlemlenmiştir (Çizim 2-3).

“Yeraltı Oda Mezar Tip 1” olarak adlandırdığımız bu grup mezar odaları tek bir odadan ya da tek ana mekândan oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı olan mezar odaları ortalama 3.50x2.50m ölçülere sahip olup aşağıda bahsedeceğimiz Tip 2 olarak adlandırdığımız ve yine tek odadan oluşan mezar odasına kıyasla biraz daha büyüktür.

2.1.1.1.2. Tip 2

Tek oda mezarların bir alt grubu olarak değerlendirdiğimiz Tip 2 Mezarlar ortalama 2x0,90x1x1.5m ölçülerinde, bir insan sığabilecek şekilde planlanmışlardır. Yeraltına inşaa tekniği kullanılarak, sanduka tipinde yapılan bu mezarlarda yapı malzemesi olarak tuğla ve taş kullanılmıştır. Mezarın duvarlarında genellikle tuğla veya taş harç örgü sistemi uygulanmıştır. Üst yapı sistemi iri kavisli pişmiş toprak levhaların semerdam oluşturacak şekilde bir araya getirilmesiyle yapılmıştır¹⁸⁶. Mezarın üst yapı sisteminin semerdam oluşturacak şekilde kapatılması mezara bir nevi tabut izlenimi

---

¹⁸⁵ Konca Mevkii mezar odası için bkz. Bilir vd. 2019: 57; Akçakoca Mevkii mezar odası için bkz.: Okan-Önemli 2017: 91; Ankara/Çankırıkapı Mevkii oda mezar için bkz. Kadioğlu vd. 2011: 240.

¹⁸⁶ İznik Bayırdibi mevkiinde yapılan su kanalı çalışmaları sırasında 86 numaralı parseldeki mezar odası da tuğla harç örgüdür. Mezarın üzeri 1x0.9x0.12m ölçülerinde pişmiş toprak levha ile kapatılmıştır. Mezar odasının duvarlarında yaklaşık 0.20m lik kalınlıkta tuğla-harç bir kaplama vardır bkz. Ermiş 2011: 123-124, res.: 7-8. Yine aynı mevkiide bulunan 84 numaralı parselde yer alan mezar odası ise 2,75x 1,9 x 1,45 m ölçülerindedir. Duvarları 1 m yüksekliğe kadar tuğla-harç örgülüdür.Yapının güneydoğu köşesi kanal çalışması sırasında yıkılmıştır. Odanın üzeri altı adet pişmiş topraktan plakayla kapatılmıştır. Zemindeki tuğla döşeme tahrip edilmiştir. Mezar odasının duvarları sıvalıdır, ancak herhangi bir bezeme bulunmamaktadır.Mezar kapaklarının iç yüzeyinde ise karelere ayrılmış alanların içinde stilize rozetler, kenarlarında süreklilik gösteren küçük eşkenar dörtgenler yer almaktadır Ermiş 2011: 124.

kazandırmıştır. Oda mezar yapısının duvarları genellikle tuğla ile birlikte moloz, taş karışık bir şekilde ve horasan harcı ile örülerek oluşturulmuştur(Çiz.4) Bazı örneklerde mezar odasının dört duvarı traşlanarak 2-2.5 cm kalınlığında mermer levhalarla kaplanmıştır¹⁸⁷ (Lev.17.1-2).

Mezar kapısı görevini bu büyük pişmiş toprak levhalar yerine getirmektedir. Kapısı bulunmayan bu mezarların kapı açıklığının üstünü örtmek için yine mezarın üst yapı sistemine ait pişmiş toprak plakalar kullanılmıştır¹⁸⁸ (Lev 18.1-2). Yalnızca İstanbul Yeşilköy ve Güngören’de bulunan, literatürde “Yeşilköy Hipojesi” (Lev.19.1) ve “Güngören Hipojesi” olarak geçen iki mezar odası, ölçüleri ve planları açısından Tip 2 kategorisine girse de üst yapı sistemi ve giriş kısmı açısından Tip 2 de bulunan örneklerden farklıdır. Mezarların üst yapı sistemleri semerdam şeklinde değil düz bir platform olarak yapılmıştır ve her ikisinde de bir giriş kapısı bulunmaktadır¹⁸⁹.

Tip 2 kategorisindeki sandukaya benzer bu mezarların, yapı malzemesi taş ya da köfeki taşından olan örnekleri de mevcuttur. Düzgün, büyük kesme taşlarla örülmüş, üst yapı sistemi ise büyük kesme taş plakalarla çatki şeklinde düzenlenmiş olan bu mezarlar da dikdörtgen planlıdır¹⁹⁰ (Lev.19.2-3).

2.1.1.2. Bitişik Yanyana Oda Mezar

---

¹⁸⁷ Parnossos kilisesinin doğu nefinin orada bulunan doğu batı yönünde uzanan mezar odasının dört yanı traşlanarak mermer levhalarla kaplanmıştır Arslan vd. 2012:192, res.: 2.

¹⁸⁸ İznik Hespekli mevkii kuzey güney yönünde 2,4x1,2x0,9m ölçülerinde yan duvarları ve kuzey duvarı harç örgülüdür. Kullanılan tuğlanın boyutları 32,5x32,5x4 cm’dir. Yan duvarlarının kalınlığı ise 35 cm dir. Mezar odasının üstü, yan duvarlara oturan 82x70x12 cm boyutlarında 6 adet p.t. plaka ile örtülüdür. Kapakların iç kısmı ve duvarlar beyazımsı bir renkle sıvanmıştır. Ermiş 2011: s: 125. İznik Bayırdibi Mevkii’nin kuzeybatısında Bahçeboğazı olarak adlandırılan mevkide tuğla harç örgülü, üzerini altı adet kavisli pişmiş toprak plakalar ile kaplıdır. Duvarlarında benzeme vardır Ermiş 2011: 123, res:5. İznik Abdülvahap Tepesi- Katırcıni Mevkii’de doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı 2x0,95x09m ölçülerinde mezarın üç kenarı tuğla-harç örgülü bir kenarı ise doğal kayadan oluşan mezarın duvarlarında bezeme yoktur. Sadece mezarın üst örtüsünü sağlayan kapakların bir tanesinde kırmızı boya ile kristogram çizilmiştir Ermiş 2011: 124.

¹⁸⁹2,05X1,10X1,12 m ölçülerinde olup, geniş bir lahit teknesine benzer hipojenin giriş kapısı doğuda olan Yeşilköy Hipojesi için bkz.: Asgari-Fıratlı 1982: 9,11, Plan:1, res.:6;2,40x1,90m ölçülerinde, dikdörtgen planlı, iki kenarında arcosoliumlar bulunan, giriş kapısı doğu duvarında bulunan Güngören Hipojesi için bkz.: Karakaya 1994: 63.

¹⁹⁰Karaman/Ermenek Katranlı Köyü’ndeki örnek için bkz.: Doğanay 2009:52, res.2:5a-5b, , Kütahya Domaniç anıtsal tonozlu mezar önündeki mezarlar için bkz.: Ünan-Karaca 2016: 72-73, res.:21-22, Dereköy Kızlar Mevkiii nekropolündeki oda mezar için bkz.: Türktüzün vd. 2014: 140-141, res.: 11-12-13.

Bitişik oda mezarlar, pişmiş toprak tuğla veya moloz taş örgü, horasan harç sıvalı, tabanları genellikle ya sıkışmış toprak ya da pişmiş toprak plakalarla kaplı olan, üzeri tonozlu ve girişi kapak taşından oluşturulan, duvarları ortak kullanılmak suretiyle üç ile yedi oda arasında değişen, birbirine bitişik nizamda yapılmış mezar tipidir (Çiz.5). Bu mezar tipindeki oda mezarların her biri, basit örgü sandık mezarların tonoz ile örtülmüş olanları gibidir (Lev.20.1.)¹⁹¹. Beşik tonozlu olan bu mezarlar birbirine bitişik olarak ikili, üçlü, dörtlü, beşli ve yedili mezar grupları halinde inşaa edilmişlerdir. Bu tarz mezarlar genellikle doğu batı yönlüdür. Mezar odalarının bazen duvarları moloz taş örgü ile horasan harç sıvalı olup duvarların üst kısmı tonoz, çakıl taşı katkılı, tuğla-harç örgülü olan örnekleri vardır¹⁹². İznik Katırcıini güney yamacındaki mezar (Lev.20.2.), Kocaeli Gültepe Nekropolü'ndeki mezarlar, İstanbul Mevlevihane yakınlarındaki sur dibinde burçlardan birine yaslanmış vaziyette olan oda mezarlar (Lev. 21.1)bu tip altında değerlendirebileceğimiz, Geç Antik Çağ'a tarihlenen "Bitişik Yanyana Oda Mezar" örnekleri arasındadır. Zaman zaman mezar odalarının duvarlarında olduğu gibi tonoz kısmı da moloz taş-harç örgülü ve sıvalı olan mezarlar inşaa edilmiştir. Mezar iç duvarları ince beyaz bir sıva ile sıvalıdır.

Genellikle moloz taş-harç örgü ile inşaa edilen bu mezar tipinin, oda kısmı ana kayaya oyulup düzleştirildikten sonra sadece tonoz kısmının moloz taş-harç örgü ile inşaa edildiği örnekler de bulunmaktadır. Antalya/Döşemaltı İlçesi Düzlerçamı Mevkii'nde

---

¹⁹¹ Laodikeia Batı Nekropolü'nden L.O4.BN.M1-M2 mezarları dikdörgen planlı, birbirlerinden bağımsız, ama yan duvarları ortak olarak inşaa edilmişlerdir. Duvarları çay ve traverten taşlarla, tonoz kısmı ise tuğlaların kireç harcıyla örülmüştür bkz: Şimşek vd. 2015: 118, res.: 18,50.

¹⁹²İznik Katırcıini mezar yapısı üç odadan oluşan mezar 18 x 8,5 x2,2m ölçülerindedir. Mezar odalarında bezeme olarak sadece, iki yan duvarı kısmen korunmuş olan doğudaki odada 6 cm kalınlığında kırmızı renkli bir şerit görülmektedir bkz.: Ermiş 2011: 124, res.:12-13; Katırcıini güney yamacındaki mezar kompleksinin yanyana beşik tonozla örtülü iki mekandan oluşur ve 4 m uzunluğundaki odaların her biri 2,1 m genişliğinde, 60 cm yüksekliğindedir bkz: Ermiş 2011, 124, res.: 15, İstanbul Mevlevihane yakınlarındaki sur dibinde burçlardan birine yaslanmış vaziyette olan oda mezar bir aile mezarı olması kuvvetlidir. Bir odasının duvarında kırmızı boyalı haç betimi vardır bkz: Karakaya 1994: 63; Kocaeli Gültepe Nekropolü'nde alanine kuzey ve güney kısımlarında yaynyan sıralı bir şekilde mezar odaları bulunmaktadır. Bulunan mezar odalarından bir tanesi dörtgen ve basamaklı bir girişe sahiptir. Düzgün tuğla plakaları ile örülü mezar odalarının sadece A5 nolu mezar üstten kapaklı bir girişe sahiptir. Sadece A1 nolu mezar odasında kırmızı, mavi ve yeşil renkler ağırlıklı olarak cennet, ruh ve ölümsüzlüğü sembolize eden bitki ve kuş motifleri vardır. Alanın kuzey kesminde de 6 tanesi yanyana mezar odaları bulunmuştur. Buradaki mezar odaları 4-5. Yüzyıllara tarihlenir Demir 1993, 231-234, res.: 12-17.

yapılan kurtarma kazısında bulunan yanyana bitişik M1-M2 numaralı mezar odaları buna bir örnektir¹⁹³ (Lev. 21.2).

Bu tip mezar odalarına girişler genellikle üstten sağlanacak şekilde tasarlanmıştır. Mezarın üst yapısının, 2/3'lik kısmı tonoz, 1/3'lik kısmı büyük blok bir taş gelecek şekilde düzenlenmiştir. Bu mezar odalarına girişler genellikle üstten sağlanmaktadır. Laodikeia Kuzey Nekropolü'nde bulunan L05 KN M9 numaralı oda mezar¹⁹⁴, incelediğimiz zaman aralığından daha erken bir döneme tarihlenmesine rağmen yukarıda sözü edilen özelliklere sahip olması ve mezar odasına girişin üstten yapıldığını gösteren örnek olması açısından, çalışmamız kapsamında, bu mezar tipi için verilen örneklerin başına koymayı uygun gördük (Lev. 22.1). Yine Laodikeia Batı Nekropolü'nde bulunan L.09.BN.M4 numaralı mezar grubu da yanyana bitişik planda yapılmış, üstten girişi olan beşik tonozlu yeraltı oda mezarlarıdır(Lev.22.2)¹⁹⁵.

Amasya Kirazlıdere Mahallesi'nde yapılan kurtarma kazılarında bulunan mezarlar da beşik tonozlu, 2'li, 3'lü, 4'lü, 5'li ve 7'li gruplar halinde yanyana bitişik vaziyette yapılmış mezarlardır (Lev. 23)¹⁹⁶. Amasya Eski Şamlar Mevkii'nde yapılan kurtarma kazısında G1 açmasındaki dörtlü mezarlar, G2 açmasındaki dörtlü mezar grubu ve G4 açmasında bulunan üçlü mezar grubu da yanyana bitişik oda mezarlarıdır ve

---

¹⁹³ Literatürde "Tonozlu Khamosrion" tipi mezarlar diye adlandırılmasına rağmen, bizim yaptığımız çalışmada bitişik yanyana mezar odaları sınıfı katakorisine koymayı daha uygun gördük. Bitişik yanyana yapılan mezarlar ana kayaya oyularak yapılmış, içi kabaca tonozlu, girişleri üst kısmından olan ve 3-4. Yüzyılda tarihlenen mezarlardır. Mezar içeresinde çok sayıda ele geçirilen demir civiler, ölünün ahşap sedyelerle buraya taşındığının bir göstergesi olabilir. M1 nolu mezara hiç gömü yapılmamışken, M2 nolu mezara 38 tane birey gömülmüştür bkz.: Yalçınsoy-Atalay 2012: 31, res.: 3,6,7 yanyana bitişik mezar odalarında Hristiyanlığa dair herhangi bir simge olamaması dikkat çekicidir ve Geç Antik Çağ'a ait bir pagan mezarı olabilir.

¹⁹⁴ Şimşek 2013: 410, res.: 542.

¹⁹⁵ Şimşek vd. 2015: 118, res.: 19, 51

¹⁹⁶ Amasya Kirazlıdere Mahallesi Nekropol alanında dikdörtgen planlı pişmiş toprak tuğla örgü olan Mezar 10nolu mezar hariç, moloz taş örgü, horasan harç sıvalı, üzeri tonoz ve giriş kapak taşından oluşan 22 adet mezar. D-B yönlü, girişleri doğudan. Mezarların tabanları genellikle sıkışmış toprak kaplıdır. 2,5,6,7 nolu mezarların tabanları pişmiş toprak plaka kaplıdır. Mezar iç duvarları ince beyaz bir sıva ile sıvanmıştır. Sıvalı duvarların üzeri öncelikle boydan boya kırmızı renkli bir şeritle alan ikiye bölünmüş, orta kısımlarına haç motifleri işlenmiştir.(Polat 2015, 10) Tuğla örgülü mezar hariç (10) diğer tüm mezarlarda birden fazla gömü yapılmıştır. Bu tonozlu mezarlar birbirine bitişik olarak 2'li, 3'lü, 4'lü, 5'li ve 7'li mezar grupları halinde inşaa edilmiştir. 5'li mezar grubu dikdörtgen bir mekan içerisine yapılmıştır. Gömü yapıldıktan sonrada kapatılan kapak taşınımı üzeri tuğla plakalarla kapatılmıştır.5'li gruptaki mezarların üzerlerinin dikdörtgen bir pişmiş toprak plakayala kaplanması ve ayrı ayrı her mezarın kendine ait süslemesinin olması bize bu mezar grubunun özel bir sınıfa ve ya aileye ait olması fikrini verir. Mezarlar 5.yy tarihlenir Polat 2015: 10-11, res: 1, 6, 11, 12.

üstten olan girişleri bir kapak taşıyla kapatılmıştır¹⁹⁷. Yanyana bitişik durumda yapılmış mezarlara, tıpkı Laodikieia L05 KN M9 ve L.09.BN.M4 numaralı mezarlarda olduğu gibi giriş yukarıdan sağlanmaktadır. Antalya/Döşemaltı İlçesi Düzlerçamı Mevkii'nde 2011 yılında yapılan kurtama kazısında bulunan yanyana bitişik M1-M2 numaralı oda mezarlarına da giriş üstten, ek olarak iki sıra basamak ile sağlanmaktadır¹⁹⁸.

2.1.1.3. Çok Odalı Mezar

Koridorla birbirine bağlanan ve birden çok odadan oluşan oda mezar tipidir. En az iki veya daha fazla odadan meydana gelen çok odalı mezar tipi, ortak duvarlarla birbirinden ayrılmış, yanyana mezar odalarından oluşan formda olduğu gibi, odaların birbirleriyle bağlantılı olan bir mezar kompleksi olarak da karşımıza çıkmaktadır (Çiz.6).

Bu tipe en güzel örnek şüphesiz İstanbul Vezirbahçesi Mevkii'nde bulunan mezar odasıdır (Lev. 24.1). Doğu batı doğrultusunda bir koridor, koridorun sağında ve solunda kemerli girişlerle açılan iki adet mezar odasından oluşmaktadır¹⁹⁹. İstanbul Mevlanakapı civarında beşik tonozlu, iki küçük odadan oluşan mezar odası da çok odalı oda mezar sınıflandırmasına koyabileceğimiz örnekler arasındadır²⁰⁰. Mevlanakapı civarındaki mezar odası, aynı şekilde Vezirbahçesi'nde bulunan mezar odası gibi iki odadan oluşmaktadır.

Ayrıca “Çok Odalı Oda Mezar” sınıfına koyabileceğimiz, İznik-Adapazarı yolunda mezbağa yakınlarında bulunan mezar kompleksi, İstanbul Murad Paşa Camii²⁰¹

¹⁹⁷ Yüce 1995: 3,4,5,6 vd., res.: 5,6,7,10, Çiz.: 1.

¹⁹⁸ Yalçınsoy-Atalay 2012: 20.

¹⁹⁹ İstanbul Vezirbahçesi Mevkii'nde (4-5 yy) mezar odasında Koridor 8.63m uzunluğunda 3.13 yüksekliğinde ve 2,50m genişliğinde ölçülere sahiptir. 34x35x5 cm ölçülerinde tuğla ile örülmüştür ve sıvanmıştır. Koridordan odalara açılan dairevi girişlerin kemerleri çift tuğla ile örülmüştür. Koridorun doğu yönünde 2.30m lik mermer kapı vardır. Kapıdan sonra çıkmaya yarayan basamaklı dromos izleri vardır. Koridorun zemini eskiden tuğla ile kaplıdır s:1,30m genişlikteki bir geçitten sonra girilen Koridorun kuzeyindeki oda 7,72x4,38m ölçülerindedir. Girişin solundaki duvarda ve devamındaki duvarda ayrıca bu iki duvar arasındaki odanın doğu duvarında birer arcasolium vardır. Bunlardan karşılıklı olanlardan kuzeydeki 1,57x100m, güneydeki 90x180 ve aradaki 1,50x1,38m büyüklüktedir bkz.: Dirimtekin 1962: 30-36.

²⁰⁰ Özgümüş-Dark: 1999, 360.

²⁰¹ İznit Zeytinlik-Kırkmeşe Mevkii mezar odası için bkz.: Dallegio d'Alessio 1958, 235, res.:1-2, Vural 1977, 33-35; İznik-Adapazarı yolunda mezbağa yakınlarında bulunan mezar kompleksi için bkz.: Ermiş

(Lev.24.2), Nif Dağı Kozludere'de²⁰² ve İzmit Zeytinlik-Kırkmeşe Mevkii'nde bulunan mezar odası da koridorlarla birbirine bağlanmış ikiden fazla odadan oluşmaktadır (Lev. 25.1-2). Yine Çok Odalı Mezar kategorisine koyabileceğimiz Konya Sırçalı Medresesi yakınında bulunan ve literatürde “Sırçalı Medrese Yanındaki Hipoje” olarak adlandırılan mezar odasına, merdivenli bir dromos ile ulaşılmaktadır. Bu örneğimiz, yukarıdaki diğer örneklerde olduğu gibi koridorlarla birbirine bağlanan odalardan oluşmamaktadır. Burada dikdörtgen planlı ana mekânın kuzey ve güney tarafında dikdörtgen planlı odalar bulunmaktadır²⁰³ (Lev. 25.3).

2.1.1.4. Hazırlık Mekânlı Oda Mezar

Asıl defnin yapıldığı mezar odasına gelmeden, daha küçük boyutlarda bir ön odadan oluşan mezar odasıdır. Mezar odasına geçişte hazırlıklar için bir ön (pro) mekân bulunmaktadır. Bu ön mekân defin hazırlıklarının yapıldığı mekân olmalıdır.

İzmit Abdülvahap Tepesi mezar odası²⁰⁴(Lev. 26.1), İzmit Dırazali Mevkii mezar odası (Lev.26.2)²⁰⁵, İstanbul Sultanköy'de bulunan ve 3.yy sonu 4. yy başlarına tarihlenen mezar odasının girişinde basamaklı bir dromos bulunur²⁰⁶ (Lev. 27.1). İstanbul Silivri

---

2011, 124-125; İstanbul Murad Paşa Camii'de bulunan Hypogeum için bkz.: Müller-Wiener 2001: 420, res.:253.

²⁰² Tulunay 2006: 356, res.: 10-11.

²⁰³ “Zemin seviyesinin alt kotuna inşa edilmiş olan hipoje doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiştir. Eser, merdivenli bir giriş, dikdörtgen planlı bir ana mekân ile ana mekânın kuzey ve güney bölümüne eklenmiş dikdörtgen planlı birer ek mekândan meydana gelmektedir. Günümüzde sadece ana mekân ile güney mekânın görülebildiği eserde, mekânların doğu bölümünde yarım daire planlı birer apsis bulunmaktadır ve içerisinde bulunan mezar taşıyla birlikte 4. Yüzyıl sonrasına tarihlenmektedir” Mimiroğlu 2015: 169-170, Kat.no.:37, şekil: 69-70, res.: 318-325.

²⁰⁴ Abdülvahap Tepesindeki mezar odası Doğu-Batı yönlü, 4,40x8 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Duvarları ve tonoz tuğla harç örgüdür. Batı tarafından 4 basamaklı küçük bir dromos ile taş kapı ile karşılaşılır. Kapıdan sonra üzeri yine beşik tonozla örülmüş küçük bir hazırlık odasına geçilir. Doğudaki ikinci oda asıl mezar odasıdır. Kuzey, güney ve doğusunda üç adet taş sandık mezar vardır. Mezarlarda Roma dönemi devşirme malzeme kullanılmıştır. Mezar odasının zemini taş ve mermer döşemedir. Duvarları ve tonozu sıvalıdır. Ermiş 2011: 130; Ermiş 2009: 209, res.: 125-126 P.24.

²⁰⁵ İzmit Dırazali Mevkii'ndeki mezar odası, Doğu-batı yönlü, dikdörtgen planlı mezar odası, bir ön hazırlık mekânı ve asıl mezar odası olarak 2 odadan oluşur. Mezar odasının duvarları alttan bir iki sıra moloz taş kireç, üst sıraları ise tuğla kireç kullanılmıştır. İki oda arasında moloz taş ve tuğla örgülü 0,63m genişlikte bir duvar yer alır. Ön oda 2.47x4,66m ölçülerinde olup enine bir dikdörtgen planı çizmektedir. Asıl mezar odası 4,60x4,66m ölçülerinde olup 2,80m yüksekliktedir. Batıda 1,10x1,43m kapı açıklığı bulunmaktadır. Duvarları ve tonoz sıvasız olduğu için mezar odasının tamamlanmadığı düşünülebilir. İS 6 yüzyıla tarihlenmektedir Ermiş 2009: 213, res.: 128-129-130.

²⁰⁶ Sultanköy'de bulunan 3yy sonu-4 yy başlarına tarihlenen mezar odasında 0,65m genişlik, 0,95m yükseklikteki giriş kapısından sonra yedi basamaklı dromosu bulunan mezar odasının dış kapısının alt ve üst eşikleri beyaz mermerden, ön ve arka yüzleri main ve murabba şekilleri meydana gelecek tarzda kaba bir şekilde işlenmiş düz beyaz mermer bir levha ile kaplıdır. yedi basamaklı dromosun uzunluğu 2,57m

Kapı'daki 4.yy sonu – 5.yy başına tarihlenen mezar odası da Hazırlık Mekânlı Mezar Odaları grubuna girmektedir²⁰⁷ (Lev.27.2). Silivrikapı'daki mezar odası iki sur bedeninin arasına konumlandırılmıştır. 7.70m x 6.30m ölçülerinde olan mezar odasına bir koridor ile ulaşılır. İçerisinde İsa ile on iki havari, Musa'ya on emrin verilişi, İsmail'in kurban edilişi ve bir mimari içinde imparator ile imparatoriçe gibi konulara ait kabartmaların betimlendiği dördü kireç taşından bir tanesi Proconessos mermerinden beş adet lahit bulunur (Lev. 27.3). Mezar odasının duvarları kır manzarası içerisinde insan figürlerinin de bulunduğu kompozisyon ve mermer kaplama levha taklidi boyama ile bezelidir²⁰⁸. Ayrıca yine İstanbul'daki Region (Küçükçekmece) Hipojesi de Hazırlık Mekânlı Yer Altı Mezar Odaları sınıfına dâhil edilebilir. Üzeri beşik tonozlu, dikdörtgen planlı bu mezar iki kısımdan oluşmaktadır. Asıl mezar odasına geçmeden girişte bulunan bu ön oda cenaze işlemleri için ayrılmış olmalıdır. Duvarlarında ikişer arcasolium düzenlemeli mezar bulunan odanın zemini altında da dört adet mezar bulunmuştur ve İS 4.yy'a tarihlenir²⁰⁹. Hazırlık mekânı diye adlandırdığımız bu ön oda, asıl mezar odasındaki mekânın darlığından ve mezarın sık sık açılıp kapatılmaması gibi sebeplerden dolayı aralıklı zaman dilimlerinde ölümlere yapılan ritüellerin gerçekleştirileceği alan düzenlemeleri olarak tasarlanmış olabilir²¹⁰.

2.1.1.5. Loculus Düzenlemeli Oda Mezar

Yeraltı mezar odalarının alt tipi katagorisinde ele aldığımız ve literatürde “Loculus” adıyla geçen bu tip mezarlarda genel plan; kare ya da dikdörtgen biçimli orta mekânın yani mezar odasının bazen tek bazen de iki kenarından yanlara, duvarların içine

---

genişliği ise 1,02m olup tavanı sivri tonozludur. Tavan alçı ile sıvanmış, basamaklar ise mermer plakalarla örtülmüştür. Merdivenli dromosun akabinde 0,70mx1,00m ölçülerindeki kapının payeleri ve eşikleri damarsız mermerden olup, alt ve üst yüzü düz bırakılmış mermer bir levha ile kaplı bir kapı ile karşılaşılır. Kapının ufki üst eşiği ile sivri tnoz arasında kalan kısım tuğla ile örülmüştür. Bu kapı küçük bir sahanlık hazırlık odası olan bir ön odadır. Ön odadan sonra asıl mezar odasına açılan üçüncü bir kapı karşımıza çıkar. Kapı 0,72mx1,52m ölçülerindeki kapıdan sonra 2,67x2,67m ölçülerinde kare planlı mezar odasına geçilir. Zemini taş plakalarla döşelidir. Duvarları zeminden itibaren 1,44m yüksekliğinde 0,02m beyaz levhalarla kaplıdır. Duvarların diğer kalan kısımları da alçı ile sıvanmıştır. Kaçak kazılara maruz kalmış oda mezarın içerisinde herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır. Köylülerin ifadedelerine göre odaya girilince sol tarafta ve başı kapının karşısındaki, duvara gelecek şekilde konumlanmış iskelet bulunmaktadır. Tavan kısmı manastır kubbesi şeklindedir bkz. Duyuran 1949: 28-29-30.

²⁰⁷ Deckers-Serdaroğlu 1993: 140-163.

²⁰⁸ Özgümüş-Dark 1999: 360.

²⁰⁹ Ogan 1947: 167-168.

²¹⁰ Çevik 2000

doğru dörtgen kesitli derin hücrelerin (Locus) açılmış olmasıdır(iz.7-8). Locuslu mezarlara genelde merdivenli dromoslar ile ulaşılr. Duvara açılmış locuslar bireylerin definlerinde kullanılır. Ancak bazı locuslar ikincil defin için kemiklerin yerleştirildiği depolar olarak da hizmet etmiştir²¹¹. Locuslu mezarlar genellikle Roma mimarisinde görülmesine karşın, istisnai olarak Kıbrıs'ın Limassol kenti yakınındaki Polimidhia'da bulunan locuslu mezar M 4. yüzyıl sonlarına, Salamis, Tamassos ve Kourion kentlerindeki mezarlar ise Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenen erken tarihli mezarlardır²¹².

Bir bütün olarak düşünülüp inşa edilen locuslar bir aile mezarı niteliğinde olup mezar sahibinin zenginliği ölçüsünde yapılmaktadır. Locuslar aynı zamanda mezara defnedilen kişinin gücünü ve onurunu simgelemeyi de amaçlamış olmalıdır.

Hristiyanlığın etkisini arttırmasıyla beraber İtalya'daki colombariumların kullanımına devam edilmesine karşın Anadolu'da inhimasyon gömünün yapıldığı locus oda mezarlar görülmektedir.

Aydın İli Karacasu İlçesi Dereky Daryaka Mevkii'nde bulunan Locus tipi mezar odası moloz taşlarla örülmüş, tonoz kısmı da dâhil olmak üzere, her tarafı sıvalıdır. Locus tipli mezar odasının güneydoğu tarafındaki kapısına dört basamaklı bir dromos ile ulaşılmaktadır. Mezar odasının kuzeybatı tarafında, sadece dar cephesinde; beş sırasında dörder tane, son katında ise iki tane mezar olan; toplam altı katta olmak üzere 22 mezar hücre si bulunur²¹³(Lev.28.1).

---

²¹¹ Tal 2003: 291.

²¹² Cartens 2006: 152.

²¹³Locusların ortalama ölçüleri uzunlukları 2.57m-2.59m arası değişen ölçülerde, genişlikleri 0,56-0,59m arası, yükseklikleri ise 0,36-0,40m arası değişen llerdedir. Ayrıca locus tip oda mezarın zemininde, uzunlukları 2, 10 m. genişliği 1.07m-1.35m, derinlikleri ise 0.41m taş örgü sandık tipinde iki tane mezar bulunur Yılmaz 2013: 257-258, res.: 2-3.

2.1.2. Sandık Mezarlar

Erken dönemlerden itibaren yaygın olarak kullanılan sandık mezarlar, oda mezarların da öncüsü niteliğinde olmakla birlikte bireysel gömütler için kullanılmıştır²¹⁴. Uzunca bir süre ölüleriyle birlikte yaşama geleneği olan intamural gömü yerini, İÖ 5. binde Karaman Can Hasan yerleşmesinde olduğu gibi ölülerini artık evlerinin dışına extramural şekilde gömmeye bırakmıştır. İnamuralden extramural gömmeye geçiş Geç Neolitik'ten Erken Kalkolitik Çağ'a geçiş sürecinde olmuştur²¹⁵. İÖ 3. binde ise extramural gömütlerde uygulanan, cesedi hasıra sarılı bir şekilde doğrudan toprağa bırakma ya da cesedi içine alacak şekilde taşlar koyarak koruma altına alma uygulaması başlamıştır. Tunç çağlarından beri insanoğlu ölüsünü gerek yırtıcı hayvanlardan gerekse mezar hediyelerinin çalınmasından korumak amacıyla hep saklama telaşında olmuştur. Böylelikle İÖ 3. binden itibaren mezar tiplerinin en sık kullanılan tipi olan sandık tipi mezar, mezar mimarisi uygulamalarında yerini almıştır²¹⁶. Yunan ve Roma dünyasında Arkaik Dönem'den beri sıklıkla kullanılan sandık mezarlar, form ve işlevi açısından lahitlere benzemektedir. Lahitlere nazaran yapımı ve taşınması daha kolay olduğu için daha sık tercih edilmişlerdir. Çalışmamızda, toprağa açılan çukurun kenarlarının gerek taş plakalarla gerekse irili ufaklı veya kesme taş ve tuğlarla örülüp üzerinin taş vb. malzemelerle kapatılmasıyla oluşturulan sandık tipi mezarlar, "taş sandık" ve "örgü sandık" olarak iki başlık altında incelenmiştir.

2.1.2.1. Taş Sandık Mezar

Sandık Mezarlar kategorisinin alt başlığında ele aldığımız Taş Sandık Mezarlar, ana toprağa kazılan çukurun dikdörtgen oluşturacak şekilde yapı malzemesi olarak kayrak taşı, kireç taşı ya da bölgenin topografyasına göre taş çeşitleri ile çevrenmesiyle oluşturulmuş mezar tipleridir. Taş sandık mezarları oluşturan kısa ve uzun kenar taşları herhangi bir bağlantı elemanı kullanılmaksızın direkt toprak ile desteklenmektedirler.

---

²¹⁴ Yılmaz 2006: 56.

²¹⁵ Mellaart 1975:124.

²¹⁶ Özgüç 1948:3.

İri ve yassı, kare ya da dikdörtgen taş plakalarla sandık formu kazandırılmış mezar tipi olan taş sandık mezarların tabanlarında çoğunlukla taş kullanılmayıp ölü direkt toprak zemin üzerine yatırılmasına karşın taşlardan zemin oluşturulmuş örnekler de mevcuttur. Çoğunlukla kısa kenarında tek taş, uzun kenarında ise iki ya da üç tane taş plaka bulunmaktadır (Çiz. 9). Mezarların üzerleri ise değişen ölçülerde bazen üç bazen de altı adet kayrak taşı ya da kum taşı plakalar ile kapatılmaktadır. Haymana Bahçecik Nekropolü'ndeki taş sandık mezarlar kayrak taşlarından taş sandık şeklinde yapılmış olup üzerleri plaka şeklinde kapak taşları ile kapatılmıştır²¹⁷ (Lev.29.1) Arvalya Bazilikası çevresindeki mezarlar²¹⁸ ve Denizli Buldan Kayran Nekropolü'ndeki taş sandık mezarlar da Haymana Bahçecik Nekropolü'ndeki taş sandık mezarlar gibi uzun kenarlarında 3-4, kısa kenarlarında tek, kapakta ise 3-6 kayrak taşı ile oluşturulmuştur. Mezarın zemini doğal kayalık zemindir. Ölüler direkt toprak zemine yatırılmıştır²¹⁹. Osmaniye-Düziçi-Olukluçunur Köyü mozaikli alan kurtarma kazısından çıkan taş sandık mezarlar(Lev.29.2), Dara Nekropolü kuzey yamacındaki taş sandık mezarlar verdiğimiz diğer örnekler gibi aynı planı gösterir²²⁰ ve Geç Antik Çağ'a tarihlenir ki bunlar Erken Dönem Hristiyan mezarlarıdır (Lev. 30.1).

Juliopolis Nekropolü'ndeki taş sandık mezarlar ise kısa kenarlarında tek, uzun kenarlarında yine tek taş bulunan, mezarın üzeri de aynı şekilde tek taş plaka ile kapatılmış mezarlardır²²¹(Lev.30.2). Verilen örneklerdeki taş sandık mezarlarının, az sayıdaki mezar hediyelerinden yola çıkılarak Geç Antik Dönem Hristiyan halk mezarları olduğu anlaşılmıştır. Taş sandık mezar geleneği Roma Dönemi'nin devamlılığı olarak Geç Antik Dönem'de de halk mezarlık alanlarında karşımıza çıkmaktadır²²².

2.1.2.2. Örgü Sandık Mezar

Sandık mezarlar kategorisinin alt başlığında ele aldığımız Örgü Sandık Mezarlar, uzun ve kısa kenarları irili ufaklı taşların veya tuğlanın, harç kireç karışımı ile örülmesiyle

²¹⁷ Arslan vd. 2010: 237, res.: 5-6-7.

²¹⁸ Keser-Tok: 2012, 85, res.: 4, Plan.:1.

²¹⁹ Ceylan 1995: 221-222, res.:1,2 plan: 3,4.

²²⁰ Yastı vd., 2016: 657-658, res.: 9-10; Erdoğan 2017: 332, res.:8.

²²¹ Sağır vd. 2017: res.:2.

²²² Akyürek 2010: 174; Özbek 2006: 560-563.

oludurmuş sandık formuna sahip mezarlardır. Yine buldukları bölgenin topografyasına göre değişkenlik gösteren taşların veya tuğlanın düzenli / düzensiz örülmesiyle oluşturulur. Örgü sandık başlığı, taş örgü ve tuğla örgü olarak iki başlık altında incelenmiştir.

2.1.2.2.1. Taş Örgü Sandık Mezar

Malzeme olarak taşın kullanıldığı mezar çeşididir Sandık mezarda ölünün içine konulduğu sandık kısmı; bazen kabaca kesilmiş kireç taşı blokların, bazen de irili ufaklı taşların örülmesiyle oluşturulur. Buldukları alanın topografyasına bağlı olarak, mezar sandığının belli duvarlarının, ana kayanın tıraşlanıp düzenlenmesiyle oluşturulduğu örnekleri de görmekteyiz. Duvar iççiliğinde dolgu malzemesi olarak harç kullanılmıştır. Mezar zeminleri sıkıştırılmış toprak, taş ve tuğla döşeme gibi çeşitlilik gösterir. Taş örgü sandık mezarların kapakları ise yine zeminleri gibi çok çeşitli malzemeden olabilmektedir

İrilili ufaklı taşların harç ile birlikte örülmesiyle sandık formu oluşturulmuş Myndos Asar Adası Kripta İçi M6 mezar²²³ yapısının zemini taş ve kiremit parçalarının toprak ile sıkıştırılarak düzleştirilmesiyle oluşturulmuştur (Lev. 31.1). Yine aynı mevkiide bulunan taş örgü sandık mezar olan M7 mezar yapısının zemini ise ana kaya ile sıkıştırılmış topraktır²²⁴. Büyük Teflek Yerleşim Yeri kazısı esnasında karşılaşılan taş örgü sandık mezarlar ise kesme kireç taşından örülmüş olup zemini sıkıştırılmış topraktır²²⁵(Lev. 31.2). İzmir Ödemiş ilçesinde bulunan özel tıp merkezi ve Roma Hamamı kurtarma kazısı esnasında bulunan taş örgü sandık mezarlarda ise kesme taşlarla birlikte irili ufaklı taşlar kullanılarak örülmüş mezar tekneleri bulunmaktadır(Lev.31.3). Üst kısım düzenlemeleri daha erken döneme ait devşirme, köşe akroterli mermer kapaklar ile kapatılmıştır. Zemin ise sıkıştırılmış topraktır²²⁶. Kütahya Aslanapa-Tokul Köyü kilise

---

²²³ Güldal 2012: 11.

²²⁴ Güldal 2012: 11.

²²⁵İskeletler baş kısmı batıya gelecek şekilde doğu- batı yönlü yatırılmıştır. Ayaklar düz, eller göğüste ya da karnın üzerinde çapraz birleştirilmiştir. Baş ise yukarı bakar şekilde yerleştirilmiştir. Baş kısımlarının üzerinde basitçe kazılmış haç işareti olan dikdörtgen mezar taşları bulunmaktadır Güçlü 2015: 423. res.: 10-11.

²²⁶ Altmış kadar Doğu Roma (Bizans) dönemine ait mezar açılmıştır. Tümü doğu-batı yönlerine bakan mezarlar taş sandık ve kiremit çatma mezar türündedir. Taş sandık mezarların üzerleri ağır kapak taşlarıyla kapatılmış, bir mezarda ise Roma İmparatorluk Çağı'na ait mermerden ve köşeleri akroterli olarak işlenmiş bir lahit kapağından yararlanılmıştır. Bu türde mezarlara genellikle ayrı ayrı zamanlarda iki erişkin, başları

kurtarma kazısında çıkan taş örgü mezarlar kesme taşların örülmesiyle oluşturulmuş ve mezar sandıklarının üstü kayrak taşları ile örtülmüştür²²⁷. Myndos Asar Adası M8 mezar yapısının²²⁸ zemini kesme taşlarla düzenlenmiş olmasına karşın yine aynı mevkiide bulunan M11 mezar yapısının²²⁹ zemini çeşitli boyutlardaki çakıl taşları kullanılarak düzenlenmiştir.

Taş örgü tekne mezarların örgüsü oluşturulurken devşirme olarak mimari parçalar da kullanılır. Patara MKS duvarının doğusunda ve 9. Burç yapısının güneydoğu bölümünde bulunan taş örgü mezarlarda işlenmiş düzgün moloz taşlarla birlikte medusa kabartmalı kaset parçası, üzerinde lotus motifi ve dış sırası bulunan blok ve templon parçaları birlikte kullanılarak oluşturulmuş örgü sistemi mevcuttur²³⁰ (Lev. 31.4).

Kahramanmaraş Dulkadiroğlu Çokyaşar Mahallesi 931. parselde bulunan kilisenin parekklesion bölümünde demir tutamağa sahip taş kapaklı, taş örgü sandık mezarlar bulunmaktadır. Bu taş örgü sandık mezarların üstü demir tutamacı olan taş kapaklar ile örtülüdür²³¹.

Taş örgü sandık mezarların tekli örneklerinin yanı sıra ikili veya daha fazla mezar teknesinin yanyana bulunduğu örnekleri de mevcuttur. Mezar teknelerinin ara duvarı ortak olarak yapılmış, taş örgü sandık mezarlar yine aynı tarzda oluşturulmuşlardır. Amasya Merkez Şamlar Mezarlığı'nda bulunan 7 ve 8 numaralı mezarlar ara duvarları

---

batıya gelecek şekilde yatırılmıştır. İskeletler; sol el altta, göbek üzerinde, sağ el üstte göğse yakın durumdadır. Birkaç mezarda pişmiş topraktan kaba hamurlu kilden yapılmış koku şişelerine rastlanmıştır Gürsel 2016: 77, res.: 2.

²²⁷“Mezarlar, ortalama 1.80 m. uzunluğunda, 0.50 m. genişliğinde, 0.35 m. derinliğe sahiptir. Orta nefteki birbirine yakın mesafede olan yetişkin mezarlarının birisinde, aşırı korozyonlu olan, 0.02 m. x 0.03 m. ölçülerinde olan, bir kolu kırık haç kolye bulunmuştur. Bahse konu mezarların, bu şapelde görevli olan rahiplere ya da bani (kiliseyi yaptıran kişi) ve ailesine ait olabileceği düşünülmektedir” Türktüzün-Karaca 2013: 109, res.:5-6.

²²⁸ Güldal 2012: 12, res.: 11.

²²⁹ Güldal 2012: 13, res.: 13.

²³⁰ Patara MKS duvarının doğusunda ve 9. Burç yapısının güneydoğu bölümü çoğu duvar bloklarının üzerine yıkılması sebebiyle büyük oranda tahribata uğramış toplam 18 adet mezar bulunmuştur. Mezarların tamamı doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Sur dışında kalan alanlara yapılan mezarlar, işlenmiş ya da düzgün moloz taşlar kullanılarak örgü tekniği ile yapılmıştır. Mezarların bazılarının örgüsünde ve üst örtülerinde, üzerinde Medusa kabartması bulunan kaset parçası, üzerinde lotus motifi ve dış sırasının yer aldığı bir blok ve templon parçaları gibi, yakın çevre yapılarının mimarî unsurları kullanılmıştır. Mezarların on adedinde hiçbir küçük buluntu ile karşılaşılmanmıştır. Diğer 8 mezarda ele geçirilen küçük buluntular arasında ise pişmiş toprak testicik, cam kaplar, sikke, kemik obje, kemer tokası gibi bronz giyim aksesuarları ile küpe ve yüzük gibi gümüş takılar bulunmaktadır. Seramik ve cam buluntular M.S. 4.-5. yy. aralığını işaret etmektedir Işık 2012: 23-24, res.: 8.

²³¹ Denizhanoğulları vd. 2019: 72-73, res.: 12.

ortak olmakla birlikte moloz taş ve harç ile örülmüştür. İç duvarları özenli olarak 0.1 cm kalınlığında harçla sıvanmasına karşın dış yüzeyleri özensizdir²³².

2.1.2.2.2. Tuğla Örgü Sandık Mezar

Farklı ebatta kare ve kareye yakın formlardaki pişmiş toprak malzemin kullanıldığı örgü mezar çeşididir. Mezar teknesi farklı boyutlardaki dörtgen formda tuğla malzemenin duvar oluşturacak şekilde üst üste dizilmesiyle harç dolgu uygulamasıyla örülerek oluşturulmuştur. Erdek/Zeytinliada Meryem Ana Manastırı'ndaki mezar yapısı; dikdörtgen formdaki tuğlalar kullanılarak örülmüş, sandık formu oluşturulmuş, mezar zemininde ise toprak-çakıl-taş karışımı tercih edilmiştir (Lev. 32.1.). Myndos Asar Adası M3 Mezar Yapısı farklı ebattaki dörtgen formlu tuğlalarla örülmüş ve yapımı sırasında harç dolgu kullanılmıştır. Duvarların iç cephelerinde yer yer sıva izleri bulunmaktayken dış yüzeyi kabaca bırakılmıştır²³³. M3 mezar yapısının zemini ana kaya üzerine farklı ebattaki tuğla plakalar ile döşeliyken yine aynı dörtgen formdaki tuğlalarla ve harç dolguyla örülmüş (Lev.32.2.) M4 mezar yapısının zemini ana kaya üzerinde sıkıştırılmış toprak zemindir²³⁴. Mezar taban döşemelerinde; tuğla döşemeli taban, kesme taş döşemeli taban, çakıl taş döşemeli taban, anakaya ve sıkıştırılmış toprak dolgu gibi çeşitli uygulamalar kendini göstermektedir(Çiz. 10).. Tuğla harç örgü ile oluşturulan mezar teknelerinin üst yapı kapatma sitemleri için bazen pişmiş toprak plakalar veya devşirme bir mimari malzeme bazen de kazılarda bulunan demir çivilerden anlaşıldığı kadarıyla ahşap bir örtü sistemi kullanılmıştır.

Tıpkı taş örgü sandık mezarlarda olduğu gibi yanyana duvarların ortak kullanıldığı iki veya daha fazla tuğla örgü sandık mezarlar da vardır. Tokat/Niksar Leylekler Çeşmesi Mevkii'nde bulunan mezarlar, grup halinde özenli tuğla örgülü olup duvarları sıvalıdır (Lev. 32.3.) Mezarların üzeri taş levhalarla kapatılmıştır²³⁵. Komana Hamam Tepe Höyüğü'nün B Kilisesi'nin güney nefinin altında bulunan mezarlar da yanyana yapılmış, ortak duvarlı, tuğla örgü sandık mezarlardır²³⁶. Ayrıca yine aynı mevkiide bu kez A

²³² Yüce 1995: 4, res.: 10, çiz.: 1.

²³³ Gürdal 2012: 10, res.: 10.

²³⁴ Gürdal 2012: 10, res Gürdal 2012: 10, res.: 10..: 12.

²³⁵ Ermiş 2014: 40, res:2-3, Özcan 1991: 39-41, res.: 3-4, pl 1,2,

²³⁶ Erciyas-Tatbul 2019: 427; Erciyas vd 2015.

Kilisesi'nin kuzey nefi zemini altında bulunmuş tuğla örgü mezar antropolit lahitler gibi düzenlenmiştir²³⁷.

2.1.3. Pişmiş Toprak Mezarlar

Malzeme olarak pişmiş toprak levhaların kullanıldığı mezarlardır. Pişmiş toprak levhalarla oluşturulan forma göre “Çatki Mezarlar” ve “Dairesel Kesitli Mezarlar” olarak iki başlık altında değerlendirilmiştir.

2.1.3.1. Çatki Mezar

İnhimasyon ve kremasyon gömmenin yapıldığı, ölünün üzerine çatki şeklinde pişmiş toprak plakaların konumlandırıldığı mezar tipidir. İnhimasyon gömme uygulamasında ölü direkt toprak zemine yatırılırken, kremasyon gömme uygulanmasında yakma işlemi için zemine ağaç dalları, ot vb konulduktan sonra ölü yatırılmıştır. Çatki mezarlarda, kremasyon gömmede yakma işlemi sonlandıktan, inhimasyon gömmede ise ölü dorsal olarak yatırıldıktan ve mezar hediyeleri konulduktan sonra, az miktarda toprak atılmasının ardından²³⁸ mezarın üstü, pişmiş toprak plakaların uzun kenarlarının üst kısımlarından çatılarak semerdam oluşturulmasıyla örtülür. Mezarın uç kısımları ise pişmiş toprak bir levha, taş veya devşirme bir stel parçasıyla kapatılır. Kremasyon gömüt yapılmışsa eğer çift sıra pişmiş toprak levha ile kapatılmış, hatta çatıldıkları üst kısım harçla sıvanmıştır. Yapılan kazılar sonucunda bu tip mezarlarda mezar taşı olabilecek bir bulguya rastlanmamıştır. Mezarların üzerine atılan toprakla beraber oluşan hafif yükseklik mezarın belirginleşmesine sebep olmuştur²³⁹.

Çatki mezarlarda yapı malzemesi olarak düz pişmiş toprak plakalar ve dış bükey pişmiş toprak plakalar kullanılır. Düz pişmiş toprak plaka çatki mezarlar, cesedin üzerinin

---

²³⁷ Erciyas-Tatbul 2019: 427, res.:5.

²³⁸ “Mezarlar kiremitle kapatılmadan önce cesedin ya da kremasyon kalıntılarının toprakla kapatılıp kapatıl madığı tam olarak anlaşılması olmamasına rağmen, mezar içlerinde görülen toprak sayesinde, ceset mezara yatırıldıktan sonra üzerinin az bir toprak tabakasıyla kapatılmış olduğu tahmin edilebilir. Ancak bu toprağın, zamanla kiremitler arasından sızarak mezarı doldurmuş olabileceği de göz ardı edilmemelidir.” Kasapoğlu 2007: 490.

²³⁹ Kasapoğlu 2007: 490.

düz pişmiş toprak plakaların uzun kenarlarının çatılarak semerdam oluşturulacak örtülmesi şekilde düzenlenmektedir. Düz profilli pişmiş toprak plakalar kullanılarak yapılan bu mezarların pişmiş toprak plaka ile örtülen yan kısımları, iki veya daha fazla plakanın yanyana dizilmesiyle oluşturulur. Mezar sahibinin fiziksel özelliklerine göre değişen ölçülerde ortalama 1.50-2 m. uzunluk ve 0.35-0.50 cm. genişlik söz konusudur. Mezarın iki uzun kenarına yerleştirilen kiremitler genellikle, yanlardan birleştikleri kısımlarda üst üste getirilerek yerleştirilmekte ya da bazen semerdam oluşturan ilk kiremit dizisinin üzerine ikinci bir kiremit dizisi yerleştirilmektedir. Mezarları örten bu kiremitlerin bazen düz kısımları bazen de pervazlı kısımları dışa bakmaktadır(Çiz.11).

Haliç-Silahtarağa Mevkii'nde bulunan çatkı mezar ana kaya üzerine oturtulmuş olup üzeri düz pişmiş toprak plaka ile çatı oluşturulacak şekilde örtülmüştür (Lev.33.1.) . Uzunluğu 2m olan mezarın ayak ve baş kısımları ise birer kiremit ile kapatıldıktan sonra üzerine bir miktar kiremit kırığı atılıp toprakla örtülmüştür²⁴⁰. Kare formda uzun kenarlarında üç adet plaka bulunan düz pişmiş toprak çatkı mezar Dadastana Nekropolü'nde bulunur²⁴¹(Lev.33.2). Tios Doğu Nekropolü'nde ise düz pişmiş toprak çatkı mezarlar bulunmaktadır²⁴².

Düz pişmiş toprak plaka çatma mezarlarda, çatılarak semerdam oluşturan pişmiş toprak plakaların çatıldıkları bölüme daha kısa, konkavlı kalıptelerin yerleştirildiği örnekler de bulunur. Bu tarz mezarlara örnek olarak, TANAP projesi için Bursa Müzesi başkanlığında yapılan kurtarma kazısında ele geçen mezarlar verilebilir. Bursa Mustafakemal ilçesi Orhaniye mahallesinde bulunan ve 4-7. yüzyıllara tarihlenen nekropol alanındaki pişmiş toprak mezarlar, düz ve düze yakın pişmiş toprak levhaların çatıldığı bölüme kalıpterin yerleştirildiği düzenekte oluşturulmuş mezarlardır²⁴³.

---

²⁴⁰“Başı batıya gelecek şekilde dorsal pozisyonda tek ölü yatmaktadır. Mezar hediyesi yoktur.” Yaklaşık 0,50X0,37 m boyutlarında kiremitlere Konstantinopolis te bir çok yapıda karşılaşmaktayız. 3-4 yy'la tarihlenir. Asgari-Fıratlı 1982: 9, res.:2

²⁴¹ Hac yolu üzerindeki Geç Roma ve Bizans Döneminde önemli bir kent olan Dadastana, aynı zamanda bir Bizans Piskoposluk merkezidir. Doğu-batı yönünde sağ kolu çapraz biçimde göğüs üzerinde, sol kolu ise, karın boşluğu üzerinde bir iskelet ve bel kısmında dağılmış olarak başka bir iskelet parçalarına daha rastlanmıştır., Cinemre-Erdoğan 2010: 328, res.: 3-4.

²⁴² Yıldırım vd. 2019: 441-442, res.: 7

²⁴³ Özbey-Sancaktar 2019: 19, res.:2.

Çatki mezarları oluşturan pişmiş toprak plakaların üzerinde hamur yaşken parmakla süslenmiş bezemeler bulunur. Özel Tıp Merkezi Roma Hamamı Kurtarma kazısında karşılaşılan pişmiş toprak çatki mezarın plakalarının üzerinde bu tarz bir süsleme mevcuttur²⁴⁴.

Dışbükey pişmiş toprak plakaların uzun kenarlarının birbirine çatılarak semerdam olacak şekilde düzenlenmiş örnekleri de mevcuttur(Çiz.12.). Dışbükey pişmiş toprak plakalar düz pişmiş toprak plakalara göre daha uzun olduğu için bu tip çatki mezarların uzun kenarlarında çoğunlukla iki pişmiş toprak plaka kullanılır. Düz pişmiş toprak plakalı mezarlarda olduğu gibi bu mezarların da başucu ve ayakuçları, dikine yerleştirilmiş birer dış bükey kiremitle kapatılır. Bu tür mezarlar genellikle düz pişmiş toprak plaka çatki mezarlara göre daha uzun, kiremitlerle kaplanan kısımları yaklaşık 160-200 cm. uzunluğa ve 40-60 cm. genişliğe sahiptir. Bandırma Doğruca Köyü Banvit kazısında bulunan pişmiş toprak çatki mezarların uzun kenarlarında üç adet, düzgün olmayan dış bükey pişmiş toprak plaka ve uç kısımlarında da birer adet yine dış bükey pişmiş toprak plaka bulunur²⁴⁵ (Lev.33.3.). Enez Nekropolü'ndeki örneklerde de çatki mezarlar yine dış bükey pişmiş toprak plakalıdır. Ölü dorsal olarak zemin üzerine yatırılmıştır²⁴⁶. Kütahya Domaniç Anıtsal mezar yanında bulunmuş iki adet çatki mezarda dışbükey pişmiş toprak plakalar kullanılmıştır²⁴⁷. Kibyra antik kentinde Odeon kamu yapısı işlevini yitirdikten sonra dış duvar kenarı boyunca geç döneme tarihlenen mezarlar bulunmuştur. Buradaki mezarlık alanında basit toprak mezar dışında Geç Antik Çağ'ın vazgeçilmez mezar tipi olan dış bükey pişmiş toprak plakaların kullanıldığı çatki mezarlar da bulunur²⁴⁸. Kütahya İli Domaniç İlçesi Çokköy, Değirmen Kırı Mevkii'nde, TANAP doğalgaz hattı projesi güzergâhında yer alan nekropol alanının doğusunda, 2017 yılında Kütahya Müzesi başkanlığında yapılan kazı çalışmalarında bulunan dış bükey pişmiş toprak plaka mezarlar 4-6. yüzyıla tarihlenmiştir²⁴⁹.

---

²⁴⁴ “Pişmiş topraktan iki çatı kiremidinin karşılıklı çatılması sonucu oluşturulmuş kiremit çatki türü mezarlar küçük çocuklar için yapılmıştır. Bu nedenle mezarlarda hiç iskelet kalıntısına rastlanmamıştır. Çatı kiremitleri ortalama 0.70 x 0.40 m. boyutlarındadır ve üzerleri hamur yaşken parmakla yapılmış bezemelerle süslüdür” Gürsel 2016: 78.

²⁴⁵ Doğu batı yönünde uzanan, doğrudan toprağa gömü uygulanmıştır. Erken Hristiyanlık Dönemi mezarlarıdır Kaya-Tan 2006: 43-44, res.: 3-7.

²⁴⁶ Başaran 1996:491, res.: 6.

²⁴⁷ Ünan-Karaca 2017: 73, res.: 27-28.

²⁴⁸ Özüdoğru 2018: 51, res.: 46-47.

²⁴⁹ Türtüzün-Pekşen 2019: 204, res.:4.

Çatki mezarlarda kullanılan bu dış bükey pişmiş toprak plakalar 0.80-0.85 arası değişen uzunluklarda olup kavisli kısımları 0.50-0.55m değişen genişliğe ve 0.02-0.04m kalınlığa sahip Lakonia Tipi trapezoidal şekillidir.

Çatılarda kullanılan çatı kiremitleri gibi bir tarafının dar olmaması sadece mezarlar için üretildiklerini akla getirmektedir. Parion Nekropolü'ndeki M69 numaralı mezardaki dışbükey plakaların üzerinde bulunan iç içe daire bezemesi (Lev.33.4.) ve Bandırma Doğruca Köyü Banvit²⁵⁰ kurtarma kazısında bulunan dışbükey pişmiş toprak plakaların üzerindeki içiçe yarım daire bezemesi, tekli çiftli spiraller ve dalga motifleri dışbükey pişmiş toprak mezarların dönem içerisinde zamanla değişen çatı kiremitleri olmadığını, bunların mezar plakaları olduğu gösterir²⁵¹.

Pişmiş toprak çatki mezarlar gelir seviyesi düşük ailelerin tercih ettiği bir mezar tipidir. Yukarıda vermiş olduğumuz örnekler 3-6. yüzyıllara tarihlenmektedir. Mezar formları açısından farklılıklar olmasına rağmen genel olarak kullanılan malzeme ve tip açısından aynıdır. Hepsinde ölü dorsal olarak yatırılmış, inhimasyon gömütdür ve doğu batı doğrultusunda uzanmaktadır. Mezar hediyesi çok az veya hiç yoktur.

2.1.3.2. Dairesel Kesitli Mezar

Malzemesi pişmiş toprak olan dairesel kesitli mezar tipi, baş kısmı içi boş kesik koni biçiminde olup, gövdesi ise silindirik olarak ayak ucuna doğru daralan bir forma sahiptir. Baş kısmından ayak ucuna doğru yatay bir şekilde, içi boş yarım silindir formu altta tekne üstte kapak olmak üzere iki parçaya ayrılmaktadır. Mezarların bir bölümü bu şekilde olmakla birlikte bazılarında ise altta tekne, üstte ise baş kısmından itibaren gövdenin üçte ikisini kapatan bir açıklığa ve bunları örten kapaklara sahip bir form söz

---

²⁵⁰ Kaya-Tan 2006: 43 res.: 9

²⁵¹ M69 mezarının pişmiş toprak levhalarından ikisinde yer alan içi içe daire bezemesi ve 72x42 cm. ölçüleriyle diğer dışbükey kiremitlerden farklıdır. M69, içerisinde cesedin ağzından ele geçen sikke nedeniyle tahmini olarak Geç Roma Dönemine tarihlenmektedir. Buda bize, zamanla mezarlarda kullanılan dışbükey kiremitlerin boyutlarının küçüldüğünü ve kiremitler üzerlerine çeşitli bezemelerin işlendiğini göstermektedir." Kasapoğlu 2007: 490, res.: 28.

konusudur. Yatay duran mezar tipi olan dairesel kesitli mezar tipinin, ölünün mezara dorsal olarak yatırılmasını sağlayan ayak ucu kısmında kapak yer alır (Çiz.13).

Dairesel kesitli pişmiş toprak mezarlar, Defne Kucur tarafından 2013 yılında doktora tez çalışması olarak araştırılmıştır. Kucur dairesel kesitli mezarları; Silindirik Formlu-Füze/Torpedo Formlu-Koz/Kozalak Formulu-Kısmi Dairesel kesitli diye dört tipe ayırmıştır. Silindirik formlu olanlar tekne ve kapaktan oluşup aşağıya doğru daralan bir forma sahiptir ve kapak kapatıldıktan sonra tamamen silindir görünümü almaktadır²⁵² Füze veya torpedo görünümlü mezarlar ise genellikle silindirik formlu, gövdeyi çevreleyip üç bölüme ayıran dalga veya çentik kabartmaları bulunup, kapak açıklığı gövdenin 2/3'ünü kaplayacak şekildedir²⁵³ (Çiz.14). Mezar gövdesi ayak ucuna doğru daralan, dip kısımları kesik koni şeklinde olan üçüncü tip ise Koza/Kozalak formlu mezarlardır²⁵⁴. Baş kısmı dairesel, gövde kısmı dörtgen kesitli, ayak kısmı yine dairesel olan son tip ise kısmi dairesel kesitli mezarlardır²⁵⁵.

Formlarındaki benzerlikler sebebiyle Mısır ve Suriye'deki lahitlerden etkilenerek yapılmış dairesel kesitli pişmiş toprak mezarların Anadolu'daki çoğu müzelerde örnekleri bulunur. Bu kadar çok örnek bulunmasına karşın çok fazla çalışılmamıştır. Çoğu, kaçak kazılar sonucu bulunmuş olması sebebiyle kesin bir tarihlendirme yapılamamıştır. Bulunduğu sırada yanında bulunan konteks malzeme ile yapılan tarihlendirmeye göre Anadolu'daki en erken örnekleri Hellenistik Dönem'e (MÖ 3. yy. sonu - 2 yy. başı) tarihlendirilen Batı Anadolu'da ve Karadeniz'de Samsun çevresinde bulunan mezarlardır. Batı Anadolu'nun iç bölgeleri, Akdeniz ve İç Anadolu Bölgelerinde bulunmuş mezarlar ise Roma İmparatorluk Dönemi'ne (M.S. 1. yy - 2.yy) tarihlendirilmiştir²⁵⁶.

---

²⁵² Hellenistik ve Roma dönemi silindirformlu tekne ve kapaktan oluşan mezarlar için bkz. Tulunay 2009: 415, Kucur 2013: Kat.2, Evren: 1985: 4-10, Evren: 1985: 10,11., Kucur 2013: Kat.5; Kucur 2013: Kat.6; Kucur 2013: Kat.7; Tulunay 2009: 415, Tulunay 2012: 147 – 173; Evren 1985: 14, Evren 1985: 12, Evren 1985: 12, 13; Evren 1985: 10. Tek tekenden oluşan mezar örnekleri için bkz. Kucur 2013: Kat.8,9,27,28; Yüce 1993: 4; Kucur 2013; Kat. 31,32, 33, 35; Tunay: 1970: 184; Tunay: 1970: 184.

²⁵³ Roma dönemi torpedo formlu mezarlar için bkz. Richter 2010: 488- 490; Kucur 2013; Kat.12,15,21; Yurtseven 2006: 80; Yurtseven 2006 b: 93, 102; Yurtseven2006 a: 72,78; Richter 2010: 488- 490.

²⁵⁴ Koza/Kozalak formlu mezarlar için bkz. Kucur 2013: Kat: 24,25,26,29,40,41.

²⁵⁵ Kısmi dairesel kesitli mezarlar için bkz.: Kucur 2013: 26-27, Lev. XLVIII Res. 81 – a-b-c, Lev. XLIX Res. 83, Lev. L Res. 84, Lev. LI Res. 86 – a-b.

²⁵⁶Kucur 2013: 39.

Çalışma kronolojimizin sınırları içine giren Geç Antik Çağ'a ait olan örnekler ise Soli / Pompeiopolis'de bulunmuş M8, M15, M20 nolu dairesel kesitli pişmiş toprak mezarlardır²⁵⁷. M8 mezarı çok tahrip edilmiş olup, ölçülebilen uzunluğu 1,13, genişliği ise 0,39m dir. Mezar gövdesi üzerinde iki kabartma bezeme bulunan M15 mezarı doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır²⁵⁸. Gövde üzerindeki bant bezemesinin tüm gövdeyi çevrelediği M20 mezarı ise yine doğu batı doğrultusunda uzanmış uzunluğu 0.90m, genişliği ise 0.36m olan bir çocuk mezarıdır²⁵⁹.

Diğer bir örneğimiz olan Gökçen Bucağı, Üzümlük Yöresinde sondaj kazısı sırasında bulunup, Tire müzesinde sergilenen dairesel kesitli pişmiş toprak mezardır (Lev.34.1.) Uzunluğu 0.70m genişliği ise 0.50m olan sadece baş kısmı korunan gelmiş mezarın gövdesinin üst kısmında tutamaç şeklinde iki adet çıkıntısı vardır²⁶⁰.

Çorum Alacahöyük müzesindeki dairesel kesitli pişmiş toprak mezarın baş kısmı hafif küre şeklinde olup, gövdesinin ortası şişkin ayak kısmına doğru daralmaktadır (Lev. 34.2). Gövdesini ve yanlarını dik olarak kesen bantlar ve onu enlemesine kesen 7 bantla 8'er dörtgene bölünmüştür²⁶¹.

Son örneğimiz ise Patara Kaynak Kilisesindeki merkezi oda görünümlü 3 ve 4 numaralı mekanlarda ise dairesel kesitli iki adet pişmiş toprak lahit ve yine aynı alanın kuzeybatı duvarına yaslanan altı numaralı mekanda bulunan bir adet pişmiş toprak lahitlerdir(Lev.34.3.). Böylece Patara Kaynak Kilisesinden toplam dört adet dairesel kesitli pişmiş toprak mezar örneğimiz bulunmaktadır²⁶². Birbiri içine geçen silindirik formlu mezarlardır²⁶³. Patara'da bulunan lahitler yayında "Torpedo Lahit" olarak

²⁵⁷Yağcı 2003; Kaya 2006: 51 - 53, 62, 64, 66, 67.

²⁵⁸Kaya 2006: 51 - 53.

²⁵⁹Kaya 2006: 51 - 53, 62, 64, 66, 67; Soli / Pompeiopolis Nekropolisi'nde bulunan torpedo lahitler, kesin olarak tarihlendikleri dönem bilinemese de, daha çok M.S. 3. - 4. yy.'larda kullanıldıklarını ve M 8, M 15 ve M 20 Torpedo Biçimli Lahit mezarlar, maliyetleri göz önünde bulundurulduğunda, nekropolisteki diğer mezarlara göre daha üst bir sosyal sınıfa ait olduklarını düşündürmektedir Kaya 2006: 62.

²⁶⁰ 3. yüzyıla tarihlenen örneğin çıkıntılarının bitiminde gövdeyi saran kazıma bir hat bulunmaktadır. Bu hattı dik olarak kesen kazıma çizgiler vardır Evren 1985: 14.

²⁶¹ Kucur 2013: 17, Lev XXV, res.: 42.

²⁶² Alandaki dört lahitten iki tanesinde 4. yüzyılın ortalarına tarihlenen 48 adet sikke ve kandiller ele geçirilmiştir İşkan-Işık 2012: 15vd.

²⁶³ "2010 yılında Patara'da bulunan lahitlerden 4 numaralı mekanda 48 adet sikke ve bir adet tam kandil ile birlikte bulunan lahitler ise (bkz. s.19), 48 sikkenin M.S. 4. yy. ortasına, kandilin de M.S. 4. yy. ın sonuna tarihlenmesi sebebiyle, Geç Roma Dönemi'ne tarihlenmektedirler" İşkan Işık 2012: 29.

adlandırılmalarına karşın, Kuçur'un yaptığı doktora tez çalışmasında Silindirik formlu pişmiş toprak lahitler sınıfına konulmuştur. Bizim çalışmamızda ise genel bir başlık olan dairesel kesitli pişmiş toprak mezarlar başlığının altında ele alınmıştır²⁶⁴.

2.1.4. Basit Toprak Mezar

2.1.4.1. Tek Sıra Taşlarla Sınırlandırılmış Mezar

Toprağın cesedin yerleştireceği uygun ölçülerde kazılıp, gömü sınırı tek sıra taşlarla belirlenip dikdörtgen şekilde açılmış ve doğrudan cesetin toprağa yerleştirilmesiyle, taş plaka ya da kiremit plakalarla kapatılarak oluşturulmuş gömü biçimidir (Çiz.15) Dadastana nekropolündeki kazılarda doğu-batı istikametinde etrafı taşlarla çevrili çocuk mezarı bulunmuştur²⁶⁵. Antakya kent içi 4642 parsel kurtarma kazılarında bunun örneklerini görebiliriz(Lev.35.1).

2.1.4.2. Doğrudan Toprağa Mezar

Toprak yüzeyde, cesedin sığabileceği boyutlarda ve mevcut taban seviyesinin altında kalacak biçimde açılan çukurlara doğrudan yapıldığı gömütlerdir. Doğrudan toprağa gömüt mezarlar her dönemde yaygın biçimde kullanılmış mezar tipleridir. 2. yüzyıl Anadolu'nun geneli için zenginlik ve refah dönemi olmuştur. Lüksü işaret eden lahitler ve kaya mezarları gömütler için tercih edilmiştir. Dolayısıyla Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen doğrudan toprağa yapılan mezarların 3. yüzyıldan önce yaygın olmadığını kabul etmek mümkündür.

3. yüzyıldan itibaren imparatorluğun genelinde yaşanan siyasi huzursuzluk ortamı ve ekonomik gerileme, mezar geleneğini de etkilemiştir. Doğrudan toprağa gömüt

---

²⁶⁴ “Bir tanesinin üzeri şimdiye kadar karşılaşmadığımız bir şekilde boya bezekle süslenmiştir. Birbirine geçen iki tekneden oluşan lahitler, silindirik formlu lahitlere yeni bir tip oluşturacak durumdadır. Önümüzdeki yıllarda yapılacak olan kazılarda aynı formda lahitlerin çıkması tipolojiye yeni bir tip kazandırabilir” Kuçur 2013: 19.

²⁶⁵ “doğu-batı yönünde etrafı iri taşlarla çevrili bir çocuk mezarı ve taşların hemen dış tarafında yine bir çocuğa ait olduğu düşünülen bir kafatasına rastlanmıştır. İskelet yanında demir pazubent ve bronz bir haç bulunmuştur” Cinemre-Erdoğan 2010: 330, res.: 10.

mezarlar Roma İmparatorluk Dönemi'nin sonlarından itibaren Geç Antik Çağda ve Bizans Dönem'lerinde yaygınlaşmıştır. Ekonomik sıkıntıların etkisiyle lahit ve mezar odaları gibi oldukça pahalı ve gösterişli mezarlar yapılmamıştır²⁶⁶. Anadolu'da Geç Antik Çağ'da yapılan bu tarz mezarlara pek çok örnek olmakla beraber yayınlanmış olan örnekler oldukça az sayıdadır. Dadastana nekropolündeki doğrudan toprağa uygulanan gömme tarzında iskeletin kolları çaraz bir şekilde göğüs üstünde durmaktadır²⁶⁷. Dadastana nekropolünde bulunan basit toprak mezarlar, diğerlerinden biraz farklı olarak 0.35-0.40m derinlikte toprağın açılarak düzenlenmiştir. Doğu-batı istikametindeki iskeletlerin kolları çapraz olarak karın üzerinde birleştirilmiş vaziyettedir²⁶⁸(Lev. 35.2). Osmaniye Alacami'de 2015 yılında yürütülen kazılarda bulunan mezarlar da iskeletin doğrudan toprağa yatırılarak yapılan gömüt şekli uygulanmıştır (Lev.35.3). Doğu-batı istikametinde, eller karın birleştirilmiş vaziyettedir²⁶⁹. Juliopolis Nekropolün'de örnekler ise yine aynı özelliklere sahip doğu batı doğrultusunda Geç Antik Çağ'a tarihlenen doğrudan toprağa uygulanan mezarlardır²⁷⁰.

2.2. Yer üstü Mezarlar

2.2.1. Lahitler

Mezar sandığı ve kapaktan oluşan, tek yada çoklu gömütler için mermer, kireç taşı, kalker, kurşun, tahta ve pişmiş toprak gibi çeşitli malzemeden yapılan, bazen dış yüzleri sade bırakılıp bazende dış yüzleri kabartmalarla süslenen mezar tipidir. Latince de et yiyici anlamına gelen “sarcophagus” önceleri Assos'taki “Lapis Sarcophagus”²⁷¹ için

---

²⁶⁶ Zeyrek 2006:194.

²⁶⁷ Cinemre-Erdoğan 2010: 329, res.:8.

²⁶⁸ 95–110 cm. derinlikte 3 adet üzerleri taşlarla kapatılmış mezarlara rastlanmıştır. Basit toprak mezar şeklinde açılmış olan bu mezarlar diğerlerinden farklı olarak 35–45 cm. derinlikte bulunmaktadır. İskeletlerin yönü doğu-batı istikametindedir. İskeletlerin başları batı yönünde, ayakları doğu yönünde olmak üzere gömülmüşlerdir ve büyük ihtimalle Hristiyan kişiye ait bu mezarlar buluntu vermemektedir Cinemre-Erdoğan 2010: 332, res.: 14.

²⁶⁹ “Bu mezarlar da İslami dönem mezarlarda olduğu gibi doğu-batı yönünde sırt üstü yatırılmıştır. Fakat başları güneye bakmamakla birlikte eller karın bölgesinde birleştirilmiştir” Yastı vd. 2016, s: 632, res.: 11.

²⁷⁰ Sağır vd. 2017: res: 6.

²⁷¹ “Troas'taki Assos'ta ‘lapis sarcophagus’ adıyla damarlarından ötürü rahat kesilip ayrılabilen bir taş çıkarılır. İçine konulan naaşların kırk gün içinde, dışlerinden başka tüm vücutlarının yok olduğu kesin biliniyor.” Taşa güya böyle bir özellik bulunmasının nasıl bir üstünlük sağladığını anlayamayız ama Roma'nın İmparatorluk Dönemi'nde Assos'tan birçok yere lahitler sadece bu özelliği nedeniyle

kullanılmışken sonraları daha geniş anlam kazanarak tüm lahitler için kullanılmıştır²⁷². Kurşun lahitler daha çok İtalya İspanya, Britanya, Galya, Filistin ve Suriye’de kullanılırken, tahta lahitler ise Suriye ve Arabistan’da, Bosporos Krallığı’nda, Mısır’da kullanılırken; Kerameikos Nekropolis’inde ele geçen Arkaik ve Klasik Dönem’e ait ahşap lahitler vardır; ancak Bergama yakınındaki Elaia’da bulunan Hellenistik Dönem’e ait bir örnek, Anadolu’da da bazı merkezlerde ahşap lahit kullanımı olduğu bilinmekte olmasına rağmen ahşap malzemenin dayanıksızlığından dolayı elimizde fazla örnek yoktur²⁷³. Pişmiş toprak lahitler ise Anadolu’da MÖ 6. ve 5. yy.’da Khios, Teos, Phokaia, Antandros, Tralleis, Pitane, Smyrna, Ephesos, Erythrai ve en fazla örneklerinin bulunduğu Klazomenai’de bulunmuştur²⁷⁴.

Taş lahitlerin en erken kullanımları, Mezopotamya ve Mısır’da İÖ 3. binyılda görülür. Bu dönemde lahit sandıklarına yaptıkları pencereler ve kapılar yeniden dirilişe inancın göstergesi olarak yorumlanır. Girit’te, Phaistos yakınındaki Hagia Triada’da bulunan ve bugün Herakleion Müzesinde korunan, MÖ 1400’e tarihlenen kireçtaşı (poros) lahitlere örnektir²⁷⁵.

Anadolu’da kullanımı yaygın olan taş lahitlerin en erken örneği MÖ 6. - 5. yy.’a tarihlenen “Polyksena Lahdi” dir²⁷⁶. Helenistik Dönem’le birlikte artık mermer ve kireçtaşı gibi örneklerle karşımıza çıkmaya başlayan lahitler, Roma Dönemi ile birlikte temel mezar tiplerinden biri haline gelir. Özellikle İmparatorluk Dönemi’nde lahitlerin kullanımında bir yoğunluk göze çarpar. Mutlak buna kremasyon gömütten inhumasyona geçişte sebep olmaktaydı. Roma İmparatorluğu Dönemi’nde (M. S. 2.-3. yy) Anadolu ve çevresi için mermer veya taş üretiminin büyük çoğunluğunu yapan dört önemli merkez bulunmaktadır. Bunlar; Phrygia (Frigya) Bölgesi’nde yer alan Dokimeion (Afyon, İşçehisar), Bithynia Bölgesi’nde yer alan Prokonnesos (Marmara Adası), Smyria’da Kuşuni (Belevi, Selçuk, İzmir) ve Bafa Gölü kıyılarındaki Herakleia ve Miletos

---

satılmıştır...” Yaşlı Plinius’un bu söylemiyle birlikte Assostaki gösterişsiz, yerel taştan yapılmış lahitler çok rahbet görmüştür Koch 2001: 243, Lapis Sarcophagus için bkz. Dpn.12 Plin. nat. hist. XXXVI, 131, 1.

²⁷² Koch 2001: 25.

²⁷³ Hürmüzlü 2008: 16.

²⁷⁴ Kurap 2009:3.

²⁷⁵ Kucur 2013: 7.

²⁷⁶ Sevinç 1996: 251 vd.

ocaklarıdır²⁷⁷.

Mermer zor elde edilen pahalı bir malzeme olması nedeniyle büyük devlet adamları için lahit yapımında kullanılırken, daha alt seviyede görev yapan kişiler içinde mermere benzeyen, ancak ona göre daha ekonomik bir malzeme olan kireçtaşı tercih edilmiş olmalıdır.

Monolit bir mezar sandığına ve kapağa sahip lahitler ölen kişilerin ekonomik durumlarını, inançlarını ve sosyal statülerini yansıtır. Koch'a göre "Lahitler sadece sanat tarihi açısından değil, ayrıca dönemin ekonomisi, ticareti ve toplumsal sorunlarını anlamak açısından da büyük öneme sahiptir. Yalnızca ilk ortaya çıktığı 2. ve 3. yüzyıllarda çok sevilmeyle kalmamış aynı zamanda Ortaçağ'ın ve Rönesans'ın hatta Yeniçağ sanatını da çeşitli yönlerden ve kalıcı bir şekilde etkilemiştir". Ölen varlıklı kişileri gömmek ve aynı zamanda ölümsüzleştirmek için yapılan lahitler, Roma Dönemi ile birlikte yaygınlık kazanır ve tüm eyaletlerde nekropollerini süsler²⁷⁸. Roma İmparatorluğu'nun sınırlarının büyümesiyle birlikte taş lahit kullanımının sınırları da genişlemiştir. 4. yüzyılın sonlarına doğru seri halde üretilen lahitleri, sadece zengin ve soylu kişiler değil orta sınıftaki vatandaş bile edinebilmiştir. Daha sonraları var olan ekonomik krizinde etkisiyle daha çok aristokratların tercihi haline gelmiştir. Pahalı ve zahmetli bir mezar tipi olan taş monolit lahitler, 5. yüzyılda maliyetlerin artması sebebiyle sadece imparatorlar, din adamları, zengin ve soylu kişiler için üretilir olmuşlardır²⁷⁹.

Geç Antik Çağ'da farklılaşan kültürün kendinden önceki kültür birikimini çok kısa sürede erittiği, Helenistik geleneğin devamı niteliğindeki mermere dayalı Roma mimarisinin yerine, bu dönemde yerel bazalt ve andezitten yapılar, genelde tuğla malzemeyi ön planda tutan bir işçiliğin tuttuğu gözlenmektedir²⁸⁰.

---

²⁷⁷ Bingöl 2004: 23-24.

²⁷⁸ Koch 2001:3.

²⁷⁹ Akyürek 2010: 174.

²⁸⁰Başaran vd 1998: 563.

Geç Antik Çağ'da Erken Hristiyanlıkla beraber lahit üretimi devam etmiştir²⁸¹. Geç Antik Çağ'da lahit biçimlenişinde daha önceki pagan geleneğin devam ettiği görülür²⁸². Bunlar genellikle dikdörtgen prizma şeklindeki blok taşın iç kısmının oyularak şekillendirilmiş lahitlerdir. Bu biçimlendiriliş, terminolojide tekne ya da sandık olarak tanımlanmıştır²⁸³. Ayrıca mezar odalarında ya da kiliselerin içinde, oyularak yapılmış dikdörtgen planlı mezar sandığının dış duvarına yerleştirilen levhalar ise parçalı tipte lahit olarak kabul edilmektedir²⁸⁴(Lev.36.1). Genellikle bezemeli olarak karşımıza çıkan bu lahitlerin bezemesiz örnekleride bulunmaktadır. Bu tarz lahitlerin yüzeylerinde kabartma bulunmama ile beraber, sadece yatay çizgilerle şekillendirilmiş, bazende tabula ansata oluşturulmuştur. Karakabaklı mevkinde bulunan kilisenin doğusundaki nekropoliste bulunan lahit sandığında ve kapağında bezeme bulunmamaktadır²⁸⁵ (Lev.36.2). Yine aynı mevkiinin doğu kısmında yer alan M7 nolu lahit ise yüzeyi sade bırakılıp, tabula ansata işlenmiştir²⁸⁶. Ayrıca lahitlerin üzerinde sadece kabartmalar değil aynı zamanda buldukları çevredeki imar faaliyetlerini kimler tarafından gerçekleştirildiğini, kimler için yapıldığını gösteren kitabeler önemli bir bilgi kaynağıdır. Konya'nın Ladik beldesinde şu anda parkta sergilenen lahitte, lahitin sahibi ve kentte yaptığı imar faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir²⁸⁷.

Pagan lahitleri üzerinde Koch'un yaptığı tipolojiye göre; levhalı, yivli, gırlanlı, frizli, sütunlu ve sandık lahit olmak üzere altı ana grup bulunmaktadır²⁸⁸. Erken Hristiyanlık Dönemi'nde de lahit yüzeyinin süsleme programı bu gruplara benzemektedir²⁸⁹. Her iki dönem arasındaki temel farklılık lahitlerin bezenmesindeki konu seçiminden gelmektedir. Paganizmde mitolojik konular, tanrı ve tanrıçalar, yaşam sahneleri ve dekoratif betimler tercih edilirken Hristiyanlık Dönemi lahitlerinde dinsel

---

²⁸¹“Olba bölgesinde lahit üretiminin Erken Hristiyanlık Döneminde de devam ettiği ve teknesi veya kapağı üzerinde bir madalyon içerisinde haç, teknenin tamamını kaplayan büyük haç motifleri taşıyan lahitler bulunur” Karaüzüm 2005: 63.

²⁸² Koch 2007: 151.

²⁸³ Tezcan 1989: 251.

²⁸⁴ Tezcan 1989:251, 260-262; Koch 2007: 151.

²⁸⁵ Yerleşimin ilk evresi olan 4. Yüzyılın ilk çeyreği ile 7. Yüzyıl arasındaki döneme tarihlendirilen lahitin sadece yan yüzleri yatay çizgilerle şekillendirilmiştir Çakmak 2010: kat.No.10.

²⁸⁶ Çakmak 2010: kat.No.7

²⁸⁷ “Laodikeia Kombousta Piskoposu Eugenios'a ait olan lahitte Piskopos Eugenios, kentteki kiliseyi temelinden itibaren tamir ettiğini, girişini, avlusunu, duvar resimlerini ve heykellerini yenilediğini belirtmektedir” detaylı bilgi için bkz. Koch 2007: 25; Mimiroğlu 2015: 259, res.: 453.

²⁸⁸ Koch 2001: 40-44.

²⁸⁹ Koch 2007:151-154.

konu ve sembollerin kullanıldığı görülmektedir. Hristiyan lahitlerinde üzerinde dini sembol olmayan çok az örnek bulunmaktadır²⁹⁰. Hristiyanlık inancını yansıtan motifler daha önce olsa da asıl 3. yüzyılda görülmeye başlar ve bunlar yoğun bir şekilde 5. yüzyılın başlarına kadar üretilmeye devam eder²⁹¹(Çiz.16).

Pagan lahitleri ile Hristiyan lahitleri arasında semboller dışında kabartmaların yapılma tekniklerinde de farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle düz bir yüzey izlenimi veren kabartmadan derine inen çukur kabartmaya geçilmesi 4. yüzyılda gerçekleşir. Hristiyan lahitlerinde bu yöntemle kabartmalar yapılırken, figürlerin çevre çizgilerine birbirine çok yakın delikler çekilmekte, bununla da arka planın daha kolay ve hızlı çıkarılması sağlanmaktadır²⁹². Bu duruma örnek 4. yüzyıla tarihlenen İstanbul Arkeoloji Müzesi bahçesinde sergilenen Koca Mustafa Paşa Lahitidir²⁹³(Lev.36.3). Ayrıca Mersin Karakabaklı da bulunan M8-M4-M13 nolu lahitlerin üzerinde bulunan haç kabartmalarından dolayı 4. ve 7. yüzyıla tarihlenmektedir (Lev.36.4)²⁹⁴. Fakat bu geçiş döneminde keskin bir ayırım olmamakla beraber her iki döneme ait motiflerin ilk başlarda beraber kullanıldığını görmekteyiz.

4. yüzyıla kadar politeizmin mitolojik konularının lahitler üzerindeki betimi devam ederken, Hristiyanlığın resmi din ilanı ile mitolojik konular yerini haç ve Hristiyanlık sembollerine bırakmıştır. Fakat pagan bezemelerinde monoteizme uyarlarak kullanımı devam etmiştir. Her iki döneme ait motiflerin aynı anda kullanımı akıllara 2 adet sorunsal getirmiştir. Birincisi, lahit pagan döneminde yapılarak, Geç Antik Çağ'daki Erken Hristiyanlıkta tekrar mı kullanılmış? İkinci sorunsal ise geçiş dönemi özelliği gösteren bir örnek mi?

---

²⁹⁰ Akçay 2002: 22.

²⁹¹ Orhan 1997: 1088; Koch 2001: 88.

²⁹² Koch 2001: 51.

²⁹³ Karakaya 1994: 62.

²⁹⁴“Kilisenin doğusundaki nekropol alanında bulunan M8 nolu lahit kapağının uzun yüzlerinden bir tanesi süslemeye sahiptir. Sol da; Daire içinde iki balık, ortada daire içinde her kolu aynı uzunlukta haç ve üçüncü sağ tarafta da kalkan ya da madalyon motifi bulunur .Çakmak 2010, kat. M8; Çiflik villasının güneyindeki alan içinde bulunan lahitin teknesinin yüzeyini bütünüyle haç motifi kaplar ve bu yüzden 6-7 yüzyıllara tarihlenmektedir. Lahit kapağı için devşirme bir malzeme kullanılmıştır” Çakmak 2010: kat.:M4.

Hristiyanlığın başlangıcında Roma Devleti tarafından yoğun baskıya maruz kalan insanlar, dinlerini gizlilik içerisinde sürdürmek zorunda kalmaları inançların sembolik ifade edilmesini zaruri kılmıştır. 4. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlığın resmi bir din olarak kabul edilmesinin ardından ise yeni dinin kendine özgü sembolik anlatımı, yaygın artistik dilin özellikleri ve pagan gelenekler ile hızlı bir şekilde etkileşime girip, sanatı etkilemeyi başlamıştır. Erken Hristiyanlık-Bizans Dönemi sanatı olarak tanımlanan bu dönemin başlangıcında henüz geçmişinden kopamayan, yeni şekillenmeye başlayan ve kuralları belirginleşmemiş olan sanatsal bir anlatım söz konusudur. Bundan dolayıdır ki Geç Antik Çağ'da pagan motifleri Hristiyanlığa uyarlanarak, Hristiyanlık motifleri ile bir arada kullanılmıştır²⁹⁵.

Günümüzde Tokat Niksar Lülecizadede çeşmesinde devşirme malzeme olarak kullanılan lahit kapağının köşe akroterlerinde “iyi çoban” ve “süt sağma” konuları betimlenmiştir(Lev.37.1). 2-4. yüzyıllar arasında görülen iyi çoban ve pastoral konulu betimler, hem paganizmde hem de Hristiyanlıkta kullanılmışlardır²⁹⁶. Geç Antik yerleşim yeri olan Dağlık Kilikya Bölgesi'nden Öküzlü yerleşiminde bulunan bir lahitin üzerindeki meander bezemesi bu duruma bir örnektir²⁹⁷. Bu bezeme Anadolu'daki mezar sembolizminde labirent ve gamalı haç bezemeleriyle aynı şekilde ve anlamda görülür ve Geç Antik Çağ sanatında da kullanımı devam etmiştir²⁹⁸. Yine aynı mevkiide bulunan lahit üzerinde üzüm salkımı ve altında uzayan kurdela bezemesi bulunmaktadır²⁹⁹. Üzüm, Hristiyanlık sanatında bolluğa, berekete ve yenilenmeye işaret ederken aynı zamanda ölü ritüellerinde kullanılan bir yiyecektir. Bununla birlikte üzüm şarabı, kiliselerde İsa peygamberin mistik varlığını sembolize eder³⁰⁰. Paganda Dionysosun sembollerinden biri olan üzüm, Geç Antik Çağ'da Hristiyanlığa uyarlanarak tekrar kullanılmıştır. Bu etkileşimin bir örneğinde 4-6. yüzyıla tarihlenen Amasya müzesinde sergilenen lahitte pagan motiflerinden mask, üzüm salkımı, boğa ve koç başı motifleriyle beraber sarmaşık dallar arasında daire içine alınmış haçlar ve ortada kollarından dallar sarkan büyük bir latin hacı ile birlikte kullanılmışlardır. Buradaki haç motifleri betim alanına sonradan

---

²⁹⁵ Keskin 2018: 1073-1074.

²⁹⁶ Ermiş 2014: 53, res.: 11-12.

²⁹⁷ Mimaroglu-Aydinoğlu 2017: 126, fig.6.

²⁹⁸ Wujewski 1991: 40-41.

²⁹⁹ Mimaroglu&Aydinoğlu 2017, 126, fig.7.

³⁰⁰ Wujewski 1991, 15, 30, 49-50.

eklenme değil, lahit yüzeyinde özellikle belli bir sıralama ile pagan motifleriyle³⁰¹ yanyana verilmiştir³⁰². Üzüm ve yaprakları ile asma dalı, sarmaşık, çiçek, çarkıfelek ve haç motifinin Hristiyanlık Dönemi öncesi sanatında da yaygın olarak kullanılmıştır³⁰³. Yaprakları ve üzüm salkımları ile asma dalı kurtarıcının sembolüdür. Asma bağında olan insan Tanrı'nın himayesinde ve onun kilisesindedir gibi anlamlar yüklenerek Hristiyan sanatı içinde dinsel anlam kazanarak birer sembole dönüşmüş ve taş eserlerin bezenmesinde de yaygın olarak kullanılmıştır³⁰⁴. Sarmaşık bitkisi ise ölümün ve ebedi yaşamın sembole ederek Hristiyanlaşmış bir motife dönüşmüştür³⁰⁵. Aynı şekilde sarmaşığın haçın içinden çıkması ve haça dolanması da Hristiyan inancına sarılanların ölümsüzlüğünü ifade eder³⁰⁶.

Geç Antik Çağ boyunca politeizmden monoteizme geçilen bu dönemde sadece insanoğlunun inanç sistemi değişmeyip, buna bağlı olarak pek çok mimari yapıda değişimler olmuştur. Fakat mezar mimarisinde yeni bir tip çıkarmak yerine var olan mezar tipolojisi devam etmiştir. Yeni bir tip çıkartmak yerine, var olan mezar mimarisini kendine uyarlayarak tekrar kullanımı söz konusudur. Bu durumu pagan lahitlerinin ikinci kez kullanımında çok net görmekteyiz.

Pagan lahitlerinin bir veya tüm yüzeyi kazınarak traşlanıp üzerine graffito şeklinde küçük haç motifleriyle beraber yazıt eklendikten sonra tekrar kullanılmışlardır³⁰⁷.

İlk kullanımlarında pagan lahitleri olan, günümüzde Adana Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Misis ve Elaiusse Sebaste lahitleri üzerindeki bir kısım figürler, kazınmadan bırakılarak, bir kısım pagan figürleride kazınarak haç motifleri eklenip ikinci kez kullanım görmüş lahitlere örnek teşkil ederler (Lev.37.2.). Misis lahdinin orjinal ana yüzünde üç adet yarım işlenmiş gırlan ve gırlanlara asılı pandantifler betimliyken lahdin

---

³⁰¹Pagan lahitlerinde özellikle gırlanlı lahitlerde kullanılan boğa başları gırlanların birleşme yerlerine, koç başları ise köşelerde verilmiştir. Benzer örnekler için bkz. Koch 2010: res. 55, 57, 58.

³⁰² Keskin 2018, 1074, Res.: 1a-1b.

³⁰³ Parman, 2002: 155.

³⁰⁴ Ferguson, 1966: 30-31, 39-40.

³⁰⁵ Ferguson 1966: 33.

³⁰⁶ Ferguson, 1966: 164-165.

³⁰⁷ Karaüzüm 2005: 54.

diğer yüzü tıraşlanarak Hristiyanlık sembolleri işlenmiştir. Sonsuzluğun ifadesi olan birbirine kesintisiz bağlanmış üçü büyük dördü küçük yapılmış daireler betimlenmiştir. Üç büyük dairenin içene Erken Hristiyanlık Dönem’inde görülen kaide üzerinde üç adet yoncalı haç motifi işlenmiştir. Daire içine yerleştirilen haçların etrafına ideogramlar ve yazılar yazılmıştır³⁰⁸. Haçın etrafına yerleştirilen ve “İsa’nın Zaferi” anlamı taşıyan, yazı ve bu tip haç, bir gelenek halini almış ve sonraki dönemlerde de kullanılmıştır³⁰⁹. Eklenen bu Hristiyanlık motiifleriyle lahdin ikinci kullanımının. 4. yüzyılın 3. çeyreği ile 5. yüzyıl başlarında tarihlenir³¹⁰. Elaiussa Sebaste lahtinin ön yüzünde ise pagan geleneği süsleme tıraşlanmadan olduğu gibi bırakılırken arka yüz tıraşlanmış fakat yeni bir motif eklenmemiştir. Sadece kısa yüzleri tıraşlanarak birer yüzeysel olarak Erken Hristiyanlık Dönemi haç motifi işlenmiştir³¹¹.

Dikdörtgen bir mezar sandığı ve kapak veya kapak levhalarından oluşan lahitlerin yanısıra baş kısmı ve ayak kısmı at nalı şeklinde oyularak insan şeklini alan “İçi anthropoid lahit” örnekleride bulunur(Çiz.17). İstanbul Çapa’da bulunan örnekler 2,28x0,60x0,51 m prokonnesos mermerinden dikdörtgen prizması şeklinde mermer blok tan olan lahitin içi, baş ucu kısmında at nalı şeklinde oyulmuş ve iç zeminden 0.05 cm kadar yükseklikte yastık şeklinde düzenlenmiştir³¹² (Lev.38.1). İstanbul Çapa’da çok bulunan bu lahitlere Fenari İsa Camiide (Lips Manastırı) de rastlanılmıştır³¹³.

Lahitler tüm bedeni korumak için yapıldığından ortalama uzunlukları 2.-2.50m, genişlikleri ise 1-1,5 m’dir. İmparatorluğun erken dönemlerinde lahitler, yüksek hyposorionlara sahiptirler fakat ilerleyen dönemlerde kaidenin yüksekliği giderek azalmıştır. Geç Antik Çağ’da ise lahitlerde hyposorion uygulanması ortadan kalmıştır³¹⁴. Kapak yükseklikleride erken dönemlerde daha yüksekken, zamanla yüksekliği azalmış

---

³⁰⁸“Orta daire içinde haç, sade bir şekilde ele alınmışken, sağ daire içindeki haçın dört tarafında “X” ideogramı bulunmaktadır. Sol daire içindeki haçın ise sağ üst ve sağ alt tarafında “Φ” ideogramı bulunurken, sol üstte “X”, sol altta ise “II” ideogramı bulunmaktadır. Orta dairenin sağındaki ve solundaki dairelerin içinde bu ideogramlar yer alırken, orta dairenin dış tarafında, sağ üst bölümde “IC”, sol üst bölümde ise “XC” yazmaktadır. Yine aynı dairenin sağ alt tarafında “NI” sol alt tarafında ise “KA” yazmaktadır.” Buyruk 2013: 168.

³⁰⁹ Georopoulou 2004: 500, Thomas 2004: 415–448.

³¹⁰ Karüzüm 2005: 49–65.

³¹¹ Buyruk 2013: 168, res.: 9-10.

³¹² Fıratlı 1952: 62; Fıratlı 1961: 37; Menasce 1966: 68.

³¹³ Macridy 1965: 272, res.: 73.

³¹⁴ İşler 2016.

daha basık olmuştur. Aynı şekilde sandık yüksekliğinde de erken dönemlere nazaran azalma görülür³¹⁵.

Pahalı ve zahmetli bir gömüt uygulaması olan lahitler Geç Antik Çağ'da iyice azalmıştır. Yalnızca sipariş üzerine çoğunlukla din adamları, aziz, imparator ve soylu kişiler için üretilir hale gelmiştir³¹⁶. İstanbul Arkeoloji Müzesi bahçesindeki “porfir” lahitler 4-10. yüzyıllarda imparatorların mezar yeri olarak kullanılan Havariler Kilisesi'nde bulunmuştur. Sade bir düzenlemeye sahip, çift pahlı çatı formunda, köşe akroterli kapakları bulunan bu lahitlerin dış yüzlerinde ise pagan lahitlerindeki şatafatlı yoğun bezemeler yerini sade haç motiflerine bırakmıştır³¹⁷. Lahitin üzerinde biraz daha bezemelerin görüldüğü Feneri İsa Camii yakınlarında bulunan Sarıgüzel Lahdi³¹⁸ İstanbul Arkeoloji Müzesi bahçesindeki lahitlerden bu özelliği ile ayrılır. 4. yüzyılın sonu 5. yüzyılın başına tarihlenen lahitin üzerinde haç, bitkisel bezemeler ve melek tasviri bulunur³¹⁹. Yine o dönemin lahitlerinden Topkapı Sarayı bahçesinde ve Aya İrini Kilisesi'nde bulunan lahitlerde 6. yüzyılın revaşa bezemelerinden latin haçı, madalyon içinde haç betimi, İsa Monogramları, madalyonun altından çıkan sarmaşık kollar kullanılmıştır. Lahitlerin üzerine yerleştirilecek kapağın oturması sağlayan dış sıraları bulunur. Bulunmaması durumunda İstanbul'da bulunan Geç Antik Çağ'a ait lahitlerde olduğu gibi kapak yerine taş levhalarla kapatıldığı düşünülebilir³²⁰. 11. yüzyılda monolit lahitlerin yerine geçen taş örgü ya da taş sandık mezarların üzerinin levhalarla kaplanmasıyla oluşan “yalancı lahitlerin” en erken örneği 5 yüzyıldaki Silivrikapı mezar odasında bulunan lahitlerdir. Lahitlerin üzeri bitkisel motifler ile çerçeve içine alınmış Tevrat ve İncil'den alınmış konuların betimlendiği taş levhalar ile kaplanmıştır³²¹. Yine Aziz Nikolas Kilisesi'nde bulunan baba ve oğulun mezarı olan yazıtlı 1118 tarihli lahitte bu tarz yapılmış yalancı lahitlere örnektir. Yine Kırklareli Vize'de parçalar halinde

---

³¹⁵ Özer 2016: 426.

³¹⁶ Akyürek 2010: 174.

³¹⁷ Havariler Kilisesindeki lahitler için bkz. Mesarites 1957, Downey 1959, Grierson 1962, Mango 1962.

³¹⁸ Tezcan 1989: 287.

³¹⁹ Anadolu 2010: 191,199.

³²⁰ İşler 2016: 190.

³²¹ Anadolu 2010: 194-195.

bulunan kireç taşından yapılmış, üzerinde kenet delikleri bulunan bezemeli lahit levhası yalancı lahit örneklerindedir³²².

Hristiyanlıkta hayatteyken mucizevi güçleri ve hastaları iyi edebilme yetileri olduğu inanılan kimseler öldükten sonra aziz ilan edilirdi ve definleri özel lahitlerin içene yapılırdı. Bu inanişaya göre azizlerin rölikleride aynı bu mucizevi güçlere sahipti. Röliklerdeki bu güç teması yoluyla doğrudan başka bir yere aktarılabilirdi. Kudüslü Kyrillosun da bahsettiği gibi, ölen azizin ruhu bedenini terk ettikten sonrada mucizevi gücün bedeni terk etmeyeceğidir³²³. Ioannes Khrisostomos ise azizin mucizevi gücünün sadece bedeninde olmadığını, mezarınada aktarıldığını söyler³²⁴. Böylelikle tekrar dirilişeye inanan insanlar, kıyamet gününe kadar kendilerini korumak için aziz ve martyrlere yanına gömülmek istemekteydiler³²⁵. Azizlerin bu mucizevi güçlerinin ölümlerinden sonra devam ettiği inancıyla paralel olan mür yağ kültürü için, lahitlerin üzerlerine delik açılır ve buradan dökülen yağ azizin vücuduna değip, tekrar lahdin altındaki delikten akıp kutsal hale gelmektedir. Azizlerin mezarlarından alınan yağ ve toprak cam, pişmiş toprak ve ya metalden özel olarak üretilen unganteriumlara veya ampullalara konularak hacılara verilir³²⁶.

Mür yağ akıtma deliği olan lahitlerin başında Myra Aziz Nikolaos Kilisesi'nin güney parakklesionundaki lahit gelir (Lev.38.2). 2,40mx1.1m ölçülerindeki Aziz Nicolasa'ya ait olduğu düşünülen lahitin ilk kullanımı 2. yüzyılda tarihlenmiştir³²⁷. Erken Hristiyanlık Dönemi'nde ikinci kullanımında açılmış yağ deliği bulunur³²⁸. Myra'daki Aziz Nikolaos'un lahdinin kapağındaki deliklerden içeri yağ akıtılmakta, azizin kemiklerine değen bu yağ, lahdin ön yüzündeki deliklerden tekrar dışarı akmaktaydı. Bu

---

³²²Vize'de bulunan levhanın merkezinde çember bu çemberin içinde kolları kısa bir Yunan haçı bulunmaktadır. Merkezdeki bu çemberin alt kısmından iki yana doğru sarmaşık dalları dalgalanmaktadır. Dalgalı şeritlerin kalp şeklinde birer sarmaşık yaprağı ile bittiği kolları uçları geniş birer Latin haçı yer almaktadır. 5. ve 6. yüzyıllarda yaygın olarak görülen bir motiftir Çavdar 2014: 46-47, res.: 3.33.

³²³ Aydın 2011: 22.

³²⁴ Aydın 2011: 27.

³²⁵ Aydın 2011: 27

³²⁶ Örnekler için bkz Vikar 1982.

³²⁷ Peschlow 1973-1974: 225, abb 2, Peschlow 1975: 13-26, abb. 13, Niewöhner 2003: 121.

³²⁸ İşler 2016:189-190.

şekilde kutsallaşan yağ şişelere doldurulup ziyarete gelen hacılara satılıyordu³²⁹. Hıritiyan inancına göre azizlerin kemiklerini veya gömü yerlerini yalayarak akan yağlı maddeye manna yağı denilmektedir. Bu yağın inanç ve iman ile azizlerin kemiklerine değmesi sonucu, fiziksel ve ruhsal rahatsızlıkları tedavi ettiğine ve şifa dağıttığına inanılırdı³³⁰.

Mür yağı deliği olan ikinci örneğimiz olan Demre Zeytinli Mevkii'deki 1 numaralı lahit yekyapre kireç taşından tekne ve kapaktan oluşmaktadır. Doğu-batı istikametinde olan lahitin taban kısmının batı ucu 0,03m yükseltilmiş ölünün kafasını koymak için yükseltilmiştir. Lahit teknesinin güney yüzünde, aşağıda küçük bir delik ve bu delikle bağlantılı olarak lahdin iç zemininde, deliğe doğru giderek derinleşen bir oluk bulunur³³¹. Yine aynı mevkiide bulunan 2 numaralı lahit ise aynı 1 numaralı lahit gibi doğu-batı istikametinde ve lahit teknesinin zemini ölü başı konulması için batı ucundan 0,02m yükseltilmiş olup, mahya kirişli semerdam çatılıdır. 1 numaralı lahitten farkı yağ akıtma deliği yoktur³³². Her iki lahitin bezemelerinde dört kollu haç ve dairesel motifler görülür.

Karabel Batı Asarcık Sion Manastır Kilisesinin güney mezar odası doğudaki mezar şapeline (röliker şapeli) kuzey de naosun duvarına bitişik olarak konumlanmış mezar odasının doğu, güney ve batı duvarlarına paralel olarak üç adet lahit bulunmaktadır³³³. Odanın güneydoğu duvarındaki yekpare taştan yapılmış olan lahitin kapak kısmı iki yöne kavisli olup, iç kısmı ise beşik tonoz şeklinde oyulmuştur. Lahdin ön, arka ve kapak kısmında daire içine alınmış bitkisel bezemeler, latin haçı, yuvarlak içinde dört kollu eşit haç motifleri vardır³³⁴. Mezar odasının doğu duvarındaki diğer lahitte yine kireç taşından tekne ve iki yöne kavisli kapaktan oluşmaktadır. Kapak kısmının oratsında latin haçı ve iki yanına daire içine alınmış dört eşit kollu haç betimlenmiştir³³⁵. Mezar odasının batı duvarına bitişik halde bulunan lahit yine yekpare taştan tekne ve kapaktan oluşur. İki yöne kavisli kapağa sahip lahit teknesi toprak

---

³²⁹ Anrich 1913/17, II,516; Peschlow 1973/74: 225–231; Ötügen 1996: 75; Hellenkemper ve Hild 2004: 347–348.

³³⁰ Doğan vd. 2014: 106.

³³¹ İşler 2016 :185, res:3.

³³² İşler 2016:187,188, res.: 6-7

³³³ İşler 2009: 89.

³³⁴ İşler 2009: 206.

³³⁵ İşler 2009: 207.

altındadır. Toprak altında olduğu için görülebilen bezemesi yoktur³³⁶. Bu mezar odasındaki üç tane lahitten iki tanesinde yağ akıtma deliği mevcuttur³³⁷. Patara Kaynak kilisesinin güney duvarına bitişik halde 7 m uzunluğunda duvar ile çevrelenmiş olan alan içerisinde üzerinde yağ akıtma deliği olan lahit vardır³³⁸. Arykanda da bir adet lahitte yağ akıtma deliklerinin olduğu söylenmektedir³³⁹ fakat yayınlamadığı için elimizde lahitin özellikleri hakkında yeterli bilgi yoktur.

Ölen kişiye göre buldukları konum değişen lahitlet genellikle nekropollere yerleştirilirdi. Anadolu'da lahitlet genellikle bir podium üzerinde ya da açık havada, nekropollerde sergilenirlerdi³⁴⁰. Fakat Çamlıbel mezar anıtının içindeki naostaki podyumda gösterişli bir lahitin bulunması Anadolu için çok sık rastlanan bir durum değildir. Lahitletlerin kapalı bir mekân içinde bulundurulması uygulaması Roma İmparatorluğu'nun batı eyaletlerinde sıklıkla kullanılmakla beraber Anadolu gömüt geleneğinde çok az örneğe sahiptir³⁴¹.

Fakat Hristiyanlığı kabulüyle beraber mekan içi gömütler artmıştır. Din şehitlerini ya da azizleri onurlandırmak için kilise içene gömütler yapılmaya başlanmıştır. Çamlıbel mezar anıtı mekan içi lahit gömütleri için öncü niteliğindedir³⁴².

---

³³⁶ İşler 2009: 208.

³³⁷ İşler 2016: 192.

³³⁸ Işık 2012: 28.

³³⁹ İşler 2016: 192.

³⁴⁰"Nekropol alanları içinde lahitletlerin yerinin, konumlandırılmasının nasıl yapılmakta olduğu konusunda Calchedon ve Claudiopolis kentlerinden elde edilen veriler önemli sonuçlar sunmaktadır. İstanbul Arkeoloji Müzesi adına, Asgari ve Fıratlı başkanlığında 1976 yılında başlayan kurtarma kazıları Calchedon nekropol alanı hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Buna göre, lahitletler genelde doğu-batı doğrultusunda, ön yüzleri nekropol caddesine dönük şekilde yerleştirilmiştir" Asgari-Fıratlı 1978, s: 2 vd.

³⁴¹Turnbow 2012: 320,321; Koch 200: 59-62.

³⁴² Bu konuya, hazırladığımız tezin üçüncü bölümünde ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

2.2.2. Anıt Mezar/Heroon- Martyryumlar

Yapılma amaçları ölen kişinin yaşarken ki konumunu ölümsüzleştirmek, gelecek nesillere aktarmak olan anıt mezarlar sıradan vatandaşlar için değil daha çok yöneticiler, kahramanlar, soylular için yapılmış olmalıydılar³⁴³. Şehircilik anlayışının tam olarak oturduğu dönemlerden beri tıpkı büyük tapınaklar, tiyatolar, kent meydanları, zafer anıtları gibi anıt mezarlarda siyasi ve sosyal propagandanın, zenginlik ve refahın simgesi haline gelmiştir. Soylu yöneticiler ve kahramanlar için yapılan bu anıt mezarlar, onurlandırmanın ve ölümsüzleştirmenin birer simgesi olmuştur³⁴⁴.

Anıtsal mezarlar; tapınak planlı³⁴⁵, ev tipi³⁴⁶, kule tipi³⁴⁷, tonozlu mezarlar³⁴⁸ ve Hellenistik Dönem'e özgü çokgen duvarlı mezarlar³⁴⁹ gibi çeşitli plan özellikleriyle farklı tipleri bulunmaktadır. Hemen hemen hepsinde, ölen kişiyi onurlandırmak ve ölümsüzleştirmek için yapıldıkları için anıt özelliği bulunmaktadır.

Anıtsal mezar mimarisi 2-3. yüzyıllar boyunca oldukça popüler olmuş, sadece kahramanların değil parası olan herkes tarafından tercih edilen mezar mimarisi haline gelmiştir. Geç Antik Çağ'da da yapımı devam eden anıt mezarlar, Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki örneklerinin genel plan şeması ile benzerken, önlerinde sütun, altar vb

---

³⁴³ Özbek 2007: 167.

³⁴⁴ Koch 2001: 82.

³⁴⁵ Tapınak planlı anıtsal mezarlar için Anadolu dışı örnek için bkz.: Sarsinya Müzesindeki Asfionius Rufus Mezarı Toynbee 1971: 131.; Karya bölgesinden Hekatomidler zamanında Halikarnassos antik kentinde bulunan Maussolleion için bkz., Başgelen 2007: 114-116, Mylassa antic kentinde bulunan Hekatamnos Anıt Mezarı için bkz. Arslan 2013: 51, Gümüşkesen Mezar Anıtı için bkz Bayburtluoğlu 1982: 131; Pisidia Bölgesi'ndeki Termessos kentinde bulunan "Mamastis Mezarı" için bkz.: Toynbee 1971: 131; Side'deki örnekler için bkz.: Mansel 1978: 296; Lykia bölgesindeki Ksanthos Nereidler ve Limyra mezar anıtları için bkz.: Borchardt 1999: 45-52; Troas bölgesindeki Parion antic kentideki örnekler için bkz., Kasapoğlu 2007: 486-487; Perge için bkz: Kara 2015: 434-438.

³⁴⁶ Ev tipi anıtsal mezar örneklerinden Apia Yolu üzerindeki mezarlar ve Rabirius Mezarı için bkz. <http://brewminate.com/accessing-afterlife-tombs-of-roman-aristocrats-freedmen-and-slaves/> ; Anadolu'dan Lykia bölgesindeki örnekleri için bkz.: Özüdoğru 2008: 2.

³⁴⁷ Bilindik en güzel örnekleri olan Suriye'deki Palmyra antik kentindeki örnekler için bkz.: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-34150905>; Anadolu'da Dağlık Kilikya bölgesindeki örnekler için bkz.: Akçay ve Erdem 2016; Olba kentindeki örnekler için bkz.: Machatschek 1974: 251-255 ve 258, res...:56; Uzunburç'taki örnekler için bkz.: Erdem 2015:123.

³⁴⁸ Kilikya bölgesinden Olba kentindeki örnekler için bkz.: Akçay 2008; Karya bölgesinden Iasos kentindeki örnekler için bkz.: Kızıllı 1999: 54.

³⁴⁹ Dağlık Kilikya bölgesindeki örnekler için bkz.: Söğüt 2006:24.

pagan mimari elemanları ve büst kabartmaları olan anıt mezarlardan ayrılmışlardır. Fakat Kibyra antik kentinin Geç Antik Çağ'ından bir mimari örnek olan anıtsal mezarın önünde girişin dışına konumlandırılmış iki tane devşirme dor başlığın ters çevrilerek kaide oluşturulduğu sütunlar bulunur³⁵⁰(Lev.39.1).

4-5 yüzyıllara tarihlenen pagan özellikler gösteren, üzerinde herhangi bir Hristiyanlıkla ilgili unsur bulunmayan anıt mezar örneği Binbir Kilise'de bulunur (Lev.39.2). İçindeki mezar odası kareye yakın ölçülerde olan anıt mezarda 1971 yılında Prof. Dr. S. Eyice'nin yaptığı araştırmada, mezarın üst örtüsünün piramidal olduğunu tahmin ettiğini belirtir³⁵¹.

Tam anlamıyla bazı pagan mimari öğelerden kopuş değil, kendi inanç ekseninde uyarlayarak bu öğelerin tekrar kullanımları söz konusudur. Daha özensiz taşlarla inşaa edilip, sadece genel plan şeması daha önceki anıt mezarların planlarına benzemektedir. Hristiyanlığın kabulüyle üç tarafı duvarla çevrili tonozlu anıt mezarların içlerinde bulunan üzerinde dini motiflerin eklendiği lahit veya khamosorionlar bulunmaktadır.³⁵²

Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde karşılaştığımız bu anıt mezarlar birer heroon olarak kabul edilmelidir. Zaman içerisinde "Kahramanlaştırma" kavramında değişiklikler olmuştur. MÖ7. yüzyıldan itibaren bu heroonlar yada anıt mezarlar sadece

---

³⁵⁰In antis planlı bu anıtsal mezar moloz taş ve kireç harçla örülmüş kare planlı, tek odasının altında mezar odası bulunmaktadır. Mezar odasının içinde khamosorion tipinde mezar düzenlemesi bulunur. 8,70x7,30 m ölçülere sahip yapının V-VI. yüzyıl tapınak formu bir anıt mezar olduğu kayda geçmektedir Özudoğru 2018: 49-50, res.: 26-27.

³⁵¹ "Köylüler tarafından "Darphane" olarak adlandırılan anıt mezar, Madenşehir Köyü'nün içerisinde, Uzunkuyu Köyü'ne giden yolun batısında yer almaktadır. Büyük ölçülerde bir sıra ince ve bir sıra kalın olmak üzere düzgün kesme taşlarla örülmüş bir podyum üzerinde yükselmektedir. 2.80x3.35 m ölçülerindeki mezar odasının girişi doğu yönünden dikey dikdörtgen bir açıklıkla sağlanmaktadır. Podyumdan sonra bir sıra profilli çıkıntı yer almakta ve buradan üst bölüme geçilmektedir. Muhtemelen piramidal bir çatı ile sonlanmaktaydı. Oldukça sağlam bir durumda olan mezar anıtı, IV.-V. yüzyıllara tarihlendirilmektedir Eyice 1971: 29.

³⁵² Karakabaklı Çiflik villası civarındaki anıt mezarlar için bkz.: Çakmak 2010: 77, kat no: M1-M2-M3; Corycus yerleşimindeki Demirciören, Karadeveli ve Halilören'deki örnekler üzerlerinde olan haç motifleri sayesinde, Erken Bizans Dönemine tarihlendirilir daha detaylı bilgi için bkz.: Durugönül vd 2007: 121.; Nikia'nın Kuzey Nekropolü'ndeki 2. yüzyıla ait Dikilitaş ya da Beştas olarak bilinen Gaius Cassius Philiscus'a ait anıt mezarı için bkz.: Ermiş 2011: 122.; yine Nikia'dan Berberkaya mezar anıtı için bkz.: Kleiner 1957:8; Eyice 2001: Anadolu dışı örnek olan Ravenna'daki Galla Placida Mezarı için bkz.: <http://www.khanacademy.org.tr/video.asp?ID=8415>

kent kurucularına, kent halkı tarafından onurlandırılan idarecilere, başarılı sporculara, bağış yapan hayır severlere ve askeri anlamda başarılı olmuş “kahramanlara” ithafen yapılmıştır. Klasik Dönem’de de bu durum aynen devam etmiş ve kentin dışında belirli bir nokta da yer almışlardır. Helenistik Dönem’le birlikte geleneksel yaklaşım değişmiş, bu mezarlar kent içine yaklaşmaya başlamış, MÖ 1. yüzyıldan itibaren tamamen kent içine yapılmışlardır. Böylece Roma İmparatorluk Dönemi boyunca “kahramanlık-Heros” terimi orjinal anlamını yitirmiştir. Çünkü ölen kişide artık ailesi tarafından kahraman olabilir, mezarı da ölen kişinin ailesinin maddi durumuna bağlı olarak bir “heroon” olabilir³⁵³.

Hristiyanlığın kabulüyle, inançla aynı paralellikte giden mimari üslupta yeni inancın getirileriyle birlikte paralel olarak değişmiştir. Anıt mezar/Heroon anlayışı Klasik Dönem’deki gibi sadece savaş kahramanlarının (heroon), Roma İmparatorluk Dönemi’yle birlikte sadece zenginlerin değil, din şehitleri yani martyrlerin gömüldüğü martyriumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Pagandaki bu heroonlar, anıt mezarlar ve onlarla birlikte oluşan kahraman kültürü, erken ikinci yüzyılla beraber Hristiyan martyriumu ve martyr kültürünün kökenini oluşturmuştur.

Hristiyanlık uğruna mücadele verip hayatını kaybeden azizler yani din şehitlerine “martyr” denir. İşkencelere karşı gösterilen tepki ve din için kurban olmuş kişilerin kahramanlaştırılmasıyla martyr kültürü oluşmasının sebepleridir³⁵⁴. Hristiyanlık için şehit düşmüş bir martyrin mezarının üstüne yapılmış anıtsal mimariye de martyrium denilmektedir³⁵⁵.

Kutsal insanların yani azizlerin ya da martyrlerin dünyevi kalıntıları veya onlarla bağlantılı kutsanmış objeler olan rölikler de martyriumların içinde muhafaza edilmekteydi³⁵⁶. Geç Antik Çağ Erken Hristiyanlık zamanının en gözde yapıları olan

---

³⁵³ Yılmaz 2007: 155.

³⁵⁴ Kazhdan 1991: 1308.

³⁵⁵ Krautheimer 1986: 519.

³⁵⁶ Kazhdan 1991: 1780.

martyriumlar, yuvarlak, sekizgen, kare olup merkezi planlı anıt mezarlardan türemişlerdir³⁵⁷.

2.3. Kayaya Oygu Mezarlar

İnsanoğlu her dönem halihazırda doğada bulunan inşai malzemesi kayayı gerek barınak gerek ölüsünü saklayabileceği bir mezar gerekse gizlice ibadetini yapabileceği bir mabet yeri amaçlı oyup şekillendirilmiştir³⁵⁸. Kuzey Suriye’de Erken Tunç’tan itibaren kullanılmakta olan sert zemin veya kayaya açılan oda mezarlar Ortmann tarafından “Kuyu Oda Mezarlar” olarak değerlendirilmiştir³⁵⁹.

Anadolu’da kayayı oyup, oda mezar mimarisinde şekillendirme işlevi ilk olarak İ.Ö.9. yüzyılda Urartular ile başlamış ve devam eden her dönemde yaygın bir şekilde kullanılmıştır³⁶⁰. Tıpkı Urartular³⁶¹ gibi yeraltı oda mezar anlayışını özgün ve başarılı biçimde uygulayan diğer toplum ise Phryglerdir³⁶². Birinci binde çıkış kaynağı Urartu medeniyeti ile başlayan bu mimari gelenek, Phrygler ile başka kültürlerle aktarılmış, zenginleşip, mimari bir üslup halini alıp tüm Anadolu’ya yayılmıştır³⁶³. Başlangıcını Urartu kaya mezarlarından alan Phryg kaya mezarları, yerleşiminin dışındaki kayalık alanlara yapılması, sadece bir kaç örnek dışında tek odalı olmaları, küçük ve kare planlı bir giriş kapısına sahip olmaları, iç cephelerinin ahşap mimarisine göre oyulmuş olması, tavanlarının sivri tonozlu olması gibi özellikleriyle Urartu kaya mezarları mimarisinden ayrılır³⁶⁴. Lykia bölgesine, kayaya oygu mezar geleneği Phryg topraklarına yakın olmasına rağmen 6. yüzyılda gelmiştir. Bu bölgede kayaya oygu mezarlar, bir nevi kayaya oyularak açılmış sokaklarla birbirine bağlanmış mezar mahalleriyle kent planlı gibi karşımıza çıkar. Çok çeşitli cephe tipleri olan Lykia bölgesi kayaya oygu mezarlarında anıtsal cephe mimarisi olmasına karşın mezar içi dekorasyonu yalındır³⁶⁵. Lykia

---

³⁵⁷ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Martyrium bölümüne bakınız.

³⁵⁸ Çevik 2000: 24.

³⁵⁹ Ortmann 1979: 101.

³⁶⁰ Işık 1989: 17.

³⁶¹ Kleiss 1976: 263.

³⁶² Bittel 1950: 85.

³⁶³ Çevik 2000: 107.

³⁶⁴ Çevik 2003: 221.

³⁶⁵ Çevik 2003: 226.

bölgesinde bu kadar gelişmiş bir mezar tipi anlayışı olmasına rağmen coğrafi anlamda bölgeye yakın olan Pamphilya bölgesinde bu mezar tipine rastlanmaz³⁶⁶. Lidya bölgesinde ise İ.Ö. 6. yüzyıldan Roma dönemine kadar sıklıkla kullanılan kayaya oygu mezarlar, Sardes ve çevre bölgesinde yoğunlaşmışlardır. Yumuşak ve homojen kayaya, oydukları mezar odalarının uzun dromoslar ile uzanan kapı girişleri bulunur. Uzun yıllar tekrar kullanımları söz konusu olan Lidya kaya mezarlarının, dromoslarının başına dikilmiş stelleri bulunur. Anadolu'daki başlangıç zamanları bölgeden bölgeye değişiklik gösteren bu mezar tipi, gösteriş ve zenginliğin göstergesi olmasından dolayı Roma Dönemin'de de çok kullanılmaya devam etmiştir³⁶⁷.

Yüksek akropol kayalığı üzerine değil, daha alçak bir kayalığın üzerine düzenlenmiş, yanyana sıralı bir şekilde kayalık alanın oyulmasıyla oluşturulan mezar odaları olan Kilikya bölgesinde ise Hellenistik Dönem öncesinde bu mezar tipi görülmez. Bölgedeki kayaya oygu mezar odaları, yan ve ön odaları bulunan Korykos'taki örnekler hariç genellikle tek odalı, sade ve küçük girişli, her mezarın kendi önünde bir ön alanı bulunan bir mimariye sahiptir. Ahşap mimari taklidi şeklinde bir dış cephe mimarisi yoktur. Bölge coğrafyasında kalker ve volkanik kayaların var olduğu Lykonía bölgesinde ise Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde kayaya oygu mezar mimarisindeki oda mezarlar, kare girişli, genellikle tek odalı, ana girişli kısmen kemerli sade bir düzenlemeye sahip olup Phryg etkisi gösterir³⁶⁸. İsaúra'daki kaya mezar mimarisinde Phryg etkisi göstermekle beraber Anadolu mezar geleneğini iyi bir şekilde yansıtmaktadır³⁶⁹. Yalnızca Phryglerdeki mezarların iç mekanında ahşap mimarisindeki gibi ön giriş, üçgen alınlık, mertek gibi elemanlarla yapılan süsleme, Isauria Bölgesi'ndeki kayaya oygu mezar odalarında yoktur³⁷⁰. Paphlagonia kaya mezarları ise MÖ 5. yy.'ın ilk çeyreğiyle Amnias Vadisi'nde Kalekapı kaya mezarı ile başlatılarak, kesintisiz olarak Geç Hellenistik- Roma Dönemi'ne kadar kullanılmışlardır ve bu süreç boyunca Pontos Bölgesi, Amaseia ve Kotyra kaya mezarları ve Kappadokia, Göreme kaya mezarları mimarisini etkilemişlerdir³⁷¹.

---

³⁶⁶ Çevik 2003: 233.

³⁶⁷ Mansel 1971: 512-516.

³⁶⁸ Baytak 2008: 117.

³⁶⁹ Yılmaz 2005: 17.

³⁷⁰ Doğanay 2009: 307.

³⁷¹ Dökü 2008: 4-5.

Coğrafya el verdiği sürece, uzun bir zaman diliminde kullanılan kayaya oygu mezar tipleri yöresel olarak zamansal süreçte gelişerek her bölgenin kendine özgü özellikleriyle var olmuşlardır. Her bölge insanı, evlerine uyguladığı konut mimarisinin aynısını kayaya açtıkları mezarlarına da uygulamıştır³⁷².

Roma dini inancında mezar, ölen kişi için “sonsuz ev” anlamında “domus aeterna”³⁷³ olarak görülmektedir³⁷⁴. Romalılarda, kayaya oygu mezar odaları, ölünün öteki dünyada kullanacağı evi olarak düşünülüp, düzenlenmiştir³⁷⁵. Öldükten sonra kullanması için hayattayken ikamet ettiği evinin tüm mimari unsurlarını uygulandığı ev tipi kayaya oygu mezar odalarının yanı sıra dış cephesi tapınak tipinde olan kayaya oygu mezar odaları da yapmışlardır.

Yunan ve Roma’lıların inaçlarına göre ruh yeraltında yaşamaya devam eder³⁷⁶. Ölen kişiyi kutsallaştırıp kutsal, iyi anlamına gelen “Manes” adını vermişlerdir³⁷⁷. Ölen insanların bu dünyayı bırakıp giden ilahlar olduklarını söyleyen Cicero: “*Bu ilahların tapınakları mezarlarıdır*” der (Cicero; De Legib., n.9). Ölen kişiyi tanrılaştırmak, yüceltmek, kahramanlık seviyesine çıkarmak, ölümsüzleştirmek, tapınak tipli kaya mezarlarının yapılma amacını ortaya koyar³⁷⁸. Tanrısal bir mekan içine yerleştirilen ölü bedeninin tanrıya diğer insanlardan daha yakın olduğunu göstermek amacıyla yapılan dış cephesi tapınak planlı kayaya oygu mezarlar tapınaklardan esinlenerek yapılmışlardır.

Roma Dönemi boyunca gerçekleşen önemli imar faaliyetleri çerçevesinde, bir mezara tapınak formu kazandırılması, Helenistik Dönem’de var olan mezar evlerinin devamı olarak nitelendirilmiştir³⁷⁹. Cephesine tapınak formu kazandırılmış mezarlar,

---

³⁷² Haspels 1971: 112; Çevik 2003: 222.

³⁷³ “domus aeterna” için bkz: Hembrey 2008.

³⁷⁴ Herakleia Pontica’da bulunmuş mezar yazıtında da son ev nitelendirilmesi açıkça verilmektedir. “İnsanların en son evi ve en son duvarı mezarlardır” Şahin 1975: 294-295.

³⁷⁵ Akçay 2014: 6.

³⁷⁶ Coluanges 1956: 15

³⁷⁷ Özer 2000: 361.

³⁷⁸ Toynbee 1971: 130, Durukan 2005: 209.

³⁷⁹ Durukan 2007: 147 vd.

ölünün cenaze töreninde ve ölüm yıl dönümlerinde yapılan törenler için çok güzel bir fon oluşturduğu için tercih edilmişlerdir³⁸⁰.

Kayaya oygu mekanlar, çok tanrılı dinlerden tek tanrılı dine geçilen Geç Antik Çağ'da tek tanrılı dine olan aşırı saldırgan tutumdan dolayı ilk hristiyanların gizlenme amacı için uygun mekanlardır. Bu sebepten dolayı da Hristiyanlığın yeni yaşanmaya başladığı Geç Antik Çağ'da da bu mekanların, çok amaçlı ve sıkça tekrar kullanımları söz konusudur. Anadolu'da Hristiyanlık öncesi yapılmış kayaya oygu mezarlar ve mağaralar Hristiyanlığın erken döneminde de kiliseye dönüştürülerek kullanılmışlardır³⁸¹. Erzurum-Horasan Aliçeyrek Köyü'ndeki kaya kilisesi³⁸², Ağrı İli Tutak İlçesi yakınlarındaki Atabindi Köyü'nde³⁸³ bulunan Urartular Dönemi'nde yapıldığı düşünülen kaya mezar Erken Hristiyanlık Dönemi'nde kaya kilisesine dönüştürülmüştür. Gölören Köyü kaya kiliseside mezarlık alanının Erken Hristiyanlık Dönemi'nde kiliseye dönüştürülme durumuna örnektir³⁸⁴. Kaya kiliseler keşiş ve rahiplerce çok uygun bir inziva yeri olduğu için gizlenmeye ve korumaya müsaittir³⁸⁵. Zerzevan Kalesi Özel Konut A yapısının güneyinde, 3. yüzyıla ait kayaya oygu mezar, Hristiyanlığın resmi din olarak kabulünden sonra Hristiyanlarca kilise olarak kullanılmıştır³⁸⁶. Juliopolis Doğu Nekropolü'ndeki M284 nolu kayaya oygu oda mezar da Hristiyanlarca, kaya kilisesi olarak kullanılmıştır³⁸⁷. Yenisoça Köyü'nde bulunan kayaya oygu mezar odası da yine aynı şekilde şapele dönüştürülmüştür³⁸⁸. Eskişehir

---

³⁸⁰ Olba ve Diocaesarea nekropollerindeki kayaya oygu mezarlardan dış cephesi İon ve Korinth düzenli mezarların her ikisinde kentin en dikkat çekici noktasında bulunur Er-Söğüt 2005: 103.

³⁸¹“Tarih öncesi çağlardan beri içinde insanların yaşadığı Karain Magarası Bizans çağında da kullanılmıştır” Kökten 1955: 273.

³⁸² Özkaya 2014: 406.

³⁸³ Belli 1989: 68.

³⁸⁴ <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/28545> Özkan 2010: 121.

³⁸⁵ Ötüken 1990: 6.

³⁸⁶“Bu evrede doğu kline iki taraftan yontularak ve üzerine haç işlenerek dönüştürülmüş, doğu duvarlarına yine haç ve bazı karakterler kazınmıştır. Kuzeyde bulunan kline ise tahrip edilerek ikinci giriş haline dönüştürülmüş, kapının her iki tarafına ise haç işlenmiştir. Mekânın ibadet amaçlı kullanılmış olmasından dolayı, güneydeki klinenin tavanına havalandırma amaçlı geniş bir oyuk açılmıştır. Yapının dışında, hemen ön tarafında, muhtemelen vaftiz için kullanılmış, ana kayaya oyulmuş havuz yer almaktadır. Havuzun büyük boyutlu yapılma nedeni ise Hristiyanlığa ilk geçenlerin yaşça büyük olmasıdır. Ayrıca ibadethanenin doğu duvarına kandil konulması için 27 cm. yüksekliğinde, 18 cm. genişliğinde ve 30 cm. uzunluğunda bir niş açılmıştır. Bu da ibadethanenin aydınlatılarak akşamları da kullanıldığını göstermektedir” Coşkun 2016: 131.

³⁸⁷ Cinemre 2013: 409, res.:8

³⁸⁸ Kortanoğlu 2015: 252.

Afyon çevresinde Dağlık Kilikya Bölgesi'ndeki Phryg kaya yerleşimleri veya mezarları Hristiyanlarca kendi inançlarına göre şekillendirip, tekrar kullanmışlardır³⁸⁹.

II. Theodosius, (408-450) 435' te pagan anıtların yıkımını ve haç vergisini yürürlüğe koyunca, pagan izlerinin yok olması süreci iyice hızlanmıştır. Ama Hristiyanlar tüm anıtları yıkmamışlar, bazılarını Hristiyan kullanımına uygun olarak dönüştürmüşlerdir³⁹⁰. Bu duruma en iyi örnek şüphesiz kayaya oyu pagan mezar odalarının Hristiyanlar tarafından kutsal mekan olan kiliselere, şapellere dönüştürülmesidir.

Çalışma konumunuzun ikinci bölümünü oluşturan Geç Antik Çağ mezar tiplerinden kayaya oygu mezarlar; kayaya oygu mezar odaları ve khamosorionlar olarak iki alt başlık altında incelenmiştir.

2.3.1. Kayaya Oygu Oda Mezar

Yerli büyük kaya kitleleri oyularak oluşturulan mezar tipidir. Kalıcı ve hazır yapı malzemesi olan kayalar, mezar miarisinde kullanımları çok yaygındır. Yapılan kaya mezarları herhangi bir yön kaygısı olmadan kayanın jeolojik konumuna göre belirlenmiştir.

Yaptığımız çalışmada kayaya oygu oda mezarlar başta mimarisine göre; “Standart Tipli” ve “Loculus Tipli” olarak iki başlık altında sınıflandırılmıştır. Daha sonra kayaya oygu mezar odalarının giriş kısımlarına göre “Tepeden Girişli” ve “Cepheden girişli” olarak ayrılıp, bu iki alt başlık ise mezarın oda sayısına göre “Tek odalı” ve “Çok odalı” olarak sınıflandırılarak incelenmiştir.

---

³⁸⁹“Küçük Kapıkaya Anıtı içindeki ana tanrıça Kybele figürünün kaldırılması ve nişin etrafına kazıma tekniğinde yapılan haçların bu görüşü destekler nitelikte olduğu belirtilir. Özellikle Afyon il sınırları içinde kalan bölgede kayaya oyma kiliselerin yoğunluğu dikkat çeker. Bizans Dönemi'nde ibadet mekânlarının yanı sıra kayalar içine barınma ve mezar mekânları da yapılmıştır” Aydın 2012: 48; Olcay Uçkan 2002: 784-785; Olcay Uçkan 2007: 101 vd.; Olcay Uçkan 2010: 131.

³⁹⁰ Wright 2004: 24 vd.

2.3.1.1. Kayaya Oygu Standart Tipli Mezar Odaları

Standart Tip başlığı altında ele aldığımız kayaya oygu mezarlar, kayaya oyularak dikdörtgene yakın açılmış bir veya daha fazla bir odanın içerine yerleştirilmiş arcosoliumlar veya ölü yatakları bulunan mezar odalarıdır (Çiz.18). Çalışmamızda, mezar odalarına giriş kısımlarında tepeden ve cepheden olacak şekilde iki farklı uygulama gözlenmiştir.

2.3.1.1.1. Tepeden girişli

Yatay düzlemde yapılmış mezar odası, tepeden girilebilecek dikdörtgen formu şekilde oyulup, kapak taşı ile kapatılmıştır. Girişten dik bir şekilde aşağıya doğru inen oygunun uzun kenarlarında karşılıklı olarak yapılmış arcosolium mezar düzenlemeli, karşılıklı iki adet mezar yatağı bulunmaktadır. Karşılık iki mezar yataklarının arasında bir metre açıklık bulunmaktadır ve bu boşluk yukarıdaki girişin altına gelecek şekilde düzenlenmiştir. Yukarıdan bakıldığında khamosorion mezar tipine benzemektedir. Kayaya oygu mezar odalarında bu tarz tepeden giriş çok sık rastlanan bir durum değildir. Hatay ili, Antakya, Altınözü Yayladağı'nda yapılan yüzey araştırmaları sırasında Şenköy, Yoncakaya Cenii Mevkii, Çayır ve Hanyolu mevkilerindeki YD14-YD15-YD59-YD 61-YD100A, YD 100C ve YD 132 nolu mezarlar, ana kayaya oyulmuş, dışarıdan bakıldığında khamosorion tipine benzeyen fakat girişi tepe kısmından olan tek odalı kaya mezarlarıdır³⁹¹ (Lev.40.1). Şeref Höyük –Komama'nın Nekropolü Bozburun'da da giriş kısmı hem tepeden hem de cepheden girişi olan mezarlar bulunmaktadır. Bu mezarların üst kısımları tıpkı khamosorion mezarlarda olduğu gibi birer kapakla kapatılır³⁹².

³⁹¹ Hatay Altınözü Şenköy-Yoncakaya Cenii Mevkii, Çayır, Hanyolu Mevkii için bkz. Pamir 2014b: 169.

³⁹² Becks-Polat Becks 2017: 253, res.:3.

2.3.1.1.2. Cepheden girişli

2.3.1.1.2.1. Tek Odalı

Buldukları bölgenin jeomorfolojik yapısına göre çeşitlilik gösteren kayaların oyulmasıyla, tek odadan oluşan mezar tipidir. Ön cephesinde dörtgen bir kapı girişine sahiptirler. Bu giriş bazen tek bir kapı bazende basamaklı ya da basamaksız rampa şeklinde bir dromosludur (Çiz.19). Eskişehir şükranlı Nekropolü Mezar 9 ‘a giriş üstü açık bir dromos ile sağlanmaktadır. Dromos bitiminden itibaren, mezar odasına iki basamaklı merdivenle ulaşılır(Çiz. 20). Dikdörtgen planlı, tonozlu üst yapı sistemine sahip olan mezar odasının üç duvarında arcosolium düzenlemeli mezarlar vardır³⁹³. Ön giriş ve kısa bir dromosun bulunduğu tek odalı kayaya oygu mezar odalarına örnek olarak Antakya, Altınözü Yayladağı Sungur Köyü’ndeki YD 56 nolu mezar odası verilebilir³⁹⁴. şanlıurfa Kale Eteği Mevkii’de bulunan 65 nolu mezarın tabanı Abdu Ailesi Mozaiği kaplıdır. Tek odalı kayaya oygu mezar odasına dromos ile ulařılır³⁹⁵.

Islahiye Ovası Tepeobası Nekropol Alanı I ve Tepeobası Nekropol Alanı II’deki mezar odaları da dromoslu ve üç duvarında arcosolium mezarlar bulunan tek odalıdır³⁹⁶. şanlıurfa/Hilvan ilçesinin Yalgın Köyü’nün 3km güneyindeki İnka mağaralarında bulunan tek odalı kayaya oygu mezar odasının içinde de üç arcosoliumlu mezar düzenlemesi bulunur. Mezar odasının giriş kapısında ve iç kısmında Erken Hristiyanlık Dönemi’ne ait motifler bulunur³⁹⁷.

---

³⁹³“Mezar odasına giriş üstü açık bir dromos (97x1.17m) ile sağlanır. Dromosu geçtikten sonra ana gömü odasına kapı (54x56x34m) ile girilir. Mezar odası giriş seviyesinden yaklaşık 0,96m alçakta olduğu için 2 basamak yardımı ile inilir. 2.32x1.34 genişliğinde olan mezar odası dikdörtgen planlıdır. Tonoz şeklindeki üst yapı sistemine sahip olan mezar odasının 3 duvarında arcosolium vardır. GD duvarında zeminden 0,52m yükseklikte, ağız genişiği 1,90m, derinlik 1,70m ve tam ortadan yüksekli 0,90m’dır. KB duvarındaki arcosolium ise zeminden 0,50m yükseklikte, ağız kenarı 1,80m, derinliği 1,65m ve tam ortadan yüksekliği ise 0,88m’dır. Ağız kenarı tahrip edilmiş diğer arcosolium ise zeminden 0,56m yükseklikte, 1,60 m ağız genişliğinde, 1,98m derinliğinde, tam ortadan 0,92m yüksekliktedir. Ölçüler gerek duvar boylarında gerekse arcosolium ölçülerinde farklar bulunmaktadır. Bu durum malzeme olarak ana kaya kullanıldığı için olmuş olabilir” Dünder 1977: 167,16, res.:2,3,4

³⁹⁴ Pamir 2014: 169, res.: 29.

³⁹⁵ Önal 2017: 119.

³⁹⁶ Üngör 2015: 1-29.

³⁹⁷ İlaslan 2019: 15-16, Lev. 22b, 23a, 23b.

Herhangi bir ön girişe ve dromosa sahip olmayan Tunceli'nin Hozat ilçesi Yeşil Segedik mezraasının doğusundaki tepe yamacına sıralanmış mezar odaları dikdörtgen planlı içerisinde bir adet mezar teknesi ve diğer iki duvar boyunca uzanan kayaya oyulmuş klineler bulunmaktadır³⁹⁸.

Genellikle kare ya da dikdörtgen planlı olan mezarların iç kısmına bir kaç basamakla inilir. Konya Küçük Musine Köyü'ndeki kayaya oygu mezarlarda, tek odalı olup giriş kapısından iki sıra basamakla mezar odasına inilir³⁹⁹. Siirt, Kurtaran Konakpınar Köyü'nde Cemilo Ceto Mağaraları olarak bilinen doğal kayalarda iki adet, içerisinde tek basamaklı bir merdivenle inilen mezar odaları bulunmaktadır. Oval planlı olan 1 nolu mezar odasında radyal düzende 5 adet arcosoliumlu mezar düzenlemesi bulunur⁴⁰⁰. Kare planlı olan 2 nolu mezar odasının üç duvarında arcosolium mezar düzenlemesi bulunmaktadır⁴⁰¹.

Çoğunlukla mezarların üç duvarında arcosolium düzenlemeli mezar yatakları, diğer duvarında ise giriş kapısı bulunmaktadır. Altınözü Yayladağı Sungur Köyü'ndeki YD 80, 65, 60 nolu mezar odaları standart tipte tek odalı, üç duvarında arcosolium mezar yatakları bulunan kayaya oygu mezarlardandır⁴⁰². Üç duvarında arcosoliumlu mezar yatakları bulunan tek odalı kayaya oygu mezar odalarına bir örnekte Juliopolis Nekropolünden M392 nolu mezardır. Mezar Geç Antik Çağ'da ikinci kez kullanılmıştır. Mezarın iç kısmı, kırmızı ve yeşil renkte bitkisel motifler, haç monogramı ve yazı ile bezelidir⁴⁰³. Yazılıkaya/ Midas Akpara Kale'sinde bulunan mezar odaları da tek odalı, üç

³⁹⁸Bu mevkiideki kaya mezarlarının kapı açıklıkları doğu yönlü olması, içerisinde pagan inancına ait herhangi bir yontu ya da süslemenin olmaması ve herhangi bir haç motifinin saptanmamış olması, bu mezarların bölgenin Hristiyanlık ile yeni tanıştığı bir zaman diliminde oluşturulduğuna da işaret etmektedir. Tüm bu verilerden hareketle arcosoliumlu Yeşil Segedik kaya mezarları, Geç Antik Çağ'da yapıлып kullanılmaya başlanmış olmalıdır. Bu özellikleriyle kaya mezarlarını M.S. III. ve IV. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür Erdoğan-Şen 2019: 303, res.: 8-63.

³⁹⁹Konya Küçük Muhsine Köyü'ne 1 km uzaklıta kayalık alanda tek odalı, kara veya dikdörtgen kapı girişleri bulunan, dış cepeleri genel itibariyle sade olan, iç cepesinde arcosolium olmaksızın zeminden yükselmeli mezar yatakları olan toplam 21 adet kayaya oygu mezar odası incelenmiş olup bazılarında olan haç kabartmalarıyla birlikte Erken Hristiyanlık dönemine tarihlenmektedir. Karauğuz vd. 2005: 16.

⁴⁰⁰ 1 nolu mezar odasında 50 adet kafatası ve dağınık halde çeşitli uzuv kemikleri bulunmuş olmakla beraber, düzensiz bir gömüt uygulaması yapılmıştır bkz. Baş 2019: 126, çiz.:1.

⁴⁰¹ Baş 2019: 127-128, res.:9-10, çiz. 2.

⁴⁰²Pamir 2014: 169, res.: 27-28.

⁴⁰³"Kuzey arcosoliumlu mezar yatağının üstünde haç monogramı ve altta "A"ve "W" harfleri (Eski Yunanca da alfabenin ilk ve son harfleri, yaşamın başlangıcını ve sonunu temsil ediyor) yeşil ve kırmızı renkte boya ile ana kayanın zeminine işlenmiştir. Monogramın hemen doğusunda Eski Yunanca "KEBOH

arcosoliumlu kayaya oygu mezar odalarıdır. M5 numaralı mezarda arcosolium nişinin ortasında kırmızıya boyanmış bir haç kabartması bulunmaktadır⁴⁰⁴. M4 numaralı mezar odasının duvarlarında ve tavanında daire içine alınmış haç betimleri bulunur⁴⁰⁵.

Mezar odaları standart bir plana sahip olmamasıyla beraber genellikle kare, dikdörtgen planlı olmasına karşın kayanın durumuna göre daha farklı planlarda da yapılmış olabilirler. Konya Meram'da bulunan Kilistra kentinin nekropol alanındaki kayaya oygu mezarlar, çok çeşitli plan özellikleri gösterir. Yuvarlak, düzgün olmayan dörtgen ve ters "T" tipinde haç planlı tek odalı, yuvarlak kemerli bir niş içerisinde vurgulanarak oluşturulmuş girişlere sahiptirler⁴⁰⁶.

Ölüler, kayaya oygu mezar odalarında çoğunlukla arcosoliumlu mezar yataklarına yatırılır⁴⁰⁷. Bazende arcosoliumsuz mezar yataklarına ya da yataksız olarak direk mezar odasının zemine bırakılmış örnekleri de bulunmaktadır⁴⁰⁸.

Bazı mezar odalarının içinde bazen kare bazen dikdörtgen, büyük küçük formlarda aydınlatma amaçlı nişler bulunur.

Yine çoğunlukla dikdörtgen ya da kare planlı olan mezar odalarının yanı sıra kayanın konumuna göre mezar odasının planında trapezium plan ile de karşılaşmıştır. Eskişehir Şükranlı Nekropolü'ndeki mezar 12 bu duruma örnektir⁴⁰⁹.

ΘΙΤΟΙC ΟΙΚΟΥ CΙΝΕΝΘΑΔΕ" ΕΥ ΕFΕΝΔΙ ΒURΑDΑ YΑΤΑΝLΑRΑ-İSTİRΑHΑΤ ΕDΕΝLΕRΕ YΑR ΔΙΜ ΕΤ" yazıt yer almaktadır" Cinemre 2013: 408-409, res.: 5-7.

⁴⁰⁴Polat 2018: 267-269.

⁴⁰⁵Polat 2018: 267, fig. 7-8.

⁴⁰⁶Mimiroğlu 2014: 91-93.

⁴⁰⁷Antakya-Altınözü-Yayladağı kuzey nekropolündeki örnekler için bkz. Pamir 2014: 306, res: 9.; Juliopolis nekropolündeki örnekler için bkz. Sağır vd. 2016: 673-675, res.: 9; Şükranlı Nekropolü Mezar 9 ve 12 için bkz.: Dünder 1977, s: 167, res.: 4; Perinthos Nekropolü 1nolu kaya mezar için Öztürk 1998: 39, çiz.: 2.

⁴⁰⁸ Konya Küçük Muhsine Köyü mezarlar için bkz.: Karauğuz 2005: 8, "Ermenek Kızılkaya 1 nolu mezar içerisinde herhangi bir ölü döşemi bulunmamaktadır" Doğanay 2009: 112, Özel Konut A yapısının güneyindeki kaya mezarlar için bkz.: Coşkun 2016: 131.

⁴⁰⁹ Basamak şeklindeki bir eğimli olan dromos 1.70x1.10x0.80m ölçülere sahiptir. Dromosun sonunda 0.43x0.33x0.53m ölçülerinde kapı vardır. Mezar odası giriş seviyesinin 1.16m alçakta bırakıldığı için 2 sıra merdivenle inilir. Basamaklar yine yarım daire şeklindedir. 1.92x0,95(1.35)m ölçülerinde **trapezium** planlıdır. Mezarın üst yapısı yalancı düşük beşik tonozdur. Odanın üç duvarında arcosolium mezarlar mevcuttur Dünder 1975: 169, res.: 26, 16,17,18.

Antakya Altınözü Yayladağı Kuzey Nekropolü Mezar 28-39-54 nolu mezarlarda olduğu gibi mezar yataklarının üzerinde cesedin başını koymak için zemin yastık şeklinde düzenlenmiştir⁴¹⁰. Bazen mezar kapakları taş bazende pişmiş toprak levhalardan olabilir. Juliopolis Nekropolü'ndeki 483 nolu mezarın girişi taş bir levha ile kapatılmıştır. Tek bir mezar örneği hariç nekropoldeki kayaya oygu mezar odalarında batı, kuzey ve doğu duvarında arcosoliumsuz farklı ölçülerde klineler bulunmaktadır⁴¹¹.

Mezar odalarının dış cepheleri genellikle sadedir. Cephesine kabartma yapılmış ve ya yazıtı bulunan örnekler çok azdır. Ermenek Kızılkaya 1 nolu mezar odasının cephesinde yan yana iki mihrap niş yer almaktadır. Kabaca düzleştirilen cepheye, pervaz, süsleme kuşağı ve haç motifli bir rozetten oluşan süslemeler yerleştirilmiştir. Üstteki iki silmeli bordür üzerinde Grekçe bir yazıt yer almaktadır⁴¹². Spiraller ile çevrilmiş giriş açıklığı bulunan mezarın içinde herhangi bir ölü döşemi bulunmamaktadır. Şenköy Mevkii'deki YD 175 nolu kaya mezarın kapı girişinin üstünde, dış cephede daire içerisinde haç kabartması bulunur⁴¹³. Küçük Muhsine Köyü'ndeki kaya mezarlarının bazılarının dış cephesi derinlemesine mihrap şeklinde açılmıştır⁴¹⁴ ve ayrıca içiçer kemer şeklinde düzenlenmiş, iç kemerde madalyon şeklinde üç kollu bir haç ve diğer stlize edilmiş bir haç kabartması bulunur⁴¹⁵ Bayburt Kale mahallesi sınırları içerisinde, girişi doğu yönünde olan tek odalı kayaya oygu mezarın içi horasan harcı ile sıvanmıştır⁴¹⁶. Bazı bölgelerin kayaç yapısı, figürlü kabartma ve süslemelerin yapılmasına izin vermemektedir. Küçük Muhsine Köyü'ndeki kayaya oygu mezarlarda figürlü betimlemelerin olmaması bu durum bu durumla alakalı olabilir⁴¹⁷.

Mezar odasının duvarları freskolu, tabanı mozaikli olan zengin örnekler mevcuttur. Edessa Kale Eteği kayaya oygu tek odalı mezar odalarından 69 nolu mezar

---

⁴¹⁰ Antakya Altınözü Yayladağı Kuzey nekropolü Mezar 28-39-54 için bkz.: Pamir 2014a: 307.

⁴¹¹ Sade iç düzenlemeye sahip mezar odasından Prusias Hypios Valerian (M.S. 305-306) dönemine ait sikke bulunmuştur Sağır vd. 2016: 673-675, res: 9.

⁴¹² "Ey İsa kölen Minkebaules'e yardım et, ey İsa bu eseri yapan sanatkar kölelerine yardım et" Doğanay 2008, 375.

⁴¹³ "İki basamaklı giriş sahip olan tek odalı mezar odası içerisinde üç adet arcosolium mezar düzenlemesi bulunur", Pamir 2014: 170, res: 31.

⁴¹⁴ 4,5,11,12 ve 16 nolu mezarlar dış cephesi derin bir şekilde mihrap şeklinde açılmıştır. Karauğuz vd. 2005: 9.

⁴¹⁵ Karauğuz vd. 2005: lev. LXIV, LXI, LIV, LIX. Ayrıca lev. 14 teki mezarda kemer içinde başı haleli bir portre freskосу bulunur a.g.e. s: 23.

⁴¹⁶ <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/28720>.

⁴¹⁷ Karauğuz vd. 2005: 16.

odası buna güzel bir örnektir. Mezarın tabanı, mezar sahibi ve ailesinin betimlerinin yer aldığı taban mozaïği ile kaplıdır⁴¹⁸. Ana kayaya oyularak yapılmış tek odalı mezar odasında iki arcosolium mezar düzenlemesi bulunur. Aynı mevkiide bulunan yukarıda da bahsettiğimiz, tek odalı üç arcosoliumlu olan 65 nolu mezar odasının zemin döşemesini kaplayan mozaikte Suryanice yazısı yazı biçiminden dolayı 3. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen yazıda “Maryun’un oğlu Abdu’nun..., bu sonsuzluk evini benim için, çocuklarım için ve mirascılarım için yaptı.” yazıyor. Bu yazıtın eski Hristiyan Edessa’da en erken tarihli Hristiyan Arami yazıtı olmasından dolayı oldukça önem arz etmektedir⁴¹⁹.

Şanlıurfa Kale Eteği Mevkii’nde bulunan 67 nolu mezarda, Geç Antik Çağ’ın vazgeçilmez Hristiyan betimlerinden olan haç betiminin, en erken örneğinin bu mezarın taban mozaïğinde bulunmasından dolayı oldukça önemlidir. Ayrıca bu mezarı Hristiyanlığı seçen “Pagan Ksnts” tarafından yaptırıldığı yazan yazıtta bu görüşü desteklemektedir⁴²⁰. 30 nolu mezar ise tek odalı, dikdörtgen taş kapılı, iki arcosolium ve bir üçgen niş bulunur. İki arcosolium da ıslak sıva üzerine yapılan fresk yer alır. Güney arcosoliumda, her iki kenarında simetrik olarak kaideli yivli tamburlu, kompozit korint başlıklı sütun tasvirleri bulunur. Arcosolium lahitinin dış yüzünde dikdörtgen panoda beyaz zeminde tabula antasa (kitabelik) tutan iki kadın betimi vardır. İçinde bulunan sekiz satırlı Yunanca yazıtında anlaşıldığına üzere mezar Doksa ailesine ait kaya mezarıdır ve 5-6 yüzyıllarına tarihlenmektedir⁴²¹.

Ana kayayı oyarak yapılan mezar odalarının mimarı veya işçisi çokta özgür değildir. Mezar odası oluşturulurken kayanın elverdiği ölçüde yapılır. Bu yüzden ki yön kaygısı güdülmemiştir veya kayanın durumuna göre odanın planında tek bir plana

---

⁴¹⁸ Siyah bantla çerçevelenen kare panoda, ikisi üstte ikisi altta olmak üzere cepheden dört büst yer alır. Düz siyah çizgiyle çerçevelenen beyaz fondaki ikisi erkek ikisi kadın büstü yer alır. Figürlerin adları sağ yanlarına Estrangelo Süryanice yazıyla yazılmıştır. Panoda üst solda evin reisi ve mezar sahibi Gadya’nın büstü görülür. Gadya’nın sol yanında eşi Amma vardır. Alt sol çerçevede, Gadya’nın oğlu Aftua’nın büstü, Aftua’nın solunda ise Magdal yer alır. Yazıtlardan anlaşıldığına göre bu mozaik, Gadya Ailesi Mozaïği’dir. Mozaik M.S. 3. yüzyılın başlarına tarihlendirilir 6. yüzyılda da tekrar kullanılmıştır Albayrak 2017: 274, res.: 7; Önal 2017: 118, res.: 149

⁴¹⁹ Önal 2017: 119, res.: 151-152.

⁴²⁰ Albayrak 2017: 273; Önal 2017: 120, 153,155.

⁴²¹ Güney Arcosoliumda, her iki kenarında simetrik olarak kaideli yivli tamburlu, kompozit korint başlıklı sütun tasvirleri bulunur. Arcosolium lahitinin dış yüzünde dikdörtgen panoda beyaz zeminde tabula antasa (kitabelik) tutan iki kadın betimi vardır. Doksa ailesi ve kutsal ruh anısına yaptırıldığını öğrenmekteyiz. Kutsal ruh ibaresi Doksa’nın hristiyan olduğunu göstermektedir. Bu durum Edessa’da Hristiyan inancının 3.yüzyılın ikinci yarısı- 4. yüzyıldan itibaren betimlerde gösterildiğini kanıtlamaktadır Önal 2017: 122-123, res.: 156-157; Albayrak 2017: 273.

bağlı kalınmamıştır. Veya kayanın sağlamlık yapısına göre hareket edilmiştir. Örneğin İ.S. 4. yüzyıla tarihlenen Perinthos Nekropolü 1 nolu kaya oygu mezarda kaya yapısı çok kumlu olduğu için çatlayan yerler sıva yapıp doldurulup, sağlam olmayan mezar yapısını desteklemek içinde merkeze sütun dikilmiştir⁴²².

2.3.1.1.2.2. Çok Odalı

Kayaya oyularak yapılmış bu mezar tipi; ön giriş odası ve bir veya daha fazla mezar odalarından oluşmaktadır(Çiz.20). Üst yapı sistemi beşik tonozlu olan ön giriş ve ana mezar odasından oluşan Sungur Köyü'ndeki YD 103 nolu mezar odası, Geç Antik Çağ'a ait kayaya oygu, cepheden girişli çok odalı mezarlara bir örnektir⁴²³. Dromosu bulunmayan, direk giriş kapısından ön odaya girilen mezar odalarında defin, ikinci odaya yani asıl mezar odasına yapılmaktadır. İlk oda hazırlık ya da cenaze töreni amaçlı kullanılmış olmalıdır. Ana mezar odasının üç duvarında arcosolium düzenlemeli mezar yatakları bulunur. Hatay Altınözü-Çatıbaşı Karamağara Mevkii'nde 56 numaralı mezar⁴²⁴ (Lev.40.2), Yayladağı Sungur Köyü'ndeki mezar 198, Karacurun Mevkii'ndeki mezar 211-212 nolu⁴²⁵ ve Denizli Emirazizli'deki mezar örneği⁴²⁶ gibi mezarlarda dromossuz, tonoz tavanlı ön giriş odası, asıl mezar odasında 2 veya 3 adet arcosolium tipinde düzenlenmiş mezar yataklarından oluşan kayaya oygu çok odalı mezar gurbumuza bir örnektir.

Mezar odasına geçiş üstü açık veya kapalı bir dromos ile sağlanan mezar odalarından Eskişehir Şükranlı Nekropolü 10 numaralı mezar, Geç Antik Çağ'a tarihlenir.

---

⁴²²Mezara güneyden bugünkü zeminden 9 basamaklı bir dromos ile ulaşılır. Tabanı tuğla döşemeli olan mezarda ana kayaya 3 yönde doğu batı kuzey duvarlarında oyulmuş arcosolium lar bulunur. Kaya yapısı çok kumlu olduğu için çatlayan yerler sıva yapıp doldurulmuştur. Mezarların üzerine delikli levhalar bırakılarak ölüler bu levhaların üzerine yatırılmıştır. Ayrıca sağlam olamayan mezar yapısını desteklemek için merkeze dikilen sütunun gövdesinde yazıt bulunur. Yazıtta Printhos'ta yaşamış yerel bir yönetici muhtara ait olduğu anlaşılır. Dromosun son iki basamağında IV yüzyıla tarihlenen 20 adet kandil bulunmuştur Öztürk 1998: 239,240, çiz.: 1,2,3.

⁴²³Yöre halkı tarafından Karamağara olarak adlandırılan YD 103 nolu mezar odası dikdörtgen bir avlu, üst yapı sistemi beşik tonozlu olan ön giriş ve ana mezar odasından oluşur Pamir 2014: 169, res.:29.

⁴²⁴ Pamir 2014b: 169.

⁴²⁵ Pamir 2014b: 169.

⁴²⁶Yılmaz, Yılmaz 2009: 175.

Kalker kayaya oyulmuş olan mezar odasına üstü açık bir dromosla inilir⁴²⁷. Giriş kapısından üç duvarında da arcosoliumlu mezar yatağı bulunan birinci mezar odasına geçilir. Birinci mezar odasından kemerli bir geçişle geçilen ikinci mezar odasında ise yine üç adet arcosoliumlu mezar yatakları bulunur. Denizli Ovacık Mevkii'den bulunan traventer kayaya oyulmuş, doğal kayayı şekilendirilerek oluşturulmuş bir koridor ile mezara giriş sağlanmaktadır⁴²⁸. Uzun kenarlarında klineler bulunan dikdörtgen planlı birinci odadan ikinci odaya kemerli bir girişle geçilmektedir. Yine Eskişehir Şükranlı Nekropolü mezar 11 numaralı mezar odasında kalker kayaya oyulmuş, üstü açık bir dromosla birinci mezar odasına oradan da kemerli bir geçişle ikinci mezar odasına geçilen bir plana sahiptir. Buluntularıyla birlikte Geç Antik Çağ'a tarihlenmektedir⁴²⁹. Yukarıda verdiğimiz Şükranlı Nekropolü mezar 10-11 ve Ovacık Mevkii mezar odası örneklerinde defin, her iki odaya da yapılmıştır (Lev.40.3) .

Arka iki odanın dikdörtgen orta odaya açıldığı Hatay Yayladağı İlçesi Topraktutan Köyü'ndeki mezar 177 de arkada iki oda öndeki dikdörtgen tek odaya açılan bir plan şemasına sahiptir⁴³⁰. Ayrıca Antakya-Altınözü Kuzey Nekropolü'nden bulunan bir mezar örneğinde ise yine iki tane mezar odası bir başka odayla bağlıdır⁴³¹ ve çok odalı kayaya oygu mezar gurubuna dahil edilebilir. Çok odalı kayaya oygu mezar odaları grubuna dahil edebileceğimiz bir örneğimizde Olba antik kenti Doğu Vadisi Mevkii'de bulunan mezar odasıdır. Kavisli lentolu bir girişe sahip kaya mezarı 2. ve 3. yüzyıllara tarihlenmesine karşılık Geç Antik Çağ'da da kullanılmıştır. İççe geçmiş üç odadan oluşan mezar odasının orta mekanında sonradan boya ile çizilmiş çatallı bir haç bulunan arcosoliumlu mezar ve üzerinde kazıma tekniği ile daire içinde haç betimi bulunan arcosoliumlu mezar kapağı bulunmuştur. Ayrıca dış odada yine kiremit mezar bulunmaktadır⁴³².

⁴²⁷ Dündar 1977: 168, res.: 6,7,8, 23.

⁴²⁸Giriş kısmı doğuda olan İki odalı olarak düzenlenmiş kaya oygu mezarın 1 no.lu odası, dikdörtgen olup iki uzun kenarında gömülerin üzerine yapıldığı klineler bulunmaktadır. Doğubatu yönlü bu odanın hemen arka kısa cephesinde ilk odanın tabanına göre daha yüksek kodda yuvarlak kemerli bir giriş ile geçilen tonozlu 2 no.lu oda olduğu görülmüştür. Tespit edilen ikinci oda kuzey güney yönlü olup bu odadaki gömüler kuzey-güney yönlü yapılmıştır. Mezar içinde çoklu gömü bulunmaktadır. Aynı odada yer alan gömülerin yatırılışında yön birliği vardır Uyar vd. 2013, 396, res.: 7, 10.

⁴²⁹ Dündar 1977: 170.

⁴³⁰ Pamir 2014b: 169.

⁴³¹ Pamir 2014a: 306, res.:8d.

⁴³²“Geç Antik Çağ'a ait kiremitlerinin iki sıra zemine yerleştirilmesi ve kırma çatı şeklinde dedört adet kiremit ile üstünün kapatılmasıyla oluşmaktadır” Akçay 2016: 271.

2.3.1.2. Kayaya Oygu Loculus Tipli Oda Mezar

Loculuslu mezarlar, genellikle Roma Dönemi'nde görülmesine karşın, daha erken örnekleri Kıbrıs'ın Limassol kenti yakınındaki Polimidhia'da MÖ 4. yüzyıl sonlarına tarihlenirken, Salamis, Tamassos ve Kourion kentlerindeki ise Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenen örnekleride bulunmaktadır.⁴³³

Nekropoller, arazinin topografik yapısından kaynaklanan farklı tip ve karaktere sahiptir. İnsanoğlu düzlükteki tarım alanlarını mezarlara ayırmak yerine, yerleşim yerinin yakın çevresinde bulunan ve gömü yapmak için elverişli her yeri nekropol alanı olarak kullanmayı tercih etmiş, kayalık yamaçları, yerleşmeyi kuşatan sırt ve tepelerin yamaçlarını gömütler için değerlendirmiştir⁴³⁴. Hellenistik Dönem'den itibaren Anadolu'nun kuzeyinde "gerçek kubbeli mezar odaları" inşa edilirken, güneyde "Loculus" mezarlar ana kayaya oyulmuştur⁴³⁵.

Akdeniz havzası içerisinde bir çok örnekleri bulunan⁴³⁶ loculus tipi kayaya oygu mezar odaları genellikle mezar odasına geçişi sağlayan basamaklı bir dromosla ya da direk dikdörtgen bir kapı ile ulaşılan kare ya da dikdörtgen ve hatta yuvarlak biçimli orta mekanın duvarlarının, içine doğru, uzunlamasına dörtgen kesitli derin hücrelerin (loculus) açılmasıyla oluşan kayaya oygu mezar odalarıdır.

Antakya Silpus'un Güneydoğu Nekropolü'nde batı yamaç boyunca kuzeyden güneye grup halinde uzanan mezar odalarında, ortadaki gezinme mekanında dörtgen, kayaç duvarın içine uzunlamasına düzenlenmiş "loculus" tipindeki mezar yatakları

---

⁴³³ Cartens 2006: 152.

⁴³⁴ Zeyrek 2007: 194.

⁴³⁵ Tulunay 1992: 41.

⁴³⁶ Palmyra'daki Loculuslu mezar örnekleri için bkz. Will 1949: res.: 7, 21; Ürdün'de Tell Jawa'daki Nekropol alanındaki örnekler için bkz. Beckmann vd. 2016: 173; Ürdün'de Yasileh antik kenti nekropolündeki örnekler için bkz. Al-Muheisen 2008: 316; Filistin'in güneyinde yer alan Beit Jibrin'deki Loculuslu kaya mezarındaki örnekler için bkz. Moulton 1915: 64; Mısır'da İskenderiye kentinde yer alan nekropolde bulunan Loculuslu bir mezar için bkz. Venit 1999: 643; İskenderiye yakınında bulunan Shatby kenti nekropolünde koridorlu ve çok odalı Loculuslu bir mezar için bkz. Kyriakos 2011: res.: 2; Yunanistan Korinth Adasında bulunan Kenchreai nekropolünde bulunan bir Loculuslu mezar için bkz. Rife 2007: res.: 7; Milet nekropolü Değirmendere Mevkii'ndeki mezar odasındaki loculuslar için bkz.: İslam-Aslan 201: 385-388, res.: 11.

bulunur⁴³⁷. Buradaki mezar yatakları yanyana sıralanmıştır. Yine aynı mevkiide bulunan, dar bir koridor ile çıkılan dörtgen planlı Ant 65 nolu kayaya oygu mezar odasının kayaç duvarlarında da *loculus* tipinde mezar yatakları bulunur⁴³⁸ (Lev. 40.4).

Şanlıurfa il merkezinde Urfa kalesi surları bittiği güneybatı kısmında bulunan yedi adet *loculus* tipinde düzenlenmiş mezar odaları bulunmaktadır (Lev. 40.5). Fakat sadece M43 numaralı mezar günümüze sağlam ulaşabilmiştir. Kale eteğinde yer alan bu mezar ve diğer tahrip olan *loculuslu* mezarlarda ortak özellik, genelde dromoslu merdivenli ya da basit girişlerden sonra, kare ya da dikdörtgen biçimli orta mekanın üç kenarından yanlara, duvar içine doğru dörtgen kesitli derin hücrelerin, *loculus* mezar yatakları açılmış olmasıdır. İçine pişmiş toprak yada ahşap tabutları yatırabilmek için *loculus*ların tabanları düzdür. Tek odalı mezar odası tavanları, mezara gelenlerin rahatça ayakta durulabilecek yüksekliktedir. *Loculus* tavanları da ceset yerleştirme işleminin kolayca yapılabileceği yüksekliktedir. Genellikle mezar odasının üç duvarında *loculuslu* mezar yatakları bulunur⁴³⁹. Zeugma Nekropolü K-76, K-88 ve K-94 nolu mezarlara ise kısa bir dromosla ulaşılır. Dörtgen ana mezar odasının üç duvarında *loculus* mezar yatakları vardır⁴⁴⁰. Girişine beş basamaklı bir dromosla ulaşıldıktan sonra odaya üç basamakla inilerek girilen Edessa Nekropolü içerisinde tek örnek olan mezar odasının, kuzey ve güney duvarlarında toplam 14 *loculus* bulunur⁴⁴¹.

Yayladağı Sürtünme Mevkii'nde YD 206E nolu tek mekanlı dörtgen planlı mezarda ise toplam yedi *loculus* tipinde mezar yatağı bulunur⁴⁴². Gölegen tepe Mevkii'ndeki dörtgen mezar odasına dört basamaklı bir merdiven ile inilecek şekilde düzenlenmiştir ve doğu duvarında yanyana dizilmiş üç, kuzey duvarında ise yine yanyana dizilmiş iki *loculus* mezar yatağı bulunur⁴⁴³. Hatay Altınözü Mevkii'sinden *loculus* tipi başlığı altında inceleyebileceğimiz Mezar 149'da dörtgen bir ön avludan sonra dörtgen

---

⁴³⁷"Bu mezar odalarında birden fazla *loculus* bulunmaktadır. 34 adet mezar odasından oluşan bu kompleks katakoptur" Pamir 2014a: 310.

⁴³⁸ Pamir 2014a: res.: 14.

⁴³⁹ Albayrak 2018: 181, res.: 2,3.

⁴⁴⁰ Ergeç 1995: 153-160.

⁴⁴¹ İlaslan 2019: 84, lev. 66.

⁴⁴² Pamir 2014b: 169.

⁴⁴³ Pamir 2014b: 169.

bir giriş kapısı ile yine dörtgen mezar odasına geçilmektedir. Mezar odasının üç kayaç duvarında loculus tipinde açılmış toplam dokuz adet mezar yatağı bulunur⁴⁴⁴.

Loculus tipli kayaya oygu mezarlar genellikle tek ana mekandan oluşmakla beraber giriş mekanıyla beraber toplam iki odadan oluşan örneklerde vardır. Bu tarz örneklerde giriş kapısından geçildikten sonra hazırlık mekanı gibi dikdörtgen bir oda bulunur. Bu odada loculus mezar yatakları yoktur. Loculusler asıl ana mezar odasındadır.

İki odadan oluşan Hatay Altınözü mezar 118 de eliptik formlu iç mekan ve loculus şeklinde oluşturulmuş yanyana 8 adet mezar yatağı bulunmaktadır⁴⁴⁵. Mezar dikdörtgen bir avluludan sonra dikdörtgen bir giriş odası ve onun arkasında diğer örneklerimizden farklı olarak yuvarlak planlı ana mekan şeklinde düzenlenmiştir.

Loculus tipi mezar tipine bir örnekte Aphrodisias Batı Nekropolü'nde bulunan toprağa oygu şeklinde yapılmış bir mezar yapısıdır. Dikdörtgen planlı yatay bir giriş ile etrafı düzgün sıralı taşlarla sınırlandırılmış, basamaklı, dar bir dromosla geçilir. Dar, eğimli dromostan sonra üst örtüsü tonozlu, üç galeriden oluşan bir mimariye sahip olan mezar odasında herhangi bir taş kullanılmamış, tamamen jeolojik formasyonu olan milli ve sert ana toprağın oyulmasıyla oluşturulmuştur. Doğu ve batıda üçer tane ve kuzey yönde olan bu galerilerde ikişer adet, loculus tarzında düzenlenmiş mezar yatakları vardır⁴⁴⁶.

Bir bütün olarak düşünülüp inşa edilen loculuslar bir aile mezarı niteliğinde olup mezar sahibinin zenginliği ölçüsünde yapılmakta, onun gücünü ve onurunu simgelemeyi amaçlamış olmalıydı.

Hristiyanlığın etkisini arttırmasıyla beraber İtalya'daki colombariumların kullanımının devam edilmesine karşın Anadolu'da inhimasyon gömütün yapıldığı loculus oda mezarlar görülmektedir.

---

⁴⁴⁴ Pamir 2014b: 169, res.: 32.

⁴⁴⁵ Pamir 2014b: 169.

⁴⁴⁶ Doğan vd. 2017: 304, res.:6.

2.3.2. Khamosorion

Ana kaya tabakasının, lahit sandığı ölçülerinde veya kaya içine derin dikdörtgen sandık formunun oyulmasıyla oluşturulmuş ve üzeri yekpare bir kapakla kapatılmış bir nevi lahit türüdür. Khamosorion mezarlar genellikle inhumasyon türü gömütlerin yapıldığı mezarlardır⁴⁴⁷(Çiz.21).

Khamosorion tipi mezarlarda belirleme ve tarihleme, buluntu ölçekli olabilmektedir. Buluntusu olmayan khamosorion mezarlarda tarihlendirme problemleri söz konusudur. Anadolu'nun hemen her bölgesinde Klasik Çağ'dan Bizans Dönemi'ne kadar olan zaman diliminde bu tür mezarlara rastlanılmaktadır⁴⁴⁸. Kilikia Bölgesi Olba kentinde, sandık kısmı trapez biçimli ve kapak taşlı khamosorion türü mezarlar Helenistik Dönem'e tarihlenmektedir⁴⁴⁹. Karia⁴⁵⁰, Lykia⁴⁵¹, Pisidia⁴⁵² Dağlık Phrygia⁴⁵³, Kapadokya⁴⁵⁴, Paphlagonia⁴⁵⁵, Bithynia⁴⁵⁶ bölgelerinde bu türden mezarlara rastlanılmaktadır.

Tek kişiliğin yanı sıra Corycus'taki Geç Antik Çağ'a tarihlenen bir khamosorion tipindeki mezar örneğinde olduğu gibi içe doğru genişleyen iki kişi için tasarlanmış çok kişilik örnekleri de bulunur⁴⁵⁷. Juliopolis Doğu ve Batı Nekropolü'nde de bulunan khamosorion mezar tiplerinde de 2 veya daha fazla sayıda birey defnedilmiştir⁴⁵⁸ Konik, çoğunlukla dikdörtgen planlı olan mezar tekneleri düz veya trapez biçimli olabilmektedir. Dış etkenlerden korumak için üstleri kapak taşları ile kapatılmaktadır. Teknenin üzerinde kapak taşının oturmasını sağlayan çerçeve bulunur.

---

⁴⁴⁷ Doğanay 2008: 37. Üstten alta doğru genişleyen çok kişilik khamosorion örnekleri için bkz. Juliopolis Nekropolü khomosorion mezarları Sağır vd. 2016: 64, res.: 7,8.

⁴⁴⁸ Kortanoğlu 2008: 41.

⁴⁴⁹ Erten -Özyıldırım 2008: 40 vd., res.:3.

⁴⁵⁰ Doğanay 2008: 42; Özkaya -San 2001: 184 vd.

⁴⁵¹ Korkut vd. 2007: 101, res.: 7.

⁴⁵² Çelgin 1994: 167; Yılmaz: 2007: 176.

⁴⁵³ Kortanoğlu 2008: 44 vd.

⁴⁵⁴ Durukan 2012: 20 vd.

⁴⁵⁵ Çevik -Ritter 2013: 172.

⁴⁵⁶ Şahin-Özbey 2017: 203-208.

⁴⁵⁷ Machatschek 1967: 26.

⁴⁵⁸ "Mezar hediyeleri açısından zayıf olan mezarlar, tipolojik olarak Doğu Nekropolü'nde yer alan Geç Roma – Bizans Dönemi mezarlar ile aynı karaktere sahiptirler." Cinemre 2013: 410.

Topografyanın elverdiği sürece, malzemenin yerinde ve hazır durumda olmasıyla birlikte monolit lahitlere göre yapımı daha kolay ve daha zahmetsizdir. Bu sebeplerden dolayı çok tercih edilen mezar tipidir.

Kaya mezar mimarisinin en basit düzenlemesi olan khamosorion tipi mezarlar, Anadolu'nun her döneminde kullanılmışlardır. Sade bir düzenlemeye sahip, genellikle kabartma ve yazıt bulunmayan khamosorion mezar tipinin tarihlendirilmesi oldukça zordur. Oldukça uzun ve yaygın kullanılmasıyla beraber kullanım süresinin uzunluğu tarihlendirmeyi daha da zorlaştırır. Klasik çağlardan Bizans Dönemi'nde kadar olan zaman diliminde, topografya elverdiği sürece kullanılmış mezar tipidir⁴⁵⁹.

Kapak taşları ve mezar teknesi mezarın niteliğine göre sade veya bezemeli olabilmektedir. Yerleşimin ilk ve son evreleri arasındaki (4. yüzyılın ikinciyarısının ortaları ile 7. yüzyıl) döneme tarihlendirilen Dağlık Kilikya bölgesinden Geç Antik Çağ yerleşim yeri olan Karakabaklıdan M5 nolu khamosorion mezar, ana kayaya oyularak oluşturulmuş mezar sandığına ve köşe akroterleri bulunan kapak taşına sahiptir. Mezar sandığında ve kapak taşında herhangi bir bezeme bulunmamaktadır⁴⁶⁰. Yine mezar sandığında ve kapağında bezeme bulunmayan M6 nolu ve M9 mezarların sandığı ana kaya işlenerek oluşturulmuştur ve 4.-7. yüzyıllara tarihlenmektedir (Lev.41.1.)⁴⁶¹. Değle'nin doğusunda köylülerin Dölek olarak adlandırdıkları sahada ve düzlüğün sona erdiği noktada küçük ana kayaya açılmış khamosorion tipinde mezar bulunmaktadır. 40 nolu şapelin hemen yanında yer alan mezar, benzerleriyle aynı özellikleri gösterir ve

---

⁴⁵⁹ Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Phrygia'da Hierapolis'teki örnekler için bkz: Schneider 1972: 105; Via, Eumeneia'daki örnekler için bkz.: Söğüt vd. 2012: 310, res.:13, Kolossai'deki örnekler için bkz.: Duman vd. 2006: 91, res.: 11c. Pınarkent'teki örnekler için bkz.: Karabay vd. 2012: 87-89, res.: 2-6., Afyon İli Dazkırı İlçesi'nin Sarıkavak Köyü'nde yer alan Anaua'daki örnek için bkz.: Duman 2008: 51,52, 63,64, res.: 20-23; Herakleia Latmos'daki örnekler için bkz.: Peschlow 1990: 153-160, res. 3,5-6; Anneliese Peschlow 1991: 389-390, res.: 2-4; Karamattepe Mevkii'nde örnekler için bkz.:Tulunay 2008: 81; Tulunay 2009 412; Tulunay 2012, 85; Pamphilia'da Antalya Karaçalı Nekropolü'ndeki örnekler için bkz; Kepçe 2006: 9-12, 227-228, res.: 36, 38-40, Attaleia Nekropolü'nde kullanılan örnekler için bkz.: Tosun-Akman 2011: 99; Kilikia'da Olba antik kentindeki örnekler için bkz.: Erten –Özyıldırım 2008: 40 vd., res.:3, Karia bölgesindeki örnekler için bkz: Doğanay 2008: 42; Özkaya -San, 2001: 184 vd., Lykia bölgesindeki örnekler için bkz.: Korkut vd. 2007: 101, res.: 7; Pisidia Bölgesindeki örnekler için bkz.: Çelgin 1994: 167; Yılmaz 200: 176; Kapadokya bölgesindeki örnekler için bkz.: Durukan 2012: 20 vd, Paphlagonia Bölgesindeki örnekler için bkz.: Çevik –Ritter 2013: 172.

⁴⁶⁰ Çakmak 2010: Kat. No. 5.

⁴⁶¹ Çakmak 2010: Kat. No. 6-9.

kapağı bezemesiz sade yapılmıştır⁴⁶². Yine aynı şekilde bezemesiz olarak yapılmış khamosorion mezar tipine Antakya Altınözü Yayladağı Kuzey Nekropol alanında bulunan mezar, sandık kısmı ana kayaya işlenmiş, kapak taşı ise bağımsız bir şekilde yapılmıştır⁴⁶³. Dara nekropolünde bulunan khamosorion mezarlar bezemesiz olarak yukarıdaki örneklerle aynı özellikleri gösterir⁴⁶⁴ (Lev.41.2).

Bu tip mezarlarda kapak taşları ve mezar sandıklarının çeşitli kabartmalarla bezemeli örnekleri de bulunmaktadır. Bu kabartmalar genel itibariyle Hristiyanlıkla ilgili bezemeler olmaktadır. Bu duruma örnek olarak Korykos'taki khamosorion tipi mezarın kapağındaki daire içinde haç betimi verilebilir⁴⁶⁵.

Dağlık Kilikya Bölgesi'nden Geç Antik Çağ yerleşim yeri olan Karakabaklı'dan Kilise 1 ve 2'nin doğusundaki nekropolis alanında M 11 nolu khamosorion mezar teknesi köşe akroterlerine sahiptir ve tek uzun yüzünde daire içine alınmış bir haç bulunur. Lahit teknesi yukarıya doğru daralan geç dönem özelliklerine uygun, konik bir yapısı vardır⁴⁶⁶. Dağlık Kilikya Bölgesi'nde bulunan Kanytellis'te khamosorion mezarlar çok az sayıda bulunmuştur. Var olan örnekler ise ana kayaya oyulmuş bir sandık ile üçgen kapaktan oluşmaktadırlar. Bazı örneklerde kapağın oturduğu ağız kısmında, yağmur suyunun mezara girmesini önlemek amacıyla yapılmış oluklar bulunmaktadır⁴⁶⁷. Kanytellis'teki bu tip mezarların sandıkları, aşağıya doğru genişleyen konik bir forma sahiptir⁴⁶⁸. Bazı örneklerde haç bezemesi bulunmaktadır⁴⁶⁹. Dağlık Kilikya Bölgesi'nde Geç Antik Çağ yerleşimi olan Öküzlü'de bulunan khamosorion mezarlarda yine üçgen kapaklı, konik formludur⁴⁷⁰.

---

⁴⁶² Kurt 2011: 129.

⁴⁶³ Pamir 2014a: 309.

⁴⁶⁴ Keser-Erdoğan 2017: 168, res.: 18.

⁴⁶⁵ Machatscek 1967: res.: 12.

⁴⁶⁶ Çakmak 2010: kat. No. 11.

⁴⁶⁷ Machatscek 1967: 35.

⁴⁶⁸ Aydınöglü 2015: 37, res.: 33a-b, res.:42a-b, res.: 33b.

⁴⁶⁹ Aydınöglü 2015: res.: 33a.

⁴⁷⁰ Bu mezarlar aşağıya doğru genişler ve ölünün başını koyacağı yastık kısmı tabandan hafif yüksektir Aydınöglü 2017: 125 res.: 8a-b.

Khamosorion mezarlara Kilistra antik kentindeki mezarlar örnek verilebilir(Lev.41.3). Ana kayaya insan biçiminde oyulan bu mezarların ölçüleri gömüt yapılacak kişinin fiziksel ölçülerine göre değişmektedir⁴⁷¹.

2.4. Yapı İçi Mezar

Mekan içi mezar anlayışının retrospektif açıdan incelendiğimizde Epi-Paleolitik Dönem'e kadar uzandığını görmekteyiz. İnsan ölüsünü gömmeye başladığı dönemden beri ölüsünü yaşadığı yerde alıkoymuş, sanki kendisiyle beraber yaşıyormuşçasına ona gereken özeni göstermiştir⁴⁷². Epi-Paleolitik Dönem'e tarihlenen Kahramanmaraş Döngel Köyü'ndeki, içinde yapısal düzenlemelerinin olduğu Direkli Mağarası'nda 7. arkeolojik seviyedeki oturma tabanının altında bulunan mezar⁴⁷³, yapı içi mezar grubumuzun en erken örneğidir. Epi-Paleolitik Dönem'le başlayan yapı içi gömme uygulaması muhtemelen "Ata Kültü" ile bağlantılı bir uygulamadır. Paleolitik Dönem halkından herkesin gömülmediğini, daha seçilmiş kişilerin gömüldüğü bilinmektedir⁴⁷⁴.

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen Körtiktepe yerleşiminde de mekan içi gömütler bulunmaktadır⁴⁷⁵. Konutların sıkıştırılmış topraktan oluşan zemininin altına gömülen iskeletler, yapı içine gömüt uygulamasının Akeramik Neolitik Dönem örnekleridir⁴⁷⁶. Denizli Beycesultan kazılarıyla Neolitik Dönem yapı içi ölü gömme uygulamalarıyla önemli sonuçlara ulaşılmıştır⁴⁷⁷.

---

⁴⁷¹ "Kent'in bir çok noktasında görülen bu mezarlar bazen bir yapının içindeki mezar odasına bazen de narteks veya naos içinde görülebilmektedir. Kent'in doğu girişinde ve kuzeyinde yer alan bu tarz mezarlar birkaç büyük ana kayanın düzleştirilmesiyle çoğunlukla uygun boş yerlere yapılmıştır. Kent'in kuzeyinde bulunan bazı mezarların etrafında duvar izlerinin görülmesi bazı mezarların mekan içinde olduklarını akla getirmektedir. Bu mezar tipine özellikle çocuk bebeklerin gömülmüştür. Kent'in kuzeydoğusundaki mezarlık alanında yan yana dört tane mezarın olması bir aileye ait olabileceğini düşündürmektedir." Mimirolu 2014: 86,87.

⁴⁷² Uhri 2014: 61.

⁴⁷³ Erek 2014: 74.

⁴⁷⁴ Uhri 2014: 63.

⁴⁷⁵ Özkaya-Coşkun 2009: res.:4.

⁴⁷⁶ Özkaya-Coşkun 2008: 88.

⁴⁷⁷ "Beycesultan kazılarında 480 adet iskelet bulunmuş ve bu iskeletlerin tümü ev tabanlarının altından, duvarlar boyunca uzanan platformların altından çıkartılmıştır" Akçay 2017: 14.

Neolitik Dönem yerleşimlerinden olan Çatalhöyük'teki bazı yapıların zemininde de gömütler bulunmuştur⁴⁷⁸. Yapıların içinde bulunan ve yetişkinlere ait mezar sayısının (erişkin olarak kabul edilmeyen çocuklara ait mezarlar hariç) yerleşimin nüfusuna oranla sayıca az olması, acaba yapı içine gömütleri yapılan bu kişilerin özel, ayrıcalıklı olduğu için mi? sorusunu akla getirmektedir. Yazısız bir dönem olduğu için bazı soruları yanıtlamak çokta kolay değildir. Sadece bazı soruları daha kolay cevaplandırabildiğimiz dönemlerle karşılaştırma yaparak anlamlandırmaya çalışılabiliriz. Yerleşimdeki yaşayan az sayıda seçilmiş insanların, dini yapı içerisindeki mezarlara gömülmesi muhtemelen o kişilere verilen “dini” atıfla açıklanabilir.

Çatalhöyük örnekleri incelendiğinde Hodder ve ekibinin kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkan mimariyi temel alarak yaptıkları yoruma göre; “*evlerin kuzey kısımlarındaki zemin altı, yetişkin bireyler için gömü alanı olarak kullanılmakta, “temiz alanlar” olarak tanımlanmaktadır*⁴⁷⁹. Bir başka ifadeyle ev planlarında çoğu zaman gömütlere ayrılan yer daha yüksek, temiz ve beyaz zeminlidir⁴⁸⁰. Kirli zeminden kasıt evlerin güney tarafında ocaklarının bulunduğu, evin günlük işlerinin yapıldığı yaşam alanlarıdır⁴⁸¹. Özetleyecek olursak ölülerin, yapının yaşam aktivitelerinin geçtiği güney kısmına değilde daha sessiz daha özel olan kuzeyine, temiz zeminin altına gömülmüş olmasının nedeni, bu gömütlerin çocuk veya bebek olamayıp yetişkin olması gömütü yapılan kişilerin özel ve mistik anlamda ayrıcalıklı kişiler olmasıyla alakalı olabilir.

Yapı içine yapılan mezar, intramural ölü gömme geleneğidir. Bu başlık altında incelediğimiz erken dönem mezarlar sadece sur içinde kalmamakla beraber yapının/mekanın içine yapılmışlardır. Oysaki insanın ilk gömütünü yaptığı Paleolitik Dönem’de kentleşmeye bağlı olarak gelişen herhangi bir savunma duvarı yoktur. Onun içindir ki insanoğlu, saklama, koruma arzusuna bağlı olarak ya da ata kültürü ile bağlantılı, yaşadığı yapının içine gömüt yapmıştır. Anadolu için kentleşme faaliyetleri Erken Tunç Dönemi III’den (MÖ 2200-1700) itibaren başlamıştır. İnsanoğlu yerleşimin içine gömütler yaparken aynı zamanda yerleşim dışına da gömütler yapmaya başlamıştır. Bazı

---

⁴⁷⁸ Mellart 2003: 53.

⁴⁷⁹ Hodder 2006: 123.

⁴⁸⁰ Hodder 2006: 144.

⁴⁸¹ Uhri 2014: 67.

yerleşimlerde olduğu gibi, yaptığı ektramural gömüt zamanla, kentin büyümesine bağlı olarak yerleşimle içiçe kalmıştır.

Ata kültü inancıyla birlikte öteki dünya, ruh, tanrı ve din gibi kavramlara ulaşan insanoğlunun, ölüsüyle kurduğu bu ilişkinin sonucunda ölüsünü gömmeye başlamıştır. İlk aşama kutsal saydığı kişileri yapısının, yaşadığı konuttun içine ya da Çatalhöyük'teki gibi özel mekanlara (tapınım yaptığı?) gömmüştür. Akeramik Neolitik Dönem'in sonlarından itibaren başladığı bilinen yerleşim dışı (ektramural) gömüt uygulaması yavaş yavaş en geçerli uygulama olarak yerini almaya başlamıştır. Toprağa ekilen tohumun canlanıp ürün haline gelmesiyle, ölülerin tekrar öteki dünyada tekrar doğabilmeleri, arasında bir ilişki kurulması gibi bir inanış, dönemin insanının soyut düşüncesi olabilir ve böylelikle tarım faaliyetlerini yaptığı açık alana gömütlerini yapmaya başlamış olabilirler. Böylelikle "Ata Kült" ünden "Ana Tanrıça" kültüne doğru bir evrilme olduğunu söylenebilir⁴⁸². İlk tarımsal köy topluluklarının ortaya çıktığı zamanla, yapı dışı gömünün çıktığı zamanın paralel olması bu kanıyı destekler düzeydedir.

Baudrillard'ın modern toplumları incelerken önerdiği gibi "*Ölüler kendileriyle değiş tokuşta bulunmaya değmeyecek varlıklar olarak gördüklerinden yaşayanlardan oldukça uzak mekanlara götürülmektedirler. Köy ya da kentte evin sıcak ortamından alınarak merkezde yer alan ve insanların bir araya geldikleri ilk mekan olan mezarlığa götürülen ölüler zaman içinde, gelecekte oluşacak tüm gettolara örnek olacak ilk gettoyu oluşturmuş ve merkezden çepere doğru giderek uzaklaştırılmışlardır*"⁴⁸³. Merkezleşmenin başlaması, metal kullanımı, uzmanlaşma, mimaride görülen gelişmelerle birlikte kenti çevreleyen surlar ve benzeri yapılar ve tüm bu işlerin organizasyonu yapan yönetici oteritenin gittikçe varlığının kuvvetlendiğini göstermektedir⁴⁸⁴. Bundan sonra toprağın sahibi olan ata kültürünün bu işlevi artık yavaş yavaş sona erer ve yerine Girit'in Erken ve Orta Minos Dönem'lerinde olduğu gibi yerel seçkinler topluluğun atalara erişimini kontrol etmeye başlamıştır⁴⁸⁵. Yapı içi gömüt hatta sur içi gömüt uygulamaları Ata kültü ile bağdaştırıldığı zaman, Ata kültürünün sağladığı,

---

⁴⁸² Uhri 2014: 77.

⁴⁸³ Baudrillard 2002: 197.

⁴⁸⁴ Uhri 2014: 80.

⁴⁸⁵ Murphy 1998: 36.

ilk önceler bulunduğu konutun, sonraları toprağı meşrulaştırma anlamı artık rahipkrallara geçmesiyle, ölü gömme uygulamaları ile ataya ulaşma anlamını kaybetmiştir ve yapı dışı, sur dışı gömüt uygulamaları başlamıştır. Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem'e gelindiğinde sur dışı gömütler yapılmaya başlanmıştır⁴⁸⁶. Hacılar'da Kalkolitik Dönem tabakalarında sadece altı tane yerleşim içi mezar bulunmuştur. Hacılar yoğun bir yerleşim modeli çizmesine rağmen yapı içine bu kadar az gömü yapılması yapılan gömütlerin özel insanlar mı? sorusunu akla getirmekteydi. Ölünün gömütü, artık yaşadığı yerden çıkmış, sur dışına oluşturulan nekropol alanlarına, öbür dünyada ikamet edebileceği mekanına yapılmıştır.

Yunan ve Roma dünyasında ölüm, insanların sevdiklerinden ayrılması olarak görülmüştür. Hades ülkesi Yunanca "Hadou domos"tan gelir. Hades'in evi demektir⁴⁸⁷. Pagan dünyada, ölüm ile sevdiklerinden ayrılan insan bir başka mekana Hades'in evine gidiyordu inancı hakimdi. Ölüden ve ölümden korkma pek çok toplumda mevcut olan ve önlemler alınan bir konudur. Özellikle ölünün bedeni ve zaman içinde çürümesinin de yarattığı durum bu korkunun merkezinde yer almaktadır. Ölü ve ölüme karşı duyulan korkunun kontrol altına alınmasına dair önlemler arasında nekropollerin şehir merkezlerinden uzak alanlara konması ve mezar anıtlarının çıkış yönlerinin evlerin olduğu tarafa bakmaması sayılabilir⁴⁸⁸. Yunan ve Roma dünyasında genel olarak gözlenen sur dışına gömme geleneği bu ve benzeri sebeplerin bir sonucudur. Romalılar ölümden sonra, asla geri dönemeyecekleri, sonsuza kadar orada kalacakları, hiçlik kavramında, silüet, ruhani bir ikinci bir hayatın varlığına inanmışlardır. Ölen kişiler bu hayattan daha soluk bir benzeri olan hayatta gölgeler halinde yaşamaya devam etmişlerdir. Onun içindir mezarlarını yaşadıkları evlere benzetmişlerdir. Artık ölünün ikinci hayatındaki evi, mezarı olmuştur.

Klasik dünya insanı, ölülerini ikamet ettikleri evlerin içlerine değil de öldükten sonraki hayatlarında ikamet etmek için inşaa ettikleri evlerine koymuşlardır. Bu evler bazen, direk hayattayken yaşadığı mekana benzer bir o da mezar ya da tapınımını yaptığı tapınağa benzer bir mekan veya monolit bir mermerin sandık formatına dönüştürülerek

---

⁴⁸⁶ Sadece çocukların ev içlerine gömülerinin yapılması söz konusudur Akçay 2017: 17.

⁴⁸⁷ Erhat 2010: 120.

⁴⁸⁸ Arihan 2007: 16.

oluşturulmuş bir lahit veya bulunduğu bölgeye özgü yerel taşlardan örülerek oluşturdukları sandık ya da maliyeti biraz düşürüp, hayattayken yaşadığı evinin çatısına benzer şekilde tasarladıkları iki veya daha fazla pişmiş toprak levhaların birbiriyle çatılarak oluşturulmuş kiremit çatki formda karşımıza çıkmıştır. Fakat hiçbiri Epi-Paleolitik’le başlayan ve tarih öncesi dönemlerle devam eden; yaşanılan, günlük hayatını sürdürdüğü yapıya veya içerisinde dini tapınımını yaptığı bir mekanda bulunmamış; aksine sur dışına extramural olarak nekropol alanlarında yapılmıştır. Ve böylece nekropol alanlarına, ölüler şehrini kurmuşlardır.

Politeizmden monoteizme geçilen Geç Antik Çağ’da yaşayan insanlar, insanoğlunun erken dönemde bıraktığı “yaşadığı yapının/mekanın içine gömüt yapma” alışkalığına tekrar dönmüştür. Fakat bu sefer yaşadığı mekana değil de, “tanrının evi” olarak gördüğü kutsal mekanlarına mezarlar yapmaya başlamıştır.

Geç Antik Çağ mezar tiplerinden yapı içi gömüt başlığı altında incelediğimiz mezar grubu arcosolium mezar düzenlemeleri ve columbariumlar/katakompalar olarak iki alt başlık olarak incelenmiştir.

2.4.1. Arcosolium

Latince “arcus” (-i, (m): ark, kemer, yay, solium (ii(n): yer eşik anlamlarını taşır. Solium bazı yerlerde sarkophagusun yatırıldığı yer olarak kullanılmıştır. Bu iki kelimenin birleşmesinden oluşan arcosolium kelimesi niş içine yatırılan mezar tipinin ismi ile literatürde yerini almıştır.

Bu mezar tipi, mezar oluşturulmadan önce ilk önce kaya yüzeyi ya da duvar düzleştirilir, düzleştirilen alanda üst kısmı kemer olacak biçimde oyularak genişçe bir niş oluşturularak yapılmaktadır. En erken örneklerinden Dhenia’daki oda mezarlarında ölüyü yatırmak için özel olarak duvar içine nişlerin açıldığı bilinmektedir⁴⁸⁹. Kuzey Suriye’de Tell Halawa höyüğündeki kuyu mezar odaları içinde klinelerin üzerinde

---

⁴⁸⁹ Aström 1962: 225.

duvarların içine oyulmuş nişler bulunur. Orthman'a göre bu nişli klinelerin Roma Dönemi'nde popüler olan arcosoliumların erken oluşumlarıdır⁴⁹⁰. Gerçi Roma'dakilerden sembolik anlamda biçimsel ve inanç yönünden farklı olsada mimari açıdan benzer olması arcosoliumların ilk örnekleri olarak kabul edilebilir bir sebeptir.

Ancak bunların kökeni ve tarihlendirilmeleri ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmektedir⁴⁹¹. Üzeri kemerle örtülmüş bir nişin tabanının derinleştirilerek mezar sandığı veya lahit haline getirilmesiyle oluşturulan gömüt, mezar terminolojisinde arcosolium olarak yerini almıştır.

Bu tip mezarlar Anadolu'nun dağlık ve kayalık araziye sahip farklı bölgelerinde Helenistik Dönem'le birlikte kayaya oygu oda mezarlarda karşımıza çıkmaktadır⁴⁹². Yukarı Söğütlü Güneydoğu ve Kuzeybatı Nekropollerindeki kayaya oygu mezar odalarında bulunan arcosoliumlar⁴⁹³, Perre (Pirin – Adıyaman), Doliche'de (Dülük – Gaziantep) ve Seleukeia ad Euphrat (Zeugma/Belkıs – Gaziantep) ayrıntılı biçimde tanımlanan ve değerlendirilen mezarları⁴⁹⁴, Dağlık Kilikia Bölgesi'nde yer alan Adrassos (Balabolu) antik kentinde bulunan arcosolium tipi mezarların Geç Hellenistik – Erken Bizans dönemleri arasında kullanıldığından söz edilmektedir⁴⁹⁵. Karia bölgesinde de arcosoliumlu mezar odalarında aynı yüzyıllara tarihlenmektedir⁴⁹⁶. Arcosolium mezar kullanımı, Anadolu'nun pek çok bölgesinde Klasik Çağlar ve Roma İmparatorluk Dönemi boyunca yoğun bir şekilde kullanımı devam eder⁴⁹⁷.

Dağlık Kilikya Bölgesi'nde Elaiussa Sebaste ve Korykos'ta açığa çıkarılan mezarların MÖ 1. – M.S. 1. yüzyıl ilk yarısına ait oldukları belirlenmiştir⁴⁹⁸. Anamur nekropolündeki arcosoliumlu mezarlar 1. yüzyıldan 3. yüzyıla kadar tarihlenip 3 tip

---

⁴⁹⁰ Orthmann 1979: 103.

⁴⁹¹ Dörner and Naumann 1939; Machatschek 1967: 57–58, Mouterde 1949/50; Pagenstecher 1919: 122.

⁴⁹² Alföldi-Rosenbaum 1971: 10; Ergeç 2003; Çelgin 1990: 150; Machatschek 1967.

⁴⁹³ Zeyrek 2007.

⁴⁹⁴ Ergeç 2003.

⁴⁹⁵ Alföldi-Rosenbaum 1971: 10; 1980, 27

⁴⁹⁶ Baran -Gümüş 2013: 283-286 Res. 8, 9, 11

⁴⁹⁷ Kilikya kaya mezarları için bkz. Rosebaum 1971: 10.; Pisidia Termesos'taki örnekler için bkz. Çelgin 1990: 150.; Phygia'daki anıtsal kaya mezarlarındaki örnekler için bkz. Türktüzün 1992: 81-94, Özçatal 1993: 419-439; Zeugma mezarlarındaki örnekler için bkz. Wagner 1976: 147-156.; Perge'deki mezar yapısı içindeki arcosolium örnekleri için bkz. Özdzibay 2002: 485-486 res: 4-5-6-7; Paphlagonia örnekleri için bkz. Çevik –Ritter 2013: 170-174, Pontus örnekleri için bkz. Özsait 2008: 296, res. 5; Psidia örnekleri için bkz. Çelgin 1990: 150 vd.

⁴⁹⁸ Machatschek 1967: 49–61

altında incelenmiştir⁴⁹⁹. Kanytelleis kaya mezarlarından bazıları buluntularla birlikte M.S. 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir⁵⁰⁰. Kanytellis nekropolündeki kayaya oyu mezar odalarındaki arcosoliumlar 1-2. yüzyıla tarihlenmektedir⁵⁰¹. Termessos'ta açığa çıkarılan benzer mezarlar ise M.S. 30 – 70'e ve M.S. 2. – 3. yüzyıllara somut biçimde yerleştirilmiştir⁵⁰². Antiocheia ad Cragum kentinde⁵⁰³, Selinus⁵⁰⁴, Iotape ve Syedra⁵⁰⁵ kentlerindeki 3. yüzyıla tarihlenen kayaya oyu mezar odalarının üç ila iki duvarında arcosoliumlu gömüt yerleri bulunur. Perge nekropolisinden M2 mezar odasının güney, doğu ve kuzey duvarlarında lahitli arcosoliumlar bulunur⁵⁰⁶. Kökenini Kuzey Suriye'deki Palmyria etkisinde, olan arcosolium mezarlar Roma üslubunda biçimlenmiştir⁵⁰⁷.

3. yüzyılda imparatorlukta inhimasyonun yaygınlaşmasıyla artık kremasyon gömü için tasarlanan duvar içine niş geleneği kaybolmuş, inhimasyon gömüye yönelik lahitli, mezar tekneli arcosoliumlar yaygınlaşmıştır⁵⁰⁸.

Genel olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'da ve Doğu Akdeniz'de inhimasyon yaygın iken batıda kremasyon daha çok tercih edilmiştir⁵⁰⁹. Bunun bir sonucu olarak Anadolu'da da gösterişli bir inhimasyon gömüt için en uygun mezar tipi olan arcosoliumlar tercih edilmiştir. Arcosoliumlar Geç Antik Çağ'da gerek kayaya oyu mezar odalarının içinde gerekse yeraltı mezar odalarının duvarlarında çok kullanılan mezar düzenlemelerinden olmuştur. Bu tip mezarların içleri düz, sıvalı yada fresklidir. Genellikle arcosolium nişinin içinde ve arcosolium mezar teknesinin dış yüzeyinde Hristiyanlıkla ilgili betimler yer alır (Çiz. 22). Hristiyanlığın kabul gördüğü dönemle birlikte kemerin iç kısmına ve altındaki duvarda ölen kişinin betimleri ya da ölüm kültü

---

⁴⁹⁹ Rosenbaum 1971: 8.

⁵⁰⁰ Heberdey and Wilhelm 1896: 1–168.

⁵⁰¹ Aydınoglu 2015: 47.

⁵⁰² Çelgin 1990: 151

⁵⁰³ Rosenbaum 1967: 49-50.

⁵⁰⁴ Rosenbaum 1967: 53-58.

⁵⁰⁵ Rosenbaum 1967: 59.

⁵⁰⁶ Özdizbay 2002: 486.

⁵⁰⁷ Wagner 1975: 80.

⁵⁰⁸ Calza 1940: 67, Roma'da bulunan ve 4. yüzyıla tarihlenen Via Dino Compagni hipojesindeki arcosolium örneği için bkz. Laflı 2016, res.:1.

⁵⁰⁹ Cormack 1997: 146.

ile ilgili olarak “Deesis”⁵¹⁰ sahnesi, Meryem, İsa, haç ve melek tasvirleri yer almaya başlamıştır. Örneğin Aziz Nikoloas Kilisesi güney mezar odasında bulunan arcosoliumdaki freskte “koimesis”⁵¹¹ sahnesi betimlenmiştir⁵¹².

Edessa nekropolünde bulunan mezar odasındaki arcosolium mezar düzenlemeleri, Geç Antik Çağ’ın erken örneklerindedir. Kayaya oygu mezar odalarından “cepheden girişli tek odalı mezarlar” başlığı altında değerlendirdiğimiz Edessa nekropolünde bulunan M 65-67-69 numaralı mezar odalarındaki arcosoliumlarda herhangi bir bezeme bulunmaz. Odanın üç veya iki duvarına düzenlenmiş, bezemesiz sade bırakılmışlardır. M 30’da ise mezar odasının iki duvarına arcosoliumlu mezar düzenlemesi yapılmıştır. Nekropoldeki Geç Antik Çağ’a tarihlenen diğer örneklerden farklı olarak arcosoliumların dış konturları ve mezar teknesinin dış yüzeyi bezemelidir. Geç Antik Çağ’a tarihlendirilen Laodikeia güney nekropolündeki oda mezarın içinde bulunan arcosoliumların içinde güller, gül dalında kuşlar, girlandlar betimlenmiştir⁵¹³.

Mezar oyuğunun taban kısmı dikdörtgen bir biçimde açılarak mezar yeri haline getirilen arcosoliumlar Geç Antik Çağ’da tercih edilen mezar mimari tipidir. Üst kısmı kemer biçimde duvara oyulmuş genişçe bir niş, oyuğun taban kısmı ise bazen mezar sandıklı yada lahitli bazende teknesiz olarak taban kısmının düzlenmesiyle yatak formu oluşturulmuş örnekleri bulunmaktadır⁵¹⁴. Mezar sandıklı olanlara Laodikeia nekropolünden L.98.GN.M 1-4-6 numaralı mezarlar örnek verilebilir⁵¹⁵. İstanbul

⁵¹⁰ “İsa, sağında Meryem, solunda vaftizci Yahya ile beraber, kimi zaman meleklerin veya havari,lerin eşlik ettiği bu sahneye Deesis adı verilir. Deesis eski bir dua biçimidir; nitekim bu sahnelerde Meryem ve Vaftizci Yahya, günahkarlar için Tanrı’dan bağışlama dilerler” Cömert 2006: 224.

⁵¹¹ “Koimesis (κοίμησις), Meryem’in ruhunu teslim ederek bu dünyadan göçmesi ve Cennetin Krallığı’na alınması anısına 15 Ağustos’ta kutlanan önemli bir Ortodoks Hristiyan bayramıdırSahnenin ikonografik öğeleri; döşekte yatan Meryem, Meryem’in ruhunu teslim almak üzere göklerden gelmiş olan İsa, İsa’nın ellerinde tuttuğu ve Meryem’in ruhunu simgeleyen bebek (eidolon); Meryem’in ruhunu cennete götürmek üzere gelen melek(ler); Meryem’in döşeginin etrafını sarmış olan havariler, kilise babaları ve teologlar; evler, yas tutan kadınlar, Meryem’in bedenine zarar vermek üzere döşegün yanına gelmiş olan Yahudi ve onu engellemek için ellerini kesen melekten oluşur” Barut 2012: 68.

⁵¹² Doğan 2016: res.:11.

⁵¹³ Şimşek 2013: 417-418, res.: 557.

⁵¹⁴ Teknesiz arcasolium mezarlar için bkz. Ankara Devlet Demri Yolları binasının yapımı sırasında bulunan mezar odasındaki arcasolium mezarlarda defin için mezar teknesi bulunmaz Kadioğlu-Görkay vd. 2011: 240-241.

⁵¹⁵ Şimşek-Okunak-Bilgin 2015: 121, res.: 23,54.

Region'da⁵¹⁶ ve Hebdomon Hipojesi'ndeki⁵¹⁷ (Küçükçekmece) bulunan mezar odasında da mezar sandıklı arcosoliumlar bulunur.

Kayaya oygu mezar odalarında arcosoliumlu mezar düzenlemelerinde arcosoliumdaki mezar yatağı kayanın oyulmasıyla oluşturulan örneklerde mevcuttur. Yazılıkaya/Midas Akpara Kale'deki mezar odalarında bulunan arcosolium mezar düzenlenmelerinin, mezar sandıkları khamosorion tipindedir.

Arcosoliumlu mezar düzenlemelerinde mezar sandığı, lahiti veya khamosorion tarzında yapılmış mezar sandığı olduğu gibi arcosolium nişinin hemen altındaki kayayı oymadan bırakılıp, düzleştirilip direk yatak olarak şekillendirilerek yapılmış mezar yataklı örnekleride vardır. İstanbul Vezirbahçesi'ndeki mezar odasındaki arcosoliumlarda ölü işte direk bu yataklara yatırılmıştır⁵¹⁸. Tokat Niksar'da bulunan mezar odasındaki arcosolium mezar düzenlenmesindeki ölünün yatırıldığı kısım bu şekildedir⁵¹⁹. Eskişehir Şükranlı Nekropolü Mezar 9,10,12 numaralı mezar odalarında üç duvarında da, mezar yataklı arcosoliumlar bulunur⁵²⁰. Yukarıda bahsettiğimiz Edessa nekropolünden Mezar 65-67-69 ve 30 numaralı mezar odalarındaki arcosoliumlarda mezar yataklıdır (Lev.42). Perinthos nekropolü 1 numaralı mezar odasının üç duvarında mezar yataklı arcosoliumlar bulunur⁵²¹. Juliopolis nekropolündeki⁵²². mezar odasındaki arcosoliumlar ve Antakya-Altınözü kuzey nekropolündeki⁵²³ kayaya oygu mezar odalarında bulunan arcosoliumlarda yine mezar yatakları bulunur.

Arcosoliumlar, yeraltı oda mezarlarda ve kayaya oygu oda mezarlarda olduğu gibi gibi mezar için düzenlenmiş bir yapı içerisine ya da kiliseler, şapeller ve manastırlar gibi dini yapı içerisine bir mezar ögesi olarak yapılmışlardır.

Bir yapı içerisinde olmayıp, kaya cephesinde yapılmış örnekleride vardır(Çiz. 23). Bu tür mezarlar kemerli bir girişe sahip, doğrudan kaya cephesine oyulan açıkbaşlı

---

⁵¹⁶Organ 1941: 164.

⁵¹⁷Makridi 1938: 64

⁵¹⁸Dirimtekin 1962: 35.

⁵¹⁹ Özcan 1991: 40-41, plan: 2.

⁵²⁰ Dündar 1975: res.:2,3,23,26

⁵²¹ Öztürk 1998: 239, çiz.:2.

⁵²² Sağır vd. 2017: res.: 10

⁵²³ Pamir 2014: 306, res.:8

mezarlardır (Çizim 24). Arcosolium mezarının yapımında ilk öce mezarın işleneceği kaya düzleştirilir. Kayayı düzleştirmenin ardından arcosolium nişini oluşturacak kemer kavisinin konturları yapılır. Doğrudan girişlerin yapıldığı tonoz üst örtülü mezarlarda gömütler, lahit, ölü yatağı/kline, mezar sandığı veya khamosorionlara, oygular içine ya da doğrudan mezar tabanına gömülmektedir. Klasik ve Helenistik dönem görülmekle beraber, Roma döneminde ağırlıklı olarak II ve III. yüzyıllar arasında yaygın olarak rastlanılmaktadır⁵²⁴. Arcosolium nişinin içine yerleştirilen monolit lahitler olduğu gibi özellikle daha geç dönemlerde, sadece kemerin alt kısmının ön tarafının, bir sandık formu oluşturacak şekilde bir ön panelle kapatılması ve bu mezar sandığının bir üst kapak ile örtülmesi şeklindeki bazen literatürde “yalancı lahit” diye karşılaştığımız arcosolium mezar sandıklarında bulunur⁵²⁵.

Mollakent nekropol alanında görülen kaya cephesi üzerine yapılmış arcosoliumlu mezarlar kemerli bir girişe sahip doğrudan kaya cephesine oyulan açıkagızlı mezarlardır⁵²⁶. Açık ağızlı olan mezarlar dikdörtgen bir plana sahiptirler ve tonoz üst örtülüdürler. Likya bölgesinden Tlos akropolündeki en yaygın tiplerden biri de arcosolium mezarlardır. Mezar odalarındaki ölü yataklarının kaya yüzüne tek başına uygulanmış modelleri olan bu tip, akropol kayalığındaki erken mezarlar arasına dağılmıştır ve Tlos akropolündeki kayalığın her kesiminde karşılaşırlar⁵²⁷. Klasik dönemle birlikte görülmeye başlayan kaya yüzeyinin yarım daire şeklinde oyularak oluşturulan mezar cephesine sahip, kaya cephesine yapılmış arcosolium mezar örneklerinin Geç Antik Çağ’daki örneklerine Olba antik kentinde rastlanmaktadır. Alahan manastırı çevresindeki örneklerde ise arcosolium mezarlarda haç betimli lahitler bulunmaktadır⁵²⁸. Dört adet yanyana sıralanmış, üzerinde haç betimi bulunan lahitli arcosolium mezarlar grup halindedirler⁵²⁹.

---

⁵²⁴ Çelgin 1990: 150; Kortanoğlu 2008: 52.

⁵²⁵ Kariye parekklesionundaki arcosolium örnekleri için bkz.: Akyürek 1995: 48.

⁵²⁶ Mollakent Nekropol alanında görülen, oda mezar dışındaki bir diğer mezar tipi de arcosolium mezardır. Nekropolde iki adet arcosolium mezar bulunmaktadır. Bu mezarlardan biri 2 numaralı kaya koridorunun hemen kuzeyinde, diğeri ise 3 numaralı kaya koridorunun hemen güneyinde yer almaktadır Biber-Erdoğan 2018: 1036.

⁵²⁷ 23 numarayla kodlanan arcosolium mezardır. Sonradan kaya mezarları arasına bu denli sıkıştırılmış olması zor görünmektedir Işık ve Çevik 2001: 171, res.:10.

⁵²⁸ Akçay 2018: 19, res.:15b-c.

⁵²⁹ “Ortadaki mezarın arcosoliumun dip duvarında boya ile yazılmış yazıtta, mezarın 462 yılında Tarasis adlı birinin ölümü kayde geçilmiştir.” Elton vd. 2007: 51, res.:11.; bir diğer arcosoliumlu mezar düzenlemesinin lahittinin üzerindeki tabula ansata da “Burada çok önemli Flavius Sev(erinus) ve Flavius

Yine aynı dönemde kullanılmış olan Yazılıkaya/Midas Vadisi Akpara Kale'nin kuzeydoğusunda bulunan M1, M3, M5, M9, M11, M12 numaralı mezarlarda kaya cephesine işlenmiş arcosoliumlu sandık mezarlardır⁵³⁰. Genellikle sade bırakılmış Akpara Kalesi mezarlarından sadece M1 ve M5 numaralı mezarlarda arcosolium kemerinin yapıldığı bölüm profillendirilmesiyle birlikte M2 ve yine M5 numaralı mezarlarda arcosolium nişinin ortasında kabartma olarak yapılıp, kırmızı boya ile detaylandırılmış 3-4 yüzyılla tarihlenen malta haçı betimleri bulunur⁵³¹.

Doğu Anadolu bölgesinden Geç Antik Çağ'a tarihlenen Aliçeyrek KM2 ve KM3 mezarları, Elazığ Harput KM1, KM3 ve Şüşnaz kaya mezarı, Malatya Bostanpınarı KM3 ve Mağaraköy kaya mezarı ile Tunceli Kale kaya mezarları arcosoliumlu mezarlardandır ve ölü yatağı düzlenmisi vardır⁵³².

Arcosolium mezar düzenlemesine bir örnekte Kilistra nekropol alanından verilebilir. Mimirolu'nun yaptığı çalışmada Kilistra ile ilgili çalışmalarında "Tip A" adı altında incelediği mezarlar yuvarlak kemerli niş içerisine yerleştirilmiş mezarlardır⁵³³. Geç Antik Çağ'a tarihlenen mezar arcosolium mezarların yapımının 4.-7. yüzyıl arasında da devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Arcosolium mezar düzenlemelerine genel olarak bir değerlendirme yapacak olursak mezar düzenlemelerindeki lahit veya mezar teknesi olanlar inşaa tekniği ile yapılmış mezar odalarında veya yapılarda görülür. Ana kaya şekillendirilerek oluşturulan mezar odalarında ya da mekanlarda yapılan arcosolium mezar düzenlemelerindeki ölüyü yatırılacak yer için kaya şekillendirilerek mezar yatağı formuna getirilmiştir.

Galgaiplus'un consüllüğünden sonra, indiktion 15. Yılının 13. Şubatında, kutsal oruçların ilk haftasının salı günü ölmüş olan hatırası mukaddes kurucuT... yatıyor" yazmaktadır. Manastırın kurucusu olarak yorumlanan ismi T harfiyle başlayan kimsenin ölüm yılını 13 Şubat 462 olduğu anlaşılıyor" Eyice 1971: 92, res.: 237-238.

⁵³⁰ Polat 2018: 265, res.:3-6.

⁵³¹ Polat 2018: 266, res.: 3-5.

⁵³² Biber ve Erdoğan, 2018: 1036.

⁵³³ Mimirolu 2014: 88.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi arcosolium mezar düzenlemeleri, sadece kaya cephesine tek bir şekilde düzenlenmiş olanlar az sayıdaki görülmüştür. Bu tarz mezar düzenlemeleri, genellikle bir yapı içerisinde yer almışlardır. Yeraltı mezar odaları ve kayaya oygu mezar odaları gibi mezar yapıları içerisinde ve özellikle Geç Antik Çağ'da kilise, şapel veya manastır gibi dini bir yapı içerisine yapılmışlardır.

2.4.2. Colimbarium-Catakomp

Latincede yakmak anlamına gelen “cremare” kökünden türetilmiş, yakarak gömme anlamına gelen kremasyon uygulamasının en erken örneği, Akeramik Neolitik Çağ'a tarihlenen Orta Anadolu'da Aksaray İli sınırları içinde kalan Aşıklıhöyük'te bulunmuştur. Ölü gömme uygulamaları bir çeşit geçiş ritüelleridir. Ve bu geçiş ritüellerinin hatasız yapılması gerekmektedir. Çünkü ruh ve beden ayrılırken, öbür dünyaya göç eden ruh sorunsuz bir şekilde geçmesi gerekmektedir. İnsanoğlunda hem yaşayanlar için hem de ölü için bu geçişin çok önemli olduğu inancı hakimdir. İnhumasyon gömütte mezara, ruhun bu dünyada kalmaması ve tekrar ölü bedene girmemesi yani geçişin tam olabilmesi için çeşitli armağanlar (kulak tıkacı ve burun tıkacı) konuluyordu. Kremasyon gömü uygulamasında ise tekrar içine girecek bir beden yakılarak yok olduğu için geçişi tam ve sorunsuz oluyordu⁵³⁴. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı tercih edilen gömüt uygulaması kremasyon Yunan ve Roma dünyasında da kullanılan bir uygulamadır (Lev.43.1).

Daha çok “Greco more” yani “Greek Tarzı” olarak görülen kremasyon, Erken Roma'da da uygulanmaya devam edilmiş ve 2. yüzyılda en gözde gömüt tarzı olmuştur⁵³⁵. Yakılan bedenın külleri ya da kemikleri, muhafaza etmek amacıyla urnelere konulmuştur. Ölülerin yakıldıktan sonra, küllerinin konduğu urneleri yerleştirmek için yapılmış sıra halinde nişler bulunan mezar yapısı olan columbariumlar⁵³⁶ yapı içi mezar

---

⁵³⁴ Uhri 2014: 56.

⁵³⁵ Civelek 78.

⁵³⁶ Anadolu'daki columbarium örneklerinden olan Doğu Kilikya'daki Olba ve Elaiussa Sebaste kentlerinde bulunan örnekler için bkz.; Machatschek 1967: 72, Akçay 2018: 16, res.:13.

grubumuzun içine dahil edebileceğimiz gömüt uygulamalarından biridir. Roma İmparatorluğu Dönemi'nde yaygın olan columbarium, orta ve alt sınıflara aittir.

Yeraltına da yapılan columbarium, genellikle yer üstünde, bir açık avlu çevresinde düzenlenmiş, dikdörtgen tuğla yapılarıdır(Lev. 43.2.). Columbarium içinde bulunan yazıtlar, duvar resimleri ve mozaikler, dönemin alt sınıfının yaşamına ilişkin bilgi verici niteliktedir. Hadrianus döneminde inhumasyon gömme uygulamasının, kremasyonun yerini alması, daha sonra Erken Hristiyanlık döneminde katakompların yapılması üzerine columbariumlar terk edilmiştir.

Geç Antik Çağ'da içine kremasyondan sonra geriye kalan kemiklerin ve küllerin konulduğu urneler bulunan columbariumlar yoktur. Kremasyon gömütün gitgide azalmasıyla küllerin konulduğu urneler gitmiş yerine yine bir yapı içerisinde arcosolium mezar düzenlemeleri ya da duvar içine uzunlamasına açılmış lokulus tipi mezar hücrelerinin bulunduğu katakomplar gelmiştir⁵³⁷.

Katakompalar, Erken Hristiyan sanatının mimarlık alanında ilk tasvirlerinin yapıldığı yapılardır. Bu yeni dinin tasvirleri, M.S. ilk üç yüzyıl boyunca gizlenerek yaşayan Hristiyanların, Roma'nın yeraltına yaptıkları mezarlarda yani katakomplarda bulunmuştur⁵³⁸. Katakompalar, Roma yasalarına kentin dışında, yollar boyunca yer almışlardır. Katakomp ismine ilk olarak Appian Yolu'nda ki bir vadinin içinde yapılmış olan yeraltı mezarlarının anlatıldığı, M.S. 9 yüzyılda karşılaşılır. “*Katakymbos*” sözcüğüde Yunancadır ve “*mağaralarda*” anlamına gelir.

Katakompalar ilk olarak, Roma'daki fakir insanlara toplu bir mezar yapma amacı ile yapılmışlardır. İmparatorluk yönetimi, 3. yüzyılda Hristiyanların paganlara ait nekropol alanlarından ayrı tutmak için uzak mezarlık alanları oluşturmak gibi eğilimlerde bulunmuştur⁵³⁹. 200 yılında Piskopos Zephyrinus⁵⁴⁰, Diakon Callixtus'u büyük bir bölümü fakirlere ait Hristiyanlara özel olacak büyük bir mezarlık için görevlendirmiştir.

---

⁵³⁷ Bodel 2008: 181.

⁵³⁸ 370/80 yıllarına tarihlenen Via Latina katakompu kaliteli duvar resimlerine sahip Erken Hristiyanlık resim sanatının bulunduğu örnekler arasındadır Koch 2015: res.: 18.2.

⁵³⁹ Koch 2015: 121.

⁵⁴⁰ “Hristiyan topluluğun gömme işini piskoposlar üstlenmiştir” Koch 2015: 122.

Mezarlık için büyük bir arazi satın alabilecek yeterli bütçe olmadığı için bu büyük mezarlığı yer altına yapmışlardır. Roma ve çevresinin topografik yapısının uygunluğu, yeraltına yapılacak enine ve boyuna koridorlu olan bu koimeterionun yapımını için oldukça kolaylaştırmıştır. “Fazla derin olmayan” anlamına da gelen katakomplarda genellikle iki farklı plan uygulandığı görülür. Birinci plan, ana koridordan çıkan farklı uzunluktaki yan koridorlardan oluşması, ikinci plan ise en az iki birbirine paralel koridor ve bunları eninde kesen koridorlardan oluşan ızgara şeklindedir. Yani ortalama kabaca 140 m uzunluğunda 1m genişliğinde, kayaya oyulmuş bazen tek katlı bazen çok katlı yapılarıdır. Ve bu mezar yapılarının duvarlarına açılmış loculus hücreleri bulunmaktadır(Lev.44.1.).

Katakompalar zamanla ilk Hristiyanların, Roma imparatorluğu içinde bulunan pagan dinlerine bağlı yönetici sınıfın baskı ve zulmünden kaçarak sığındıkları bir mekan olmuştur. Baskı ve korku altında olan bu insanlar dinlerini saklamak ve ibadetleri yapabilmek içinde ölülerinin yanına katakomplarda ibadet etmişlerdir. Roma'nın kuzeyinde bulunan daha önce taş ocağı olan Priscilla kentinde yaklaşık 10 km uzunluğunda bulunan katakomp 3. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir⁵⁴¹. Girişi Benedikt manastırının içinden olan katakompun içinde dar bir koridor ve tuf kaya duvarlar boyunca bir insanın sığabileceği kadar açılmış yatay loculuslar bulunur. Kefene sarılı bir vaziyette olan ceset, loculusun içine yerleştirildikten sonra ya mermer bir levha ile ya da tuğla örgü ile kapatılıp, hepsinin üzerine bir kat alçı sıva uygulanmıştır. Daha sonra da Hristiyanlık sanatının ilk örnekleri resmedilmiştir⁵⁴².

İlk Hristiyanların gömülü olduğu katakomplara genellikle fakir halktan kişiler gömülse de arcosoliumlu lahit mezarlarda vardır. Bu lahitler “cubiculum” denilen odaların içinde yer alır. Muhtemelen bu cubiculumlar içinde bulunan lahitlere martyrlere gömülüyordu⁵⁴³. Priscillia, Oraetextat ve Domitilla katakomplarında da cubiculumlar yer almaktadır⁵⁴⁴. Bu tarz odalar, daha sonra dinsel ayinlerin yapıldığı alanlar olmuştur. M.S. 2 yüzyılda halktan insanların gömülmesi için yapılan büyük yeraltı mezar galerisi artık

---

⁵⁴¹ Reardon 2004.

⁵⁴² <https://tr.khanacademy.org/humanities/medieval-world/early-christian1/v/catacomb-priscilla>

⁵⁴³ Bkz. Callisto katakombundaki odalardaki mezar yapıları için dipnot.203.

⁵⁴⁴ Koch 2015: 123.

ilk Hristiyanlarca kullanılan kayalar içine oyulmuş, içinde kilisesi, çeşitli odaları ve mezarları bulunan bir komplekse dönüşmüştür. Malta-Rabat şehrinde yer alan St. Agatha ve St. Paul katakomlarında⁵⁴⁵ olduğu gibi içerisinde “Agape” ismi verilen yuvarlak bir masanın bulunduğu bir oda yer almaktadır. Bu yuvarlak masada, cenaze sonrasında ya da mezarlık ziyareti sırasında ölünün yakınları tarafından ikram edilen törensel yemekler için kullanılmış olmalıdır. İçerisinde cenaze yemeklerinin de verildiği bölümler olan katakomplar 4. yüzyılda Hristiyan hacılar tarafından ziyaret edilmeye başlanıp, kutsal mekan haline dönüşmüştür. Roma dışındaki katakomp örnekleri ise Napoli’de duvar resmi ve gösterişli mozaiği ile dikkat çeken S. Gennaro bulunur⁵⁴⁶.

Anadolu’da, yeraltında kilometrelerce uzanan, ana koridordan çıkan farklı uzunluktaki yan koridorlardan oluşan ya da iki birbirine paralel koridor ve bunları eninde kesen koridorlardan oluşan ızgara şeklinde bir mimari planı olan mezar odası örneği olmasa da, çok katlı, içerisinde çok sayıda insanın gömüldüğü mezar yapı örnekleri bulunmaktadır.

Selukia Pieria Batı Nekropolü’nde Beşikli Mağara, Anadolu’da bulunan katakomp örneklerinden biridir (Lev. 44.2). Beş bölümden oluşan mezar kompleksi ortada iki sütun ve yanlarda duvara birleşik plater sütunlarla biçimlendirilmiş üç girişli cephe düzenlemesine sahiptir. İçerisinde tabanda yanyana dizilmiş khamosorion tipinde mezarlar bulunur. Duvarlarında arcosolium mezar düzenlemesi vardır. Odanın tam ortasında tabandan yüksekliği 1.30 m olan baldaken biçimde düzenlenmiş mezar teknesi bulunur. Toplam 91 adet loculus tipinde mezar bulunan katakomp mezar 5. yüzyıla tarihlenmektedir⁵⁴⁷.

Anadolu’da Katakomp şeklinde düzenlenmiş bir diğer örneğimizde Dara antik kentinde bulunan “Büyük Galeri” mezarıdır(Lev.44.3). Şehrin batısındaki geniş tepeler 6. yüzyılın başında kentin inşaatı için taş ocağı olarak kullanılmış alan daha sonra nekropol alanına dönüştürülmüştür. Taş kesimi ile oluşan düzgün cepheler arcosolium mezar düzenlemesine çok elverişli hale gelmiştir. Alanın tamamında kaya cephesine

⁵⁴⁵ <https://2mi3.com/2015/08/08/malta-notlari-st-paul-ve-st-agatha-katakombu/>

⁵⁴⁶ <http://www.catacombedinapoli.it/en/places/catacombs-of-san-gennaro-naples#>

⁵⁴⁷ Pamir 2014: 350-352, res. 42-46; Pamir 2014: 207, res.: 35-37.

düzenlenmiş arcosolium mezarlar bulunur. Alanın ortasında tıpkı Beşikli Mağara'da bulunan baldaken tipinde düzenlenmiş mezar teknesi bulunmaktadır.

Sahanın batı köşesinde yer alan “Büyük Galeri Mezar” diye adlandırılan mezar kompleksi üç kattan oluşmaktadır. Tıpkı Beşikli Mağara katakompu gibi tamamen ana kayaya oyularak yapılmıştır. Dikdörtgene yakın planlı yapının üst katı; batı, güney ve doğu kenarlarda devam eden bir koridor balkon şeklinde düzenlenmiştir. Alt katı “Osüer⁵⁴⁸” olarak kullanılmıştır ve iskeletleri yukarıdan atmak için tavanı hareket edebilen levhalardan yapılmıştır⁵⁴⁹. Orta katta arcosolium mezar düzenlemeleri, üst kat ise galeri alanıdır. Alt katın toplu gömüler için kullanıldığı, orta katın dört kenarında bulunan tonozlu mezarların çoklu gömüt için, üst katın ise gömüden çok ritüel amaçlı bir kat olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Orta galerinin girişinde ölüm ile yaşamın anlatıldığı düşünülen sahneler kabartma şeklinde işlenmiştir ve girişinde heykel bulunmaktadır⁵⁵⁰. Katakompa bu heykelin altındaki kemerli kapı aralığından girilmektedir.

İnsan eliyle oluşturulmuş dünyanın en büyük mağarası olan Manazan Mağarası giriş katı/ Kumkale, at meydanı ve ölü meydanı olarak toplam üç katlıdır⁵⁵¹.

Her katın ortasından geniş ve uzun bir koridor geçmektedir.. İlk katta loculus mezarlar bulunmaktadır. Salonun zemininde oluşan kum nedeniyle Kumkale denilen kattan at meydanı katına çıkılır. Kullanım alanının genişliğindne dolayı at meydanı denilen katta mezarlar bulunmaktadır⁵⁵². Bu katın duvarındaki arcosolium mezar

---

⁵⁴⁸ Kemiklik

⁵⁴⁹ Erdoğan 2017, 334-335, res.: 12.

⁵⁵⁰ “Heykel, iki parçadan oluşur. Tunikli bir figür ile bir kafatası yığını gösteren soldaki sahnenin Kuru Kemik Vadisi’ndeki Hezekiel’in tasviri olduğu açıktır. Bu sahnenin sağında, içinde amorf bir şekil olan, dikdörtgen bir çerçeve bulunur. Kompozisyonun ortasında bir pencere vardır. Pencerenin sağında iki adet yiv ve yivlerin sağından başlayan alınlık bulunur.

Alınlığın altında üç figürün kalıntıları vardır. Bütün bunların sağında ise gövdesiz bir selvi ağacı vardır. Marlia Mundell (Mango), soldaki amorf şeklin ateşi ve özellikle Nebukadnezar’ın ‘kızgın fırını’ simgelediğini ileri sürmüş ve alınlığın altındaki figürleri ‘kızgın fırındaki üç Yahudi’ olarak yorumlamıştır. Buna karşılık Nicholson, Eski Ahit’ten, yine içinde ateş olan bir başka sahneyi vurgular. Söz konusu ateş, Sina Dağı’ndaki, ‘Tanrı’nın alevlerinden vererek Musa’yı önce halkını esaretten kurtarıp sonra da Vaat Edilen Ülke’ye ulaştırmakla görevlendirdiği’, Yanan Çalı’nın ateşidir.”

⁵⁵¹ Eyice 1971: 117; Manazan mağarası 4-6. yüzyıllara tarihlenmektedir.

⁵⁵² <http://www.timad.com.tr/Content/Makale/7-karaman-cevresindeki-tarihi-yerlesim-alanlari.pdf>;⁵⁵² bu mezarlar için katakomp olarak kullanılmıştır” Gündoğan 1991, 25.

düzenlemesinde bulunan 100-150 ceset tuf kayanın nem emici özelliğinden dolayı korunup doğal mumya durumundadır⁵⁵³. Açık alan nekropol alanının yapıya dönüştürülmüş hali olan yapı içi mezarlardan bir katakomptur.

Gerek arcosolium yataklarına gerekse duvarlara açılmış loculustan dolayı Batı'daki katakomp örneklerine benzediği için Geç Antik Çağ'a tarihlendirilen Anadolu'daki bu örnekleri bu grubun içerisine dahil etmeyi uygun gördük.

2.4.3. Röliker

Kutsal kişi, aziz veya martyrin vücudundan geriye kalan fiziksel kalıntıların tümüne "Rölik" denir. Kutsal kişinin hayattayken ona temas eden tüm nesnelere (giysileri, kullandığı eşya ve bunların parçaları) öldükten sonra ölüsüne temas eden toprak, kumaş, yağ, su vb. tüm nesnelere birer rölik kabul edilmiştir. Ve böylece iki tür rölik grubu oluşmuştur. Birincisi aziz ya da martyrin fiziksel kalıntılarının olduğu "primer rölik" asıl rölik; ikincisi ise fiziksel kalıntılarıyla bir şekilde temas etmiş giysi parçası...vb. nesnelere olduğu "Sekunder/temas rölik"tir.

Rölik kültürünün en erken örneği antik dünyadaki heros kültürüne dayanır. Heros olarak kabul edilen tanrılaştırılmış kişilerin fiziksel kalıntıları yani asıl rölikleri ve yaşarken kullandığı eşyalar yani ikinci derece rölikleri, kent içindeki heroonlara konmuştur. Böylece rölik kültürünün ilk temelleri atılmıştır⁵⁵⁴. Tek tanrılı inanç olan Yahudilikte ise peygamber Elisha'nın mezarındaki röliklere temas eden kişilerdeki mucizevi değişimin sonucunda rölik kültürü var olmuştur. Hristiyanlıkla beraber İsa'nın ikinci derece rölikleri olan elbiselerine dokunan hastaların iyileştiğine inanılmış ve bu mucizevi olay Yeni Ahit'te yer almıştır.

Aziz ya da martyrlere, doğa üstü güçlere sahip olduğuna inanılan bu röliklerinin içlerindeki güç, temas yoluyla aktarılabilir ve kendinden istenilen şeyi

---

⁵⁵³ Özkan 2002: 11.

⁵⁵⁴ Pfister 1912: 457 vd.

gerçekleştirebilirdi. Kudüs'ü Kyrillos, bir azizin gücünün ruh tarafından terk edilmiş bedeninde kaldığını , Ioannes Khrisostomos ise gücün sadece azizde değil mezarında da bulunduğunu söyler⁵⁵⁵.

Aziz ve martylerden geriye kalan rölikleri görmek ve sahip olmak isteyen Hristiyanlar, mezar içerisinde bulunan bu rölikleri bir yapı içerisinde yani kiliselerde taşımaya başlamışlardır. Röliklerin bulunduları yerden alınıp başka bir yere taşınması olayına “Translasyon” adı verilmiştir⁵⁵⁶. Batı Hristiyanlığındaki rölik translasyonu ilk kez Milano Piskoposu Ambrosius tarafından Aziz Gervasius ve Protasius'un röliklerini 386 yılında Milano'daki Piskoposluk Kilisesi'ne getirmesiyle gerçekleşmiştir. Böylece Milano sahip olamadığı aziz röliklerine kavuşmuştur. Hristiyanlığın yayılma politikasına bir nevi hizmet eden aziz rölikleri, yerel bir azizi olmayan yeni bölgelere aktarılmaya başlanmıştır. Özellikle Roma yakınındaki katakomplardaki aziz mezarları bu amaca hizmet etmişlerdir⁵⁵⁷.

Doğu Hristiyanlığındaki rölik translasyonu imparatorluktan alınan izinle taşınabileceği söylene de bu kurala uyulmamıştır⁵⁵⁸. Rölik translasyonu sadece aziz röliklerine yakın olma arzusu ve Hristiyanlığın misyonerlik bir çalışması değil aynı zamanda pagan kültürünün izlerini tamamen silmeye de hizmet etmiş bir olaydır. Aziz Babylas'ın ölümünün üzerinden yüz yıl geçmesine karşın pagan kültürünü kaldırmak amacıyla Antakya yakınındaki şehir surlarının dışındaki mezarından alınıp 254 yılında Daphne'ye taşınmıştır⁵⁵⁹. Böylece martyr kültüne katkıda bulunmayı, aynı zamanda burada bulunan hali hazırdaki Apollo kültürünü de tamamen ortadan kaldırmayı hedeflemiştir⁵⁶⁰. İskenderiye piskoposu Cyrill, Menuthis'deki şifacı İsis kültürünü yok etmek amacıyla Kyros ve Ioannes adlı iki martyrin röliklerini aktarmıştır⁵⁶¹. Dioskuroi kültürünü yok etmek için Kosmas ve Damian'ın rölikleride İstanbul'a getirilmiştir⁵⁶².

---

⁵⁵⁵ Aydın 2011: 22.

⁵⁵⁶ Baumeister 1988: 132.

⁵⁵⁷ Aydın 2011: 24.

⁵⁵⁸ Kötting 1990: 76.

⁵⁵⁹ Kötting 1965: 17.

⁵⁶⁰ 362 yılında tekrar Antakya sınırları dışındaki mezarına geri getirilmiştir. 381 yılında piskopos Meletios Azizin röliklerinin içinde bulunduğu yapılan serbest haç planlı kilise yaptırmış, kendisinde ölünce Babylas'ın yanına gömülmüştür Lassus 1947: 123 vd.

⁵⁶¹ Kötting 1965: 18.

⁵⁶² Kötting 1990: 76.

Heros kültüründe olduğu gibi martyr röliklerinin de şehirlere taşınması esnasında kalabalık eşliğinde törenler gerçekleşmiştir. Böylece kentlerin yeni koruyucuları, martyrler olmuştur. Constantinus'un başkente yaptırdığı Oniki Havariler Kilisesi'ne rölik aktarımının yaygınlaştığı dönemde II. Constantinus, Aziz Timotheus'un, Aziz Andreas ve Lukas'ın röliklerinin translasyonunu yaptırtmıştır.

Tanrı Baba'ya şükranların sunulduğu, İsa'nın kurban edilişinin hatırlandığı Şükran ayinin yapıldığı yer olan kiliseler tıpkı İsa gibi din uğruna şehit olmuş martyrlerin mezarının olduğu yer olması amacıyla kiliselerde translasyonu yapılmıştır. Ve rölikler şükran ayini yapılan altların içine ya da tabanına yerleştirilmiştir⁵⁶³.

İsa'nın üzerinde öldüğü haç ve mezarı bir bütün olarak röliklerdir. Bir tapınak içerisinde bulunan bu haç, Constantinus'un annesi Helena tarafından Kudüs'teki Kutsal mezar kilisesine taşınmış ve yaldızlanmış bir röliker içinde tutulmuştur⁵⁶⁴. İsa'dan sonra ikinci önemli olan rölikler martyr rölikleridir. Kutsal kişiden aldıkları güçle hastalıklardan koruyan, şifa dağıtan ve mucizeler meydana getiren martyrlerin röliklerinin korunması amacıyla yapılmış objelere genel anlamda *röliker* denilmiştir⁵⁶⁵. Zaman içerisinde farklı formlar ile çeşitlilik kazanmışlardır⁵⁶⁶.

Çoğunlukla mermer, bazende kireç taşı bazalttan yapılan lahit formulu rölikerlerin gövdesi dörtgen bir prizma formunda, kapakları ise beşik çatı formundadır ve kapaklarının köşelerinde akroterler vardır (Lev.45.1-2). Çoğunlukla 6. yüzyıla tarihlenen lahit formulu rölikerler Ayşe Aydın tarafından kataloglandırılarak çalışılmıştır. Aydın,

---

⁵⁶³ Aydın 2011: 26.

⁵⁶⁴“Kutsal haçtan bir küçük parça almayı başaran hacılar bu küçük parçayı “staurothek” adı verilen kutuların içine koymuşlardır” Bock 1989: 155.

⁵⁶⁵ Onasch 1981: 319.

⁵⁶⁶ İnananların üzerinde taşıyabildikleri “enkolpion” adı verilen menteşelerle birleştirilmiş iki parçalı kolyelerin içlerinde asıl ya da ikinci dereceden rölik parçaları ya da kutsal kitaptan bir bölüm bulunur. Kare, yuvarlak, dörtgen, dört yapraklı yonca ve haç şeklinde formları vardır. Bir diğer rölik ise “küçük sandık röliker”dir. 5 yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Diğer röliker örneği ise kutsal yağın içine konulduğu “chrismarium”lardır. 6. Yüzyıldan 8. Yüzyıla kadar yazılı kaynaklarda adı geçen rölikerin nasıl bir forma benzediği tam olarak bilinememektedir. Ampulla adı verilen metal ya da pişmiş topraktan olan şişeler bu gruba girmektedir. Gövdesi ve kapağı oval biçimde olan gümüşten yapılmış rölikerlerde bulunur. Taş veya mermerden yapılmış küçük lahit formundaki rölikerler bu gruba girer. Bunların dışında ağaç, kitap, çan, lamba gibi formalara sahip rölikerler olduğu gibi röliğin şeklinde yapılmış baş, el, kol, parmak, büst, ayak, bacak şeklinde rölikerlerde yapılmıştır Aydın 2011: 31-32.

lahit formu rölikerleri kilise içinde buldukları yere göre iki ana grupta incelenmektedir. Birinci grupta kiliselerin bema bölümünün altında yer alan rölikerler bulunmaktadır. İnsitu olarak altar altında kendileri için ayrılmış bir bölümde yer alan rölikerlerin ortak özelliği kaliteli bir mermerden, bazen içlerinde gümüşten ikinci, bazen de altından olmalarıdır. 0.20-0.25 m boyutlarında oldukça küçük olan rölikerlerin kapakları beşik çatı formundadır. Adana müzesinde sergilenen röliker gövdesi prokonnes mermerinden yapılmış, gövdenin her bir yüzündeki alt ve üstünde kalın silmelerle sınırlanmış orta bölümünde bir çelenk kabartması bulunmaktadır⁵⁶⁷. Efes müzesinde sergilenen Efes Pamucak'taki manastır kurtarma kazısında bulunan rölikerin uzun yüzlerinden biri alt ve üst silme ile sınırlanmıştır. Orta bölümünde yuvarlak daire içinde bir haç, diğer uzun yüzünde ise içiçe iki daireden oluşan madalyon betimlenmiştir⁵⁶⁸. Tıpkı Adana ve Efes müzelerinde sergilenen rölikerler ile aynı gruba dahil olan bir diğer örneklerimiz ise İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan iki röliker⁵⁶⁹, İznik müzesinde sergilenen röliker, İznik Hagia Sophia'nın bema bölümünde bulunan röliker⁵⁷⁰ ve yine İznik Müzesi'nde sergilenen röliker⁵⁷¹, tıpkı yukarıdaki örneklerimiz gibi gövdelerinin alt ve üst bölümlerindeki silmeleri orta bölüme doğru basamaklı olarak daralan örneklerdir. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen iki tane röliker⁵⁷² ve bir de İznik Müzesi'nde sergilenen rölikerde⁵⁷³ ise alt ve üst bölümünde birden fazla silme olan örneklerdir. Kilise altarının altında bulunduğu düşünülen, sadece alt ve üst bölümleri değil tüm yüzeyi silmelerle kaplı olan İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen iki rölikerler mermerden yapılmış, 6. yüzyılda tarihlendirilmiştir⁵⁷⁴.

Aydın'ın sınıflandırdığı ikinci grup rölikerler, Suriye'deki örnekleri gibi kiliselerin bema bölümünün yan odasında bulunan rölikerler ya da Satoryros Manastırının narteks bölümünün kuzey duvarında duvar içine yerleştirilmiş mermer plakalardan oluşan bir röliker gövdesi⁵⁷⁵ gibi kilisenin çeşitli bölümlerinde yer alabilirler. Bu gruptaki örneklerdeki rölikerler, ilk gruptaki örneklere kıyasla daha büyük boyuttadırlar. 0,90-

⁵⁶⁷ Aydın 2011: kat.No.:3; Eyice 1979: 64, res.:7-8.

⁵⁶⁸ Aydın 2011: kat.No.4.

⁵⁶⁹ Aydın 2011: kat. No.: 7,12.

⁵⁷⁰ Möllers 1994: 4; Eyice 1987: 80, Aydın 2011: kat. No.: 21.

⁵⁷¹ Aydın 2011: kat.no. 22.

⁵⁷² Aydın 2011: kat. No.: 11,13.

⁵⁷³ Eyice 1969: 99, res.:2; Aydın 2011: kat.no.: 20.

⁵⁷⁴ Eyice 1969: 107, res.:19-20, Aydın 2011: kat.no.: 8-9.

⁵⁷⁵ Ricci 2015: 10.

1,44m arası değişen ölçülerdeki rölikerler tıpkı lahit boyutlarına ulaşan ölçülere sahiptirler. Malzeme olarak basalt ya da kireç taşı olan rölikerlerde mermer örnekleri azdır. Detaylı bir işçilik gözlenmez, oldukça kaba az figürlü bezemeleri vardır. Kapakları genellikle bezemesizdir. Kiliselerdeki altarlardan yanına konmak yerine, onlar için düzenlenmiş taştan bir kaide ve ya masa üzerine konup sergilenmişlerdir⁵⁷⁶. Bu tarz rölikerler içine birden fazla martyrin rölikleri konulmaktadır⁵⁷⁷. Bu tip rölikerlerin bir özelliğide kapak ve gövdesinde birer delik olmasıdır. Kapaktaki delikten akıtılan sıvı, uzun vey yan yüzlere bulunan kurna benzeri bir mekanizmaya sahip diğer delikten geri akıtılarak isteyenlere verilmiştir⁵⁷⁸. Ve böylece hastalar şifa bulmak için, kötü ruhlardan korunmak için başvurdukları bir ritüel olmuştur⁵⁷⁹. Hatay müzesinde sergilenen bazalt taşından yapılmış rölikerin uzun yüzünde çatı mayasına yakın büyük bir delik bulunmaktadır. İstanbul arkeoloji müzesinde sergilenen röliker kapağı duvara bitişik olarak konumlandırılmasından dolayı yarısı bezemesiz olarak bırakılmıştır. Bezemeli olan bölümde delik bulunmaktadır⁵⁸⁰. Giresun müzesinde bulunan iki adet lahit biçimli rölikerler de boyutları açısından incelendiğinde bir dini yapının içerisinde yer aldıkları düşünülmektedir⁵⁸¹.

Ayrıca Aydın'ın yaptığı sınıflandırmadaya dahil edebileceğimiz üçüncü grup rölikerler ise kilise, manastır gibi dini yapıların ek yapısı olarak karşımıza çıkan röliker şapellerinin içine konulmuş rölikerlerdir. Antalya'nın Demre ilçesi Asarcık tepesinde bulunan Asarcık Batı Kilisesi ek yapısı olan röliker şapelinin içinde bulunan röliker, duvara bitişik olarak yapılmış altarenin üst kısmının dikdörtgen şeklinde oyulmasıyla oluşturulmuştur ve kutsal bir kişiye ait röliklerin saklandığı bir rölikerdir⁵⁸².

---

⁵⁷⁶ Aydın 2011: 47; Buschhausen 1971: C1, C22-23, C25, C29, C32-33; Weitzmann 1979: 631-632: Kat.no.: 569-570.

⁵⁷⁷ Strube 1996: 43.

⁵⁷⁸ Fleischer-Hjort-Rasmussen 1996: 65 vd. Aydın 2011: 48.

⁵⁷⁹ Stiegemann 1996: 43.

⁵⁸⁰ Eyice 1979: 57; Aydın 2011: kat.no.16

⁵⁸¹ Buyruk 2014: 139, kat no 1-2, res.: 1-10.

⁵⁸² İşler 2009: 87, kat.no. 122.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DİNİ VE ANITSAL YAPILAR İLE İLİNTİLİ GEÇ ANTİK ÇAĞ MEZARLARI

3.1. Dini ve Anıtsal Yapılardaki Mezarlar

3.1.1. Dini Yapılardaki Mezarlar

Geç Antik Çağ literatüründe, dini mimarinin yoğun bir şekilde yapıldığı 311-337 veya 311-361 tarihler arasındaki zaman dilimi “Constantius Dönemi”; bu tarihten 600 yıl sonrasına kadar geçen zaman aralığı da “Constantius Sonrası Dönem” diye adlandırılır⁵⁸³.

Doğu eyaletleri için “İkinci Sofistler Dönemi” olarak nitelenen Constantius Dönemi öncesi yani 1. ve 2. yüzyılda, Anadolu sınırları içerisinde yaşan üst sınıfa mensup kişiler için Hristiyanlar bir nevi eğitimsizler olarak görülmüştür⁵⁸⁴. Yahudilik içerisinde bir grup ya da devlete karşı bir suikastçi olarak görülen Hristiyan cemaatinin bu yüzyıllarda ibadetlerini gerçekleştirdikleri bir yapı bulunmamıştır. Kaynaklar Anadolu’nun bazı kentlerinde Hristiyanlığa geçmiş Yahudilerden bahseder. Sadece yazılı kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla İsa’nın ölümünden sonra onu takip eden müritleri Filistin ve çevresinde maruz kaldıkları baskı ve zulümden kaçarak M.S. 42-45 yıllarında Anadolu’ya Antiocheia ad Orontem kentine sığınmıştır⁵⁸⁵.

Anadolu’daki Hristiyanlığı yayma faaliyetlerinde önemli rolü olan On İki Havari’den biri olan Tarsus’lu Aziz Paulus, 46 yılı civarında yaptığı ilk misyonerlik yolculuğunun ardından 50 yılında ikinci ve 53 yılında da üçüncü misyonerlik yolculuğuna çıkmıştır. Uzun süren üçüncü yolculuğunun ardından, 1. yüzyılın ortalarında

---

⁵⁸³ Koch 2015: 19.

⁵⁸⁴ Whitmarsh 2005; Kaçar 2015: 22

⁵⁸⁵ 11. bölüm de aktarılan bu hadiseler İsa’nın yolundan gidenlere ilk kucak açan yerin Anadolu olduğunu bildirmektedir Elç. İş. 11: 20-24. Ayrıca 1. ve 2. yüzyıllara ait tarihi belgelerden ilki “Didake” olarak adlandırılan ve “Havari Öğretisi” ismiyle bilinen kilise tören rehberi ile “Süleyman’ın Övgüleri” isimli ilahilerdir Işık 2016: 89.

Anadolu'nun büyük bir kısmında Hristiyan toplulukları oluşmuştur⁵⁸⁶. Vaftizci Yahya'nın (İoannes) vahiylerinde Anadolu'daki kentlerinden Ephesos, Pergamon, Symrna, Sardeis, Thyateira, Philadelphia ve Laodikeia'ya bulunan cemaatlardan bahseder. Genç Plinius'un 112 yılında Bithynia valiliği sırasında kentte bulunan Hristiyan topluluğuyla ilgili nasıl davranması gerektiğini İmparator Traianus'tan istediği tavsiyeleri, yazdığı mektuplardan öğrenilir⁵⁸⁷. 1. ve 2. yüzyıllarda Antakya'dan çıkan Hristiyan akımı zaman içerisinde yayılıp, cemaatleşmiştir. Phrygia'da bulunan Aberkios adında bir Hristiyan bir şahsa ait altar yazıtta, Aberkios'un Hristiyan olduğunu, Afyon yakınlarındaki Koçhisar civarında piskopos olduğunu, 72 yaşına kadar yaşadığını, yaşarken mezar yapısını yaptırdığı yazan yazıt, 200'lü yıllarda Anadolu'nun bazı bölgelerinde Hristiyanlık inancının rahatlıkla yaşanabildiğini gösteren çok önemli bir kanıttır⁵⁸⁸ (Lev.46.1).

2. yüzyılda sayıları oldukça az olan Hristiyan cemaatlerin, 3. yüzyılın ilk yarısında sayıları dikkate değer oranda artmıştır. 3. yüzyılda Hristiyanların sayısının artmasına rağmen Hristiyanlık resmi din ilan edilmediği için ibadetlerini gerçekleştirebilecekleri herhangi bir dini mimari söz konusu değildi. Arkeolojik verilere göre Erken Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Hristiyanlık dinine ait herhangi bir kutsanmış kült objeleri, resimler ve kabartmaların içinde bulunduğu özel bir mimari plana sahip bir yapı yoktur. Bunun içindir ki bazı Hristiyan aileler evlerinin bazı bölümlerini ibadete açmış ve böylece ibadetlerini yapabilecekleri bir mekan, "ev kiliseleri" oluşturmuşlardır. Dini törenler ve kutsal kitap okumaları, Hristiyan inancına sahip bir bireyin evinde

---

⁵⁸⁶ Paulus Antiocheia cemaatinin ilk lideri Barnaba ile beraber yaptığı yolculuğunda Antiocheia ad Orontem'in liman kenti Seleucia Pieria'dan bir gemiye binerek Kıbrıs'taki Salamis kentine gelmiştir. Kıbrıs'ta bir süre konakladıktan sonra Paphos'a, ardından da karadan yoluna devam ederek Perge'ye varmıştır. Buradan da Pisidia Antiocheia, İkonium, Lystra ve Derbe'ye uğramıştır. Daha sonra tekrar aynı yoldan Perge ve Attaleia'ya dönmüş ve Antiocheia'ya giderek birinci misyonerlik yolculuğunu sonra erdirmiştir. İkinci yolculuğunda ise yine Antiocheia ad Orontem'den bu kez kara yoluyla Tarsus, Derbe, Lystra'dan Alexandria Troas'a gitmiş, buradan da gemi ile Philippi, Selanik, Beroia, Atina, Corinthos ile Yunanistan'da misyonerlik çalışmalarını yapmıştır. Yunanistan'dan gemi ile Ephesos'a varmıştır. Sonrasında Caesarea ve Antiochia ad Orentem Corinthos'e geri dönüp ikinci yolculuğunu tamamlamıştır. 53 yılında son yolculuğu olan 3. yolculuğunda ise çeşitli yerlere uğradıktan sonra Ephesos'a oradan da Aleksandria Troas'a uğramış, sonrada Assos'tan gemiyle Miletos'a, sonrasında da Patara'ya uğradıktan sonra yine gemi ile geri dönmüştür" Koch 2015, 20. Kudus'e geldiğinde mahkeme süreci yaşar ve iki yıl tutuklu kalır. İsteği üzerine Roma yargılanmak üzere dördüncü ve son yolculuğu olarak Roma'ya götürülür ve İmparator Nero Dönemi'nde Petrus'la birlikte idam edilir Amiot 1962: 34; Barnes 2006: 121; Schnelle 2003: 34-40; Işık 2016: 94.

⁵⁸⁷ Walsh 2006: 278.

⁵⁸⁸ Koch 2015: 22; Malay-Tanrıver 2016.

yapılmıştır. Şehir ve köylerdeki Hristiyan nesiller, Eucharist namazı ve kutlaması için bu özel evlerde bir araya geliyordu. Bunlar, yerel grupların tanrı ile iletişimini barındıran mekânlardı; toplu ve gittikçe resmileştirilmiş ritüel eylemler ve ayin ve ibadet ve sunumların konuşulması için mekan olarak hizmet etmişlerdir⁵⁸⁹.

Fırat'ın kıyısındaki Dura Euporos kentindeki içerisinde ibadet ve vaftiz odaları bulunan bir ev kilisesi, 3. yüzyıldaki Hristiyanlık ibadetlerinin nasıl olduğuna ışık tutan bir dini mimari örneğidir (Lev.46.2). Roma İmparatorluk sınırları içerisinde farklı planlara sahip birçok ev, ibadethane olarak kullanılmış, Dura Europos'taki gibi ihtiyaca göre küçük değişiklikler ve eklemelerle kiliseye dönüştürülmüştür⁵⁹⁰. 2-3. yüzyıllarda ibadet amaçlı kullanılan ev kiliselerinin bulunduğu alan kutsallaştırılmış, üzerine kiliseler yapılmıştır. 4-5. yüzyılda yapılmış erken dönem kiliseler olan S. Clemente, S. Martinoil Monti, SS. Giovanni e Paolo ve S. Sabina kiliselerinin temellerinden bu “ev kiliselerine” ait kalıntılar bulunmuştur⁵⁹¹.

Constantinus Dönemi öncesinde söz konusu var olan dini mimari yazılı kaynaklarla desteklenir. Hristiyan din bilgini ve aynı zamanda Constantius'un oğlunun eğitmeni olan Lactantius, Nicomedia'da Diocletianus'un sarayından görülebilen büyük bir kilisenin varlığından ve yıkılmasını emreden İmparator Diocletianus'un ve Maximianus'un kilisenin yıkılmasını sarayın terasından izlediklerinden bahseder⁵⁹². Laodikeia Catacecaumene (Konya/Ladik) bulunan 315-340'lı yıllarda piskopos görevinde bulunan Eugenius'a ait lahit üzerindeki yazıtta ise İmparator Maximianus zamanında yayınlanan Hristiyanların kurban edilmesi ve askeri hizmette bulundurulmaması ile ilgili kararnameyle birlikte türlü işkencelere mahruz kaldığını, buna karşın Hristiyanlıktan vazgeçmediğini, 25 yıl boyunca piskoposluk görevi yaptığını ve bu görev boyunca var olan kiliseyi ve onun bezemelerini yenilediğini ve şehirdeki tüm kamu yapılarını yenilediğini ve ölümün yaklaştığında kendine bu yazıtlı lahitti yaptırdığı yazar⁵⁹³. Yazıttan da anlaşılacağı gibi Eugenios var olan kiliseyi yenilediğini belirtmesi, kilisenin

---

⁵⁸⁹ Yasin 2012: 937.

⁵⁹⁰ Kraeling 1967; Koch 2015: 22, res.:1

⁵⁹¹ Yasin 2012: 938.

⁵⁹² Creed 1984; Koch 2015: 24.

⁵⁹³ MAMA I 1928: 89-91, Nr. 170. ; :Mitchell 2016: 493.

311 yılı öncesinde var olduğunu göstermesi için oldukça önemlidir⁵⁹⁴. Seleukia civarındaki Ayatekla Kilisesi'nin altındaki mağara kilise erken dönem ibadethanelerine örnek teşkil eder⁵⁹⁵.

İmparatorluğun doğu sınırları içerisinde dini mimari durumu böyleyken, batıda ise biraz daha hareketlilik vardır. Hırvatistan-Dalmaçya Salona Kilisesi⁵⁹⁶, Serdica'da (Bulgaristan/Sofya) Piskopos Porphyrius'un katıldığı toplantının yapıldığı kilise⁵⁹⁷, kazılarla bir kısmı ortaya çıkartılmış Phillipi Oktogonu⁵⁹⁸, Kuzey İtalya Aguleia'daki Çiftlik Kilise⁵⁹⁹ Constantius Dönemi öncesi dini mimari oluşumu ve planı hakkında bize bilgi verir.

3. yüzyıla ait Suriye'de kaleme alınmış *Didaskalia* da kilise düzeni anlatılmış, bir dini yapı nasıl olması gerektiğinden bahsedilmiştir⁶⁰⁰. Constantius Dönem'i öncesi kiliselerden imparator Constantius'un sağ kolu, tarihçi Eusebius 324 yılında sona eren 10 kitaplık "*Kilise Tarihi*" adlı eserinde bahseder⁶⁰¹. Eusebius 303 yılındaki Hristiyanlara karşı yapılan büyük kıyımdan önce Hristiyanların eski yapılar ile yetinmeyip, bir çok dini yapı yaptırdığından söz etmektedir ve ayrıca Eusebius bir konuşmasında, bugünkü Lübnan bulunan Tyros'ta Diocletianus tarafından yıkılan kilisenin yerine yapılan bazilikal planlı katedrali anlatmıştır⁶⁰².

Ecclesia kelimesi, Pavlus'un mektuplarında "inanlar topluluğu", "belli bir bölgenin Hristiyan halkı" (yerel kiliseler), "Mesih'e inananların oluşturduğu cemiyet" (evrensel kilise) anlamlarında kullanılmakta, Allah'ın evi olarak takdim edilmektedir⁶⁰³. Hristiyanlığın bu zulüm görülen ilk yıllarında, Hristiyanlık öğretisine göre kilise *Ecclesia* (meclis) bir bina değil insanların kendisi olduğuna dair öğretidir.

Hem bu sebepten hem de çok tanrılı bir inanıştan tek tanrılı bir inanç sistemine geçişte Hristiyanlığa karşı olan agresif tavırdan dolayı bir mimari arayış içerisine

---

⁵⁹⁴ Koch 2015: 26.

⁵⁹⁵ Hild-Hellenkemper 1990: 441-443.

⁵⁹⁶ Koch 2015: 26, res.:3.

⁵⁹⁷ Koch 2015: 27.

⁵⁹⁸ Rizos 2012: 328-329, res.: 7; Pelekanidou-Mentzos 1990: 597-607

⁵⁹⁹ Koch 2015: 27, res.:4

⁶⁰⁰ Koch 2015: 23.

⁶⁰¹ Cameron-Hall 1999.

⁶⁰² Clark 1991: 37-68.

⁶⁰³ Timoteos'a Birinci Mektup, 3/15)

girilmemiştir. Onun içindir ki paganizmden Hristiyanlığa geçişin en dinamik olduğu 3. yy sonu 4. yy başları arasındaki bu zaman diliminde anıtsal arkeolojik veriler çok yoktur⁶⁰⁴.

Hristiyanlık Roma'da resmi din ilan edilene kadar aşağı yukarı üç devirlik bir mücadele ve propaganda devri yaşamıştır⁶⁰⁵ Gnostotik bir ortamda, çeşitli heretik akımların geliştirdiği bu yeni din 300 yıl sonra imparatorluğun da desteği alarak, özgürleşmiş, ibadetlerini daha rahat bir ortamda yapmaya başlamış ve bu ibadetlerini yapabileceği bir mimari arayışı içerisine girmiştir. Hristiyanlık, politeizm dini mimarisini kabul etmemiş, oluşturmaya çalıştığı kültür için uygun görmemiştir.

Genel bir toplantı, pazar yeri, mahkeme salonu, imparatorluğun kabul salonu olarak kullanılan sivil bazilikalar genel olarak dikdörtgen planlı, ahşap çatı örtülü ve bir uçlarında yargıçların ve ya imparatorların oturduğu özel bir bölümü olan mimari plana sahip yapılardır. Bazilikalar hem hiçbir şekilde politeizm dinini akla getirmeyen yapılar olması hem de geniş kitlelerin toplanabileceği büyüklükte bir plana sahip olması açısından da Hristiyanlığın bu dini mimari arayışını karşılamış, kabul görmüş yapılardır⁶⁰⁶.

Roma İmparatorluğunda Hristiyanlığa karşı hoşgörüyle kurumsallaştıran bir bildiri olarak kabul edilen 313 yılında yayınlanan Milano Fermanı ile birlikte Hristiyanlar paganlarla eşit sayılmış, dinlerini özgürce yaşamaya başlamışlardır. İmparator Constantius Hristiyanları desteklemek için kiliseler yaptırırken aynı zamanda pagan tapınaklarını da onartmış, hatta yeni tapınaklar yapmıştır. Constantius döneminde ve devamında oğulları tarafından Anadolu'da büyük kiliseler yapılmıştır. Constantius ve halefleri bu büyük kiliseleri yaptırırken propaganda amacı güttükleri için oldukça cömert davranmıştır⁶⁰⁷.

---

⁶⁰⁴ Sauer 2003; Mitchell 2016: 328.

⁶⁰⁵ Palanque 1959: 13 v.d.

⁶⁰⁶ Mango 2006: 50.

⁶⁰⁷ Constantinus'un Kudüs piskoposuna orada yapılacak olan "Kutsal Mezar Kilisesi" için dünyanın en güzel kilisesi olmasını arzuladıklarını bir mektupta yazması bu duruma güzel bir örnektir Mango 2006: 22.

O dönem yapılan ve yazılı kaynaklardan aktarılan bir çok dini yapı günümüze ilk yapıldığı haliyle ulaşamamıştır⁶⁰⁸. Sadece yazılı kaynaklardan aktarılan bilgilerle öneri çizimleri, çalışmaları bulunmaktadır⁶⁰⁹.

30 yılı aşkın bir süre imparatorluk yapmış Büyük Constantius, imparatorluğa hükmettiği dönemde, Hristiyanlık dini artık özgürleşmiş, inananlar dinini rahatça yaşayabilir olmuşlar ve dini törenlerini gerçekleştirebilecekleri, törenden sonra ritüellerini yapabilecekleri, vaftiz olabilecekleri mekanlara ihtiyaç duymuşlardır⁶¹⁰. Böylece, Geç Antik Çağ'daki Hristiyanlığın erken dönemiyle birlikte ortaya iki büyük kült yapı grubu çıkmıştır. İlk grubu, ayinlerin düzenlendiği ve litürjik toplantıların gerçekleştiği “bazilikal ve merkezi planlı kiliseler, ikinci grubu ise kutsal alan kültürünü yaşatan “martyriumlar” ve “baptisteriumlar” oluşturur.

Yaşanılan dünyadan Hz İsa'ya ulaşılan yol olarak algılanan mekanlarda yapılacak ayin için uzunlamasına bir mekana ihtiyaç vardı. Pagan dönemi yapısı olan mahkeme ve ticaret için toplantı mekanı olarak tasarlanan bazilikalının uzun dikdörtgen biçimi Hristiyanlık ayinleri için çok uygun görülmüştür⁶¹¹.

Dikdörtgen bir plan, bir ucunda genellikle dışa taşkın yarım daire şeklindeki alan, çoğunlukla sütunlarla ayrılmış üç veya beş nefe sahip, oldukça yapımı basit, sanki tek elden çıkmış hissi uyandıran mimarisiyle 4 – 6. yüzyıllar arasında oldukça revaçta olan bazilikal cemaat ve manastır kiliselerinin temel planı olmuştur⁶¹². Bazilikal plan tipinin geniş bir coğrafyaya yayılmış, uzun yıllar boyunca değişmeden kullanılmasını Mango, çok fazla mühendislik hesaplamalarına ihtiyaç duyulmadan yapımının kolay olmasına, az çabayla çok etki yaratmak istenmesine bağlar⁶¹³.

---

⁶⁰⁸ Zosimosun anlatımında Constantinus'un Doğu yaptırdığı dini mimarinin bir çoğunun yıkıldığını öğreniriz. Bunun sebebini Cyrill Mango 3. yüzyılda tükenen meslek dallarından olan mimar eksikliğine bağlar Mango 2006: 49.

⁶⁰⁹ Caesarea Piskoposu Eusebios'un yazdığı İmparator Constantius'un yaşamını anlattığı “Vita Cantatini ve Kiliseler Tarihi” adlı eserinde Constantius Dönemi'nde yapılmış kiliseler hakkında bilgi alırız Koch 2015: 28.

⁶¹⁰ Koch 2007: 18.

⁶¹¹ Erdoğan-Akdeniz 2019: 771.

⁶¹² Tarihlendirilebilen ilk bazilikal planlı kilise Constantinus'un Roma piskoposu için 313 yılında yaptırdığı Salvator Kilisesidir Koch 2015: 41.

⁶¹³ Mango 2006: 43, 56.

Bazilikal, merkezi, haç, sekizgen, üç yapraklı, dört yapraklı yonca plan tipi⁶¹⁴ gibi daha sonraları bir çok plan türüyle gelişecek dini mimarinin, yapılacağı arazi seçimi de muhakkak rastlantısal değildi.

C. Mango “...*Ana Hristiyan kiliseleri genellikle eski dinler tarafından kirletilmemiş bir yere veya kent merkezinin biraz uzağına yapılırdı.*”⁶¹⁵. Mango’nun bu söylemindeki “kirletilmemiş yerden” kastı pagan dini yapılar olmalıdır⁶¹⁶.

*C. Mango Bizans Mimarılığı adlı çalışmasında kiliselerin işlevlerine göre mimari anlamda tipolojik olarak sınıflandırmanın güç olduğunu*⁶¹⁷ söyler. Ama mimari tipolojiye göre kesin ayrımlar yapamamakta en azından kuruluş amaçları ve daha sonraki dönemlerde de aynı amaç doğrultusunda var olmaları baz alınarak sınıflandırma yapılabilir. Nasıl ki bir manastır kompleksinin içindeki kiliseye “Manastır Kilisesi”, haç yolu istikametinde kurulan kiliselere “Haç kilisesi”, sadece dini litürjinin ve törenlerin yapıldığı kiliselerde de “Cemaat Kilisesi” denilebiliyorsa nekropol alanlarının üzerine inşaa edilip, daha sonra da aynı işlevle var olan kiliselerde de “Mezar Kilisesi” adlandırılmasını yanlış bir ifade olmasa gerektir. Kuruluş amaçlarına ve kuruldukları alana göre sınıflandırılma yapılan bu kiliselerde belli bir mimari plan ayrımı yoktur. Sadece yapıldığı arazinin konumuna göre ya da sonradan kullanım amaçlarına göre bu sınıflandırma yapılabilir.

Hristiyanlık dininin dini mekanları olan kilise, manastır ve şapel gibi yapılar çalışmamızdaki “dini yapılar” grubunu “martyriumlar” ise çalışmamızdaki “anıtsal yapılar” grubunun içeriğini oluşturur. Buna göre dini yapılardaki mezarlar ve anıtsal yapılarda bulunan mezarlar olarak iki ana başlıkta incelenecektir.

---

⁶¹⁴ Mango 2006: 74.

⁶¹⁵ Mango 2008: 70, Söğüt 2018: 438.

⁶¹⁶Hristiyanlık derin köklerini kopartmaya çalışmasına karşın pagan dini yapılarının kiliseye dönüştürülmüş örnekleri de mevcuttur. Sadece, tapınaktan kiliseye dönüşüm hemen olmamıştır. 4-5 yüzyılda kapatılan tapınak, kötü ruhlardan arınmaya kadar beklenmiştir. Örneğin lanetlenmiş Parthenon tapınağı 7. yüzyılda kiliseye çevrilmiştir Mango 2008, 70. Diokaisaireia Zeus kutsal alanında terk edildikten sonra taş ocağı olarak kullanılmıştır ve 5. yüzyılın ikinci yarısında kilise yapımına başlanmıştır Wannagat-Westphalen 2007: 9.

⁶¹⁷ Mango 2006: 74.

Dini Yapılardaki Mezarlar ise mezarların yapılış sıralaması ve bununla beraber birlikte var olma durumları incelenip, 1. Mezar Kilise 2. Kilise Mezar olarak iki başlığa ayrılmıştır. Mezarların dini yapılarına yapılış sıralamasından kastedilen; mezarın dini mimariden önce mi, yoksa dini yapı yapıldıktan sonra mı oluşturulduğu kronolojik sıralamaya göre yapılmış sınıflandırmadır.

Dini Yapı İçi Mezarlar başlığının ikinci alt başlığı olan Kilise Mezar, mezarların kilisedeki konumlarına göre nartheks, apsis, naos ve parekklesion olarak dört alt başlık; nartheks alt başlığı ise nartheks zemin ve nartheks kripta olarak iki alt başlıkta incelenmiştir.

3.1.1.1. Mezar Kilise

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Geç Antik Çağ Erken Hristiyanlık dönemindeki bu mimariye genel olarak baktığımızda bazı örneklerinde mezarlarla karşılaşılmış ve literatürde de bu örnekler kimi zaman “mezar kiliseleri” olarak adlandırılmıştır. Çalışmada mezar kiliseleri doğru bir adlandırmamıydı? Mezar kiliseleri hangi kiliselere deniyordu? Mezarlar kiliseye ne zaman yapıldı? veya Kilise mezarlardan sonra mı yapıldı yoksa Mezarlar mı sonradan eklendi? vb. sorunsalların cevapları bulunmaya çalışılacaktır. Bu mezar kiliselerini incelemeye başlamadan önce Hristiyanlıktaki kutsal alan kavramı neydi? Niçin bazı dini yapı örnekleri nekropol alanın üzerine inşaa edildiler? gibi soruların cevapları bulunmaya çalışılarak konuya giriş yapılacaktır.

İlk örneklerine Roma mimarisinde rastlanan profan bazilikalar, Hristiyan inancına uyarlanarak şekillenip bu yeni dinin mimarisi olmuştur⁶¹⁸. Bu dini mimarinin kurulacağı arazi seçiminde öncelik, alanın topografik yapısının uygun olup olmadığı değildi. Öncelik alanın kutsallığıydı. Başlangıçta Hristiyan dininin kutsallık anlayışını irdelemek gerekmektedir. Hemen hemen bütün itikat sistemlerinin temelinde var olan “kutsiyet” anlayışı, dinleri anlamada önemli bir role sahiptir. Mukaddeslik duygusu Tanrıya, o dinin adetlerine bağlayan ve tüm soru işaretlerine rağmen o dine bağlı kalmasını sağlayan

---

⁶¹⁸ Eyice 1988: 46.

önemli bir duygusal bağdır. Bir mekan bir nesne veya bir canlının kutsallığını gösteren şey onun doğa üstü bir güçle temasıdır. Ondandır alacağı korunmuş güç sayesinde bir yer kutsanıp, “kutsal alan, kutsal arazi” haline dönüşebilirken; Erken Hristiyanlık Dönemi’nde Aziz Paulos’un sunduğu anlayış ile donatılan kişilerde kutsallaşabiliyordu. Zira en kutsal olanla, yani İsa ve tabii ki de Tanrı ile bağlantılıydılar.

Ölüm, insanoğlunun dünyadaki maddi varlığının sona ermesi, manevi dünyadaki en mükemmelinden din olgusuyla çevrelenmiş bir çerçeveye sahip bir olgu olarak tanımlandığı için ölüm ile din arasındaki bağlantı çok açıktır.

Ölüm ile başlayan bu dinde “ölüm olgusu” kutsallaşmıştır. Dinin peygamberi Hz. İsa’nın ölümüyle başlayan ölüm, öldürme hezeyanı Hz İsa’nın müritleriyle devam etmiştir. İlk Hristiyanların uğradığı terör, dini yaymaya çalışanlara karşı yapılan aşırı saldırgan tutumla birlikte oluşan “şehitlik” kavramıyla, bu yeni olan din daha da güçlenmiş, daha sağlam temellere oturmuştur. Acı çekmeyi ve şehitliğe gönüllü olma durumu İsa’nın ölümünün taklidi olarak kabul edilip kutsanmış, Hristiyan şehitlik literatüründe temel bir motif olarak devam etmiştir⁶¹⁹. Romalılar’ın yeni dini kabul edenlere karşı yaptıkları acımasız baskı politikası Hristiyanlığın gelişmesinde büyük rol oynayan martyr kültürünün oluşmasını sağlamıştır⁶²⁰.

Hristiyanlığın ilk çıkışıyla beraber çeşitli eziyetlere maruz kalan, sayısız işkencelere göğüs geren, din uğruna ölmeyi göze alan martyrlerin ve dini öğretileriyle bu yeni dini yaymaya çalışan azizlerin kutsallığı artmıştır⁶²¹. Hz İsa ile başlayan çile çekme olgusu ve bununla beraber yapılan fedakarlık ritüelleri azizler ve martyrler aracılığıyla sürdürülmüş; şüphesiz dini inançları sebebiyle ölmüş insanlar, eceliyle ölmüş Hristiyan’dan farklı tutulmuş daha kıymetli bulunmuş ve gömüldüğü alanda kutsallaştırılmıştır.

---

⁶¹⁹ Moss 2013: 202.

⁶²⁰ Akyürek 2000: 232.

⁶²¹ Örneğin, Kapadokya Bölgesi’nde ise Romalılar tarafından öldürülen Hristiyan liderlerden olan Hycinthus, Kyrillos ve Markurios, Eustratios, Auxentios ve rahibelerden Khreste, Kalliste ve Sebasteia’nın Kırk Şehidi günümüzde Ortodoks dünyasında bile ünlerini sürdürmektedirler Akyürek 2000, 232. Özellikle Sebasteia’nın Kırk Şehidi diye bilenen, Romalılar tarafından Hristiyanlığı seçtikleri için buz gibi gölde gece boyunca çırılçıplak bekletilip, daha sonrada yakılmış, külleri de yine göle atılmıştır Kazhdan-Şevçenko 1991: 799-780.

Geç Antik Çağ'da Erken Hristiyanlıkla var olan kutsal gömüt alanları, kuşkusuz şehitlik mertebesine ulaşmış, bu şekilde kutsallaşmış kişilerin gömüldüğü arazi üzerine oluşmuştur.

Ölen bireyin ölüm yıl dönümünde anılması pagan Roma dünyasındaki ölü gömme gelenekleri arasında var olan bir durumdur. Hristiyanlıkla beraber bu gelenek yeni bir boyut kazanarak “yeniden doğum” olarak adlandırılmıştır. Ölen şehidin cenaze törenine katılanların “Tanrı izin verdiği sürece onun şehitliğini doğum günü olarak sevinç içerisinde kutlamayı diledikleri” bilinir⁶²². Her ölüm yeniden doğum olarak algılanmış ve her yıl dönümlerinde anılmıştır. Öbür dünya inancının kuvvetli bir yansıması olan bu anlayış, sonraki yıllarda kutsal şehitlerin anılmasının kilise ekseninde daha törensel bir boyut kazanmasına ve liturji dediğimiz şeyin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İşte bu anlayışla birlikte martyrlerin ve azizlerin gömüldüğü alanlar “kutsal gömüt alanı” olmuş ve bu alanlara 4. yüzyılda Hristiyanların üzerindeki baskı sona erip dini mimari şekillenip, özgürce yapılmaya başlanmıştır. Hristiyanlığın yasak olduğu yıllarda öldürülüp şehit olanlarının gömüldüğü kutsal gömüt alanının üzerine yapılan bu mimari ile alan taçlandırılmıştır. Tıpkı pagan dünyasında yaşamış, Ephesos kentinin soylu ve önde gelen kişilerinden biri olan Iulius Celsus Palemeonus'un anıt mezarının üstüne Celcus kütüphanesinin yapılması gibi. Celsus adına, kent merkezine yapılan bu yapı ve mezar anıtı kent için her dönemde sembolik bir anlam taşımıştır⁶²³. Aynı zamanda Ephesos kenti sakinleri, kendileri için önemli bir kişilik olan Celsus'un mezarının üstüne yapılan bu yapıyla, Celsus'u bir nevi ölümsüzleştirmişlerdir. Din uğruna türlü işkencelere maruz kalıp, ölen kişiyi, yüceltmek, onurlandırmak ve anıtsallaştırmak için mezarının bulunduğu alana, uğrana öldüğü dinin mimarisini yapmışlar böylece buldukları kentlere yeni bir boyut kazandırılmıştır. Azizlerin ve ya martyrlerin mezarına sahip olan kentler, büyük bir haç merkezine dönüşüp, büyümüştür.

Suriye çölündeki kervanların konakladığı bir kent olan Rusafa'da olduğu gibi Aziz Sergios'un mezarını barındırdıktan sonra bir haç merkezi haline dönüşmüştür⁶²⁴.

---

⁶²² Cunningham 2005: 16.

⁶²³ Henry 2011: 251

⁶²⁴ Mango 2006: 35.

Roma’da bulunan St. Agnese, SS. Marcellino e Pietro, S. Lorenzo, Basilica Apostolorum kiliseleri kent surlarının dışında nekropol alanlarının üzerine yapılmışlardır. Bu kiliselerin hepsi, yan neflerin orta nefi U şeklinde çevrelemesiyle oluşan çevre koridoruna⁶²⁵ sahip bir plandadır⁶²⁶. S. Agnese’deki S. Constanza ve SS. Marcellino e Pietro’daki Tor Pignattara mezar yapıları yakınındaki kiliseler ile bağlantılı görünmeler de kiliseler sonradan bu mezar yapılarının yanına yapılmış olmalıdır⁶²⁷. Kiliselerin altındaki ve yanındaki mezarlar haricinde kilise içinde de sonradan yapılmış mezarlar bulunur. Hacıların, kilisedeki mezarları ziyaret ritüellerini gerçekleştirmek için yapılan çevre koridoruna sahip bu kiliseler “mezar kiliseleri” olmuştur⁶²⁸.

Roma Vatican’da pagan bir nekropol alanının üstüne kurulan Aziz Petrus Bazilikası da bu duruma bir örnektir. İsa peygamberin on iki havarisinden biri olan Aziz Petrus 67 yılında İmparator Nero döneminde öldürülmüş ve bugünkü Aziz Petrus Bazilikası’nın bulunduğu nekropol alanına gömülmüştür (Lev.47.1-2.) Daha sonra bu alana İmparator Constantius’un emriyle, azize ait olduğu düşünülen mezarın üzerine ve bu mezarında, yapının bema bölümünün altına denk gelecek şekilde planlanmış bazilikal planlı bir kilise inşaa edilmiştir⁶²⁹.

Diocletianus’un zulmüne yenik düşmüş Aziz Anastasius’un Salona Marusinac’taki mezarı, apsisin altındaki tonozlu alanda bir lahit içerisinde bulunmaktadır⁶³⁰.

Baş azizler olan Petrus ve Paulus için 258 yılında yapılmış Triclia’nın⁶³¹ üstüne inşaa edilen Roma Via Appia’da S. Sebastiano kilisesi de martyrlere mezarlarının olduğu kutsal gömüt alanlarının üstüne dini yapı yapma geleneğine bir örnektir.

---

⁶²⁵Çevre koridoru: 4. yüzyılda martır veya azizler için yapılmış bazilikalarda karşımıza çıkan apsisi genellikle U şeklinde çevreleyen koridora sahip plan çeşitidir. Çevre koridoruna sahip bazilikal planlı kiliselerin içinde ve dışında genellikle mezarlar bulunmaktadır.

⁶²⁶ Koch 2015: 31-32.

⁶²⁷ Koch 2015: 32, res: 8.

⁶²⁸ Koch 2015: 32.

⁶²⁹ Roma Vatican’daki Aziz Peter Bazilikasının altında, boyutları 2X1.70m ile 10X6 m arasında değişen, tuğladan yapılmış dikdörtgen planlı yirmi dört adet mezar bulunmuştur Toynbee 1958: 63-68; Zander 2014: 28-29; 333-336.

⁶³⁰ Krautheimer1986: 35; Ward-Perkins 1994: 499.

⁶³¹ Petrus ve Paulus’u anmak için yapılan bu yapı içerisinde martyrlere ait herhangi bir rölik bulunmamaktadır. Ama iki azizi “anmak” için yapılan bir en eski mezar yapısı olması için önemlidir.

Selanik'teki 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Aziz Demetrios Kilisesi nekropol alanı üzerine bir aziz anısına yaptırılan kiliseler içinde iyi belgelenmiş bir örnektir. Aziz Demetrios, hipodromun bitişiğindeki hamamda yakılarak şehit edilmiştir. Daha sonraki yıllarda üzerine yapılan kilise, hamamın üstüne gelecek ve alt yapısını da bemanın altında adeta bir kripta gibi içine alacak şekilde yapılmıştır⁶³². Dikkat çekici olan ise kripta da azize ait hiçbir röliğin bulunmaması, sadece azizin şehit edildiği yapı olan hamama ait ve etrafı mermer duvar ile çevrili olan çeşme yapısı bulunmaktadır. Azizin mezarına ait herhangi bir kalıntının olmamasına rağmen orada öldürülmüş olması alanı kutsallaştırmaya yeterli bir sebeptir. Ve böylece alanın kutsallığı mimari ile onure edilmiş ve haç merkezi haline gelmiştir⁶³³. Mango'ya göre bu durum biraz tartışma konusudur. Ona göre: kiliseyi yapan mimarın, Aziz Demetrios'un şehit edildiği alana denk getirme çabasıyla, yapının içinde herhangi bir kült malzemesinin olmaması çelişkili bir durumdur. Şehit edilen kişinin gömüldüğü alanın kutsallığını simgelemek için özellikle oraya mimarinin uygulanması kült alan oluşturmak için yeterli bir sebep olmuş zamanla kilisenin içine rölikler yerleştirilmiştir.

Selanik'te bulunan Aziz Demetrios ve Roma'da bulunan Aziz Petrus Bazilikası ve diğer örneklerde de olduğu gibi, pagan ya da ilk Hristiyanlara ait nekropol alanlarının, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde şehit olanların ve azizlerin gömülmesiyle birlikte alanın kutsallık kazanması, üzerine dini yapı grubunun yapılmasına sebep olmuştur. Martyrin cesetinin gömülü olduğu nekropol alanının üstüne yapılan dini yapıda da mezar geleneği devam etmiş ve mezar kilisesi olmuştur.

Hristiyanlığın ilk oluştuğu coğrafya olan Anadolu'da ise buna benzer örnekler bulunmaktadır. Örneğin Constantinople'deki Kharon Manastırı, 298 yılında seksendört müridiyle şehit edilen Aziz Babylas'ın gömülü olduğu kutsal nekropol alanına üstüne yapılmıştır⁶³⁴. Daha sonra azizin rölikleri manastır kilisesinin içine konmuş ve Kharon Manastırı'nın en değerli kıymetlileri olmuştur. 4. yüzyılda Aziz Babylas ve müridlerinin buraya gömülmesiyle kutsallık kazanan arazinin üzerine kurulan Kharon Manastırı'na 8.

---

⁶³² Mango 2006: 65, res.:59

⁶³³ 10. Yüzyılda Demetrios'a mucizevi yağ salgılama statüsü getirilmiş, yağ havuzlarını doldurabilmek için gizli boru sistemi yapılmıştır Mango 2006: 65.

⁶³⁴ Akyürek 1995:5.

yüzyılda Hristiyanlık için diğer bir önemli karakter olan Patrik Germanos'un mezarı da gömülmüştür⁶³⁵ (Lev.48.1). Buraya gömülen bir diğer önemli kişi de Nikaia Metropoliti Theophanes'tir⁶³⁶. Aziz Babylas ve müridlerinin gömüldüğü alanın, "kutsal gömüt alanı" özelliği, "kutsal gömüt mekanı" olarak üzerine yapılan Kharon Manastırı'nda devam etmiştir.

Andriake A kilisesi ise Myra-Andriake kentinin güney nekropol alanının üzerine kurulmuştur. Kilisenin orta nefine denk gelen ve zemin kotunun altında bulununan khamosorion tipi mezar, Andriake A kilisesiyle organik bir bağlantısı bulunmamakla, Myra-Andriake nekropol alanına ait bir mezar olduğu düşünölmektedir⁶³⁷ (Lev.48.2) Ayrıca yazıtlı bir stel parçasında bulunması buradaki nekropol alanının varlığının kanıtıdır⁶³⁸. Belki de Hristiyanlığın baskı ve zulüm görölen yıllarına ait bir şehit mezarı olması daha sonralarında üzerine kilise yapılmasına sebep olmuş olabilir. 5-6 yüzyıla tarihlenen kilisenin kime adandığına ilişkin herhangi bir yazıt olmamasına karşın buradaki yerel azizlerin bölgede çok güçlü bir yapıya sahip olmaları ve bunlardan Aziz Nicholaos'a, Aziz Kallinike ve bölge martyrleri olan Kreskenes ve Dioskrides'e adanmış olma olasılığı fazladır⁶³⁹.

Hristiyan dünyasının ünlü azizi olan Nicholaos'un mezarını barındıran Myra Aziz Nicholaos Kilisesi mezar kilise birlikteliğinin en güzel örneklerinden biridir (Lev.49.1.). Myra Aziz Nicholaos Kilisesi, 5. yüzyıldan itibaren azizin mezarını bulunmasından dolayı Kudüs'e hac yolculuğuna çıkan hacıların en önemli uğrak yeri olmuş ve kült merkezi haline dönüşmüştür⁶⁴⁰. Sion Manastırı'nın kurucusu Sion'lu Aziz Nicholaos Vita Nicolai Sionitae'de Aziz Nicholaos'un Myra'da gömülü olduğunu ve mezarını ziyaret ettiğini yazar⁶⁴¹. Dönemin kaynaklarında da 529 yılındaki deprem sonucunda Nicholaosun mezar yapısını onartıldığını ve azize adanmış kilisenin varlığından bahsedilir⁶⁴². Ayrıca 1087 yılında Kudüs'e giden Bari'li tüccarlar azizin röliklerini

---

⁶³⁵ Van Millingen 1912: 288.

⁶³⁶ Underwood 1966: 7.

⁶³⁷ Öztürk-Çekilmez 2016: 34-35.

⁶³⁸ Öztürk-Çekilmez 2016: 34, res.: 6.

⁶³⁹ Tekinalp 2000: 326.

⁶⁴⁰ Doğan 2016: 238.

⁶⁴¹ Anrich 1913: I, 8-9, II 442, Sevçenko-sevçenko 1984: 57-91.

⁶⁴² Anrich 1913: II 449.

kaçırmıştır⁶⁴³. Bütün bu verilerle birlikte Aziz Nicholaos'un mezarının Myra'da olduğu ve daha sonraki dönemlerde mezarında içine alan bir dini yapı yapılmış olduğu yorumunu çıkartabiliriz. Azizin mezarının kilise içinde bulunduğu bölüm için çeşitli görüşler bulunmaktadır. 19. yüzyılda Myra'ya ziyaret eden hacılar, azizin mezarını 2. güneydoğu şapeldeki arcosoliumlu mezar olarak kabul etmişlerdir⁶⁴⁴. Fakat bu mezar Orta Çağ'a ait bir mezardır⁶⁴⁵. Bir başka görüş ise, kilisenin güney dış yan nefinde bulunan Roma Dönemi sütunlu lahittir⁶⁴⁶. Sema Doğan yaptığı araştırmalar sonucunda güney mezar odasında bulunan haç motifli, çelenk ve girland bezemeli, daha sonradan bulunan kapağında yağ akıtma deliği olan lahitin Aziz Nicholaos'a ait olabileceğinin daha mümkün olduğunu savunur⁶⁴⁷. 1989-2009 yılları arasında burada kazı yapan Y. Ötügen ise azizin mezarının kilisenin güneydoğusundaki C2 mekanında olduğunu ve yanında C1 mekanında hacıların geceyi geçirdikleri, dualar ettikleri "inkubation" işlevinde olduğunu ileri sürer⁶⁴⁸. 12 yapı evresi geçiren kilisede bu zamana kadar yapılan araştırmalarda ilk evresini oluşturan azizin mezarına dair herhangi bir mimari öge bulunamamıştır. Muhtemelen yaşanan depremle yıkılan mezar yapısı, azizin röliklerin aziz adına yapılan kiliseye konmasıyla mezar kilise birlikteliği devam etmiştir.

Ephesos kenti Panayır Dağı'nın çevresinde kente ait geniş bir nekropol alanı bulunmaktadır. Dağın doğu kesiminde "Yedi Uyurlar" nekropol alanı Klasik Dönem'den 5. yüzyıla kadar kullanılmıştır. İmparator Decius Dönemi'nde paganlardan kaçarak mağaraya sığınan yedi Hristiyan gencin mezarlarının bu alanda bulunduğu rivayetine dayalı olarak daha sonra II. Theodosius hükümdarlığı sırasında mezarların üzerine kilise yapılmıştır⁶⁴⁹. Kilise zeminin altında kalan mezarlar kilisenin ön girişinin kuzey duvarında bulunan bir merdivenle kiliseye bağlanmıştır⁶⁵⁰(Lev.49.2.).

---

⁶⁴³ Anrich 1913: I 434-439.

⁶⁴⁴ azizin mezarı için yeniden kullanılmış olabilir Doğan vd. 2014: 110; Doğan 2016: 257.

⁶⁴⁵ Doğan vd. 2014: 109.

⁶⁴⁶ Doğan 2016: 257.

⁶⁴⁷ Doğan 2014: 109-110.

⁶⁴⁸ Ötügen 2006: 297-312; Doğan vd. 2014: 110.

⁶⁴⁹ Evren 1996: 25 vd. Yazılı kaynaklara göre bu mevkii, Hristiyanlara yapılan baskı sırasında yedi genç delikanlının kentin yakınlarındaki bir mağaraya sığınıp uyuyakaldıkları ve ancak İmparator Theodosios zamanında tekrardan uyandıkları yerdir. Bu inanç ölülerin kıyamet gününde yeniden dirilecekleri inancının üzerine kurulmuş anlayışla oluşmuştur. "Yedi uyurlar" mitosu sadece İonia'da Ephesos'ta değil, Kappadokie'deki Arabissos'ta da bulunduğu inanılmaktadır. Scherrer'e göre Yedi uyuyanlar Mezarlığı'nın yapı durumuna göre efsaneyi zaman ve mekân açısından Ephesos'la özdeşleşmemektedir Scherrer 2000: 64.

⁶⁵⁰ Scherrer 2000: 64.

Elaiussa Sebaste Bizans Bazilikası'nın batı apsisi zemini altında ise mermer yada kalker plakalar ile kapatılmış taş sandık mezarlar bulunmaktadır. Batı apsisinin kuzeyine yerleşik mezar, üzerinde yazıt bulunan dört mermer kapak levhası ile örtülüdür⁶⁵¹. Ayrıca kilise kompleksinin güneybatı kısmında, ibadet alanın dışında kalan kısımda beşik tonoz çatı sistemiyle örtülmüş, kuzey ucu batı apside bitişik alana açılan ve güneyde opus quadrum duvara bitişik olan ve içerisinde lahit taşıyıcı opus caementicum platform olan bir oda bulunmaktadır. Ayrıca bu mezar odası içerisinde iri kalker taşlardan oluşan küçük bir taş sandık (osthatek?) yer alır⁶⁵². Kilise zeminin altında bulunan mezarlar, kilise yapılmadan önce orada var olan nekropolün göstergesidir. Kutsal gömüt alanı kültüyle ilgili olarak nekropol alanının üstüne yapılan Elaiussa Sebaste Bizans Bazilikasını kutsal gömüt alanı üstüne, martyr-aziz kültüyle alakalı olarak yapılmış bir bazilika olarak düşünebiliriz (Lev. 49.3).

Hierapolis Aziz Philippus Kilisesi, kent surlarının dışında, kentin kuzeydoğusundaki tepede bulunan Roma İmparatorluk Dönemi doğu nekropol sahası içinde yer alır. Aziz Philippus kutsal alanında yer alan bazilikal planlı kilise dışında kilisenin batısında, Aziz Philippus anısında yapılmış sekizgen planlı martyriumda bulunmaktadır⁶⁵³. Kilise Roma Dönemine ait "tapınak planlı" C127 nolu mezarın üzerine kurulmuştur. Mezar yapısına dokunmadan inşaa edilen kilise üç nefli ve narteksli bazilikal planlıdır. Dönemin ekklesiastik yapısıyla bütünleştirilmiş olan C127 mezarı, merkez neften girildiğinde kuzey yan nefte yer alır. C127 mezarı da Classe S. Paollinare ilk bazilikasındaki Aziz'in mezarı ve Aurelia yolu üzerindeki Aziz Pancrazio mezarı gibi apside değil, yan nefe konumlandırılmıştır⁶⁵⁴ (Lev 50.1.).

Mezarın üzerine kilise kurulmadan önce içerisinde iki tane su havuzu ve bir de enkübasyon ile ilişkilendirilen seki bulunan bir yapı yapılmış daha sonra kilise inşaa edilmiştir⁶⁵⁵. Muhtemelen bu yapı, C127 mezarını ilk kez anıtsallaştıran yapıdır. Marty

---

⁶⁵¹ Zengin kadın aksesuarlarının olduğu, 6 yy'la tarihlenen mezarın yazıtında "doğum yaparken ölen bir kadına atıf yapılmaktadır Schneider 2008: 59.

⁶⁵² Schneider 2008: 59-60; Elton vd 2007: 31.

⁶⁵³ D'andria 2014: 103.

⁶⁵⁴ Jutta Dresken-Weiland 2016.

⁶⁵⁵ Yapılan kazılarda mezarı içine alan yapının doğu ve güneyinde duvar sırası bulunmuştur. Kilise yapılmadan önceki evreye ait olan bu yapı bazilika inşaa edilmeden martyr mezarlarının üstüne inşaa edilmiş bir yapıdır D'Andria 2014: 127.

mezarını içine almış, aziz için çeşitli anma ritüellerin yapıldığı bir memoriadır⁶⁵⁶. Bulunan havuzlar ise “su kültü” ile alakalı olmalıdır.

Kilisenin üstüne kurulduğu nekropol alanında C127 mezarı hariç nekropoldeki başka hiçbir pagan mezarı korunmamış, devşirme malzeme olarak kilisenin yapımında kullanılmıştır. Pagan nekropolündeki diğer mezar yapılarının korunmaması, geçersiz kılınması, kutsanan C127 mezarının öneminin abartılmasındandır⁶⁵⁷. Değerli metallere kaplı mezarın cephesinden günümüze kaplama ile bağlantılı olarak sadece kapının etrafındaki delikler kalmıştır. 4-5 yüzyıllarda kilise içine alınan mezarın hemen yanında dua etmeye gelenler için küçük bir şapel yer almaktadır⁶⁵⁸.

C127 pagan mezarı kiliseye giren kişinin solunda, kilisenin yan nefinde yer almakta ve kutsal alanın merkezini temsil etmektedir. Kilise kullanıldığı süre zarfında içerisinde azizin kemiklerini hacılar tarafından azizin anısını kutsamak için orada barındırılmıştır⁶⁵⁹. Hacıların kilisenin içine girmeden mezarın üzerine yapılan döşemeye yandaki merdivenlerle çıkabiliyorlardır⁶⁶⁰. Mezarın üzerindeki döşemede azize törensel sunu amaçlı Geç Antik Çağ sikkeleri bulunmuştur⁶⁶¹. Kilise, Aziz Philippus’un mezarının olduğu yapının üzerine kurulduktan sonra ana nefin merkezine yuvarlak kutsanma havuzu yapılmıştır. Suyun azizin mezarına temasıyla gerçekleşen mucizevi iyileştirme gücü, havuzda suyla yıkanan kişiye geçiyordu⁶⁶². Ayrıca havuzlarda olduğu gibi, mezarın zemin döşemesinin üstünden de hacıların törensel sunularıyla ilgili bir çok sikke bulunmuştur⁶⁶³.

Hierapolis Aziz Philippus kutsal alanı ilk olarak pagan nekropol alanıydı. Yerel Hristiyan cemmatın Aziz Philippus’un mezarını buradaki 2. yüzyıla ait mezara

---

⁶⁵⁶ Bazilika ile bazilika önce yapılmış mezarlarla olan ilişkisi için bkz. Delehaye 1912: 56-57.

⁶⁵⁷ Erken İmparatorluk Dönem’ine tarihlenen mezarın ilk kullanımından kalan Yunanca yazıtta yazılanlar kazınmış, sadece çerçevesi inananların tapınımı için açık bırakılmıştır. Yüzeyi düzdür ve tapınım esnasında binlerce insanın el değdirmesi sonucunda incelmıştır ve hafif bir haç işareti kazınmıştır D’Andria 2019: 51.

⁶⁵⁸ D’Andria 2019: 50.

⁶⁵⁹ D’Andria 2019: 51.

⁶⁶⁰ a.g.e., 56.

⁶⁶¹ Gounaris-Gounari 2004: 75-78.

⁶⁶² İncil’de Probatica havuzuna dalan kişilere, bir meleğin suyu hareketlendirmesiyle şifa geldiğini, Hz İsa’nın buraya kötürüm bir kişiyi sokmasıyla mucizevi bir şekilde iyileşmesi anlatılır Yuhanna V: 1-10; D’Andria 2014: 129.

⁶⁶³ D’Andria 2014: 128.

gömmesiyle mezar, kutsallık önemini kazanmıştır⁶⁶⁴. Hırsitiyanlığın resmi din ilan edilmesiyle birlikte, mezarın etrafına dörtgen bir yapı inşaa edilmesiyle pagan nekropol alanın bir kısmı Hristiyan kutsal gömüt alanına dönüşmüştür. Mezarın yakınına kült işlevine sahip havuzlar eklenmiştir. 6. yüzyılın ikinci yarısında kilisenin inşasıyla birlikte mezar, kilisenin yan nefine denk gelecek şekilde ve yapının içine havuzlarla birlikte alınmıştır⁶⁶⁵. 10. yüzyılda ağır bir depremle yıkılan mezar kilisesi, azizin mezarının yanına gömülmek isteyen ayrıcalıklı kişilerin mezarlık alanı (ad Sanctos) olmuştur⁶⁶⁶.

Hierapolis'in komşu kenti olan Laodikeia antik kentinde ise kent surunun dışında kentin doğu nekropolü olan pagan nekropol alanı içerisinde yuvarlak planlı yapı bulunmaktadır⁶⁶⁷. Hieropolis kazı başkanı D'Andria, Philippus kült yapılarıyla karşılaştırarak Laodikeia'da 2. yüzyılda şehit edilen Aziz piskopos Sagaris'e ait olan martyr kültünün bir yapısı olduğunu önerir⁶⁶⁸. Yapının hem kent dışındaki anıtsal bir alan içerisinde yer alması hemde yukarıda bahsettiğimiz diğer örneklerde olduğu gibi pagan nekropolünün içine yapılmış olması nedeniyle, pagan nekropol alanlarında bulunan martyr mezarıyla beraber bu alanlarda oluşan kutsal anıtsal ya da dini yapılaşmaya verebileceğimiz bir örnektir.

Hac yolu üzerindeki Parnossos Kilisesi'nde de, Hieropolis'teki Aziz Philppius kilisesinde olan C127 mezarı ve üstüne kurulan kilise ilişkisindeki gibi mezar kilise birlikteliği bulunur. Kuzeybatı- Güneydoğu doğrultulu kilisenin doğu nef duvarının bitişiğine gelecek şekilde tonozlu bir mezar odasının yanına inşaa edilmiştir⁶⁶⁹(Lev.50.2).

Kütahya İlinin Dominiç İlçesinde bulunan tonozlu bir mezar odasının da geçirdiği kullanım süreçleri aynı Hierapolis C127 mezarı gibidir. 2-3. yüzyıla ait tonozlu,

---

⁶⁶⁴ D'Andria 2019: 55

⁶⁶⁵ a.g.e., 56.

⁶⁶⁶ Caggia 2014: 148-152, res.: 3-5

⁶⁶⁷ Büyük bir kısmı toprak altında olan yapı traventer bloklarla inşaa edilmiş, anıtsal konteksin içinde yer almaktadır D'Andria 2019, 66; Yapıyı Traversari martyrium olarak yorumlamıştır Traversari 2000: 94-95.

⁶⁶⁸ D'Andria 2017: 3-18.

⁶⁶⁹ Kiliseden daha erken bir döneme tarihlenen mezar odasının, dört bir yanı traşlanarak mermer levhalarla kaplanmıştır. Bu durum mezara, Hieropolis C127 mezarındaki gibi bozmadan, ayrı bir önem verildiğinin bir göstergesi olabilir Arslan vd 2012: 189-208, res.: 2.

duvarlarının ortasına denk gelecek şekilde boydan boya korniş eklenmiş, dikdörtgen planlı, içerisinde beş adet taş sandık mezar bulunan pagan anıtsal mezar odasına, daha sonraki yıllarda Hristiyanlıkla beraber mezar odasının doğu kısa kenarına apsidal bir form verilmiştir. Ve böylece doğu-batı doğrultusunda bir mezar şapeline dönüştür (Lev.51.1) Bu form verildikten sonra içerisine bir din şehidinin mi yoksa bir azizin mi gömüldüğü bilinmese de, giriş kapısının güneybatı kısmında bulunan ve 4-5. yüzyıla tarihlenen lahitte “Ben Pamprepius arz ediyorum, müminlerin duaları vasıtasıyla: İsa, beni müminler arasına kabul et” yazmaktadır(Lev.51.2). Lahit teknesinin uzun yüzünün taban seviyesinde açılmış, kutsanan kişinin röliklerine temas ederek kutsanan yağın ya da başka bir sıvının alınması için açılmış olan delikler bulunur⁶⁷⁰. Bu durum lahitten kutsal bir kişiye ait olabileceği yorumununu yapmamıza neden olur. Ama bu lahitin neden mezar odasının içinde değilde dışında olduğu cevaplayamadığımız bir durumdur.

Yine mezar odasının giriş kısmının batısında üstüste yapılmış 2 kat mozaik döşeme, döşemenin bir alt kodunda iki adet Tip 2 mezarlar bulunmaktadır (Lev.51.3-4). Apsisli mezar odasının ve mozaikli mezarların kuzeyinde, yaklaşık 1,40m genişliğinde 9 m uzunluğunda bir duvarın varlığı bize duvarın mezar odasıyla bir mimari bütünlüğü olan bir yapıya ait olabileceğini gösterir⁶⁷¹. Apsisli mezar odası ve mezar odasının girişinin batısında bulunan mozaikli mezarlarda kiliseye ait olabileceği öne sürülen duvarın güney kısmında bulunur.

Bu yapı da büyük ihtimalle, yukarıda bahsettiğimiz Parnassos kilisesinde olduğu gibi mezarın yanındaki kilisenin duvarıdır. Kiliseye ait olabileceğini düşündüğümüz duvarla mezar odasının duvarları arasındaki işçilik ve malzeme farkından dolayı, mezar odasının varlığı ve içine yapılan gömütlerin kutsal kimliklerinden dolayı yapılmış olan kilisenin mezardan daha sonra inşaa edildiği açıktır. Kütahya Müzesi başkanlığında yapılan kazılar sonucunda anıtsal apsisli mezar odasının içine 83 birey gömüldüğü ortaya çıkmıştır⁶⁷². Çoğunluğunu bebek ve çocukların oluşturduğu bu gömütler, mezar kullanımının sonraki yıllarda da devam ettiğinin göstergesi olabilir. Pagan bir mimari ile yapılmış mezarı yanına yapılan kiliseye dahil edip, kutsal mezar kilisesi haline geldikten

---

⁶⁷⁰ Ünan-Karaca 2017: 71.

⁶⁷¹ Ünan-Karaca 2017: 74.

⁶⁷² Ünan-Karaca 2017: 70, res.:14.

sonrada mezar odasına ve çevresine çeşitli mezarlar yapılmış olan bu alanda mezar-kilise birlikteliği söz konusudur.

Pagan bir mezarın dini bir yapı ile ilişkilendirildiği diğer bir örnekte Olba Manastırı'nın tam orta merkezinde bulunan tonozlu mezar odasıdır. Söz konusu mezarın, manastırın önde gelenlerinden birine ait olabileceğini öne sürülse de ilk kullanımda bir pagan mezarı, manastır yapıldıktan sonraki ikinci kullanımda da saygın manastır yöneticilerine ya da Olba piskoposlarından birine ait olabilir⁶⁷³. Ama burada asıl tartışılacak konu Mezar-Kilise ilişkilendirilmesidir. Manastır yapılmadan önce var olduğu düşünülen bu mezar odası eğer manastır yapıldıktan sonra yapılmış olsaydı, alanın kuzey kesiminde bulunan ana kilisedeki gibi nartheks bölümünün altındaki kripta gibi inşaa edilebilirdi. Ya da kilisenin yanına bir mezar şapeli (parekklesion) olarak yapılırdı. Ama burada bulunan ve alanın tam orta eksenine gelecek şekilde konumlanmış mezar odası, mutlak bir azize ya da din şehidi martyre ait olup alanı kutsallaştırmış ve daha sonrada yapılan manastır için tercih edilen alan olmuş olabilir (Lev.52.1.). Pagan bir mezar ve kilise ilişkilendirilmesine örnek olarak gösterilebilecek bir yerde Alahan Manastırı'dır. Alahan Manastır Doğu Kilisesi nartheksinin kuzey tarafında kayaya oygu, içerisinde arcosolium mezar döşemesi bulunan bir mezar odası bulunmaktadır. Buradaki mezar odasıyla Alahan Manastırının Doğu Kilisesi yukarıda örneklendirdiğimiz pagan bir mezara gömülen martyr mezarı ve daha sonraları kurulan dini yapı içerisinde olabilirler⁶⁷⁴.

Nikaia kentinde bulunan günümüzde İznik gölü suları altında kalmış bazilikal planlı kilise yapısı da aynı süreçleri geçirmiş olmalıdır. Son yıllarda yapılan sualtı kazıları ve araştırmaları neticesinde yapının üç evre geçirmiş olduğunu ortaya koymaktadır⁶⁷⁵. Bazilikal planlı kilise yapısının bulunduğu alan ilk evrede içerisinde mezar şapelininde bulunduğu bir nekropol alanı olduğu açıktır. Muhtemelen bu mezar şapelinde bulunan lahitte bir martyrin? mezarı barındırmaktaydı. Aziz Neophytos küçüklüğünden beri Hristiyan dininin savunucusu olmuş ve türlü işkencelere maruz kalıp, şehir surlarının

---

⁶⁷³ Özyıldırım-Ünalın 2011: 157, res.: 4-5.

⁶⁷⁴ Eyice 1991: 100.

⁶⁷⁵ Şahin 2016; Şahin 2017.

dışında şehit edilmiş ve şehit edildiği yere gömülmüştür⁶⁷⁶. 325 yılında ilk Ökümenik toplantıya ev sahipliği yapan Nikaia, daha sonraki dönemlerde kutsal topraklara hac ziyareti yapan hacıların uğrak noktası olmuştur. Şehri çeşitli tehliklerden koruyan diğer azizlerin kültü⁶⁷⁷ gibi Neophytos kültü de inananlar tarafından sahiplenip, saygı görmüştür⁶⁷⁸. Belirtildiği üzere İznik gölü suları altındaki bazilikal planlı kilisenin kurulu olduğu alan, içerisinde şehit Neophytos'un mezarının olduğu bir nekropol alanıdır. Bu nekropol, şehit Neophytos'un mezarını barındırmasıyla kutsallaşmış kutsal gömüt alanına dönüşmüştür. Kutsal gömüt alanına dönüşen nekropoledeki Neophytos'un lahit mezarını barındıran mezar odasının kilisenin güneydoğu bölümünü oluşturacak şekilde planlanmış olan bazilikal planlı bir kilise kurulmuştur (Lev.52.2.). Geçirdiği bu evrelerle mezar-kilise birlikteliği gösteren İznik Gölü suları altında kalmış kiliseyle aynı kentte bulunan ve kentin en erken tarihli kilisesi olan Hagia Sophia kilisesinde aynı plan özellikleri gösterir (V-VI yy)⁶⁷⁹ ve onunda pastophorium odalarında lahit mezarlar bulunmaktadır. Tıpkı İznik gölü sualtı bazilikasında görülen mezar-kilise birlikteliği bu kilisede de bulunmuş olmalıdır.

Pagan bir mezarın kilise ile ilişkilendirildiği bir örnekte Dağlık Kilikya Bölgesi'ndeki Çatıören Kilisesinde bulunur (Lev.53.1). Kilise pagan bir mezarla ilişkilendirilmiştir fakat mezarın hangi azize ait olduğu bilinmemektedir⁶⁸⁰.

Ephesos antik kentindeki Ioannes Kilisesi de Hieropolis'teki Aziz Philppius mezarında olduğu gibi martyrin mezarının üstüne yapılmış dini mimaridir. 2. yüzyılda yapılmış kare planlı martyrin mezarı merkez alınarak 4-5 yüzyılda haç planlı bir kilise inşaa edilmiştir⁶⁸¹. Aziz Ioannes 100 yıllarında ölümünün ardından Ayasuluk Tepesi'nin güney yamacına basit bir mezara gömülmüştür. Bu mezarın üzerine 5. yüzyılda erken dönem bazilikası inşaa edilmiştir. Kiboriumlu altar havarinin mezarını vurgulamak için

---

⁶⁷⁶ Ševčenko 1993: 43; Şahin vd. 2014: 44 vd.

⁶⁷⁷Nikia antik kentinde İmparator Decius (249-251) ve Diokletianus'un (284-305) zamanlarında türlü işkencelere maruz bırakılıp, inancı uğruna şehit edilmiş Diomedes, Tryphonos, Theodote, Antonia, Bassos külteleri bulunmaktadır Foss 1996: 6-7; Foss 2002: 132.

⁶⁷⁸ Togan 2019: 28.

⁶⁷⁹ Peschlow 2004: 202-203.

⁶⁸⁰ Koch 2015: 243; Aydın 2002: 105-112.

⁶⁸¹ Foss 1979: 88.

havarinin mezarının üstünde bulunmaktadır⁶⁸². 6. yüzyılda artık kullanılmayacak kadar kötü durumda olan bazilikanın yerine altı kubbeli kilise yapılmıştır. Orta Çağ'la birlikte hacıların uğrak yeri haline gelip, içinde azizin mezarını barındıran hac kilisesi olmuştur.

Ancyra kentinde bulunan St. Clement Kilisesinin, kripta bölümünün olması, devşirme malzeme olarak kullanılan bir mezar taşının varlığı ve Vita S. Clementis Ancyrani'de bahsedilen İmparator Diocletianus zamanında öldürülen St. Clemenent ve dioskurlarının mezarlarının yakınına ya da üstüne yapılmış olma ihtimalini güçlendirmektedir⁶⁸³(Lev.53.2.).

İlk evrede mezar ikinci evrede mezar üstüne ya da mezarı yapının içine konumlandırılarak yapılan kiliseler örneklerimize Ephesos kentinden “Lukas’ın Mezarı” diye anılan yapı da eklenebilir. Yapıyı ilk kazın Wood, boğa kabartmasından dolayı İncil yazarı Lukas’ın simgesi olduğu düşündüğü için literatüre “Lukas’ın Mezarı” olarak geçmiştir⁶⁸⁴. Son yıllarda yapılan çalışmalar yapı ilk evresinde 2. yüzyıla ait bir çeşme, ikinci evresi olan Geç Antik Çağ'da ise bir heroon ya da bir martyrin mezarı, daha sonralarında ise bir kiliseye çevrilmiş olabileceğini gösteriyor⁶⁸⁵ (Lev.53.3). Bu tahminler kesin olmamakla beraber kentteki Ioannes Kilisesiyle karşılaştırıldığında buna benzer bir oluşum evreleriyle aynı olduğu söylenebilir.

Nekropol alanının üstüne inşaa edilen dini yapılardan olan Patara antik kentindeki Mezar Kilisesi⁶⁸⁶, kentin kuzeyindeki nekropol alanının üzerine kurulmuştur⁶⁸⁷. Burada ki kilisede aynı Ephesos Ioannes Kilisesi'nde olduğu gibi bir bir martyr mezarının üstüne inşaa edilmiştir⁶⁸⁸. Daha sonraki yıllarda Patara piskoposu Eudemos'unda gömüldüğü

---

⁶⁸² Pülz 2010: res.:6.

⁶⁸³ Foss 1977a, 84 n, 205. Jerphanion, kilisenin girişinin güneyinde bulunan odanın altındaki kriptanın bir içine sızan yağmur sularını barındıran bir ayazma olabileceğini söyler ve yapının biraz dışındaki geç dönem temel kalıntıların altından çıkan Roma Dönemi çeşme olabilecek bir yapı kalıntısından bahseder Jerphanion 1928: 130. Bu çeşme olabilecek bu yapı St. Clement ve dioskurlarının öldürülmesinin ardından onların anısına yapılmış olması da muhtemeldir Serin 2014: 72.

⁶⁸⁴ Scherrer 2000: 72.

⁶⁸⁵ Karwise 1998: 608; Pülz 2001: 10; Scherrer 2000: 72; Daim- Ladstätter 2011: 236.

⁶⁸⁶ 2015 yılına kadar literatürde “Kaynak Kilisesi” olarak geçen kilise “Mezar Kilisesi” olarak adlandırılmıştır Işık 2016: 54.

⁶⁸⁷ Kilisenin güneydoğusundaki parreklesion bölümünde bulunan M40 nolu mezar, kiliseden daha erken bir döneme tarihlenmiş taş örgü bir hyposorion mezar bulunmaktadır Işık 2016: 54-55, res.: 10.

⁶⁸⁸ Pesclow 2015: 465.

kubbeli bir kiliseye dönüşmüştür. Orta Çağ'da deprem sonucu yıkılan kilise yenilenmemiş, mezarlık alanına döndürülmüştür⁶⁸⁹ (Lev.54.1).

Kütahya Dereköy nekropolü üzerine kurulmuş bazilikal planlı kilise de nekropol alanı üzerine kurulmuş dini yapılardandır. Kilisenin ortasına denk gelecek şekilde, bir alt kotta 3-4 yüzyıla tarihlenen oda mezar da yukarıdaki örneklerdeki gibi bir martyre ait olabilir mi sorusunu akla getirmektedir⁶⁹⁰. Daha sonraları etrafına mezarlar yapılarak “mezar kilisesi” geleneğini sürdürmüştür⁶⁹¹ (Lev.54.2.). Etrafına yapılan mezarların sadece güney kısmına yapılmış olması dikkat çekicidir.

Kahramanmaraş Afşin ilçesi Alimpınar mahallesi parsel 288 de bulunan bazilikal planlı kilisenin diakonikon odasının zemininin altına bulunan mezar da akıllara mezar-kilise birlikteliğinin olup olmadığı sorusunu getiriyor. 2017 yılında Kahramanmaraş müzesinin yaptığı kazılarda, kilisenin diakonikon bölümünün temel kısmı zemine doğru açıldığında temel zeminine yakın seviyede, taş örgü, iç kısmı sıvalı sandık mezarla karşılaşmıştır⁶⁹². Kilisenin yapılacağı alan seçiminde kuşkusuz önemli bir rol oynayan bu mezar, kilisenin inşası sırasında bilinçli bir şekilde diakonikon bölümünün zemininin altına denk getirilmiş olma ihtimali yüksektir. Kilisenin nartheks bölümünün güneyine yapılan mezar, temel seviyesine yakınlığından dolayı kilise yapıldıktan sonra yapılmış olmalıdır. Nartheks bölümüne yapılan mezar gibi daha sonradan apsisin dış kısmına yapılan mezar⁶⁹³, Kütahya Dereköy Kilisesi'ndekiyle aynı şekilde “mezar kilise” özelliği gösterir.

İasos antik kentinde bulunan Helenistik döneme ait olan agoranın, merkezine yerleştirilmiş, içerisinde mermer bir sandıkla üç mezarın bulunduğu apsisli bir yapı bulunmaktadır. 6 yüzyılda bu mezar şapelinde içine dahil edilmiş bazilikal planlı bir kilise inşaa edilmiştir⁶⁹⁴. 6. yüzyıldan daha önce yapılmış apsisli yapı içerisindeki

---

⁶⁸⁹ Pesclow 2015: 467.

⁶⁹⁰ Burada bulunmuş oda mezar çalışmamızın ikinci bölümü olan mezar tipleri bölümünden “Tip 2 oda mezar” başlığı altında incelenmiştir.

⁶⁹¹ Türktüzün vd. 2016.

⁶⁹² Denizhanoğulları vd. 2019: 193, res.:8.

⁶⁹³ Denizhanoğulları vd. 2019: 193, res.: 6-7.

⁶⁹⁴ Baldoni vd. 2004: 85.

mezarlar muhtemelen martylere ait olmalıdır ki, üzerine daha sonradan dini yapı inşaa edilmiştir. Çeşitli depremler sonrasında kilise ve çevresi 11. yüzyıla kadar mezarlık alanı olarak kullanılmıştır⁶⁹⁵

Martyrin gömülmesiyle kutsallaşmış alanın üzerine, ölen martyrin anısına daha sonradan kutsal bir mekan olarak ziyaret etmek ve dualar etmek için kiliseler yapılmıştır. Buradaki kilise artık ayrıcalıklı bir çok kişinin gömülmek istediği bir mekana bir “mezar kilisesi” haline gelmiştir.

Üç nefli bazilikal planlı kilise olan Sille Koimesis Tes Panagias Kilisesi'nin naosun batı duvarından bir açıklıkla geçilen ve kilisenin zemininin alt kotunda bulunan yuvarlak planlı, zemininde khamosorion tipinde mezarı olan oda bulunur. Mezar odasının dışında yapının naos zemininde de yirmi üç adet khamosorion tipinde mezar bulunmaktadır⁶⁹⁶ (Lev.55.1). Kilisenin zeminin altındaki mezarın bir azize mi ait olduğu bilinemese de kuşkusuz azizi belli olan örneklerle karşılaştırdığımızda gerek bir mezarın üstüne inşaa edilen kilise olması gerekse naosun zeminindeki mezar örneklerinden anlaşılacağı gibi kilisede mezar geleneğinin devam etmesi bizi Sille Koimesis Tes Panagias kilisesi mezar kilisesidir sonucunda götürmüştür.

Juliopolis'te bulunan bazilikal planlı kilisede yapılan kazılar sonucunda araştırmacılar iki yapım evresi söz konusu olduğunu, birinci evre, azizin mezarını bulunduran 3-4 yüzyılda yapılmış tek nefli bir şapel, ikinci evre ise 5-6. yüzyılda bazilikal planlı olarak yapılmış kilise olduğunu söylemektedirler⁶⁹⁷ (Lev.55.2). Sille Koimesis Tes Panagias Kilisesi'nde olduğu gibi aziz mezarıyla başlayan mezar geleneğinin devam etmesi olarak yorumlanabilir.

Koimesis Tes Panagias kilisesinde olduğu gibi İstanbul'daki Yuşa Tepe'deki kilise örneğinde de kilise zeminin altında bir mezar odası bulunur. 1930'lu yıllarda Makridy bey tarafından kazısı yapılan Yuşa Tepe'deki kilise kazısında kilise yapılmadan önceki evreye ait bir mezar odası bulunmuş, mezar odası 6. yüzyılda da üzerine yapılan

---

⁶⁹⁵ Baldoni vd. 2004: 87 .

⁶⁹⁶ Mimiroğlu 2015: 157, kat.:35, res.:64-65.

⁶⁹⁷ Sağır vd. 2017: 61-62. Ayrıca kiliseye adını 5-6. Yüzyıllarda yaşamış Aziz Theodoros adı verilmiş olduğu tahmin edilmektedir Sağır vd. 2016: 668.

kilisenin narteheks bölümüne denk geldiği görülmüştür⁶⁹⁸(Lev.56.1.). Boğaziçine hakim bu tepe, erken dönemlerden beri kutsal alan olmuş, Zeus Ourios tapınağı ile başlayan kutsallığı, Hristiyanlıkla beraber martyr mezarının üstüne kurulan Hagios Pantelemon kilisesiyle devam etmiş, Yuşa peygamberin mezarıyla İslamlaşarak sürmüştür⁶⁹⁹.

Komana antik kentinde bulunan Hamam Tepe höyüğündeki A Kilisesi ve B Kilisesi'ndeki devam eden çalışmalarda, 11-12. yüzyıllara tarihlenen kiliselerin alt kotunda çıkan ve daha erken malzeme veren harçlı bir yapı bulunmuştur. Kiliselerin her ikisinde de hem içinde hem dışında yoğun olarak Orta Çağ'a tarihlenen mezarlar vardır. A Kilisesi'nin daha alt kotundaki çalışmalarda ise kilisenin kuzey nef kuzey duvarının temelini altında antropolit olarak yapılmış tuğla örgü mezar bulunmuştur⁷⁰⁰. 2014 yılındaki çalışmalarda ise B kilisesinin güney nefinin taban seviyesinin altında antropolit olmayan yine tuğla örgü bitişik sandık mezarlar bulunmuştur⁷⁰¹. 11. yüzyıl kilisesinin zemininin altında bulunan harçlı yapı ve mezarlar, daha sonraki süreçte de kilisenin dışına ve içine yapılan mezarlarla birlikte Komana Hamamtepe'de bulunan A ve B kiliselerin ilk yapım süreçleri "mezar-kilise" birlikteliğiyle başlayıp, daha sonraki dönemlerde de "mezar kilisesi" olma durumuna bağlanabilir (Lev.56.2).

Konya Alâeddin Tepesi'nde bulunduğu bilinen, günümüze herhangi bir kalıntısına ulaşılmamış Aziz Amphilochios Kilisesi'nin de bir mezar kilisesi olduğu düşünülmektedir. Yapıya 12. yüzyılda yapılan hacı ziyaretleri sonucunda buranın Türklerin Eflatun, Hristiyanların da Aziz Amphilochios'un mezarının olduğuna inandıkları bir mezardan bahsedilir⁷⁰². Yapı hakkındaki en erken tarihli anlatımlar Selçuklulardan önce Aziz Amhilochios, sonrasında da Eflatun Mescidi olarak adlandırılması bu görüşü destekler⁷⁰³.

---

⁶⁹⁸ A.M. Mansel buradaki mezar odasının planını Balabanağa Mescidi Hafriyatı çalışmasında bulunan mezar odasıyla karşılaştırmıştır Mansel 1936: 61.

⁶⁹⁹ Eyice 2007: 77-78.

⁷⁰⁰ Erciyas-Tatbul 2019: 427, res.: 5.

⁷⁰¹ Erciyas-Tatbul 2019: 427; Erciyas-Tatbul 2015: 616-617, res.: 9.

⁷⁰² 12. yüzyılda ziyaret eden Ebü'l Hasan Ali b. Ebu Bekir el Herevi ve 15. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs hac yolculuğu sırasında ziyaret eden Rus hacı Vasiliy burayı anlatır Eyice 1994: 477.

⁷⁰³ Mimiroğlu 2015: 264-265.

Boğsak Adası'nda bulunan ve üzerinde yeterince çalışma yapılmamış, Geç Antik Çağ'a tarihlenen nekropolün üzerinde dört adet bazilikal planlı ve bir adette merkezi planlı kiliseler bulunmaktadır⁷⁰⁴.

Corycos antik kentinin 1 kilometre doğusunda bulunan pagan nekropol alanında, tek nefli, daha çok şapel olması muhtemel Geç Antik Çağ'a tarihlenen dini yapıyı Stephen Hill "The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isuaria adlı çalışmasında, küçük bir duvar resmine sahip, etrafı mezarlarla çevrili ve pagan bir mezar odasının üzerine yapılmış bir şapel olarak tanımlar ve "Funerary Chapel" olarak isimlendirir⁷⁰⁵. Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi Corycos kentinde bulunan nekropol alanının üstüne yapılmış bu dini yapı ile mezar-kilise birlikteliğinin bir örneği olabilir. Yine aynı bölgeden Dağ Pazarı Mevkii'de, kaya mezarlarının olduğu alanda bulunan kilisede, bu mezarların varlığından dolayı Hill tarafından "Funerary Basilica extra-muros" olarak adlandırılmıştır⁷⁰⁶. Anemurium kentinin kuzey tarafında şehir surlarının dışında nekropol alanı üstüne kurulmuş bazilikal planlı kilise Hill'in çalışmalarında "Necropolis Church" diye adlandırılmıştır⁷⁰⁷. Ayrıca Hill, Keil ve Wilhelm'in yaptıkları çalışmada Olba antik kentinin güneyinde "Cemetery Church" diye adlandırdıkları ve günümüzde kalıntısı bulunmayan kilisenin varlığından bahseder⁷⁰⁸.

Stephen Hill'in Corycos kentindeki Funerary Chapel, Dağ Pazarı Mevkii'ndeki "Funerary Basilica extra-muros", Anemurium kentindeki "Necropolis Church" ve Olba kentinin güneyindeki "Cemetery Church" diye adlandırdığı kiliseler ve Boğsak Ada'sında bulunan kiliseler bir martır ait mezarın üstüne mi kuruldu? yoksa sadece nekropol alanlarının üzerine inşaa edildikleri için mi böyle adlandırıldığını bilmemiz şuan için mümkün değildir. İleride yapılacak daha detaylı çalışmalarla bu soruların cevapları bulunabilir. Sadece bir nekropol alanı üstüne inşaa edilmiş erken dönem Hristiyan dini yapılara örnek olduğu için çalışmamıza dahil edilmiştir.

---

⁷⁰⁴ Varinlioğlu 2011: 175-176.

⁷⁰⁵ Hill 1996: 143, res.: 53-54.

⁷⁰⁶ Hill 1996: 160-161, res.:29.

⁷⁰⁷ Hill 1996: 94-96, res.:8.

⁷⁰⁸ Hill 1996: 251, Keil-Wilhelm 1931: 87.

Roma'daki Aziz Petrus, Selanik'teki Aziz Demetrios Kilisesinde olduğu gibi Anadolu sınırı içerisinde olan Constantinople'deki Kharon Kilisesi, Andriake'de bulunan A Kilisesi, Ephesos'taki Yedi Uyurlar ve Ioannes Kilisesi, Elaiussa Sebaste Bizans Bazilikası, Hieropolis'te bulunan Aziz Philippus Kilisesi, Parnossos kentinde bulunan Parnossos Kilisesi, Patara'daki Mezar Kilise, Kütahya Dereköy Bazilikası, Sille Koimessis Tes Panagias ve Juliopolis Aziz Theodoros Kilisesi, Nikaia Sualtı Bazilikası Hristiyanlığın zulüm görülen ilk yüzyıllarında inancı uğruna martyr olmuş kişilerin gömüldüğü alan üzerine Hristiyanlığın resmi din ilan edildiği yıllarda yapılan dini mimari örnekleridir.

Bu dini mimari martyrin gömüldüğü alana göre bazen bir nekropolün üstüne bazen de içinde martyrin mezarını barındıran mezar odasının üstüne veya yanına yapılmıştır. Yapılan dini yapı, mezarı odak noktası olarak kurulmuştur (Tablo 18).

Bu durum bazen Hierapolis Aziz Philippus Kilisesi'nde ve Parnossos Kilisesi'nde oluşu gibi kilisenin yan neflerine konumlandırılmış pagan bir mezarın ikinci kullanımı olarak bazen de Aziz Petrus Kilisesi, Aziz Demetrios Kilisesi, Ioannes Kilisesi, Elaiussa Sebaste Bazilikası, Juliopolis Aziz Theodoros Kilisesi ve Kütahya Dereköy Bazilikası'ndaki gibi kilisenin bema bölümüne denk gelecek şekilde konumlandırılmış olarak karşımıza çıkar. Sille Koimessis Tes Panagias ve Yuşa Tepe'deki kiliselerdeki martyr mezarları bir mezar odası içindeyken daha sonra üstüne yapılan kilisenin kriptasında olacak şekilde planlanmıştır. Nikaia Sualtı Bazilika'da olduğu gibi martyre ait bir mezarın daha sonra kilisenin güneydoğu bölümünü oluşturacak şekilde dahil edilmesiyle tasarlanmış şekilde de karşımıza çıkmaktadır. Sinop Balatlar Kilisesi'de de daha önce hamam olarak inşaa edilmiş yapı, 4-5 yüzyılda kiliseye çevrilmiştir. Hamamın sıcaklık bölümünün altındaki mekan, kilisenin ana eksenini olan bema bölümünün altında kalacak şekilde kilise inşaa edilmiştir. Kazı çalışmaları sonucu bu mekan içerisinden çıkan kemiklerden ve mezarlardan buranın kilisenin kripta olduğu anlaşılmıştır⁷⁰⁹. Bir de Kharon, Andriake A, Patara Mezar, Ancyra St. Clements, Ephesos Yedi Uyurlar kiliselerindeki gibi belli bir mezarın kilisenin bir bölümüne konumlandırmadan azizin gömüldüğü kutsal gömü alanı üstüne inşaa edilen örneklerde

---

⁷⁰⁹ Göroğlu vd. 2014: 515.

bulunur. Azizi ya da martyri ismi ve mezarı belli olmayıp, sadece nekropol alanlarının üstüne yapılmış örneklerimizde Corycos, Dağ Pazarı, Anemurium, Olba ve Boğsak Adasında bulunan kiliselerdir.

“Mezar Kilise” başlığı altında ele aldığımız bütün bu örnekler mezarların, dini yapıdan önce var olduğu, sonraları üstüne dini yapının inşaa edildiği örneklerdir. Bu örneklerini hepsine genel bir değerlendirme yaptığımızda ilk olarak hepsinin Hristiyanlığı kabul eden ve yaymaya çalışan ve bundan dolayı Pagan Roma İmparatorluğun’da ölümle cezalandırılan martyrlerin mezarları olmasıdır. İkinci olarak dini yapılarla mezarların birlikteliğini kronolojik olarak sıraladığımızda, birlikteliğin ilk çıkış noktasıdır. Genel değerlendirmemizin üçüncü maddesi ise mezarların üzerine kurulan kilisedeki mezarların konumları aynı değildir. Çoğunluğu mezarları kiliselerin bema bölümünün altına denk getirilerek inşaa edilmiş kiliseler oluşturmaktadır. Tam da bu nokta da kiliselerin bema bölümlerinin var olan önemini incelemek gerekmektedir. Sadece rahiplerin ve diakonların girebildiği bema bölümü naostan parapetlerle ayrılmış, naos seviyesinden bir daha yüksek yapılmış alandır. Kiliselerde sadece rahiplerin ve yardımcılarının girdiği kilisedeki diğer donanımlardan daha özel tutulan bu bölümün martyrin mezarının üstüne denk getirilmesi çok şaşılacak bir durum değildir. Bu kadar kutsal bir kişi, bu din için ölmüş bir kişinin bu ayrıcalığı hak ediyor olması gerekmektedir.

3.1.1.2. Kilise Mezar

Martyr mezarlarının bulunduğu alan, kutsallık kazanıp üstüne yapılan kiliseye martyrin mezarının dahil edilmesiyle bu alana duyulan saygı başka mezarları da buraya çekmiştir. Örneğin Aziz Paul oğlunun mezarını İspanya ‘daki Accola şehitlerinin yakınına taşımış, böylece oğlu, mezarların birliği yoluyla şehitlerle birlikte olacaktır ve azizlerin röliklerinin yakınında olmak ruhlarını saflaştırma gibi bir erdeme sahip olacaktır⁷¹⁰.

5. yüzyıl yazarlarından Torinolu Maximus “bedenlerimizle birlikte aynı yerde bulunan martyrlere bizi koruyacak ve bedenlerimizden ayrıldığımızda da bizi himayelerine

---

⁷¹⁰ Aries 1991: 14-15.

alacaklar. Nasıl bizi burada günah yollarına sapmaktan koruyorlarsa, öbür dünyada da cehennemden dehşetlerinden koruyacaklardır. Bundan dolayı atalarımız, ölü bedenlerimizi, martır kemikleriyle birleştirme konusunda ısrarlı olmuşlardır” diye anlatır⁷¹¹. İşte bu birleşme yukarıda “Mezar-Kilise” maddesinde anlattığımız martır mezarlarının üstüne yapılan kiliseler de başlamıştır. Kilisenin içine konumlandırılan martır mezarıyla o kilise Hristiyanlarca gömülmek için çok arzulanan kilise olmuştur. Örneğin manastır kilisesi olan Kharon Kilisesi, martır Babyas ve 84 müridinin şehit edilip gömüldüğü alan üzerine yapılan kilise, artık kutsallaşmış ilerleyen zamanlarda da önemli kişilerin gömüldüğü yer olmuştur. 8. yüzyılda Patrik Germanos, 845 yılında da Nikaia Metropoliti Theophanes buraya gömülmüştür⁷¹². Kilise içine gömülme örneklerinden bir diğeri ise yine Khoran Kilisesi gibi bir martır mezarıyla kutsallaşmış alana kurulan bazilikal planlı kilise örneği olan Patara Mezar Kilisesi’dir. Kiliseye daha sonraki dönemlerde Patara Piskoposu Eudemos lahit mezara gömülmüştür⁷¹³. Kilisenin güney kısmındaki ek yapıda bulunan mezarlarla kilise içine gömüt geleneğinin olduğu kiliselerden olduğunun göstergesidir. Önce azizin mezarıyla kutsanmış kutsal gömüt alanı daha sonra üzerine yapılan kiliseyle birlikte başlayan mezar kilise birlikteliği, devamında kiliseye yapılan mezarlarla kilise mezar oluşumuna örnek olarak Myra Aziz Nikolas Kilisesi de verilebilir. Aziz’in mezarının kilisede bulunmasıyla çoğu insanın mezarının yeri olarak çok arzulanacak bir mekan olmuştur. Öyle ki batı avludaki 12. yüzyılda tarihlenen mezar nişindeki yazıtta mezarın manastır görevlisine ait olduğu yazar⁷¹⁴. Yine 12. Yüzyılda içerisinde duvar resimleriyle süslü arcosolium mezar düzenlemesi olan lahit mezarlar bulunan parekklesion bölümü eklenmiştir. Kuzeybatıdaki D yapısında bulunan arcosolium mezar düzenlemesi ise de bir aileye ait olup 13. yüzyıldaki banilerine ait olduğu önerilmektedir⁷¹⁵. 4. yüzyılda tapınak olan ve daha sonraları kaleye dönüştürülmüş, sonraki evrede ise manastır haline getirilen Mardin Deyrulzafaran Manastırı’nda ise kilise mezar birlikteliği görülmektedir. Aziz Şeymun buraya Süryani patriğinin önemli azizlerinin kemiklerini getirmiştir⁷¹⁶.

---

⁷¹¹ Petrologia latins, c. IVII, 427-428.4

⁷¹² Van Millingen 1912: 288; Underwood 1966: c.1, 7.

⁷¹³ Pescow 2015: 463.

⁷¹⁴ Doğan 2016: 244.

⁷¹⁵ Ötüken 2006: 297-312.

⁷¹⁶ Akmeşe vd. 2018: 3603.

Yine bir martyr mezarıyla var olmaya başlayan Juliopolis Kilisesinde de ilerleyen yıllarda mezar kilise birlikteliğini devam ettirmiştir. Kilisenin nartheksinde ve apsinin kuzeydoğu ucuna doğru olan yerde geç dönem mezarların bulunması mezar kilisesi olarak kullanıldığının bir kanıtıdır⁷¹⁷. Kilise inşa edilmeden önce herhangi bir martyrin veya azizin mezarının bulunduğu kutsal bir alan üzerine kurulup kurulmadığıyla ilgili yeterli bir bilgi bulunmayan ama yine de içine mezarların yapılmış olduğu dini yapılar bulunur.

Klasik Çağ'lardaki pagan inancında ölümün yanında yakınında durma eylemine şiddetle karşı çıkılmış, mezarlar yaşanan alanlardan uzağa konulmuş, böylece yaşayanların dünyası ile ölülerin dünyası ayrılmıştır. Roma'da Oniki Levha Kanunu bildirgesinde (Leges Duodecim Tabularum) kentin içine (*in urbe*) ölünün gömülmesi yasaklanmıştır. Theodosius yasanın bu maddesini aynen kabul etmiştir ve böylece halkın evlerinin "sancitita" kutsallığı korunmuştur.

Aziz Ioannes bir toplantıda "kentin içine asla mezar yapmamaya dikkat edin. Eğer yemek yediğiniz, yattığınız yere bir ceset konulacaksa itiraz edin. Ve ölüleri, yediğiniz ve uyuduğunuz yerin yakınına değil de İsa'nın bedeninin yakınına koymalısınız" der⁷¹⁸. "İsa'nın bedeninin yanı" cümlesinden kasıt mutlak tanrının evi yani dini yapılar, kiliseler olmalıdır. 540 yılında ölen piskopos Aziz Vast mezarını kent dışından seçmiştir. Fakat tabut taşıyıcılar onu kent dışındaki alana götürmeye kalktıklarında tabutun ağırlaştığı görünce bizim size, sizin için hazırladığımız yere taşımamıza izin verin demişlerdir⁷¹⁹. "Sizin için hazırladığımız yer" repliğindeki hazırlanan yer mutlak kilise içindeki yer olmalıydı⁷²⁰. Böylece tüm kısıtlamalara rağmen mezar kilisenin içine girmiştir. Örneğin Constantinople'deki serbest haç planlı yapılmış Kutsal Havariler Kilisesi⁷²¹ için Prokopios, İmparator Constantius'un, havarilerin şanını onure etmek için yaptırdığını, kendisinin ve kendinden sonra gelecek imparator ve imparatoriçelerin buraya gömülmesi

---

⁷¹⁷ Ayrıca kilise içinde ve giriş kapısının her iki kenarında mezarlar tespit edilmiştir. Oldukça tahrip edilmiş mezar (M 447) orta nefin apside yakın kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Yazı stilinden 6-7 yüzyıla tarihlenen mezarın yazıtın Leon oğlu Lykos ve onun meşru eşi Fotine'ye ait mezar ..." diye yazmaktadır. M 452 nolu mezar içinden 23 bireye ait iskelet ele geçirilmiştir Sağır vd 2016: 154.

⁷¹⁸ Aziz Ioannes Chrysostom, Opera, Montfaucon, Paris, VII, 71,74; Aries 1991: 14.

⁷¹⁹ Zikr E. Salin, La civilisation merovingienne, Paris, 1949, c.2, 35.

⁷²⁰ Aries 1991: 16.

⁷²¹ Krautheimer 1986: 51-52; Kostof 1972: 106, Stanzl 1972: 47-49.

için buyruk çıkardığından bahseder. Ayrıca Constantius'un mezarının dışında azizlerden Andreas, Lukas ve Timotheos'un da mezarının burada olduğundan bahseder⁷²².

Madenşehir 12 no.lu kilise⁷²³, aynı mevkiinin kuzeybatısındaki 9 no.lu yapı⁷²⁴ ve 11 no.lu yapı⁷²⁵, Değle ören yerindeki 44 nolu yapı⁷²⁶ araştırmacılarca mezar yapısı olarak tanımlanmış, serbest haç planlı kiliselerdir. Genellikle günümüze pek ulaşmayan bu yapılar 20. yüzyıl araştırmacıları tarafından neden mezar yapısı olarak atfettiklerinin sebebi çok açık değildir. Sadece aynı örendeki ve günümüzde çok fazla iz kalmayan 37 no.lu kilisenin biri kuzey cephesinde diğeri apsis kemerinin kilit taşında yer alan kitabelere göre Paulos adında, kimliği saptanamayan bir kişinin buraya gömüldüğünün yazılı olduğundan bahsetmişlerdir⁷²⁷.

3.1.1.2.1. Dini Yapılarda Bulunan Mezarların Konumları

3.1.1.2.1.1. Nartheks

Kilisenin batısında, kuzey güney doğrultulu dikdörtgen planlı, üstü kapalı giriş mekanıdır. Kiliselerin narteks bölümleri genellikle ayine gelen kimselerin ayin için kostümlerini düzenledikleri ve ayin için hazırlıklar yaptıkları mekanlardır. Kiliseyi yaptıran banilerin ya da ona hizmet eden kişileri onurlandırmak için tasvirlerinin, isimlerinin veya mezarlarının bulunduğu bölümdür. Çalışmamızdaki Anadolu sınırları içerisindeki dini yapılarda bulunan mezarlar, kilise içerisinde buldukları bölümlere göre ayrı ayrı ele alınıp, değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede nartheks bölümünde bulunan mezarların narteks zemin ve nartheks kripta olarak iki alt başlık olarak ele alınmıştır.

---

⁷²² Özbayoğlu 1994: 29-30.

⁷²³ Stryzgovsky 1903: 139; Ramsay-Bell 1909: 12-14; Eyice 1971: 142.

⁷²⁴ Stryzgovsky 1903: 14-26; Ramsay-Bell 1909: 12- 14,72; Restle 1967: 718, Eyice 1971: 34.

⁷²⁵ Ramsay-Bell 1909: 13-14; Restle 1967: 718; Eyice 1971: 142.

⁷²⁶ Ramsay-Bell 1909: 225-226; Restle 1967: 704; Eyice 1971: 175-176.

⁷²⁷ Ramsay- Bell 1909: 555.

3.1.1.2.1.1.1. Nartheks Zemin

Karaman Değle Ören yerinde bulunan 33 nolu kilisenin nartheks bölümünün dış cephe duvarında 4 satırlık (.....burada yatıyor) bir mezar kitabesi bulunmaktadır⁷²⁸. Ayrıca nartheks bölümünden orta nefeye geçilen alanın zemin döşemesinde ..... Kokianos burada yatıyor.... yazan bir yazıt bulunur. Burada ismi tam okunamayan kişi veya Kokianos belki de Aziz Vast örneğindeki gibi bir aziz veya bir din adamı olabilir. Ya da bema masa altlığının uzun yüzünde bulunan tek satırlık typikonda (Τυράννου σὺν τοῦ οἴκου αὐτοῦ Tyrannos kendi ev halkıyla birlikte bağışı yazmaktadır) yazan ve kiliseye bağış yapan Tyrannos'un ailesi olabilir. Nartheks kapısının önünde bulunan 7 adet mezar, nartheks bölümünün zemin döşemesinin altında bulunan mezarlar, kilisenin nartheks bölümünün mezarlar için kullanıldığını gösterir⁷²⁹(Lev.57.1.). Aynı mevkiide bulunan 32 nolu bazilikada durum aynıdır. Nartheks bölümünde birinci ve ikinci kapı arasında 3 adet mezar bulunmaktadır⁷³⁰(Lev.57.2). Ramsay, kilisenin batı duvarının köşesinde, 10. İndiktion'da, 11 Nisan günü ölen Akylas ile 4. İndiktion'da 13 Mayıs günü bir savaşta ölen Akylas oğlu Philaretos'un mezar kitabelerini tesbit etmiştir⁷³¹. Yine Ramsay, Philaretos'un Binbirkilise'nin adeta bir milli kahramanı olarak Arap akıncılara karşı savaşırken şehit düştüğüne inanmakta ve bu yüzden de bu büyük kilisenin itibarlı bir köşesine gömülmüş olabileceğini öne sürmüştür ve onun anısına yapılan bu kilisenin oraya oğlunun yanına gömülmüş olma durumunu öne sürmüştür⁷³². Eyice ise "ilmi olmaktan çok hissi bu tahminler gerçeğe uygun olabilir, fakat bunları destekleyecek bir veri olmadığı söylemektedir"⁷³³. Yine aynı mevkide bulunan 5.-6. yüzyıla tarihlenen 31 nolu kilisenin güney yan nefinin dış duvarında "Burada Gear.....okthos yatmaktadır" yazıtı yer almaktadır⁷³⁴ Karaman Binbir Kilise 33 nolu kiliseye ilk mezar ne zaman yapıldığını tam olarak bilemesekte en azından nartheks bölümünde bulunan mezar, buluntularından dolayı erken döneme tarihleyebiliriz. Ayrıca bulunan typikon ve yazıtlardan da bağış

⁷²⁸ Yıldız 2016: 236-238.

⁷²⁹ Mezar, buluntularından dolayı Geç Antik Çağ'a tarihlenir Yıldız 2016: 237.

⁷³⁰ Yıldız 2016: 242.

⁷³¹ Eyice 1971: 57.

⁷³² Ramsay-Bell 1909: 45-546,mno. 42-43.

⁷³³ Eyice 1971: 57-58.

⁷³⁴ Eyice 1971: 52.

yapan kişilerin gömülü olduğunu anlayabiliyoruz. Bu durumda bize kilise inşaa edildikten sonra nartheks bölümüne mezarlar yapıldığını gösteriyor.

Kilise inşaaından sonra yapılan mezarlara bir örnekte Sille Kiriakon (Hızır İlyas) Kilisesi verilebilir. Kilisenin nartheks bölümüne yapılmış khamosorion tipinde mezarlar bulunmaktadır⁷³⁵. Tatköy Manastır Kilisesinde ise Sille Kiriakondaki gibi nartheks bölümüne eşit olarak yerleştirilmiş 10 adet khamosorion mezar bulunmaktadır⁷³⁶ (Lev.57.3.)

Tios Akropol Kilisesi'nin nartheks zemin altında iki adet taş sandık mezar bulunmaktadır⁷³⁷(Lev.58.1.). İznik Şeyh Bedrettin mahallesi, şehir surlarına 50 metre mesafede bulunan kilisenin nartheks zemin altında, batı ve güney duvarla, apsisi mekanın yan duvarlarının içinde toplam sekiz adet mezar hücresi bulunmaktadır⁷³⁸. Yapının ikinci evresinde genişletilen nartheks bölümünün zemine yapılmış onüç adet mezar hücresi bulunmaktadır⁷³⁹(Lev.58.2). Sille 1 nolu Şapel'in⁷⁴⁰ nartheks bölümünde mezarlar bulunan kiliselerdendir (Lev.58.3.). Mezarların sadece nartheks bölümünün zemin altına yapılmış olmasıyla kilise kullanımdayken yapılmış olduklarının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Son yıllarda yapılan kazılar sonucunda Olba Manastırı Kuzey Kilisesi'nin nartheks bölümünde taş yer döşemesinin altında, tabanı kiremit levhalarla kaplanmış mezarlar bulunmuştur⁷⁴¹.

3.1.1.2.1.1.2. Nartheks Kripta

Constantinople'deki Lips Manastır'ının nartheks bölümünün zemin altındaki mezarlar yukarıdaki diğer örneklerden farklı olarak kripta da yer almaktadır. Nartheks zeminin altındaki kripta da yanyana sıralanmış 6 adet antropolit lahit

⁷³⁵ Mimirolu 2015: kat.No. 29, Şekil: 57, res.: 250-255.

⁷³⁶ Mimirolu 2015: 164-165, res.:307-317, şekil: 66-68, Kat.No.: 36.

⁷³⁷ Gür 2015: 170.

⁷³⁸ Ermiş 2011

⁷³⁹ Üst yapıyı tutması için kalın yapılmış duvarların içinde mezar hücreleri bulunur Ermiş 2011, 83, plan: 1, res.: 1. 2011 yılında düzenlenen İznik 1. Konsil Senato Sarayı'nın Lokalizasyonu Çalıştayında M. Ermiş tarafından hazırlanan İznik Sarayı ve Çevresindeki Kiliseler başlıklı bildiri metnin de son yıllarda İznik'in kuzeybatısında tespit edilen yapı kalıntılarından biri olarak Şeyh Bedrettin mahallesindeki kilise alt yapısı anlatılmaktadır. Buradaki kiliseyi "Pederler Kilisesi" olabileceğini araştırdığı kaynaklardan yaptığı çıkarımlar sayesinde önermektedir.

⁷⁴⁰ Mimirolu 2015: 149, res.:265

⁷⁴¹ Erten vd. 2019: 633.

bulunmaktadır⁷⁴²(Lev.59.1.). Amasra Büyükada Manastır Kilisesi'nin mermer kaplı narteks zeminin altındaki kriptada da mezar bulunmaktadır⁷⁴³. Yine narteks mermer kaplı zemin altındaki kriptaya örnek Hadrianoupolis B Kilisesinde bulunur. Ayrıca Olba Manastırı kuzey kısmındaki ana kilisenin de narteks bölümünün zemin altında bulunan kriptaya yukarıda örnekleri verilen narteks altı kriptaya olan kiliseler arasına konulabilir (Lev.59.2.)⁷⁴⁴.

3.1.1.1.2.2. Apsis

Kilisenin doğu kısmında, içten yarım daire formunda, dıştan ise bazen yuvarlak bazen de çokgen formda olan kilisenin en kutsal bölümüdür. İbadet yapılan ana mekan olan naostan templon levhalarıyla ayrılan bu bölümde sunakta yer almaktadır. Kilisenin en kutsal bölümü olan apside daima ibadet edenler yani yalnızca din adamları girmektedir⁷⁴⁵. Kilisenin diğer mekanlarından daha yüksekte yer alması mekanın kutsallığını vermek içindir. Naosta toplanan cemaat apside doğru yönelerek dua eder.

Bu kez apsis altındaki kriptaya örneklerine bakacak olursak en başta Studios Manastır Kilisesi gelir. Studios Manastır Kilisesi'nin apsis altındaki haç planlı kriptaya merdivenle inilmektedir⁷⁴⁶. Myndos Asar Adası'nda bulunan kilisenin apsis kısmının altında da mezarlar bulunmuştur⁷⁴⁷(Lev.60.1). Hagios Prodromos Kilisesi'nin apsis kısmının altında ve girişi dışarıdan olan kriptaya bulunmaktadır⁷⁴⁸.

---

⁷⁴²Macridy 1964: 271-272; Marinis 2009: 147-167. res.: 2.

⁷⁴³Eyice 1952: 479.

⁷⁴⁴“Narteksin altında 7.3 x 2.3 m. boyutlarında bir oda yer almaktadır ve buranın bir mezar mekanı olduğu düşünülmektedir” Yeğin 2015: 27.

⁷⁴⁵ Koch 2015: 69; Aydın 2002: 13.

⁷⁴⁶ Mango 2006: 54.

⁷⁴⁷ Gürdal 2012.

⁷⁴⁸ Ousterhout 1987: 13-14.

3.1.1.1.2.1.3. Naos

Kiliselerde cemaatin toplandığı, orta ve yan neflerin olduğu bölümüdür⁷⁴⁹. Küçük Muhsine 2 nolu Şapel⁷⁵⁰ (Lev.60.2.) ve Kilistra Palönü Kilisesi⁷⁵¹(Lev.60.3.) naos zeminde mezar bulunan kiliselerdendir. Bursa Büyükorhan ilçesi Derecik Köyü’nde bulunan bazilikal planlı kilisenin kuzey nefin doğu ucunda zemini tuğla döşemeli mezar, naos zemininde mezar bulunan kiliselerdendir⁷⁵².

3.1.1.1.2.1.4. Parekklesion

Kiliselerin genellikle güney yan nefinin yanında bulunan parekklesion, dikdörtgen planlı, girişleri kilise içinden sağlanan, dışarıdan girişleri olmayan mezar şapeleridir⁷⁵³. Kiliseye bitişik ya da ayrı olarak inşaa edilen parekklesionlar her iki durumda da kilise ile işlevsel açıdan bağlantılıdır.

Kilise ile diakonikon bölümünden ya da naostan açılan bir koridorla bağlantılı olan parekklesiondaki anma törenlerinde, kilise içinden ilahiler söyleyerek törensel bir şekilde olan geçiş bu koridorla yapılmaktadır⁷⁵⁴.

Tios Akropol Kilisesi’ndeki parekklesion bölümü, kilisenin güney kısmında olup, naosa açılan bir koridorla kiliseye bağlanmış mezar odasıdır⁷⁵⁵ (Lev.61.1.). Ankara Maltepe’deki büyük bir kısmı yıkılmış kilisenin güney kısmında bulunan ve literatürde “hipoje yapısı” diye anılan mezar odası aslında yanında bulunan kiliseyle bağlantılı kilisenin parekklesion bölümünün olmalıdır⁷⁵⁶. Buradaki parreklesionda kilisenin güney kısmında olup, kiliseye geçiş sütunlu bir koridorla sağlanmaktadır⁷⁵⁷(Lev.61.2). Maltepe parekklesionunda altı adet taş örgü, tuğla örgü ve ele geçen kabara, çivilerden anlaşılan

---

⁷⁴⁹ Koch 2015: 66.

⁷⁵⁰ Mimiroğlu 2015: 144, res.: 60, kat. No.: 31, res.: 259-261.

⁷⁵¹ Mimiroğlu 2015: 114, res.: 190

⁷⁵² Okçu 2007: 41, res.: 12.

⁷⁵³ günümüze kadar korunmuş en iyi örnek için bkz. Akyürek 1995.

⁷⁵⁴ Akyürek 1995: 188.

⁷⁵⁵ Gür 2015: 172-173.

⁷⁵⁶ Literatürde hipoje yapısı olarak geçen kaynak için bkz.: Aydın-Zoroğlu 2016.

⁷⁵⁷ Aydın-Zoroğlu 2016: 299.

ahşap sandık mezarlar bulunmaktadır⁷⁵⁸. Karabel Asarcık Sion Kilisesi'nin güney kısmında bulunan ve içerisinde röliklerinde bulunduğu oda olan parekklesiona, kilisenin naosundan açılan bir geçitle girilmektedir. Parekklesionun üç duvarına sabitlenmiş üç lahit bulunmaktadır. Sion'lu Aziz Nicholaos tarafından 6. yüzyılda kurulan kilisede azizin mezarının dışında başka azizlerinde röliklerinin olduğu da bildirilir (Lev.62.1)⁷⁵⁹. Yine aynı bölgede bulunan Günağı Kilisesi'ndeki parekklesion bölümü, kilisenin güneyine konumlandırılmış, dışarıdan giriş yeri bulunmayan, içine geçişin kilisenin naosundan sağlanmasıyla yukarıdaki örneklerle aynı özellikleri göstermektedir⁷⁶⁰(Lev.62.2.).

Serbest haç planına sahip Kızıl Kilise'nin kuzey ve batı haç kollarının arasında parreklesion bölümü bulunur. Buradaki parekklesion, kilisenin kuzeyinde yer almaktadır(Lev.63.1). Hristiyanlığın üç büyük azizlerinden olan Gregoire de Nazianze'nin burada gömülmüş olduğunu (330-390) öne süren H. Rott, Kızıl Kilise'nin mezar kilisesi olduğunu öne sürmektedir⁷⁶¹. Fakat G. L. Bell ve W. Ramsay'a göre kilise bir mezar kilisesi değil hac yolu üzerinde yer almasından dolayı hac kilisesi olduğu söylenir⁷⁶². Hac yolu üzerinde bulunması buranın hac kilisesi olması ihtimalini yükselttiği gibi, Rott'unda tezini, içerisinde bulunan mezar şapeli olarak parekklesion bölümünün varlığı buranın Aziz Greogaire'ye ithaf edilmiş bir mezar kilisesi olması durumunu destekler. Ayrıca yapıyı 6. yüzyıla tarihleyen Restle ve Doğan'da yapının bir mezar kilisesi olduğu üzerine hem fikirdir⁷⁶³. Kapadokya'da, Aksaray'a bağlı Halvadere kasabasının yakınındaki Viranşehir (Mokisos-Iustinianapolis)'deki Kemer Kilise veya Viranşehir 1 nolu Kilise'de kuzey ve batı haç kolları arasında bulunan mekanı tıpkı Kızıl Kilise'de olduğu gibi parekklesion bölümü olarak değerlendirebiliriz. Aynı Kızıl Kilise'de olduğu gibi Viranşehir 1 nolu kilise de serbest haç planlı kilisedir ve kuzey ve batı haç kolları arasındaki bu mekanda mutlak parekklesion bölümü olmalıdır⁷⁶⁴.

---

⁷⁵⁸ a.g.e., 210.

⁷⁵⁹ Burada başka azizlere ait röliklerin bulunduğu Sionlu Aziz Nikolaos'un Vitası'nda bahsedilmektedir. 564 yılında azizin ölümünden sonra yazılan Vita'nın son bölümünde Nikolaos'un kutsal mezarının ve röliklerinin kendi kurduğu kilisenin güneyinde bulunan bölüme konulduğu bilgisi geçmektedir. Yine Vita'nın son bölümünde Nikolaos'un röliklerinin bulunduğu odada Vaftizci Yahya, Aziz Stephan, Aziz Theodore, Azizler Sergios ve Bakhos ve Kırk Martyr'in kutsal emanetlerinin ya da röliklerinin bulunduğu yazmaktadır Vita'daki bilgiler için bkz Şevçenko-Şevçenko 1984: 112-113; İşler 2016: 183-199.

⁷⁶⁰ İşler 2016: 378.

⁷⁶¹ Rott 1908. ; Çelebioğlu-Ağaryılmaz 2008: 156.,

⁷⁶² Ramsay-Bell 1909.

⁷⁶³ Restle 1979: 171; Doğan 2008: 49; Pekak 2008: 90.

⁷⁶⁴ Kitabesi bulunmayan kilise 7. yüzyıla tarihlenmektedir Restle 1979: 171.

Kilistra Haç Planlı Kilise'nin batı ve kuzey haç kollarının arasında kareye yakın dikdörtgenimsi plana sahip parreklesion bulunmaktadır(Lev.63.2.). Buradaki parreklesionda üç adet yanyana sıralanmış khamosorion tipi mezarlar yapılmıştır⁷⁶⁵. Yine aynı mevkiide bulunan ve yine aynı şekilde sebest haç planlı Kilistra 8 nolu Şapel'in, batı ve güney haç kolları arasında bulunan parreklesion bölümünde arcosolium mezar düzenlemesi bulunur⁷⁶⁶(Lev.63.3.). Kilistra Haç planlı Kilise'de parreklesion bölümün, batı ve kuzey haç kollarının arasındaki bölümden, Kilistra 8 nolu Şapel'de ise batı ve güney haç kolları arasındadır. Her ikisinde ortak yönü haç planlı olmasının yanı sıra her ikisinde parreklesion bölümleri kilise binasının güney kısmına denk gelecek şekilde düzenlenmiş olmasıdır.

Kayadibi 2 nolu Kilise'de de nartheksin güney yanına denk gelen ve nartheke geçişi olan kareye yakın bir plana sahip parreklesion bölümü bulunmaktadır⁷⁶⁷. Kilistra Palönü kilisesinde güney yan nefinden bir açıklıkla girilen içerisinde iki adet doğu batı doğrultulu khamosorion mezar düzenlemesi bulunan parreklesiona sahiptir (Lev.63.4.)⁷⁶⁸.

Kızıl Kilise ve Viranşehir 1 Nolu Kilise haricinde genellikle kiliselerde mezarları, kiliselerin güney kısmına yerleştirmeleri dikkat çekicidir. Tam anlamıyla parreklesion gibi kiliseye ile bağlantısını bir koridorla ya da bir kapı ile yapmayan ama aynı mimari düzeneğe sahip örneklerde karşımıza çıkmaktadır. Patara Kaynak Mezar Kilisesi'nin güney duvarının ortak duvar olarak kullanıldığı etrafı duvarla çevrili, içerisinde lahitlerin, pişmiş toprak silindirik lahitlerin, taş sandık mezarların olduğu bir alan bulunmaktadır⁷⁶⁹. Burası yukarıda bahsettiğimiz kiliselerin parreklesion bölümü olarak tasarlanmış, daha sonraları eklenen geç mezarlarla birlikte mezarlık alanı olarak kullanılmış olabilir. Letoon kentindeki 2019 yılı kazı çalışmalarında manastıra ait olan kilisesinin güney yan nefiyle bağlantılı mekanların birinde, içerisinde iki adet mezar bulunan oda bulunmuş ve “martyrium” olarak yorumlanmıştır⁷⁷⁰. Erken Dönem bazilikal planlı kiliseyle bağlantısı

⁷⁶⁵ Mimiroğlu 2015: 218-19, res.:48-50, kat. No.: 25.

⁷⁶⁶ Mimiroğlu 2006: 109-110, kat.no: 23, res.: 45-46.

⁷⁶⁷ Olcay Uçkan – Mimiroğlu 2006: 355-356, çiz.4-5, res.7-9; Mimiroğlu, 2006: 146, çiz. 10, res.10.

⁷⁶⁸ Mimiroğlu 2006: 114, res.190, 198.

⁷⁶⁹ Işık 2012: 28-29; Pesclow 2015: 465-474

⁷⁷⁰ Korkmaz 2018: 410, res.:9.

olan bu mekânın içerisinde mezarların bulunması ve ayrıca kilisenin güney yan nefiyle olan bağlantısından dolayı kilisenin parekklesion bölümü olması daha muhtemeldir.

Kahramanmaraş Dulkadiroğlu Çokyaşar mahallesi 931. parselde yapılan kurtarma kazısında bulunan ve 5-6. yüzyıla tarihlenen bazilikal planlı kilisede, giriş kısmı kilisenin güney yan nefindeki 2 açıklıktan olan parekklesion bölümü bulunur (Lev.64.1.). Zemini mozaikle kaplı parekklesionun doğu kısmınının zemin altında, rogar kapaklarını andıran demir tutamacı olan taş kapaklı⁷⁷¹ kareye yakın yedi adet mezar bulunmaktadır⁷⁷².

Kiliselerin genellikle güney kısımlarına, kiliseye bir geçiş koridoru ile bağlanan girişleri bulunan parakklesionlardan yukarıda verdiğimiz örneklerin genellikle uzunlamasına, dikdörtgen plan uygulandığı görülmüştür. Ayrıca kilisenin yanına bir nef gibi dikdörtgen yapıların haricinde kare ya da kareye yakın planlı mezar odalarında, çalışmamızda “parekklesion” başlığı altında ele alınmıştır.

Kütahya Attepe-Eyrek Mevkii’de bulunan bazilikal planlı kilisenin güney yan nef dış duvarının etrafında toplam üç farklı tipte mezar mimarisine sahip yirmi dokuz adet mezar bulunmuştur⁷⁷³ (Lev.64.2.). Kilise ile mimari olarak bir birlikteliği bulunmayan bu mezarların kilisenin genellikle parekklesion bölümlerinin bulunduğu güney bölümüne ağırlıkla yapılması son derece ilgi çekicidir. Aynı Kütahya Eyrek’teki örnekte olduğu gibi yine aynı kentte bulunan Dereköy Bazilikal planlı kilisede de mimari anlamda kilise ile bağlantısı olmayıp, çoğunlukla kilisenin güney kısmına yapılmıştır (Lev.64.3.)⁷⁷⁴.

Büyük Teflek yerleşiminde ilk kullanımı hamam olan daha sonra kiliseye dönüştürülmüş yapıda da parekklesion olarak kullanılmış palestra bölümü kilisenin güney yanına denk gelmektedir⁷⁷⁵(Lev.64.4.).

---

⁷⁷¹ Rogar kapaklarına benzer demir tutamacı olan taş mezar kapaklarına Elaiussa Sebaste Bizans Bazilikası’nın batı apsisinde bulunan mezarda da rastlanmıştır. Elaiussa’daki örnek için bkz. Schneider 2008: 59-61.

⁷⁷² Denizhanogulları vd. 2019: 67 vd.

⁷⁷³ Türktüzün vd. 2016: 35.

⁷⁷⁴ Türktüzün vd. 2016: res.: 7.

⁷⁷⁵ Güçlü 2015: 423-424 res: 1-2-8-10-11.

3.1.1.1.2.5. Dini Yapı Çevresindeki Mezarlar

Dini yapı dışı mezarlar başlığımızda kastedilen mezarlar, kilise, şapel vb. dini yapılarda bulunan nartheks, nef veya bema bölümleri haricinde, yine kilisenin yapıldığı kutsal alanın içinde dini binanın çevresindeki alanlarda bulunmaktadır. Örneğin 1930'lu yıllarda Ankara garınının 100 m doğusundaki inşaat çalışmaları sırasında bulunmuş küçük bir kilisenin çevresinde 4. yüzyıla tarihlenen mezarlar bulunmuştur⁷⁷⁶. 1930 yıllarda yapılan kazıların yayınlanan sonuçları yetersiz olmasından dolayı mezarlık alanında bulunan kilisenin içine mezar yapılıp yapılmadığını tam olarak bilememekteyiz. Buradaki kilisenin mezarlardan önce mi ya da sonra mı yapıldığı tam olarak bilinmese de mezarların dini yapının içinde değil de çevresindeki alana yapılmış olması çalışmamızda bu başlık altında değerlendirmemize neden olmuştur.

2010 yıllarında Selçuk Müzesi'nin yaptığı kurtarma kazısında bulunan Arvalya bazilikal⁷⁷⁷ planlı kilisenin içinde, sadece daha geç bir dönemde yapılmış bir mezar örneği hariç, mezar yapısı bulunmamaktadır. Mozaik tabanlı kilisenin doğu kısmında yer alan apsisinin dış duvarı çevresinde 17 mezar bulunmaktadır⁷⁷⁸(Lev.65.1.). Bu mezarların kilise apsisinin dış duvarının güneydoğusuna doğru daha yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Ek olarak kilisenin güney nefinin dış duvarında 3 adet mezar olmasına karşın kuzey kısmında hiç mezar olmayışı da dikkat çekici bir özelliktir. Arvalya Bazilika'sının, Erken Hristiyanlık Dönemi haç ziyaret yeri olan Ephesos'a yakın mesafe de olması da önemli bir lokalizasyonda bulunduğu kanıtıdır⁷⁷⁹.

Osmaniye-Düziçi-Olukluçunur Köyü'nde bulunan bazilikal planlı mozaikli kilisede de tıpkı Arvalya Bazilikası'nda olduğu gibi kilise dışı mezar yapıları mevcuttur. Mezarlar kilisenin doğusunda, apsis dış duvarının dışında bulunmaktadır(lev.65.2.). Tabanı mozaikle döşeli kilisenin iç mekanında herhangi bir mezar yapısı mevcut değildir⁷⁸⁰. Yine tabanı mozaikle döşeli olan Kahramanmaraş-Dulkadiroğlu Çokyaşar

⁷⁷⁶ Dalman vd 1932: 250, res.:9; Dalman 1933: 133.

⁷⁷⁷ Doç. Dr. Emine Tok tarafından 2012 yılında "Arvalya Bazilikası" adlı yayında bazilika 5. yüzyıla tarihlenmiştir Tok-Keser 2012: 88.

⁷⁷⁸ Tok-Keser 2012: 86, res.4, plan:1.

⁷⁷⁹ Tok-Keser 2012: 87.

⁷⁸⁰ Yastı 2015: 653, çiz.:1.

mahallesi 931 parselde bulunan kilisenin doğu bölümüde apsis duvarının dışında bir mezar bulunmaktadır. Kilise içinde tıpkı Osmaniye-Düziçi-Olukluçunur Köyü'ndeki bazilikal planlı mozaikli kilisede olduğu gibi mezar bulunmamaktadır.

Arvalya Bazilikası, Osmaniye-Düziçi Olukluçunur Köyü'ndeki bazilika ve Kahramanmaraş-Dulkadiroğlu Çokyaşar mahallesi 931 parselde bulunan kilise yapısı, 4-6 yüzyıla tarihlenen dini yapı örneklerinin hepsi tabanı mozaikle döşeli bazilikal planlı kiliselerdir. Arvalya bazilikasının içine daha geç dönemde yapılmış mezar örneği dışında bu dini yapıların içine mezarlar yapılmamıştır. Bu üç bazilikal planlı kilise örneklerimizde dini yapının dışına yapılmış mezarlar bulunmaktadır. Ve yine hepsinde dini yapının dışına yapılmış bu mezarlar, apsis bölümlerinin dış duvarının çevresine yapıldığı görölmektedir. Dini yapıların doğusuna yapılan bu mezarlar yapının güneydoğusuna doğru daha da yoğunlaşmaktadır. Dini yapı içi mezarlar başlığı altında ele aldığımız mezar-kilise birlikteliğindeki gibi ya bir nekropol alanı üzerine ya da bir martyrin mezarı üzerine kurulmuş bir dini yapı özelliği gözlenmemektedir.

3.1.2. Anıtsal Yapılardaki Mezarlar

3.1.2.1. Martyriumlar

Anıtsal yapılardaki mezarlar ana başlığımız altında inceleyeceğimiz martyriumlar, tezimizin ikinci bölümündeki “Yer Üstü Mezarlar” başlığı altında yer alan Heroon-AnıtMezar-Martyriumlar alt başlığında ele alınmıştır. Bu başlık altında martyriumların tanımı yapıp retrospektif açıdan incelenirken heroonların nasıl martyriumlara dönüştüğünden bahsedilmiştir. Anıtsal yapılardaki mezarlar başlığı altında inceleyeceğimiz martyriumlar bölümünde ise martyr kültüne değinilip, mimarilerine göre sınıflandırıldıktan sonra dönemin dini mimarisi olan kiliseler ile ilişkisi göz önünde bulundurulacaktır.

Martyriumların mimarisine göre sınıflandırılmasına ve kilise ile olan ilişkisine geçmeden önce martyriumları anlamak için martyr kültüne değinmek faydalı olacaktır.

Hristiyanlık dininin tarihçesinde İmparator Neron (54-68) ile başlayan 313 yılında Licinius ve I. Constantinus tarafından yayınlanan Milano Fermanı'na kadar olan zaman aralığından Roma idaresi tarafından Hristiyanlara yapılan topyekün baskı ve zulümle geçen bir dönem olarak bahsedilir. Kilise öğretilerinin bahsettiği zulümle geçen bu zaman aralığı gerçekten yaşandı mı? Bu dönemde kaç kişi öldürüldü ? Hristiyanlığın ilk dönemlerinde oluşan “martyr” anlayışı hakkında sorulan bu ve benzeri soruların cevaplarını bulmak için bir çok araştırmalar yapılmıştır. Candida Moss, 2013 yılında yazdığı “The Myth of Persecution: How Early-Christians Invented a Story of Martyrdom ?” adlı kitabında, Hristiyanlığın ilk dönemlerindeki Hristiyan martyrleri ve bununla birlikte oluşan martyr kültürünü incelemiştir.⁷⁸¹. Moss'a göre zannedildiği gibi Hristiyanlar Romalılar tarafından sürekli zulüm görmemiştir. Ayrıca Moss, Constantius Dönem'ine kadar çoğu öldürülen kişilerin Hristiyan inancı yüzünden değil, politik nedenlerden dolayı idam edildiğini iddia etmektedir⁷⁸². Hristiyanlıktaki şehitlik fikrinin nereden

---

⁷⁸¹ Moss 2013.

⁷⁸² Moss 2013: 14.

geldiğini sorgulayan Moss İsa'nın ölümüyle beraber takipçileri tarafından ölümü kutsallaştığını söyler⁷⁸³.

Pagan Roma dünyasındaki amaçları yeni ve tek tanrılı din olan Hristiyanlığı yaşamak, yaymak olan martyrlere şehitliği, İsa'nın ölümünü taklit etmek olarak algılanmış, İsa'nın açtığı bu yolda yürümek gibi görülmüştür. Bu durum Erken Hristiyanlık sanatında da açıkça görülmektedir. Latince de bulut anlamına gelen resim sanatında ilahi ve dünyevi kudrete sahip figürlerin başını kuşatan çeşitli geometrik formlarda yapılmış şekiller olan "hale" tasviri başlangıçta sadece İsa betimlerinde görülürken sonraları martyr betimlerinde de görülmesi, din uğruna çeşitli zulümlere tıpkı İsa gibi katlanan ve şehit olan martyrlere bir nevi İsalastırmak amacının görsel yansımasıdır⁷⁸⁴. İsa ile başlayan bu ölüm olgusu, pagan dünyası için çok yeni olan bu dinin kimliğinin merkezine yerleştirilmiştir. Eusebius'un anlattığı 1-2. yüzyıllardaki Hristiyanlığın uğradığı çileler tablosu Moss'a göre "Zulüm Miti"dir. Bilimsel arkeolojik kazıların ortaya çıkarttığı, martyrlere ait anı yerleri ya da gömüt alanları olan martyriumlar, Hristiyanlığın ilk yıllarında yaşananları "mit" olamaktan çıkarır vaziyettedir. Martyr kültü ister efsane olsun ister gerçek olsun, ölüm üzerine kurulmuş bu din, ölüm kültürünü merkezine oturtmuştur ve bu külte ait mimari yapılar olan martyriumlar günümüze ulaşmıştır.

Hristiyanlar martyrlere atalarının kahramanlarına davrandıkları gibi davranmışlar, onları onurlandırmak için yaptıkları martyriumlar ile onları ölümsüzleştirmişlerdir. Polikarp Passio'suna göre Smyrna Kilisesi "piskoposun kutsal kalıntlarına" sahiptir. "Timiotera yani değerli taşlardan daha nadide ve altından daha kıymetli" olarak tanımladığı kemikleri kilisede özel bir bölümde tutulmaktaydı⁷⁸⁵. Buradaki örnekteki gibi din kahramanlarının fiziksel kalıntılarıyla kuracakları temas onun ruhani potansiyelini paylaşıp, öbür dünyadaki ayrıcalığına yaklaşmak anlamına gelmekteydi. Bu sebeptendir ki din şehitinin ölümünden sonra geriye kalan dünyevi

---

⁷⁸³ Moss 2013: 202.

⁷⁸⁴ Sunay 2012: 198; Ravenna St. Apollinaire Nuovo mozaiklerinden martyrlere tasvirleri için bkz. Grabar 1953.

⁷⁸⁵ Passio Polycarpi: 18.

kalıntılarını muhafaza etmek için en uygun yerler martyriumlardır⁷⁸⁶.

207 yılları civarında yapılmış 314 yılına kadar kullanılmış olan Callisto katakombunda bulunan iki odayı, bazı araştırmacılar martyrium olduğunu düşünmektedir⁷⁸⁷. Araştırmacılara katılacak olursak Callisto katakombundaki iki oda bilinen ilk martyrium olarak kabul edebiliriz(Lev.66.1.).

314 yılından önce az sayıda martyrium bulunmaktadır. İmparator Constantius birlikte Hristiyanlar üzerindeki baskılar sona erince, Hristiyanlık inancına sahip insanlar, inançları için acı çekip ölenlere saygılarını açıkça gösterebilme şansı bulmuşlardır⁷⁸⁸.

Martyrium kelimesi ilk olarak 4. yüzyılda Kudüs'te İmparator Constantius tarafından bazilikal planlı olarak yaptırılan kilise için kullanılmıştır⁷⁸⁹.

Geç Antik Çağ'da Hristiyanlıkla birlikte mezarlıklarda oluşan marty kültüyle beraber türeyen martyrium mimarisi zamanla gelişmiştir. Önceleri kendine özgü bir plan bulunmayan martyriumlar 4. yy asıl şeklini almıştır.

1946 yılında A. Grabar martyriumların gelişimi üzerine yaptığı çalışma olan "Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien Antique" de Erken Hristiyanlık dönemi kült yapılarından olan martyriumların, diğer yapılardan işlevine göre ayrılmış, kendilerine has bir mimariyi ortaya koyduklarını söyler⁷⁹⁰. Dini yapılardan bağımsız gelişen martyriumların tonozlu, merkezi planlı, kare, haç, dairesel veya çokgen planlı, oldukça basit biçimli olduklarını söyleyen Grabar ilk zamanlarda dini yapıyla keskin bir şekilde ayrı geliştiklerinden bahseder⁷⁹¹. Martyriumların, pagan anıt mezarlarının bir devamı olarak geliştiğini söyleyen Grabar'a karşılık Ward-Perkins 1994 yılında yaptığı çalışmada Grabar'ın plan özelliklerine göre sınıflandırdığı martyrium planlarından bazılarının Constantius'tan önce var olmadığını ifade eder ve martyriumlara

---

⁷⁸⁶ Colvin 1991: 105.

⁷⁸⁷ Krautheimer 1986: 33.

⁷⁸⁸ Colvin 1991: 105.

⁷⁸⁹ Kazhdan1991: 1308-1309.

⁷⁹⁰ Grabar 1949: 97.

⁷⁹¹ Grabar, 1949, 96

pagan anıt mezarlarından başka bir yapının öncülük etmiş olabileceğini öne sürer⁷⁹². Krautheimer 1986 yılındaki “Early Christian and Byzantine Architecture” çalışmasında martyrium mimarisinin ortaya çıkışına ve gelişimine Roma İmparatorluk mimarisinin kaynaklık ettiğini, birinci yüzyılda saray ya da konutların giriş bölümlerinde yer alan sıkça rastlanan dairesel, sekizgen ya da üç yapraklı yonca şeklinde plana sahip saluatoriumlar (kabul salonu) gibi bölümlerin ya da triclinium (yemek salonu) bölümlerinin martyrium plan gelişimi için önemli rol oynadıklarını belirtir⁷⁹³. Septimius Severus’un 2. yüzyıldaki tonozlu ve çokgen planlı taht odasını bu duruma örnek göstermiştir⁷⁹⁴. Ayrıca Nero’nun altın evindeki sekizgen triclinium, kışlık taht ve ziyafet odası olarak tasarlanmış ongen Minerva Medica ve Constantinople’deki Antiochos Sarayı’nın konuk salonunu da Krautheimer’in örnekleri arasında bulunmaktadır⁷⁹⁵.

Martyriumların mimari gelişim süreci incelendiğinde, ilk ortaya çıktıklarında yapıma amaçları açısından heroon kültürle beraber pagan anıt mezarlarından etkilenmişlerdir. Mimari plan özelliklerinde ise Geç Roma İmparatorluk saraylarındaki kabul salonları ya da resmi ziyafet salonları olan tricliniumlardan etkilendikleri gibi şüphesiz imparatorluk mozoleleri de diğer etki alanları olmalıydı. Constantius öncesine ait Spalato’daki Diocletianus Mozolesi, Constantius Dönemi ve sonrasına ait olan Roma kentinde Constantius için yapılan fakat annesinin gömülü olduğu SS. Marcellino mozolesi⁷⁹⁶, İmparator Honorius’un Roma St. Peter’deki mozolesi, Kudüs’teki Anastasis Rotondu’nun bir benzeri olan Constantius’un kızı için yapılan S. Agnese yakınlarındaki Constantinia Mozolesi⁷⁹⁷ dıştan sekizgen veya yuvarlak, içten yuvarlak ve kubbeli örtülü bir plan anlayışı içerisinde inşaa edilmişlerdir. Constantius Dönemi ve sonrasında yapılan mozoleler, pagan imparatorluk kültür mozolelerine göre değişiklik göstermiştir⁷⁹⁸. Bu dönem mozoleler tek en önemli yapı olmaktan çıkmış, mezarlık bazilikalarının yanına eklenmiştir. Tıpkı kiliselerin belli bölümlerine ya da yanlarına yapılan martyr mezarları gibi dini yapının yanına konumlanmışlardır. İmparatorluk mozoleleri de martyriumların

---

⁷⁹² Ward-Perkins 1994: 489-490.

⁷⁹³ Krautheimer 1986: 77.

⁷⁹⁴ Krautheimer 1986: 77.

⁷⁹⁵ Krautheimer 1986: 78.

⁷⁹⁶ Colvin 1991: 111.

⁷⁹⁷ Colvin 1991: 111.

⁷⁹⁸ Krautheimer 1986: 64.

mimari oluşumunda salutatoriumlar, tricliniumlar gibi etkili olmuşlardır.

Mimar Ayça Beygo'nun 2006 yılında martyriumlarla ilgili hazırladığı tez çalışmasında, martyriumları tarihsel açıdan Constantius Dönemi ve Constantius Dönemi Sonrası olarak sınıflandırmıştır. Doğu ve Batı martyriumları olarak ayrı ayrı incelendiğinde farklı gelişim gösterdikleri gözlemlenmiş, Doğu'da kutsal topraklarda ortaya çıkan dairesel planlı martyriumlar baz alınarak geliştikleri söylemiştir⁷⁹⁹. Önemi artan ve işlevi belirginleşen martyriumlar imparatorluğun doğusuyla batısı arasında farklı bir gelişim göstermiştir⁸⁰⁰.

Çalışmamızda ise martyrium yapılarının plan özellikleri ve dini yapıyla olan ilişkileri açısından incelenmiştir. Dini yapıdan bağımsız ve dini yapı kompleksi içinde olarak kiliseye göre bulunduğu konuma göre iki başlık altında incelenmek istenmiş fakat zaman ilerledikçe bu iki yapıyı ayrı tutmak neredeyse imkansız olmuştur. Bu yüzden ilk başlıkta, martyriumları mimari tiplerine göre ele alıp örneklendirdikten sonra ikinci başlıkta kilise ile olan ilişkileri çeşitli örneklerle birlikte anlatılmaya çalışılmıştır.

3.1.2.1.1. Martyrium Yapılarının Mimari Tipleri

Hristiyanlık mimarisinde İmparator Constantius'un yaptırdığı bazilikal planlı kiliselerin yanı sıra merkezi planlı yapılarda yapılmıştır. Kaynağını Roma İmparatorluk kabul salonları, imparatorluk kültürü mozolelerinden alan merkezi plan genellikle martyrium mimarisinde uygulanmıştır⁸⁰¹.

4. yüzyılda İmparator Constantinus'un Hristiyanlara sağladığı din özgürlüğü ile beraber yer üstüne avlulu, anıtsal, merkezi planlı martyriumlar yapılmaya başlanmıştır. İçerisinde martyrin mezarı veya rölikleri bulunan martyriumlar ilk başlarda dini bir yapı kompleksinden ayrı olarak yapılmıştır. İmparator Diocletianus tarafından şehit edilen

---

⁷⁹⁹ Beygo 2006: 44-45.

⁸⁰⁰ Ward-Perkins 1994: 495.

⁸⁰¹ Roth 2018: 337.

Aziz Anastasius'un Salona Marusinac'taki martyriumu, Constantius Döneminden önce marty mezar mimarisinden günümüze ulaşan nadir örneklerden biridir ve dini bir yapıdan bağımsız olarak yapılan martyrium örneğidir⁸⁰². İki katlı olan yapının tonozlu ilk katında martyrin mezarı bulunmaktadır. Muhtemelen cenaze yemekleri ve ayinler için kullanılan üst oda beşik tonozludur⁸⁰³.

İmparator Constantius döneminin iki büyük kült yapılarından olan ve kutsal alan kültürünü yaşatan martyriumlar, ilk başlarda bazilikal kiliselerden bağımsız olarak, kendilerine özgü formlarda ortaya çıkmışlardır⁸⁰⁴.

Geç Antik Çağ'da Constantinus'la beraber daha da belirginleşerek ortaya çıkan kutsal alan kültürünü yaşatan martyriumlar kiliselerden bağımsız bir şekilde gelişerek kendi mimari düzenini ortaya çıkarmıştır. Tonozlu, merkezi planlı, kare, haç, dairesel ve çokgen planlı olarak çok çeşitli versiyonlara sahiptirler⁸⁰⁵. Merkezi planlı martyrium yapılarının içinde yuvarlak halka oluşturacak vaziyette sütun dizilimi bulunur ve çoğunlukla kubbe ile örtülüdür⁸⁰⁶. Bu merkezi planlı yapıların bazilikal plana nazaran daha geniş çeşitliliğin uygulanabilirliğini sağladığı için muhtelif uygulamaları yapılmıştır.

3.1.2.1.1.1. Merkezi Planlı Dairesel Martyriumlar

Merkezi planlı dairesel formda yapılmış martyriumlara kaynaklık etmiş olabilecek yapılar şüphesiz Roma İmparatorlarının ailelerine ait mezar yapıları olan imparatorluk mozeleleridir. İmparator Constantius'un kızına ait olan S. Costanza mozelesi, dairesel planlı, çevre koridorlu, kubbeli bir yapı olma özelliğiyle, merkezi planlı dairesel martyriumlara öncülük etmiş İmparatorluk mozelelerinin en iyi örneğindedir⁸⁰⁷ (Lev.66.2.). 350 yıllarında bağımsız bir yapı olarak tasarlanan mozolenin yanına daha sonradan kilise inşa edilmiştir. Kilisenin güney yan dış cephesine

---

⁸⁰² Ward-Perkins 1994: 499.

⁸⁰³ Krautheimer 1986: 35.

⁸⁰⁴ Grabar 1949: 97.

⁸⁰⁵ Grabar 1949: 96.

⁸⁰⁶ Eyice 1988: 46.

⁸⁰⁷ S. Costanza için bkz. Krautheimer 1986: 65.

konumlandırılan mozole, bu yönüyle de “mezar-kilise” başlığı altında incelediğimiz martyrlere ait mezarların, yanına veya üstüne yapılan kiliseler ile oluşan mezar kilise birlikteliğine de referans etmiştir. S. Agnese’deki S. Costanza mozolesi bir martyre ait olmasa da martyrlere için yapılmış dairesel formdaki martyriumlara mimari anlamda öncülük etmiştir.

Kudüs’teki Yeniden Diriliş Kilisesi’nde bulunan ve İsa’nın göğe yükselmesini simgeleyen Anastasis Rotondası da merkezi planlı, dairesel formda yapılmış martyriumların kutsal topraklardaki örneğidir⁸⁰⁸ (Lev.66.3.). İmparator Constantius döneminde yapımına başlanan Yeniden Diriliş Kilisesi’nin batısına konumlanan martyriumun, kiliseden önce mi sonra mı yapıldığı tartışma konusu olsa da⁸⁰⁹, kilise ve kilise mimarisinden bağımsız olarak yapılmış merkezi planlı bir martyriumun kilise ile tümleşik olarak kullanıldığı örnekler arasındadır. Merkezi planlı, dairesel formdaki, kubbeli martyriumu, duvarları dıştan çokgen, iç yüzeyinden de yuvarlak olan çevre koridoru çevrelemektedir. Koridorun doğu, batı ve kuzey yönlerinde küçük apsisler bulunmaktadır⁸¹⁰.

İmparatorluğun batısındaki S. Costanza ve doğusundaki Yeniden Diriliş martyriumları, merkezi planlı, dairesel formu, kubbeli yükselişleri ve çevre koridorlarıyla Anadolu’daki bir çok martyriumlara referans olmuşlardır.

Khalkedon’da (Kadıköy) bulunan Azize Euphemia Kilisesi’ndeki martyrium, bazilikanın koridorlardan birinin sonuna bulunmaktadır⁸¹¹(Lev.67.1.). Hristiyan alemi için önemli bir azize olan Euphemia, Khalkedon’da tanrı ares adına düzenlenen pagan bir festival katılmayı red ettiği için çeşitli işkencelerle tabi olarak 307 yılında şehit edilmiştir. Bu konsiller zamanında bir çok kilise tahrip edilmiş, dini kitaplar yakılmış ve Azize Euphemia acı çekerek ölmüştür⁸¹². Tios’lu Konstantinos’tan öğrendiğimiz kadarıyla

---

⁸⁰⁸ Krautheimer 1986: 60.

⁸⁰⁹ 325 yılındaki İznik konsilinde Kudüs piskoposu Macarius Aphrodite tapınağının altındaki İsa’nın mezarını çıkartıp, bir mezar yapısının içine konulmasını talep etmiştir. Bu talep karşılığında İmparator Constantius mezarı çıkartmıştır. Ancak 333 yılında bazilikal planlı kilisenin inşaatı tamamlanmıştır. Kilisenin inşaatı boyunca mezar bir avlu içinde barındırılmıştır Couasnon 1974: 12-14.

⁸¹⁰ Couasnon1974: 26; Koch 2015: 51, res.:9 lev.: 1,2.

⁸¹¹ Krautheimer, 1986: 105.

⁸¹² Karlin Hayter 1995: 404.

Khalkedon'da şehit edilen Eupheima'nın bedeni Khalkedon'da kendi adına yapılan bir kiliseye konulmuştur⁸¹³. Azizenin yaşadığı işkenceler çeşitli kaynaklarda bahsedilmektedir⁸¹⁴. Anlatılan bu işkenceler kuşkusuz daha sonraki zamanlarda kültü amacı yaratmak için abartılmış olsa da önemli olan böyle bir azizenin pagan Romalılar tarafından öldürülmüş, adına kilise yapılmış, mezarı ve çeşitli rölikleri bu kiliseye konmuş olmasıdır⁸¹⁵. Evagrios'un anlatımına göre, "Euphemia Kilisesi bazilikal planlı bir kilisedir. Bazilikal planlı bu kilisenin kuzey tarafına bitişik olarak merkezi planlı dairesel formlu ve orta sahına bakan galerili olarak azizenin gümüş tabut içindeki röliklerinin saklandığı martyrium bulunmaktadır"⁸¹⁶. Yekpare bir yapı olan martyriuma giriş kilisenin içindedir⁸¹⁷.

Günümüzde Aziz Menas Kilisesi'nin altında kalmış, var olduğu dönemde Helenianae diye bilinen mevkiide, 4-5. yüzyıla tarihlenen Aziz Karpos ve Papylos Martyriumu⁸¹⁸ ise dairesel planlı ve 5. yüzyılda aittir⁸¹⁹. 1935 yılında yapıyı ilk çalışan A. M. Scheneider 12 m çapında, 5m yüksekliğinde yuvarlak olan mekanı 2,50m genişliğinde, 7.50m yüksekliğinde üzeri beşik tonozla örtülmüş bir çevre koridoru tarafından çevrelendiğini kayıtlara geçmiştir. Doğu kısmında bulunan apsisten ve onun kuzeyindeki yan odadan bahseder⁸²⁰. Mimar A. Beygo'da 2006 yılında yaptığı tez çalışmasında ölçüleri doğrulayıp, iç mekandaki ufak tefek değişiklikler haricinde temel planın aynı kaldığını söylemektedir⁸²¹(Lev.67.2.).

Merkezi planlı, daire biçimde tasarlanmış martyriumlara bir örnek teşkil eden ve günümüzde İstanbul'daki Şehzade ve Laleli Mevkiileri arasında bulunan Balabanağa Mescididir (Lev.67.3.). Mescid üç yapım evresi geçirmiştir⁸²². Birinci evresinde dışarıdan

---

⁸¹³ Akyürek 1998: 176.

⁸¹⁴ "kırbaçlanma, hapsedilme, çarka bağlanma, ateşe atılma, eziyet, vahşi hayvanlara atılma, sivri şişlerle şişlenme ve kızgın ateşe atılma.

⁸¹⁵ Akyürek 1998: 177.

⁸¹⁶ Mango 1986: 30, dip not.32.

⁸¹⁷ Milburn 1988: 124.

⁸¹⁸ Piskopos Karpos ve yardımcısı Papylos, İmparator Decius (249-251) zamanında Bergama'da, Hristiyanlık'tan vazgeçemedikleri için, Asya başkonsülü tarafından yakalanıp işkenceye tabi tutulmuşlar ve diri diri yakılarak öldürülmüşlerdir. Kalıntıları Hristiyanlar tarafından saklanmak ve anılmak üzere toplanmıştır Beygo 2006: 38-39.

⁸¹⁹ Schneider 1936: 1.

⁸²⁰ Scheneider 1936: 1.

⁸²¹ Beygo 2006: 5, res.: 2.7-2.10

⁸²² Mansel 1936: 65.

dairesel planlı, doğu kısmında apsis çıkıntısı olan, içerisinde altı adet mezar hücresi bulunan bir martyriumdur. Gurlitt'in çizimlerinde bu altı adet hücreler arcosoliumlu mezar düzenlemesi olarak görülür⁸²³ fakat A.M. Mansel'in 1930 yıllarında yaptığı kazılarda bu arcosoliumlu mezar düzenlemeleri ile karşılaşılmamış sadece bu altı adet hücrenin altına denk gelecek şekilde konumlandırılmış mezarlar bulunmuştur⁸²⁴. Bu mezarlar ortalama 2 m uzunlukta, 1.40m genişliktedir ve mezarların arka kısmında 0.40m çapında havalandırma boşluğuyla ilgisi olan menfezler bulunmaktadır⁸²⁵. Mansel, ortalama 2X1.40m ölçülerinde verdiği mezarlarının hangi tipte olduğu konusunda bilgi vermesede, bu ölçülerde olan mezarların düzenlemesi muhakkak taş veya tuğla sandık mezar ya da örgü sandık mezar tipinde olmalıdır. Birinci evrede yapı 5 yüzyıla ait dairesel planlı, iç kısmında altı adet arcosolium mezar düzenlemeli, iç tefrişatı mermer plakalarla kaplı, yüksek bir kubbeli bir martyriumdur. İkinci evrede daha özensiz taşlarla tekrar inşaa edilmiş 4.45X3.20 m ölçülerinde dikdörtgen planda, iskeletleri rutubetten korumak için yapılmış zeminden 0,65m yükseklikte ahşap zemini bulunan, üst yapısı basık kubbeli ve bu kubbenin tam ortasında denk gelen havalandırma açıklığı olan menfezi bulunan ve ilk evrede mermerle kaplı iç dekorasyonu bu evrede sökülmüş yerine alçı sıva yapılmış bir mezar odası olarak hizmet vermiştir⁸²⁶. Üçüncü evrede ise Anadolu'ya Türklerin gelmesiyle birlikte, İslamlaşarak mescide dönüşmüştür. İslami bir dini yapının içinde mezarın bulunmaması çok kabul edilebilir birşey olmamasına rağmen mezarlara dokunulmamıştır⁸²⁷. Mescidin, ilk evresindeki martyrium binasında, Aziz Karpos ve Papylos Martyrium'unda olduğu gibi doğuya doğru apsis çıkıntısı bulunmaktadır. Her ikise de bu özelliğiyle 4. yüzyıla tarihenen Kuzey Filistin'deki Beth Shean⁸²⁸ martyriumuna benzer.

Duvar yapısının yuvarlak ana mekandakiden daha farklı olması ve tonozunun üzerindeki freskteki yazıtın 11 yüzyıla tarihlenmesinden⁸²⁹ dolayı daha sonraki dönemlerde bu bölüm genişletilmiş olabileceğinin göstergesi olarak yorumlayabiliriz.

---

⁸²³ Gurlitt 1907: 42.

⁸²⁴ Mansel 1936: 51-52.

⁸²⁵ Mansel 1936: 52.

⁸²⁶ Mansel 1936: 61.

⁸²⁷ Mansel 1936: 65.

⁸²⁸ Beth Shean martyriumu için bkz. Krautheimer 1986: 75.

⁸²⁹ Prof.Dr. M. Sayar'ın belirlemelerine göre 9-11. yüzyıla tarihlenmektedir Beygo 2006: 27.

Günümüzde İstanbul Bakırköy civarında, Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Hebdomon diye bilinen mevkiide yer alan Hebdomon Martyriumu da dıştan dairesel planlıdır. 20. yüzyılın başlarında Macridy Bey tarafından kazısı yapılan martyrium⁸³⁰, Balabanağa Mescidinin ilk evresindeki martyrium yapısı ve Aziz Karpos ve Papylos Martyrium'u gibi dıştan dairesel biçimlidir. Fakat içten haç şeklinde dörde ayrılmıştır. Bu özelliğiyle diğer ikisinden ayrılmaktadır. Dıştan Çapı 16.35m olan Hebdomon martyriumunun içten dörde ayrılarak oluşturulan haçvari formun dört koluna denk gelen ve aynı zamanda binanın üst yapısı olan kubbeyi taşıyan pilyelerin içlerinde lahitler bulunmaktadır⁸³¹. Hebdomon Martyriumu'nda da Aziz Karpos ve Papylos Martyrium'unda olduğu gibi 3 metre yüksekliğinde, 0.60 metre genişliğinde olan çevre koridoru bulunmaktadır⁸³²(Lev.67.4.).

Constantinople'deki Blakhernai bölgesinde inşa edilmiş olan Azize Maria Kilisesi yanındaki martyrium dairesel formlu martyriumlara örnek teşkil eder⁸³³.

Yine Constantinople'de yer alan Khalkedon Azize Euphemia martyriumu da merkezi planlı, dairesel martyriumlardandır⁸³⁴. 4. yüzyılın sonlarına doğru Azize Euphemia adına adanmış kilisenin kuzey nefine bitişik vaziyette, içerisinde azizenin röliklerinin bulunduğu gümüş bir tabut bulunan martyrium tıpkı Kudüs'teki "Yeniden Doğuş Kilisesi" ve Konstantinius, Theodoros II Kiliseleri ve Azize Maria Kiliseleri yanındaki dairesel martyrium yapıları gibi bazilikal planlı kilise ile aynı kompleks içindedir.

3.1.2.1.1.2. Merkezi Planlı Çokgen Martyriumlar

Merkezi planlı çokgen martyriumlar bütün bir merkezi alan, çokgen kenarlı bir formda düzenlenerek, çokgen bir düzeneğin üstüne oturan kubbe ile örtülü olan bir mimari dizayna sahiptir. Merkezi planlı çokgen martyriumlar bazen sekizgen (oktogen)

⁸³⁰ Macridy-Elbersolt 1922: 363.

⁸³¹ Macridy-Elbersolt 1922: res.: 14-15; Mansel 1936, 66.

⁸³² Mansel 1936: 66.

⁸³³ Krautheimer, 1986: 105.

⁸³⁴ Akyürek 1998: 177-178.

ya da altıgen (hexagon) bazende üç yapraklı yonca tipi (trikonkhos) veya dört yapraklı yonca (tetrakhos) formda karşımıza çıkmaktadır.

Merkezi planlı çokgen form mimarisi ilk olarak 1. yüzyılda Domus Aurea (Antiocheia ad Orontem) ile Domus Augustana saray kompleksleri içinde görülür. 2. yüzyılda ise Ostia'da, Forum Hamamları ve Kartaca'daki Antoninler Hamamlarındaki sıcaklık bölümleri sekizgen planlıdır. Bağımsız bir şekilde yapılmış çokgen planlı yapıların en erken örneği ise 2. yüzyıla tarihlenen Hadrianus Villası'ndaki Piazza d'Oro vestibülüdür⁸³⁵. Bu plan tipi erken dönemlerde ev mimarisinde ya da haman mimarisinde kullanılmış, 3-4 yüzyıla birlikte anıtsal bir mimariye geçmiştir. Bu duruma örnek olarak Selanik'teki 3. yüzyıla tarihlenen, merkezi planlı sekizgen formlu Galerius Rotundası gösterilebilir⁸³⁶. Geç Antik Çağ Erken Hristiyanlık mimarisinde ise çokgen form genellikle vaftizhanelerde⁸³⁷ ve martyriumlarda kullanılmıştır. Vaftizhanelerle martyriumların birlikteliği tamda bu noktadadır. Her ikisinin de merkezi planlı yuvarlak form ya da çokgen planlı form kullanılmıştır. Ayrıca Paulus'un Roma ve Colose halkına yazdığı mektupta, vaftizi, İsa ile ölümden ve dirilişte entegre olmak, ölümden ve dirilişte birlikte olmayı kabul etmek olarak tarif eder⁸³⁸. Bunun içindir ki antik dünyanın mozolelerinin planı vaftiz yapılarına uygulanmıştır⁸³⁹. Ayşe Aydın 2006 yılında yazmış olduğu "Kilikya ve Isaurya Vaftiz Yapıları" adlı makalesinde bu bütünleşmeye değinmiş, mezar yapılarının vaftiz binalarına, mezar odalarının içindeki lahitlerinde vaftiz havuzlarına dönüşümlerinden bahsetmiştir⁸⁴⁰. Vaftizhanelerle aynı mimari plana sahip olan merkezi planlı çokgen martyriumlar, bazen hexagon formda bazen de oktagon ya da trikonkhos ve tetrakonkhos formda karşımıza çıkar.

Hristiyanlığın batı dünyasında da hexagon formda martyrium yapılarına örnekler bulunmaktadır. Örneğin 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Aziz Praetextatus

---

⁸³⁵ Ward-Perkins 1994: 110.

⁸³⁶ Vickers 1973: 115.

⁸³⁷ İlk olarak 315 yılında Constantius tarafından inşaa ettirilmiş "Lateran Vaftizhanesi" için bkz. Krautheimer 1986: 90; Brandt 2006: 222; yine erken örneklerden Ravenna'daki Ortodoks Vaftizhanesi için bkz. Bottari 1960: 7; Mazotti 1961: 255; Constantinople'deki Aya Sofia'nın vaftizhanesi bkz.: Van Millingen 1912: 78.

⁸³⁸ Romalılar Bap. 6, 3-6; Koloseliler Bap. 2, 12.

⁸³⁹ Delvoye 1966, 463; Davies 1980: 200.

⁸⁴⁰ Aydın 2006: 2.

Katakompü üzerindeki martyrium hexagon formda, orta mekanı kubbeli ve apsisli bir yapıdır. Salona şehrinde büyük bazilikanın yanında bulunan altı köşeli kubbeli mezar odasında merkezi planlı hexagon formda yapılmış martyriumlara örnek olarak verilebilir. Constantinople’te bulunan Antiokhos Sarayı’nın konuk salonu hexagon formdadır. 6. yüzyılda kiliseye dönüştürülmüştür., Azize Euphemia’nın rölikleri bulunduğu martyriumdan alınarak buradaki hexagon planlı bu yapıya taşınmıştır⁸⁴¹(Lev.68.1.).

Hristiyanlıkta kutsal olarak kabul edilen sekiz sayısı, Petrus’un mektubunda bahsettiği Eski Ahitte geçen nuhun gemisinden kurtulan sekiz kişiyi simgelemektedir⁸⁴². Eski dünyadaki yedi gün, İsa’nın dirildiği sekizinci gün ile yenilenmiştir⁸⁴³. Bu sebeptendir ki kutsal sekiz oktagon formuyla vaftizhanelerde kullanılmıştır⁸⁴⁴. Aynı sebeplerden dolayı da, hem Doğu Hristiyanlığında hem de Batı Hristiyanlığında, inancı yüzünden ölümü göze alan martyrlerin mezar yapılarında da kullanılan formlardan olmuştur.

İmparatorluğun doğusunda bulunan bazı martyriumlarda oktagon formun uygulandığı görülmektedir. Bethlehem’deki Doğuş Kilisesinde bulunan martyrium merkezi planlı oktagon formludur⁸⁴⁵(Lev.68.2.). Ayrıca Kudüs’teki Yükseliş Kilisesi’inde bulunan martyrium oktagon formdadır⁸⁴⁶(Lev.68.3.). Moritanya Blad Guitoun batı nekropolünde bulunan, oktagon formda, ion düzeninde anıtsal kapısıyla pagan özellikleri taşıyan martyriumda merkezi planlı oktagon formlu martyriumların imparatorluğun doğusunda bulunan martyrium örnekleri arasında gösterilebilir⁸⁴⁷. İmparatorluğun kutsal olarak kabul edilen topraklarındaki bu martyriumlar 4. yüzyılda tarihlenen eş zamanlı yapılmış martyriumlardır. 5. yüzyılda İmparatorluğun batısında ise inananların martyr mezarlarının yanında yemek törenlerinin yapılmasına getirilen yasakla birlikte martyr röliklerinin din adamlarının koruyuculuğunda normal kiliselerde aktarılmasına ve böylece piskoposluk litürjisiyle birleşip, daha güçlü bir merkez yaratılmasına sebep olmuştur⁸⁴⁸. Hemen hemen her kilisede martyr röliklerini barındırma

---

⁸⁴¹ Kazhdan, 1991: 747 .

⁸⁴² Tekvin Bap.7, 13; Petrus’un I. Mektubu Bap. 3, 20-21.

⁸⁴³ Davies 1980: 200; De Chapeaurouge 1991: 76; Dölger 1934:153 vd.; Heiser 1987: 147 vd.

⁸⁴⁴ Aydın 2006: 4.

⁸⁴⁵ Krautheimer 1986: 60.

⁸⁴⁶ Grabar 1949: 97.

⁸⁴⁷ Colvin 1991: 102-103.

⁸⁴⁸ Brown, 1982: 34-37.

isteği ve röliklerin nakli 450 yılından sonra sıklıkla karşılaşılan durum haline gelmiştir⁸⁴⁹. Böylece imparatorluğun batısındaki Phillippi’de bulunan “Sekizgen Kilise” gibi martyrium plan şeması, normal kiliselerde kullanılmaya başlanmıştır⁸⁵⁰. İmparatorluğun doğusunda da röliklerin normal kiliselerde naklinin artması, kutsal sayılan martyrium mezar yapılarının yapılmasına engel olmamıştır⁸⁵¹.

Nyssa’lı Gregorios’un Konya piskoposu Amphlikios’a yazdığı bir mektupta tarif ettiği ideal martyrium planındaki gibi Binbir Kilise 8 nolu⁸⁵² yapı da tıpkı aynı döneme ait Nyssa’daki⁸⁵³ martyrium yapısı gibi haç planlı oktagon formudur.

Constantinopolis’te bulunan Azize Maria Khalkopratiae Kilisesi yanındaki martyrium yapısı merkezi planlı oktagon formulu martyrium yapısıdır⁸⁵⁴.

Hierapolis’teki Philippus Martyriumu merkezi planlı sekizgen formdadır⁸⁵⁵. Kentin pagan nekropol alanın içindeki düzlüğe kurulmuştur⁸⁵⁶. Merkezi planlı oktagon formulu yapısı açık dörtgen bir ve dört kenara yaslanmış 32 odadan ve 4 adet şapelden oluşan bir yapı kompleksiyle çevrilidir⁸⁵⁷(Lev.69.1.).

Constantia’daki Oktagon⁸⁵⁸ ise merkezi planlı sekizgen formulu bir yapıdır. Martyriumlar başlığı altında ele alsakta mimari anlamda Grabar’ın martyriumları arasında yerini alamamıştır⁸⁵⁹. Ama 2013 yılında E. Keser Kayaalp’in yaptığı çalışmada Aziz Thomas’a ithaf edilmiş bir martyrium yapısı olduğu söylenmektedir⁸⁶⁰(Lev.69.2.).

---

⁸⁴⁹ Krautheimer:1986, 97.

⁸⁵⁰ Phillippi sekizgen kilise için bkz Krautheimer 1986: 128-130.

⁸⁵¹ Grabar 1949: 103.

⁸⁵² Grabar 1946: 80, 414, 417, lev.: IV-V.; Eyice 1971: 30, res.: 46-54.

⁸⁵³ Koch 2015: 47, res.: 22.

⁸⁵⁴ Mathews 1976: 319.

⁸⁵⁵ Koch 2015: 49, res: 25.

⁸⁵⁶ D’Andria 2010: 184.

⁸⁵⁷ Andria 2010: 188, res.:160-161.

⁸⁵⁸ Keser-Kayaalp 2013: 422.

⁸⁵⁹ Grabar 1946; Keser-Kayaalp 2013: 422.

⁸⁶⁰ Keser-Kayaalp 2013: 426, res.: 10.

Leontopolis (Zengibar Kalesi) bulunan oktogonda merkezi planlı oktogon formudur. Ana kayaya oyulmuş çift basamaklı bir podium üzerine yapılmıştır⁸⁶¹. Anadolu'da bulunan merkezi planlı oktogon formulu yapılara örnek teşkil etmektedir(Lev.69.3.). 4.-5. yüzyıla tarihlenen yapı, bir martyrium mu değil mi tam olarak bilinmesede, gerek sekizgen formu gerekse doğusunda bulunan apsis ve aynı Hierapolis Martyrium'unda gibi merdivenli bir platformun üzerine yapılmış olması buranın Hristiyanlığa ait martyrium mimarisi olduğunu düşündürebilir. Yalova'da bulunan oktogon planlı yapı da Leontopolis'teki örnek gibi martyrium yapısı olarak düşünülebilir⁸⁶².

Merkezi planlı çokgen formulu martyriumlar başlığı altında incelediğimiz “trikonkhos” yani üç yapraklı ve “tetrakonkhos” dört yapraklı yonca formları Roma mimarlığının ilk olarak konut mimarisinde görülmüştür⁸⁶³. 4. yüzyılın sonlarına doğru Afrika'da oldukça çok kullanılması, bu tiplerin bölgenin spesifik bir mimarisi olarak anılmasına yol açmıştır⁸⁶⁴. Geç dönem aristokrat sınıflarına ait konut mimarisi olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır⁸⁶⁵. Örneğin Afrika etkisiyle yapılmış 330-320 yıllarına ait Piazza Armerina Villası'nın (Sicilya) trikonkhosu bu duruma örnek teşkil etmektedir⁸⁶⁶. Kökeni olan Afrika'dan yayılımı ile birlikte 5. yüzyılda trikonkhos formu kiliselerde ve martyriumlarda kullanılmaya başlanmıştır. Resafa tetrakonkhos'unu martyrium olarak kabul eden Guyer, trikonkhos ve tetrakonkhos formlarının uygulandığı yapıların işlevini gömü yapıları olarak tahtit etmiştir⁸⁶⁷. Ama daha sonraki yıllarda olan çalışmalar Guyer'in bu savını çürütmüş, bu tarz formdaki yapıların normal kiliselerde de görüldüğünü ortaya koymuştur⁸⁶⁸. Trikonkhos form, merkezde oluşan kare bir alanın etrafının üç yarım daireyle çevrelendiği bir plandır. Merkezi bir plan çerçevesinde, eşit büyüklükteki ve yarım daire şeklindeki üç yaprağın (konkhos) yer almaktadır⁸⁶⁹. Bu

---

⁸⁶¹ Koch 2007: 257

⁸⁶² Limberis 2011: 76, res.:6.

⁸⁶³ Lavin 1962: 4 vd.

⁸⁶⁴ MacDonald 1986: 277

⁸⁶⁵ Ward-Perkins 1994: 460 vd.

⁸⁶⁶ Piazza Armerina Villası için bkz. Bayülgen 2012: 63.

⁸⁶⁷ Spanner-Guyer 1926: 56 vd.

⁸⁶⁸ Trikonkhos planlı kiliseler için seçilmiş bazı örnekler için bkz.: Pekak 2010; Jacobek 1994; Tetrakonkhos planlı kiliseler örneği için Bonnet, 2008; Özcan 2006.

⁸⁶⁹ Aydın 2005: 244; Deichmann 1954: 944.

form Geç Antik Çağ Erken Hristiyanlıkla beraber çeşitli yapılarda görülmektedir⁸⁷⁰. Vaftizhane, saray kabul salonları, kiliselerde görüldüğü gibi martyrium yapılarında da kullanılmıştır⁸⁷¹. Günümüzde Maceristan sınırları içinde bulunan Sopianae'deki (Pécs) Geç Antik Çağ Erken Hristiyan dönemine ait trikonkhos mezar yapısı bulunmaktadır⁸⁷².

Trikonkhos formu, Sardis'teki Antonia Claudia Sabina mezar yapısındaki kullanımı, mezar yapılarındaki kullanımın erken örneklerinden biridir⁸⁷³. Genellikle pagan mezar yapılarında görülen bu form, Erken Hristiyanlıkla beraber daha çok kilise mimarisinde şapellerde⁸⁷⁴ uygulansa da martyrium yapılarında da kullanıldığını görebiliriz. Örneğin Bosra, Ohrid (Makedonya), Lin (Arnavutluk) ve Apameia (Suriye) 6. yüzyıla tarihlenen trikonkhos formda martyrium örnekleri bulunmaktadır⁸⁷⁵. Olympos'taki piskoposluk kilisesinin ek yapısı trikonkhos planlı yapı martyrium ya da vaftizhane olarak düşünülmektedir⁸⁷⁶. Ayrıca Priene, Antiochia ad Cragum ve Perge kentlerinde bulunan trikonkhos formdaki yapılar bulunmaktadır fakat martyrium yapısı olup olmadıkları belirlenememiştir⁸⁷⁷.

Tetrakonkhos form ise, merkezde oluşan kare bir alanın etrafının dört yarım daireyle çevrelendiği bir plandadır. Merkezi bir plan çerçevesinde, eşit büyüklükteki ve yarım daire şeklindeki dört yaprağın (konkhos) yer almaktadır⁸⁷⁸.

Kissebükü'ndeki 2 numaralı bazilikanın yanında bulunan martyriumda tetrakonkhos planlıdır⁸⁷⁹.

1930 yıllarında bulunan ve 5. yüzyıla tarihlenen Seleukia Piera'daki martyrium yapısında merkezi planlı tetrakonkhos formludur⁸⁸⁰. 36 m çapında olan yapının doğusuna

---

⁸⁷⁰ Mercangöz 1990: 126.

⁸⁷¹ Aydın 2005: 244; Mercangöz 1990: 126.

⁸⁷² Brenk 1980: 313-314. sek. 98, 99, res. 384.

⁸⁷³ Butler 1913: 477; Ward-Perkins 1966: 297, dip not 3.

⁸⁷⁴ Aydın 2005: 244; Harrison: 1963: 149; Stollmayer:1999: 135.

⁸⁷⁵ Koch 2015: 50.

⁸⁷⁶ Parman 2001: 137-144, Çiz.:1; Uçkan-Olcay 2008: 53.

⁸⁷⁷ Koch 2015: 50

⁸⁷⁸ Tetrakonkhos plan tipi için bkz. Deichmann 1954: 944.

⁸⁷⁹ Ruggieri 2003: 174-180, Pl. 23-24

⁸⁸⁰ Campbell 1941: 57-71.

doğru derin bir apsis bölümü bulunmaktadır. Krautheimer yapıyı, Theotokos Kilisesiyle karşılaştırıp, kilise gibi bağımsız merkezli planlı, çift kabuklu olduğunu ve büyük bir ihtimalle martyrium yapısı olduğunu söylemektedir⁸⁸¹(Lev.70.1.).

2016 yılında Hatay müzesi müdürlüğü başkanlığında, Hatay İli, Defne İlçesi, Armutlu Mahallesinde yapılan kurtarma kazılar sonucunda, Seleukia Piera'daki martyrium yapısına benzer; merkezi planlı tetrakonkhos formlu martyrium yapısı bulunmuştur⁸⁸²(Lev.70.2.). Batı konkhosunda bulunan geç dönem mezarlar⁸⁸³, burada bulunan kutsal gömüt alan anlayışının devam ettiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

1991-1992 yıllarında, Gültepe Park alanında Kocaeli müzesi başkanlığında yapılan kurtama kazıları sonucunda erken dönemden Geç Antik Çağ'a kadar buluntuları bulunan nekropol alanı içerisinde tespit edilen martyrium yapısı da merkezi planlı tetrakonkhos formludur⁸⁸⁴(Lev.70.3.).

Burada bulunan martyrium yapısındaki konkhosların Seleukia Piera'daki martyriumun konkhoslarına göre daha dar ve dışarıya daha taşkın bir vaziyette bir plan çizmesi açısından Sırbistan Niş Çariçingrad Martyriumu'na benzemektedir(Lev.70.4). Her iki martyrium yapısının etrafında, yapı ile bağlantılı mezar odaları bulunmaktadır⁸⁸⁵. Tetrakonkhos formu hem martyriumlarda hem de saray kiliseleri ve katedrallerde kullanılan bir plan çeşitidir⁸⁸⁶.

3.1.2.1.1.3. Haç Planlı Martyriumlar

Erken Hıristiyanlıktan bu yana Hristiyanlık dini için kutsal olan haçın formu, mimari düzenlemelerde oldukça fazla uygulanmıştır. Haç formu, Hz İsa'nın tekrar yeryüzüne ineceği ve ölülerin tekrar dirileceği günü kutsal haçın koruyuculuğu altında

---

⁸⁸¹ Krautheimer 1986: 138; Koch 2015: 51, res.:27.

⁸⁸² Aydın-Çilingir 2017: 189-202, res.:4, çiz.:3.

⁸⁸³ Mezarlar için Aydın-Çilingir 2017: 191, res.:6.

⁸⁸⁴ Demir 1993: 357-377, plan: 3.

⁸⁸⁵ Niş Çariçingrad Martyriumu için bkz. Eyice 1952.

⁸⁸⁶ Krautheimer 1986: 97.

bekleme isteğinden dolayı bu plan türü mezar odalarında özellikle de Hristiyanlık dini uğruna şehit edilenlerin veya azizlerin gömüldüğü martyriumlarda tercih edilen bir plan türü olmuştur⁸⁸⁷.

Costantinople’de İmparator Constantius’un kendi mezarı için yaptırdığı, daha sonraları yanına toplantı salonları, havuzlar, çeşmeler eklenerek büyük bir kompleks haline gelen On iki Havariler Kilisesi başlangıçta haç planlı bir martyriumdu⁸⁸⁸. Eusebius’un yazılarından öğrenildiği üzere haç planlı olup, dört kolun kesişim yeri olan merkezde sütunlarla çevrili lahitte imparatorun mezarı bulunmaktaydı⁸⁸⁹.

Nyssalı Grerorios’un, İkonium piskoposu Amphilokhios’a yazdığı bir mektupta inşaa edilecek bir martyriumla ilgili olarak “haça benzemesi” hakkında görüş bildirmiştir⁸⁹⁰. 380 yıllarındaki Grerorios’un talebinden de anlayışacağa üzere kutsallık sembolü olan haç erken dönemlerde bir plan tipi olarak martyrium mimarisinde kullanılmıştır⁸⁹¹.

380 yılına tarihlenen Filistin’deki Aziz Lakobus’un martyriumu da erken dönem haç planlı bağımsız martyriumlara örnek teşkil eder. İlk önceleri başka bir işlevde kareye yakın playken daha sonraları haç kolları eklenerek haç planlı martyriuma dönüşmüştür⁸⁹².

Binbir Kilisede bulunan 12 nolu yapı, kare ya da kareye yakın merkezi bir mekan ve bu mekanın dik eksenlerindeki haç kollarından oluşan mimariye sahiptir⁸⁹³.

4. yüzyıla tarihlenen, Antakya’da yapılan Aziz Babyllas’ın martyriumu haç planlıdır. Merkezdeki kare planlı bölümün kuzeybatısındaki Aziz Babyllas ve 379-381 yılları arasında martyriumu yaptıran Piskopos Meletios’un mezarları bulunmaktadır⁸⁹⁴ (Tablo 20).

---

⁸⁸⁷ Ramsey-Bell 1909: 345-346; Davies 1952: 74-75; Stanzl 1979: 56.

⁸⁸⁸ Ward-Perkins 1994: 513.

⁸⁸⁹ Krautheimer 1986: 68.

⁸⁹⁰ Mango 1986: 15-16.

⁸⁹¹ Pekak 2008: 87.

⁸⁹² Crowfoot 1941: 89; Lassus 1947: 126-128.

⁸⁹³ Eyice 1971: 28; Pekak 2008: 86.

⁸⁹⁴ Downey 1935:45-48; Lassus 1947: 123-126; Krautheimer 1986: 52.

3.1.2.1.2. Martyrium Yapılarının Kiliselerle Olan İlişkisi

4. yüzyılla birlikte öncülüğünü İmparator mozolelerinden alan martyrium yapıları, Hz. İsa'nın yaşamını sürdürdüğü ve Hristiyanlık doktrinini yaydığı bölge olan Kutsal Topraklar ile tanınmıştır. Bu topraklarda martır mezarlarının üzerine yapıldığı gibi içerisinde rölik içermemesine rağmen İsa'nın mucizelerininin gerçekleştiği yerlerde birer rölik kabul edilmiş ve bu alanlara da martyrium yapıları yapılmıştır. Bu duruma örnek olarak Hz İbrahim'in tanrı ile konuştuğu ağacın altındaki alan 330 yıllarında imparator Constantius bazilikal planlı, tek nefli yapı yaptırmıştır. S. Hill, bu yapının kutsal bir mekanda kutsal bir olayın anılması için yapılmış bir martyrium yapısı olduğunu ifade eder⁸⁹⁵.

İlk başlarda bu martyriumlar bazilikal plan ile tümleşik olarak yapılmışlardır. Normal litürjinin uygulandığı bu bazilikal planlı kiliselerde, martyrium yapı grubunun bir parçası olmaktan çok odağı olmuştur. Hristiyanlık öğretilerinin yayarken yaşamlarından vazgeçen martyrlerin mezarları gibi imparatorluk ailesi üyelerinin mezarlarının yanlarına yapılan kiliselerde bulunmaktadır. Zamanla imparatorluk mozoleleri de yanlarına dini yapı eklenmesiyle birer martyrium yapısı gibi rabet görmüşlerdir.

İmparator Constantius'un kızına ait olan S. Agnese'deki S. Costanza mozelesidir (Lev.71.1.). 350 yıllarında bağımsız bir yapı olarak tasarlanan mozolenin yanına daha sonradan kilise inşa edilmiştir⁸⁹⁶. Kilisenin güney yan dış cephesine konumlandırılan mozole, bu yönüyle de "mezar-kilise" başlığı altında incelediğimiz martyrlere ait mezarların, yanına veya üstüne yapılan kiliseler ile oluşan mezar kilise birlikteliğine de referans etmiştir.

İmparator Constantius döneminde yapımına başlanan Yeniden Diriliş Kilisesinin batısına konumlanan martyriumun, kiliseden önce mi sonra mı yapıldığı tartışma konusu olsa da⁸⁹⁷, kilise ve kilise mimarisinden bağımsız olarak yapılmış merkezi planlı bir

---

⁸⁹⁵ Hill 1996: 32.

⁸⁹⁶ S. Constanza için bkz. Krautheimer 1986: 65.

⁸⁹⁷ 325 yılındaki İznik konsilinde, Kudüs piskoposu Macarius Aphrodite tapınağının altındaki İsa'nın mezarını çıkartıp, bir mezar yapısının içine konulmasını talep etmiştir. Bu talep karşılığında İmparator

martyriumun tümleşik olarak kullanıldığı örnekler arasındadır⁸⁹⁸.

325 yılında Hz İsa'nın mezarının üstüne çevre koridorlu, yuvarlık planlı "Anastasis Rotondu" ve ya "Mezar Rotondu" yapılmıştır. Daha sonra yapının doğu kısmında bulunan ön avluya doğru beş nefli bazilika yapılmıştır(Lev.71.2.). Kudüs Kutsal Mezar Kilisesi, mezarın üzerindeki merkezi planlı martyrium ile bazilikal planlı büyük bir cemaat kilisesinin birleşmesinden oluşmuştur. Hacılar mezarı ziyaret edebilecek ve daha sonra cemaatin toplanıp, törenlerini yapabilecekleri bir alan oluşturulmuştur⁸⁹⁹. Hz İsa'nın doğduğu yeri barındıran ve Beytüllahim'deki Doğu Kilisesinin apsisinin yerine aldığı yapı, ilk önce İsa'nın doğduğu alanın üzerine yapılmış çokgen planlı bir martyriumken Iustinianus Dönemi'nde bazilikal planlı kilise eklenmiştir. Böylece çokgen formda olan martyrium Doğu Kilisesinin apsisi konumuna geçmiştir(Lev.71.3.). Atriumda veya neflerde olan hacılar basamaklar yardımıyla çıkıp apisteki martyriuma bakabiliyorlardı⁹⁰⁰. Böylece martyriumla birleşen kilise haç kilisesi haline dönüşmüştür.

Constantinople'de bulunan Aziz Maria Khalkopratiae Kilisesi, Kissebükü'ndeki 2 numaralı bazilikanın yanındaki martyrium, Binbir Kilise 8 nolu, Binbir Kilisede bulunan 12 nolu yapı, Khalkedon'da bulunan Azize Eupheima Kilise'sinin yanındaki azizeye ait martyriumu, Kudüs Kutsal Mezar Kilisesi ve Beytüllehim'de bulunan Doğu Kilisesilerinde bulunan dini yapı, önceden var olan martyriumlardan sonra yapılmış olmalıdır. Çünkü zaten Hristiyanlığın ilk üç yüz yılında şehit edilen kişilerin mezarları olan martyriumlar, tarihsel süreç içerisinde yanındaki kiliseden önce yapılmış olması daha mantıklı bir çıkarımdır.

Geç Antik Çağ Erken Hristiyanlık Döneminde Anadolu'da ise hemen hemen bütün kentler kendi yerel martyr kültürünü yaratmış ve bu kültürü barındıran birer yapıya

---

Constantius mezarı çıkartmıştır. Ancak 333 yılında bazilikal planlı kilisenin inşaatı tamamlanmıştır. Kilisenin inşaatı boyunca mezar bir avlu içinde barındırılmıştır Couason 1974: 12-14.

⁸⁹⁸ Yeniden Diriliş Kilise için bkz.: Koch 2015: 51, res:9 lev. 1,2.

⁸⁹⁹ Beytüllahim Doğu Kilisesinde de yine durum aynıdır. İsa'nın doğduğu mağara üzerine, içinde mezar olmaksızın sekizgen bir martyrium yapılmış, batısında bir bazilika eklenmiştir Koch 2015: 34.

⁹⁰⁰ Krautheimer 1986: 60.

sahiptirler. Buradaki martyriumlar genellikle özerk yapılar olup, kilise yanlarında yer almaktadır. Constantinople bulunan Aziz Karpos ve Papylos Martyriumu, Balabanağa Mesciti'nin ilk evresindeki martyrium yapısı, Hebdomon Martyriumu, Kocaeli Gültepe Park'ta bulunan martyrium yapısı, Hierapolis'te bulunan martyrium, Binbir Kilise'de bulunan 8 ve 12 nolu yapılar, Seleukia Piera'daki martyrium, Hatay'da bulunan martyrium yapısı, Antakya'daki Aziz Babylas Martyrium'u, Constantia'daki Aziz Thomas Martyrium'u, gibi martyriumlar kilise mimari özelliklerinden ayrı, özerk anıtsal martyriumlardır.

4. SONUÇ

“Geç Antik Çağ Anadolu’daki Mezar Tipleri ve Dini Mimari ile Olan İlişkileri” başlıklı doktora tez çalışmamız ile kronolojik olarak 3-7. yüzyılları, coğrafi olarak ise Anadolu’yu kapsayan bir çalışma ortaya koyulmuştur. Çalışmamız Anadolu’nun bahsi geçen zaman aralığına tarihlenmiş olan arkeolojik nekropol alanlarındaki mezar mimarisini kapsayan literatüre dayalı teorik bir araştırmadır. Tez kapsamında özgün malzeme çalışılmamış olup bilimsel kazı ve araştırması yürütülen ve sonuçları yayınlanmış olan örnekler baz alınarak bir değerlendirme yapılmıştır.

Bu çerçevede yapılan araştırmada Anadolu’nun Geç Antik Çağ nekropol alanlarının toplam 107’sinde bulunan mezar tipleri incelenmiş olup bunların 56’sına ilişkin olarak dini yapı mezar ilişkisi niteliğine işaret eden mimari konsept çalışılmıştır. Çalışmamızda bulunan bu örneklerin gerek kendi içerisinde gerekse Anadolu dışı örneklerle karşılaştırılmasıyla elde edilen genel bir değerlendirme ortaya konulmuştur. Mezar tipleri incelenirken, her tipin tarihsel gelişimini göstermek amacıyla retrospektifi yapılmıştır. Bu amaçla Anadolu’da bulunmuş olan ve incelediğimiz yüzyıllardan daha önceki dönemlere ait çok sayıdaki örnek de çalışma kapsamına alınmıştır.

Geç Antik Çağ siyasal açıdan birçok imparatorun tek veya çoklu yönetimlerde bulunduğu, iktidar mücadelelerinin yaşandığı karışık bir çağdır. Batı Roma dünyası, pek çok krallık tarafından parçalanma tehlikesiyle mücadele ederken aynı zamanda Tuna ve Ren nehirlerinin diğer yakasında bulunan ve imparatorluğa çeşitli yollarla sızmaya çalışan barbar gruplarla da mücadele etmiştir. İmparatorluk, barbar tehditleri ve imparatorların kendi içerisindeki taht mücadelelerinin yanı sıra milattan sonraki 1. yüzyıl içerisinde kademeli şekilde örgütlenen Hristiyan dalgasıyla da uğraşmak zorunda kalmıştır. 4. yüzyılda tüm örgütlenmesini tamamlayan Hristiyanlık için yapılacak çok da bir şey kalmamıştır. Dönemin imparatoru Constantinus’un Hristiyanlara karşı takındığı özgürlükçü tutum, tek tanrılı dine inanan bir toplum yanında dinin ve bu dinin şekillendirdiği çeşitli uygulamaların rahatlıkla hayata geçirilebildiği bir yaşam şekli yaratmıştır. Roma İmparatorluğu’nun ilk dönemlerinden son dönemlerine doğru, siyasal ve dinsel açıdan pek çok farklılık ortaya çıkmıştır. İlk yıllarında Roma merkezli pagan

olan imparatorluk, özellikle 300-600 yılları arasında imparatorluğun merkezinin doğuya kayması ve tek tanrılı bir din olan Hristiyanlığa geçmesiyle birlikte orta ve son dönemlerinde Anadolu odaklı Hristiyan Doğu Roma İmparatorluğu olarak bin yıl daha varlığını sürdürmüştür. Pagan dünyasından doğu kökenli Hristiyan bir dünyaya geçişin yaşandığı çağ böylelikle “Geç Antik Çağ” olarak literatürde yerini almıştır.

III-IX veya IV-VI yüzyıl gibi farklı tarih aralıklarına yerleştirilen Geç Antik Çağ’ın kronolojisi tarihçiler tarafından çokça tartışma konusu olmuş, konuya ilişkin bir fikir birliği sağlanamamıştır. Kronolojik olarak fikir sağlanamadığı gibi isimlendirme konusunda da bir birliktelik söz konusu değildir. Geç Antik Çağ, Geç Roma, Erken Bizans veya Erken Hristiyanlık gibi farklı adlandırmalar yapılan bu dönem için biz tezimizde kronolojik olarak III-VII yüzyıllar arasını ve isimlendirme olarak “Geç Antik Çağ” kullanımını tercih ettik. Çalışma kapsamında Hristiyanlıkla ilgili verilerin baskın olduğu örneklerde de “Geç Antik Çağ Erken Hristiyanlık” adlandırması kullanılmıştır.

Tez çalışmamızda öncü niteliğinde olan sorunsallardan biri Geç Antik Çağ’a tarihlendirilebilecek, Hristiyanlara ait mezar uygulamalarının ya da dini mimari uygulamalarının en erken örneklerinin hangi yüzyıla ait olduğu sorusudur. Çalışmamız ölüm ve ölüm uygulamaları odaklı bir çalışma olduğu için, Geç Antik Çağ’ı temsil eden Hristiyanlıkla ilgili mezar uygulamalarının 3. yüzyıla ait örneklerinin bulunması bizi başlangıç noktası olarak 3. yüzyıla götürmüştür. Hristiyanlık dininin ilk mabet örneklerinden kabul edilen ev kiliselerinin 3. yüzyıldaki varlığı ile Phrygia’daki Hristiyan bir şahsa ait mezar yapısı örneği Geç Antik Çağ mezar tipleriyle dini mimarinin ilişkisinin irdeleneceği çalışmamızda, çağın kronolojisini 3. yüzyıldan başlatmamız için yeterli sebepler olarak görülmektedir.

Geç Antik Çağ, birçok pagan uygulamanın aslında tam anlamıyla değişmediği, sadece yeni dinin etkisiyle yeni eklemelerin yapıldığı bir çağdır. Köklü değişimin en çok kendini gösterdiği alan ise dini mimaridir. Değişen dinle birlikte dini mimaride gösterişli öğelerle dekore edilmiş, tanrılara adanmış tapınaklar yerine basit bir plâna sahip olan bazilikal planlı kiliseler ortaya çıkmıştır.

Geç Antik Çağ'daki bu benzersiz ve büyük dinsel değişimin sonucunda, 4. yüzyıla gelindiğinde imparatorluk sakinlerinin yarısından fazlası bu değişime ayak uydurmuştur. Paganizmden Hristiyanlığa geçiş hızlı gibi görünse de pagan Yunan-Roma kültüründen ayrılış görüldüğü kadar kolay olmamıştır. Halkın her sınıfından insan grupları eski alışkanlıklarına ve inançlarına tutunmakta ısrarcı davranmışlardır. Bu alışkanlıkların başında da “ölüm olgusu” gelmektedir. Geç Antik Çağ'da Hristiyanlığı yeni benimsemiş olan toplumun ölüm algısında, ne Yunan kültüründe olduğu gibi tekrar öldüğü coğrafyaya veya gömüldüğü mezara geri döneceğine inanılmış ne de Roma dininde olduğu gibi ölümü hiçlikle bir tutan bir inanış var olmuştur. Geç Antik Çağ'daki Hristiyan toplum ölümü; mahşer gününde Hz İsa'nın ölen insanları dirilteceği, canlanan ruhun tekrar eski bedenine döneceği zamana kadar bekledikleri, geçici bir uyku olarak kabul etmiştir. Ölümü bu fakir dünyasından bir nevi kurtuluş olarak algılamıştır. Bu ölüm algılarının sonuçlarından biri de mezarlık alanlarını tanımlayan kelimelerde kendini göstermiştir. Pagan toplum ölümlerini gömdükleri alanları extramural olarak konumlandırmış ve bu alanlara ölümler kenti anlamına gelen “Nekropol” ismini vermiştir. Oysaki Geç Antik Çağ Hristiyan toplum ölümü uyku, mahşere kadar bekleme süreci olarak kabul etmiş ve ölümlerini defnettikleri alanlar için, uyuma yeri anlamına gelen “koimeterion” kullanımını tercih etmişlerdir. Mahşer günü İsa tarafından tekrar aynı bedenle diriltileceklerine dair olan inanç, cansız bedenleri daha iyi muhafaza etme tutumunu geliştirmiş ve böylece intramural gömüt tarzını uygulamaya başlamışlardır. Hatta tekrar aynı bedende canlanacaklarına dair olan bu inanç, kremasyon gömüt uygulamasının terk edilme sebeplerinden biri olabilir.

Hristiyan toplum, ölüme yaklaşım konusunda Yunan - Roma kültürlerinden ayrılmış gibi görünse de pagan cenaze ve mezar uygulamalarından kopmamıştır. Örneğin ölen kişinin cenaze hazırlıkları kapsamındaki uygulamaları arasında yer alan; cansız bedenın yıkanması, yağlanması, gözlerinin ve ağzının kapatılması, giydirilmesi ve sonra bir sedye üzerinde sergilenmesi gibi pratikleri Homeros'un İliada destanında anlattığı Patraklos'un cenaze hazırlık uygulamalarında ve Roma dinindeki cenaze hazırlık ritüellerinde de görmek mümkündür. Veya lazaroma (kefenleme) işlemi, Roma cenaze hazırlıklarında da var olan bir uygulamadır. Ölen bedenın yıkanıp, yağlanıp kefenlenip yatağa ya da özel bir sedyeye yatırıldıktan sonra üzerine veya etrafına çiçekler konulması,

kurdelelerle ve çelenklerle süslenmesi, pagan lahitlerin üzerindeki kabartma motiflerinden olan kurdele, çiçek ve çelenk motiflerini hatırlatmaktadır. Hristiyan toplumun da uyguladığı cenaze alayı, ağıtlar yakan topluluk, beden gömüldükten sonra mezara takdim edilen sunular ve ölüye düzenlenen anma programları pagan toplumun ölü gömme pratiklerinde olan vazgeçilmez uygulamalardır. Çoğu ölü gömme uygulamasında pagan etkisinden kurtulamamış Hristiyan toplumu, cenaze törenlerini gerçekleştirdikleri mekân konusunda pagan etkisinden sıyrılmış görünmektedir. Geç Antik Çağ Hristiyan toplumu, cenaze törenlerini Hristiyan dininin ibadethaneleri olan kilisede gerçekleştirirken, pagan toplumu bu töreni nekropol alanlarında yapmıştır.

Hristiyan mezarları genellikle topografyanın da el verdiği oranda, doğu batı doğrultusunda konumlanmıştır. Mezar içine konan beden, baş kısmı İsa'nın doğduğu ve öldüğü yer olan Kudüs'e doğru, yani doğuya gelecek şekilde yatırılmıştır. Mezarlara bu yön uygulaması yapılırken, herhangi bir pusulaya sahip olmadıkları da göz önünde bulundurulduğu zaman, mezarlar konumlandırılırken kerteriz olarak neyin alındığı sorusu akla gelmektedir. Eğer doğu batı doğrultusunda ilk yapılan mezara göre konumlandırma yapıldı ise yapıldıkları zaman hangi mevsim tarihine denk gelirse gelsin hepsi aynı şekilde doğu ve batı doğrultusunda uzanacaktır. Yani daha önce oluşturulmuş mezarın yönü, yeni yapılan mezarın yönünü belirlemiştir. Ya da İznik Sualtı Bazilikası örneğinde olduğu gibi doğu-batı yönlü yapılmış bir kilisenin çevresine yapılmış mezarlara doğu batı yönünü vermek için yakınındaki kiliseyle yön birliği sağlanmış olmalıdır. Fakat başka bir örnekte ise mezarlar oluşturuldukları mevsimin güneşine göre yön almış olmalıdır ki doğu batı doğrultusundaki bazilikal planlı kilise ile aynı yönde uzanmayan örnekler bulunmaktadır.

Geç Antik Çağ'da Anadolu'da bulunan mezar tipleri çalışılırken, söz konusu yüzyıllar içinde kullanılmış mezarlar incelenmiştir. İnsanoğlunun ilk kez ölüsünü gömme işlemini çürüten bedeni uzaklaştırmak için mi, o bedenden kurtulmak için mi yoksa dinsel inançları gereği mi yaptığı hâlâ tartışma konusudur. Kuzey Irak- Zagros Dağları'ndaki Şanidar mağarasındaki basit bir çukura ölüsünü yatırıp basit bir mezar alanı yaratan ya da La Chapelleaux Saints, gibi mağara içi mezar alanları yapan Neanderthal insanla Rusya'daki Lenin Mozelesi'ni inşaa edenler arasında algı açısından çok fazla bir

fark yoktur. Değişen şey anlayış değil sadece onu icra edebilme yeterliliğidir. Ortak amacı ise öteki dünya anlayışı ve ölen kişiyi ölümsüzleştirmedi. Tüm inanışların ortak özelliği öteki dünya algısıdır. Öteki dünyaya geçişin yaşandığı an ölüm anıdır. Öteki dünyaya geçişte veya dönüşte kullanılacak mekân da mezarlardır. Bunun içindir ki din/inanışla mezar uygulaması ayrılmaz bir bütündür. İnançsız bir mezar uygulaması düşünülemez. İnançsız olanların dahi uyguladığı bir mezar anlayışı ve/veya uygulaması vardır.

Politeizmden monoteizme geçilen bu çağda, inançla şekillenen mezar uygulamaları genel olarak bir önceki dönemden çok farklılaşmamış; monoteizm bir din olan Hristiyanlık öğelerinin eklenmesiyle eski alışkanlıklar devam etmiştir.

Araştırması veya kazısı yapıp yayınlanmış Geç Antik Çağ Anadolu'sunda bulunan mezar tipleri, arazideki lokalizasyonlarına göre sınıflandırılarak ele alınmıştır. Arazide bulunan konum ile anlatılmak istenen; mezar yapımının ardından içine ölü yerleştirildikten sonra mezarın toprakla kapatılıp kapatılmaması; yerin altına ya da yerin üstüne yapılması veya alanın topografyasına bağlı olarak kayaya ya da bir mekânın içine yapılıp yapılmamasına ilişkin ayrımdır.

Bunun sonucunda yer altı mezarlar grubunu; yapıldıktan sonra yeraltına gömüldüğü bilinen ve mimarilerine göre ayrılmış olan yeraltı oda mezarları, sandık mezarlar, pişmiş toprak mezarlar ve basit toprak mezarlar oluşturur.

Yer altı mezar grubunun ilk ana başlığını “Yeraltı Oda Mezarlar” oluşturmaktadır. Bu yeraltı mezar odaları grubunda ise oda sayılarında ve genel mimarilerinde farklılık olduğu gözlemlenmiştir. Onun içindir ki tek odalı, bitişik yan yana odalı, çok odalı, hazırlık mekânlı olarak çeşitli tipler klasifiye edilmiştir.

Tek odalı oda mezarlarda ise odanın boyutlarına göre bir tipoloji çıkartılmıştır. Tip 1 olarak adlandırdığımız oda mezarın genel özelliği, Tip 2'ye kıyasla biraz daha büyük olması ve içerisinde çeşitli mezar düzenlemelerine sahip olmasıdır. Tip 1 mezar odasında, sandıklı arcosolium ya da sadece taş-örgü sandık mezar veya az sayıda da olsa içerisinde lahit mezarın bulunduğu çeşitli mezar düzenlemeleri örneklerinin var olduğu

görülmüştür. Tip 1 oda mezar içinde, pagan dönemi mezar odalarında görülen kline uygulamasının Anemorium Nekropolü ve Ermenek Bağdat Kırı Ören yerindeki örnekler haricinde bahsi geçen çağda pek görülmeyen bir düzenleme olduğu anlaşılmıştır. Demir tutamaklı mezar kapaklarına sahip zemin altına taş sandık mezar uygulamasına sahip oda mezar örneği sadece İstanbul'da bulunan Şehremini mezar odasında görülmektedir (Tablo 1).

Tip 1 mezar odaları değerlendirilirken mezar üst yapılarında da farklılık olduğu ve buna göre beşik tonozlu ve çapraz tonozlu olarak iki farklı grupta incelenmesi gerektiğini ortaya çıkmıştır (Tablo 2). Tip 1 mezar odasına göre genişliği daha dar olan Tip 2 mezar odalarının literatürdeki çalışmasının tamamlanmasıyla yapılarında kullanılan malzemenin tuğla+taş karışımı yanında düzgün büyük kesme taşlardan oluştuğu gözlemlenmiştir. Bu iki farklı malzeme ile inşa edilmiş Tip 2 mezar odaları ile aralarındaki farkın sadece kullanılan malzemeyle ilgili olmadığını, üst yapı sistemlerinin de ayrı olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre tuğla+taş karışık malzemeyle yapılmış Tip 2 mezar odalarının üstü semerdam şeklinde örtülmüştür. Düzgün büyük kesme taşla yapılmış olanlarının üstü ise Kütahya Dominiç mezar odası, Kütahya Dere Köyü Kızlar Mevkii ve Ermenek Katranlı Köyü mezar odaları haricinde, düz olacak şekilde kapatılmıştır (Tablo 3).

Bitişik yan yana yapılmış yeraltı mezar odalarında giriş kısımlarının, diğer yeraltı mezar odalarından farklı olarak üstten olduğu görülmüştür. Fakat sağlam bir şekilde günümüze ulaşmamış olan Kocaeli Gültepe Nekropolü'nde, İznik Katırcıini güney yamacında, yine İznik Katırcıini Mevkii'nde ve İstanbul Mevlevihane'de bulunan mezar odalarının giriş kısımları hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen bu örneklerin giriş kısımları, girişi üstten olan diğer örneklerdeki gibidir (Tablo 4).

İki ve daha fazladan odadan oluşan mezar odalarımız “Çok Odalı Yeraltı Mezar Odaları” başlığı altında incelenmiştir. Bu tarz mezar odalarında ise oda sayısı en az iki odadan, en fazla sekiz odadan meydana gelmiştir (Tablo 5). Ayrı bir başlık altında değerlendirdiğimiz “Hazırlık Mekânlı Yeraltı Mezar Odası” grubundaki mezarlar çok odalı mezar grubumuzdan farklı olarak, asıl mezar odasının önünde daha küçük olan

başka bir ön oda bulunduran şekilde planlanmış olmasıdır. Mezar odasına girişte ilk girilen kısım olduğu için ve içerisinde mezar bulunmadığı için cenaze hazırlıklarının yapıldığı bir mekân olma ihtimali yüksektir. Kremasyon gömütler için uygun olan columbariumların inhimasyon gömüt için tasarlanmış şekli olan “Loculuslar” yeraltı mezar odaları grubumuzda ayrı bir başlıkta incelenmiştir. Tek veya daha fazla odadan oluşan bir mezar odasının duvarlarına uygulanan bir mezar düzenlemesidir. Az sayıdaki örneği bize çok da yaygın bir uygulama olmadığını göstermektedir. Bir yeraltı mezarlığı olan katakomplarda da loculus benzeri mezar hücreleri bulunmaktadır. Burada bahsedilen loculuslar yeraltı oda mezarlarında bulunduğu için bu bölümde değerlendirilmiştir (Tablo 6).

Anadolu’da bulunmuş Geç Antik Çağ’a tarihlendirilen yeraltı mezar odaları incelendiğinde, beş ayrı tip ortaya çıkmaktadır. Her biri retrospektif açıdan değerlendirilmiş olan yeraltı mezar odalarının gömüt-ritüel-mekan birlikteliği içinde, “Ölü Evi” uygulamasının erken örneklerinden biri olarak, Çayönü Tepesi’ndeki Kafataslı Bina örneği verilebilir. Geç Antik Çağ, yeraltı mezar odalarının Anadolu’daki dağılımları göz önüne alındığında İmparatorluğun başkenti olan Constantinople ve çevresinde daha yoğun olarak yapıldıkları gözlemlenmiştir. Genellikle tuğla ve taş malzemenin bazen de büyük kesme taşların kullanıldığı, bu yüzden de yapımının maliyetli olduğu düşünülen bu mezar odalarının, topoğrafik yapıya göre Anadolu’nun batısında daha çok tercih edilmiş olduğu sonucu çıkarılabilir (Tablo 7).

Yeraltı mezar başlığı altında ele aldığımız “Sandık Mezarlar” oluşturulurken yapılış biçimlerine göre iki farklı uygulamanın varlığı tespit edilmiştir. Bu mezarlar Taş Sandık ve Örgü Sandık olarak iki alt başlıkta ele alınmış olup Örgü Sandık Mezar yapımında kullanılan malzemeye göre de ayırım göstermektedir. Genellikle taş ve tuğla malzemenin ayrı örneklerde kullanıldığı görülürken, ikisinin aynı anda uygulandığı az sayıda örnek bulunduğu gözlemlenmiştir (Tablo 8). Bu tip mezarların literatürde tekne, sanduka vb çok çeşitli adlandırmaları bulunmaktadır. Sanduka kelimesinin Türk Dil Kurumu’ndaki kelime anlamı “türbelerde, mezarların üzerine tabut büyüklüğünde tahtadan veya mermerden yapılmış sandık” şeklinde açıklanmaktadır. Tekne kelimesi de genellikle denizcilikte kullanılan bir tür küçük taşıtı ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu

iki kelimenin Geç Antik Çağ mezar mimarisinde bahsedilen mezar yapılarının tam karşılığı olmadığı görüşünderiz. Bunun içindir ki “saklamak” fiilinden türemiş, kıymetli eşyalarımızı, nesnelarimizi saklamak amacıyla kullanılan çeşitli malzemelerden oluşturulmuş nesne anlamında olan “sandık” kelimesi, bu tip mezarlarda bulunan ve içine ölen bireyin yerleştirildiği alt bölüme tam karşılık geldiği için “sandık” kelimesini kullanılmıştır.

Yer altı mezar grubunun bir alt başlığı olan “Pişmiş Toprak Mezarlar” incelenirken kullanılan malzemenin hepsinde pişmiş toprak olduğu görülmekle beraber inşa şekline göre iki tipe ayrıldığı belirlenmiştir. Pişmiş toprak çatki mezarlarda kullanılan pişmiş toprağın formuna göre; düz pişmiş toprak levha ve dışbükey pişmiş toprak levha gibi iki farklı kullanımı olduğu görülmüştür (Tablo 9). Pişmiş toprak çatki mezarlar Anadolu’da çok erken dönemlerden beri kullanılagelmiştir. Geç Antik Çağ pişmiş toprak çatki mezarların daha erken örneklerinden farkı, mezar oluşturulurken kullanılacak pişmiş toprak levhaların üzerinde, yapan ustanın parmaklarıyla oluşturduğu simgelerin olmasıdır. Bu motiflerin tarihlendirme unsuru olabileceği görüşünderiz.

Yeraltı mezar grubumuzun son alt başlığı olan, çağlar boyunca her dönem kullanılan “Basit Toprak Mezarlar” da etrafı tek sıra taşlarla sınırlandırılmış ya da ölüünün doğrudan toprağa gömüldüğü iki farklı uygulama halinde karşımıza çıkar. Bu tip mezarlar oluşturulurken, toprak kazılıp defin yerleştirildikten sonra üstüne toprak atmak ya da aynı işlem uygulandıktan sonra toprak yığının çevresine tek sıra taş dizmek suretiyle toplamda iki farklı uygulama kullanılmıştır (Tablo 10).

Yeraltı mezarlar, mimarisi tamamlanıp içine ölüsü yerleştirildikten sonra üstü tamamen veya kısmen toprakla kapatılan mezarlardır. Gömme eyleminin içindeki ölüyle birlikte gerçekleştirildiği mezar tipidir. Her mezar gömülüyor muydu? Her ölü insan gömülüyordu ama yeraltı mezar örneklerindeki gibi her ölü içinde bulunduğu mezarıyla birlikte mi gömülüyordu? gibi çalışmamız boyunca karşımıza çıkan sorunsalların cevaplarını bulmak için Geç Antik Çağ mezar tiplerini incelerken bu soruların bize sağladığı bakış açısından değerlendirmeler yapılmıştır.

Her mezar tipinin ölüsüyle birlikte toprak altına gömülmediği aşikârdır. Bunu bize kanıtlayan örnekler, tezimizde Geç Antik Çağ Mezar Tipleri başlığı altında gruptandırdığımız lahitler ve anıt mezar/heroon-martyriumlardır. Üzerine yapılan çeşitli kabartmalardan ve yazıtlardan da anlaşılacağı gibi lahitler yer üstü mezar grubumuza dâhildir. Anadolu için en erken lahit örnekleri olan ve İÖ 6-5. yüzyıllara tarihlenen lahitler Roma İmparatorluğu'nun en gözde mezar tiplerinden biri olmuştur. Ait oldukları dönemin sanat anlayışı lahitin üzerine yapılan motiflere yansıtılmıştır. 4. yüzyıla kadar pagan dinine ait mitolojik konuların lahitler üzerindeki betimi devam ederken, Hristiyanlığın resmi din ilan edilmesiyle birlikte, lahitin üzerindeki mitolojik konulu kabartmalar yerini haç ve Hristiyanlık sembollü bezemelere bırakmıştır. Fakat pagan bezemeleri Hristiyanlığa uyarlanarak kullanımı devam etmiştir. Bezemeli lahitlerin yanı sıra üzerinde sadece tabula ansatası olan ya da üzeri tamamen boş bırakılmış lahit örnekleri de mevcuttur. Lahit mezarların bazı örneklerinde, pagan öğelerle süslü bir lahitin üzerindeki pagan motiflerin kazınarak, ya da var olan pagan motiflerin yanına Hristiyan öğelerin eklenmesi suretiyle ikinci kez kullanımı söz konusudur. Bazen de Adana Müzesi'nde sergilenen Misis Lahti'nde olduğu gibi, pagan lahitin üzerindeki bezemeler kazınarak silinmiş ve lahit ikinci kullanımına hazır hale getirilmiştir.

Geç Antik Çağ'da monolit lahitlerin kullanım oranları düşmüştür. Bu çağda, kabartmalı monolit lahit kullanımı devam ederken, tuğla örgü sandık bir mezarın dış cephesinin çeşitli Hristiyanlık sembollerinin kabartmaları ile bezeli taş levhalarla kaplandığı ve literatürde “yalancı lahit” olarak bilinen lahit tipi de kullanılmıştır. Yalancı lahitlerle birlikte antropoid lahit tipi de bu çağa özgü yeni bir tip diye düşünülebilir (Tablo 11). Bu çağa ait lahitlerin genel değerlendirmesi yapılırken, üzerinde sonradan açılmış delikleri bulunan bazı lahitler olduğu gözlemlenmiştir. Hristiyanlıkta, hayattayken mucizevi güçleri ve hastaları iyi edebilme yetileri olduğuna inanılan kimselerin definleri özel lahitlerin içene yapılmıştır. Lahitlerin üzerindeki bu delikler, yaşarken çeşitli güçlere sahip olduğuna inanılan bu kişilerin, öldükten sonra da bu sihirli gücü bedenlerinde barındıracaklarına olan inanç ile ilgili olmalıdır. Şifa bulmak isteyen inananların bu deliklerden yağ vb sıvıyı dökerek, lahitin altında bulunan delikten geri akıtılması ve böylelikle kutsal nitelik kazandırılmış olan yağın elde edilmesi için açılmış olabilir. Bu deliklerin varlığı, üst delikten dökülen yağın, mucizevi güçleri olduğuna inanılan

kimsenin ölü bedenine temas ederek geçtikten sonra aşağıdaki delikten de unguanteriumlara veya ampulalara doldurularak yapılan bir nevi yağ kültüyle alakalı bir ritüel uygulamasıdır.

Yapılma amaçları; ölen kişinin hayattayken sahip olduğu konumu ölümsüzleştirmek ve bu ölümsüzlüğü gelecek nesillere aktarmak olan anıt mezarlar yer üstü mezarlar grubunda yer almaktadır. Yunan kültüründe kahramanlar ve soylular için yapılan bu mezarlar, Roma Dönem ile birlikte sadece kahramanların değil maddi gücü iyi olan herkes tarafından tercih edilen mezar mimarisi haline gelmiştir. Geç Antik Çağ'da da yapımı devam eden anıt mezarlar, Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki örnekleriyle genel plan şeması açısından benzerlik gösterse de önlerinde sütun, altar vb pagan mimari elemanları ve büst kabartmaları olan anıt mezarlardan ayrılmışlardır. Fakat Kibyra antik kentinde Geç Antik Çağ'a tarihlenen anıtsal mezar istisnai bir örnektir. Kibyra'da bulunan anıtsal mezarın girişinin dışına konumlandırılmış iki tane devşirme dor başlığın ters çevrilerek kaide oluşturulduğu sütunları bulunmaktadır. Geç Antik Çağ'da Hristiyan hâkimiyeti bulunmasına rağmen pagan toplumların da yaşadığını göz önünde bulundurduğumuzda Kibyra'daki bu örnek pagan bir şahsa ait olmalıdır. Geç Antik Çağ'da bir mezarın pagan inancına sahip bir şahsa mı, yoksa Hristiyan bir şahsa mı ait olduğunu tam kesin bilemesek de çoğu Hristiyan, mezarlarına mutlaka Hristiyanlıkla ilgili motifler koymuşlardır. Geç Antik Çağ'a tarihlenen Kibyra anıtsal mezarımızda Hristiyanlığı çağrıştıracak bir imge yoktur. Yine Konya Karaman Binbir Kilise'de bulunan mezar anıtı Geç Antik Çağ'a tarihlenmektedir. Pagan mimarisini andıran piramidal üst yapıya sahip mezar odasında da Hristiyanlığa atıf yapan bir simge bulunmamaktadır. Geç Antik Çağ anıt mezarlar gerek mimari özellikler gerekse mimari süsleme unsurları açısından pagan anıt mezarlara kıyasla daha sade bir bezemeye, düz hatlara sahiptir. Ayrıca pagan anıt mezarı yapılan kişinin konumu ve statüsü ile Geç Antik Çağ'daki anıt mezarı yapılan kişinin konumu ve statüsü değişmiştir. Değişmeyen tek şey yapılma amacı olan ölen kişiyi ölümsüzleştirmek fikridir.

Geç Antik Çağ Anadolu'sunda bulunan mezar tipleri çalışılırken mezarların arazideki lokalizasyonlarına göre sınıflandırdığımızı belirtmiştik. Bu mezarların dünya üzerinde buldukları konumlarına göre yapılan sınıflandırmadan en önemli grubumuzu

“Kayaya Oygu Mezarlar” oluşturmaktadır. Kayaya oygu mezar grubunu da oda mezar ve khamosorion mezar olarak iki ayrı başlık altında incelenmiştir (Tablo 12).

Mezarın inşası için hâlihazırdaki malzeme olan kayalar, tüm çağlar boyunca mezar mimarisinde kullanılmıştır. Tek ve daha fazla odadan oluşan, cepheden veya tepeden girişleri bulunan, kayanın elverdiği ölçüde dörtgen veya dikdörtgen bir plana sahip mezar odaları, kayaya oygu mezarların en gözde çeşitleridir. Geç Antik Çağ’da kayaya oygu mezar odaları pagan dünyasındaki gibi tapınak planlı ve gösterişli girişlere sahip olmasa da kullanımı devam etmiştir.

Geç Antik Çağ mezar tiplerini belirlediğimiz çalışmamızın son grubu olan “Mekân İçi Mezar” grubunda (Tablo 13) ele aldığımız arcosolium mezar düzenlemesinin uygulanma alanlarının, kaya cephesine yapılmış bazı örnekler dışında genellikle kapalı alanlar olduğu tespit edilmiştir. Arcosolium mezar düzenlemesinin en erken örnekleri, Anadolu dışında Dhenia’daki oda mezarda ve Kuzey Suriye’de Tell Halawa höyüğündeki kuyu mezar odalarında bulunmaktadır. İlk olarak, Anadolu’nun dağlık ve kayalık araziye sahip farklı bölgelerinde Helenistik dönemle birlikte kayaya oygu oda mezarlarda karşımıza çıkmaktadır. Geç Antik Çağ’da da kullanımı artan arcosolium mezar düzenlemesinin, yeraltı mezar ve kayaya oygu mezar odalarında uygulandığı gözlemlenmiştir. Çağın diniyle beraber değişen ölüm algısının bir sonucu olarak kremasyon uygulaması ortadan kaybolmuş bununla birlikte inhumasyon mezarın uygulandığı gösterişli arcosolium mezar düzenlemeleri yapılmıştır. Kayaya oygu mezarların topografyaya bağlı olarak Anadolu’nun kayalık arazileri olan, Frig vadisi, Dağlık Kilikya, Anadolu’nun iç kesimleri ve doğu kesimlerine yapıldığı belirlenmiştir. Başkent Constantinople ve çevresinin arazi koşullarının kayaya oygu mezar düzenlemeleri için uygun olmadığı ve bu sebeple yapılmadığı akla yatkın görünmektedir. Bu nedenle daha çok maliyet gerektirecek, daha zengin bir mezar uygulaması olan yeraltı oda mezar ve lahit mezar tipleri tercih edilmiştir (Tablo 14).

Geç Antik Çağ mezar tiplerini belirlediğimiz çalışmamızın son grubu olan “Mekân İçi Mezar”; mekân niteliğinde olan dini ve anıtsal yapılarla ilişkilerinin irdelendiği üçüncü bölümümüzün, giriş kısmı niteliğindedir. Mekan içi mezar grubumuz

retrospektif olarak incelendiği zaman Kahramanmaraş Döngel Köyü'nde Epi-paleolitik Dönem'e tarihlenen, içinde yapısal düzenlemelerin bulunduğu Direkli Mağarası 7. arkeolojik seviyedeki oturma tabanının altında tespit edilen mezarlara kadar gitmektedir. Epi-paleolitik Dönem'le başlayan yapı içi gömüt uygulaması "Ata Kültü" ile bağlantılı bir uygulama olmalıdır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen Körtiktepe'de ve daha geç dönemlere tarihlenmiş olan Beycesultan yerleşimlerinde de yaşanan yapının içine gömüt uygulamasının yapıldığı örnekler tespit edilmiştir. Çatalhöyük'te ise yapıların içine yapılan mezar uygulamasının Çatalhöyük halkının nüfusuna göre az sayıda olması, özellikle altına gömütün uygulandığı zeminin daha yüksek ve temiz alanlar olarak atfedilmesi gibi nedenlerden ötürü yapının içine gömütü yapılan kişilerin ayrıcalıklı kişiler olabileceği sonucu çıkartılabilir. Kalkolitik Çağ'a tarihlenen Hacılar yerleşiminde de yapıların içine az sayıda insanın gömülmesi, Çatalhöyük için akla gelen olasılığı Hacılar içinde geçerli kılmaktadır. O dönem için yapı içine uygulanan bu intramural uygulama, zamanla insanoğlunun değişen dünya görüşü ve inancıyla birlikte terk edilmiştir. Yunan-Roma pagan dünyasında insanoğlu, korktuğu ve kirli gördüğü ölüsünü nekropol alanlarına gömmüş, extramural gömüt uygulamasıdır. Fakat Geç Antik Çağ'da din olgusundaki köklü değişimler, ölüm olgusuna bakışı da değiştirmiştir. Geç Antik Çağ Erken Hristiyanlıkta cenaze hazırlıklarında, cenaze töreninde ya da ölüyü anma programlarında ve mezar tiplerinde büyük ve köklü bir değişim olmamıştır. En büyük ve köklü değişim sadece kremasyon uygulamasında ve mezarlık alanlarının kentlerdeki lokalizasyon tercihlerinde kendini göstermiştir.

Geç Antik Çağ'da Hristiyanlıkla beraber mezarlıkların kentteki konumlarının tercihinde bir tür retro yaşanmış, yazı öncesi çağlarda uygulanan intramural gömüt uygulamasına geri dönmüştür.

Ölüm ile başlayan Hristiyanlıkta, dinde "ölüm olgusu" kutsallaşmıştır. Dinin peygamberi olan Hz. İsa'nın ölümüyle başlayan ölüm, öldürme hezeyanı Hz İsa'nın takipçileriyle devam etmiştir. İlk Hristiyanların uğradığı terör, dini yaymaya çalışanlara karşı yapılan aşırı saldırgan tutumla birlikte oluşan "şehitlik" kavramıyla, bu yeni olan din daha da güçlenmiş, daha sağlam temellere oturmuştur. Acı çekmeye ve şehitliğe gönüllü olma durumu İsa'nın ölümünün taklidi olarak kabul edilip kutsanmış, Hristiyan

şehitlik literatüründe temel bir motif olarak devam etmiştir. Pagan Romalılar'ın bu yeni dini kabul edenlere karşı uyguladıkları baskı politikası Hristiyanlığın gelişmesinde büyük rol oynayan martyr kültürünü oluşturmuştur.

Hz İsa ile başlayan çekilen çile ve bununla beraber yapılan fedakârlık, azizler ve martyrler aracılığıyla sürdürülmüş; şüphesiz dini inançları sebebiyle ölmüş insanlar, eceliyle ölmüş Hristiyan'dan farklı tutulmuş, daha kıymetli bulunmuş ve gömüldüğü alanlar da kutsallaştırılmıştır.

Geç Antik Çağ'daki Erken Hristiyanlıkla var olan kutsal gömüt alanları, kuşkusuz şehitlik mertebesine ulaşmış, bu şekilde kutsallaşmış kişilerin gömülmesi üzerine oluşmuştur.

İşte bu anlayışla birlikte martyrlerin ve azizlerin gömüldüğü alanlar “kutsal gömüt alanı” niteliği kazanmış, 4. yüzyılda Hristiyanların üzerindeki baskı sona erip dini mimari şekillenmeye, özgürce yapılmaya başlanmıştır. Hristiyanlığın yasak olduğu yıllarda öldürülüp şehit olanların gömülmesiyle kutsallaşan mezarlık alanı, üzerine yapılan mimari ile taçlandırılmıştır.

Din uğruna türlü işkencelere maruz kalıp ölen kişiyi yüceltmek, onurlandırmak ve anıtsallaştırmak için mezarının bulunduğu alana, uğrana öldüğü dinin mimarisini yapmışlardır. Kutsal gömüt alanlarına yapılan dini mimarinin planı oluşturulurken, martyrın mezarı temel alınmıştır. Bu baz alınan mezarın, gerçekten bahsi geçen martyre ait olup olmadığı kesin olarak bilinmese de kilisenin çeşitli bölümlerine denk getirilerek koruma altına alınma sebebi, orada daha önce ölen ya da oraya gömülen martyri dini mimariyle ölümsüzleştirmektedir. Böylece martyr mezarıyla kutsallaşan arazi veya mezarlık alanı, dini mimariyle koruma altına alınmıştır. Ayrıca azizlerin veya martyrlerin mezarına sahip olan kentler, büyük bir haç merkezine dönüşüp büyümüştür. Böylece buldukları kentlere yeni bir boyut kazandırmışlardır.

Tezimizin üçüncü bölümünde “Mezar Kilise” başlığı altında ele aldığımız bütün örnekler ışığında; mezarların dini yapıdan önce var olduğu, sonradan üstüne dini yapının

inşa edildiği örneklerdir. Bu örneklerin tamamına ilişkin genel bir değerlendirme yaptığımızda hepsinin ilk ortak noktası; Hristiyanlığı kabul eden ve yaymaya çalışan, bundan dolayı pagan Roma İmparatorluğun'da ölümle cezalandırılan martırların mezarları olmasıdır (Tablo 15). İkinci olarak dini yapılarla mezarların birlikteliğini kronolojik olarak sıraladığımızda karşımıza çıkan, bu birlikteliğin ilk çıkış noktasıdır. Genel değerlendirmemizin üçüncü maddesi ise mezarların üzerine kurulan kilisedeki mezarların konumlarının aynı olmamasıdır. Çoğunluğu, mezarları kiliselerin bema bölümünün altına denk getirilerek inşa edilmiş kiliseler oluşturmaktadır. Tam da bu noktada kiliselerin bema bölümlerinin var olan önemini incelemek gerekmektedir. Sadece rahiplerin ve diakonların girebildiği bema bölümü; naostan parapetlerle ayrılmış, naos seviyesinden bir kat daha yüksek yapılmış alandır. Kiliselerde sadece rahiplerin ve yardımcıların girdiği, kilisedeki diğer donanımlardan daha özel tutulan bu bölümün martırların mezarının üstüne denk getirilmesi çok şaşılacak bir durum değildir. Bu kadar kutsal bir kişi, bu din için ölmüş bir kişinin bu ayrıcalığı hak ediyor olması beklenen bir durumdur.

Martırların mezarlarının bulunduğu alan kutsallık kazanıp üstüne yapılan kiliseye martırların mezarının dâhil edilmesiyle bu alana duyulan saygı başka mezarları da buraya çekmiştir. Martırların mezarlarıyla birlikte insanları; tanrıya daha yakın olma, cehennem azabından kurtulma, kutsal saydıkları martırların kemikleriyle birleşme ve burada bulunan martırların diğer ölü bedenleri koruyacağı gibi düşüncelerden dolayı martırların mezarlarıyla kültleşmiş olan dini yapıya gömülme isteği artış göstermiştir.

Çalışmamızda, öncelikle martırların mezarlarıyla kutsanmış kutsal gömüt alanı daha sonra üzerine yapılan kiliseyle birlikte başlayan mezar kilise birlikteliği, devamında ise kiliseye yapılan mezarlarla kilise mezar oluşumuna örnek teşkil eden dini yapılar incelenmiştir. Kilise mezar birlikteliği görülen dini yapılara gömülme isteği giderek artmıştır. Bu durum karşısında 381 yılındaki Theodosius Kanunlarında kiliselerin içine gömülme yasaklanmış; sadece piskopos, imparatorluk hanedan mensupları ve aziz ilan edilen kişilerin gömülmesine imtiyaz tanınmıştır. Ancak dini yapıyı yaptıran baniler ya da varlıklı Hristiyanlar bu kuraldan muaf tutulmuşlardır.

Başta aziz ilan edilen kişi olmak üzere imparatorluk ailesinden kişilerin, piskoposların, din adamlarının ve dini yapıyı yaptıran banilerin mezarları çoğunlukla kiliselerin bölümü olan nartheks ve nartheks zemin altına yapıldığı gözlemlenmiştir. Bazı kiliselerin nartheks bölümlerinde bulunan typikon ve yazıtlardan bağış yapan kişilerin de gömülü olduğunu anlayabiliyoruz. Bu durum, kilise inşa edildikten sonra nartheks bölümüne mezarların yapıldığını göstermesi açısından güzel bir veri teşkil etmektedir.

Kilisenin en kutsal bölümü olan ve daima ibadet edenlerin yani yalnızca din adamlarının girdiği apsis bölümünün, kilisenin diğer mekânlarından daha yüksekte yer alması mekânın kutsallığını vurgulamak içindir. Naosta toplanan cemaat apside doğru yönelerek dua eder. Bu durum; bu bölümde bulunan mezarların azizlere, din adamlarına ya da imparatorluk ailesi üyelerine ait olduğunun bir göstergesi olabilir. Kiliselerin nartheks ve apsis bölümlerindeki mezar örnekleri gibi naos bölümlerinde de mezar örnekleriyle karşılaşmıştır. Naos bölümlerindeki mezar örneklerinin az sayıda olduğu gözlemlenmiştir.

Kiliselerin genellikle güney kısımlarında; kiliseye bir geçiş koridoru ile bağlı girişleri bulunan, dikdörtgen planlı mezar odaları olan parakkesionlar; çalışmamızda verdiğimiz örneklerde uzunlamasına, dikdörtgen planlıdır. Ayrıca kilisenin yanına bir nef gibi yapılanların haricinde kare ya da kareye yakın planlı mezar odaları da çalışmamızda “parekklesion” başlığı altında ele alınmıştır. Kiliseyle bağlantılı bir geçiş koridoru bulunan bu kısım da mezarlar için yapılmış bir bölümdür. Ayrıca herhangi bir mekân içerisinde yer almayan ve kiliseyle herhangi bir mekânsal bağlantısı bulunmayan, sadece tıpkı parekklesion bölümleri gibi kiliselerin güney kısmına denk gelecek şekilde konumlandırılmış mezarları bulunan “Kilise Mezar Birlikteliği Görülen” dini yapılar da bulunduğu gözlemlenmiştir.

Kilise içindeki mezarların, kilise içindeki konumları incelenirken kiliselerin belli bölümlerine yapıldıkları gözlemlenmiştir (Tablo 16). Kiliselerin kullanımını yitirdikten sonra bütün bölümlerine yapılan mezar yapma geleneğinde olduğu gibi bir durum söz konusu değildir. Sadece belli bölümlerine bu mezarların yapılması, kilise kullanımının devam ettirildiği sonucunu doğurmaktadır.

Kilise içine yapılan mezar tipleri çoğunlukla taş sandık mezar, lahit mezardır. İlerleyen dönemlerde arcosolium mezar düzenlemesi örnekleri de yapılmaya başlanmıştır.

Geç Antik Çağ mezar tipleri ve bu mezar tiplerinden bazılarının dini mimariyle olan ilişkisi hakkında yapılan bu çalışmada, mezar ve iskelet buluntuları üzerine çok detaylı çalışılmamasına rağmen mezarlardaki buluntuların, pagan mezarlarına oranla daha az olduğu dikkat çekici belirginliktedir. Anadolu'da bulunan Geç Antik Çağ mezar tiplerinin var olan mezar tipolojisinin devamlılığını sağladığı ve buna ilaveten yeni tiplerin ortaya çıktığı anlaşılmıştır.

Mezar ve mezarlık olgusunun yeni bir boyut kazandığı bu çağda, gelişen martyr kültüyle birlikte mezarların dini bir yapının içine girdiği görülmüştür. Klasik kültürün pagan inancıyla şekillendirdiği mezar uygulamalarında bulunan mutlak suretle mezarın kent surlarının dışına yapılması kuralı, Geç Antik Çağ'daki Hristiyanlık inancının etkisiyle kaybolmuş, tarih öncesi dönemlerdeki gibi mekan içerisine mezarlar yapılmıştır.

KAYNAKÇA

Çalışmada Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Amerikan Arkeoloji Enstitüsü tarafından önerilenler dışında aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır. Türkçe kısaltmalarda Türk Dil Kurumu'nun tavsiye ettiklerine uyulmuştur.

Abrahamse 1983 D. Abrahamse, "Rituals of Death in Everyday Life in the Middle Byzantine Period, Byzantine Studies Conference, 59-60.

Akçay 2008 T. Akçay, Olba Mezarları, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), (Mersin).

Akçay 2017 T. Akçay, Yunan ve Roma'da Ölü Kültü, (Ankara). Bilgin Kültür Sanat Yayınları

Akçay 2011 T. Akçay, "Olba'da Hristiyan Mezarları", Selevcia ad Calydnvm I, 133-146.

Akçay 2014 T. Akçay, "Olba'daki Tapınak Cepheli Kaya Mezarı", Selevcia ad Calydnvm IV, 79-94

Akçay 2016 T. Akçay, B. Erdem, "Doğu Dağlık Cilicia Mezarları, Olba'dan Yeni Mezar Tipleri ve Terminoloji Önerileri", Seleucia 6, 261-287.

Akçay 2018 T. Akçay, Olba'da Ölü Kültü, (Ankara). Bilgin Kültür Sanat Yayınları

Akmeşe vd. 2018 H. Akmeşe, D. Ataman, S. Aras, "Somut Kültürel Mirasın Turizm Açısından Değerlendirilmesi: Mardin İli Örneği, Journal of Social and Humanities Sciences Research, 2018, 3598-3607.

Akok vd. 1941 M. Akok, N. Pençe, "Ankara İstasyonunda Bulunan Bizans Devri Mezarlarının Nakli", Belleten, 5, 20, 617-622.

Akyürek 1995 E. Akyürek, "Kariye Parekklesion Bir Mezar Şapeli olarak Programının Yorumlanması", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (İstanbul)

Akyürek 1996 E. Akyürek, Dünya Kültürü, (İstanbul). Kabalcı Yayınevi

Akyürek 1996 E. Akyürek, Bizans'ta Sanat ve Ritüel, Kariye Güney Şapelinin İkonografisi ve İşlevi, (İstanbul). Kabalcı Yayınevi

Akyürek 1998 E. Akyürek, "Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedon'lu Azize Euphemia", Sanat Dünyamız 69-70, 175-190

Akyürek 2000 E. Akyürek, “MS IV-XI. Yüzyıllar: Kapodokya’daki Bizans”, Kapadokya, M. Sözen (eds), 229-395.

Akyürek 2001 E. Akyürek, “Funeral Ritual in the Parekklesion of the Chora Church”, Byzantine Constantinople Monuments, Topography and Everyday Life, N. Necipoğlu (eds.), Printed The Netherlands: Koln, 89-106.

Akyürek 2007 E. Akyürek, “Bizans Uygarlığı Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, E. Akyürek, A. Tiryaki, Ö. Çömezoğlu, M. Memiş, & D. Uygun (Dü.) içinde, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri: Bizans / Marmara, (İstanbul), Ege Yayınları.

Akyürek 2010 E. Akyürek, “Bizans Toplumunda Ölüm”, Bizantion’dan İstanbul’a. Bir Başkentin 8000 Yılı, N. Başgelen (eds.), Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, 166-177.

Akyürek vd. 2003 E. Akyürek, A. Tiryaki, G. Kızılkayak, “Antalya’nın Doyran ve Aşağıkaraman Köylerindeki Bizans Mimari Varlığı”, Arkeoloji ve Sanat, 112,13-26.

Albayrak 2018 Y. Albayrak, “Şanlıurfa’dan Lokuluslu Kaya Mezarları”, Karadeniz 37, 179-187.

Alexiou 2002 M. Alexiou, The Ritual Lament in Greek Tradition, (Newyork), Rowman-Littlefield Publishers.

Alföldi vd. 1971 E. Alföldi-Rosenbaum, Anamur Nekropolü. Vol. 12, (Ankara). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Al-Muhisen 2008Z. Al-Muhisen, “Archaeological Excavations at the Yasileh Site in Northern Jordan: the Necropolis”, Syria 85, 315-337.

Altın 2010 A. Altın, Geç Antik Çağ’da İznik ve Çevresinde Resim Sanatı, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Bursa).

Amiot 1962 F. Amiot, The Key Concepts of St. Paul, (Newyork), Herder and Herder Publishers.

Anrich 1913 - 1917 G. Anrich, Hagios Nikolaos. Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche, Texte und Untersuchungen, Leipzig-Berlin), Brandenburgische Akademie der Wissenschafte

Anadol 2010 Ç. Anadol, “Konstantinopolis: Bizans İmparatorluğu’nun Başkenti. Katalog”, Bizantion’dan İstanbul’a Bir Başkentin 8000 yılı, 189-225.

Arthur 2006 P. Arthur, Hierapolis (Pamukkale) Bizantina e Turca, (İstanbul), Ege Yayınları.

Aries 1991 P. Aries, “Batılının Ölüm Karşısındaki Tavırları”, çev.: M.A. Kılıçbay, (İstanbul) Gece Yayınevi.

Arslan vd 2010 M. Arslan, M. Metin, O. Cinemre, T. Çelik, Ü. Devecioğlu, “Juliopolis Nekropolü 2009 Yılı Kurtarma Kazısı”, 19. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayını Bildirileri, 271-304.

Arslan vd 2010 M. Arslan, O. Cinemre, T. Erdoğan, “Dadastana Nekropolü 2009 Yılı Kurtarma Kazısı”, 19. MKKS, 327-342.

Arslan 2010 M. Arslan, M. Aydın, “Ankara Maltepe Kurtarma Kazısı 2009”, 19. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayını Bildirileri, 305-326.

Arslan vd. 2012 M. Arslan, M. Sevim, M. Türkmen, A. Şirin, “Parnassos Antik Kenti 2010 Yılı Kilise Kurtarma Kazısı”, 20. MKKS, 189-208

Arslan 2013 A. Arslan, “Mylasa’dan Halikarnassos’a Hekatomnidler”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 6,47-57

Asal 2015 R. Asal, “İstanbul İli, Sancaktepe, Maltepe, Küçükçekmece, Fatih İlçeleri 2014 Yılı Kazı Çalışmaları”, 24. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayını Bildirileri, 269-286.

Asgari vd. 1982 N. Asgari, N. Fıratlı, “Üç Geç Antik Mezar”, Arkeoloji ve Sanat, 3, 9-11.

Asgari vd. 1978 N. Asgari, N. Fıratlı, “Die Nekropole von Kalchedon”, Studien Zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976, S. Gaiß - E. Schwertheim - J. Wagner, Leiden, Brill (eds.),1-92.

Aström 1962 P. Aström, “Supplementary Material from Aylos Lovos Tomb 8 with a note on the Terminal date of Mycenaen 3-A:2 Late” Opuscula Atheniensia.

Atasoy vd. 2013 S. Atasoy, Ş. Yıldırım, “Filyos - Tios Kazı Çalışmaları 2012”, 35.2. KST, 225-242.

Athassiadi 1999 P. Athassiadi, “The Chaldean Oracles: Theology and Theurgy.” In: P. Athanassiadi and M. Frede (eds.). Pagan Monotheism in Late Antiquity, (Oxford) Clarendon Press, 149-183.

Aydın vd. 2017 M. Aydın, R.C. Çilingir, “Hatay-Defne Kent Meydanı Kurtarma Kazısı”, 26. MKKS, 189-202.

Aydın 2002 A. Aydın, “Çatıören Kilisesi”, OLBA V, 105-112.

Aydın 2016 A. Aydın, “Kilikya ve İsauria Bölgesi Vaftiz Yapıları”, Sanat Tarihi Dergisi XV/1, 1-19.

- Aydın 2009 A. Aydın, “Türkiye Müzelerindeki Suriye Tipi Rölikerler”, Sanat Tarihi Dergisi XVIII/1, 1-23.
- Aydın 2011 A. Aydın, Lahit Formlu Rölikerler, (Antalya). Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Aydın 2012 A. Aydın, “Antik Tabae (Kale-i Tavas) Kentinin Bizans Dönemi Eserleri”, Sanat Tarihi Dergisi Cilt XXI, Sayı:2, 45-65
- Aydın 2002 M. Aydın, “Kilise”, TDV İslam Ansiklopedisi cilt. 26, (Ankara), 11-14.
- Aydın 2017 M. Aydın, R.S. Çilingir, “Hatay Defne Kent Kurtarma Kazısı”, 26. MKKS, 189-202
- Aydın2016 M. Aydın, C. Zoroğlu, “Ankara’da Erken Bizans Dönemi Mezar Alanı Kazısı”, SEFAD 35, 295-328.
- Aydinoğlu 2012 Ü. Aydınoğlu, “Kanytella Nekropolisi: Yeni Buluntular Işığında Bir Değerlendirme”. ADALYA XV, 129-158.
- Aydinoğlu 2015 Ü. Aydınoğlu, Kanytellis, Kanlıdivane, Dağlık Kilikia’da Bir Kırsal Yerleşimin Arkeolojisi, (İstanbul). Mersin Üniversitesi KAAM Yayınları
- Aydinoğlu 2017 Ü. Aydınoğlu, “Dağlık Kilikia’da Kırsal Yerleşimlerde Kentsel Mimari: Işıkkale ve Karakabaklı Örnekleri” Antik Dönem’de Akdeniz’de Kırsal ve Kent 1, 61-77.
- Baldoni vd.2004 D. Baldoni, C. Franco, P. Belli, F. Berti, Karia’da Bir Liman Kenti İASOS, Gürkan Ergin (çev.), (İstanbul). Homer Kitap Evi, Barış Matbaa.
- Baumeister 1988 Th. Baumeister, “Heiligenverehrung I”, RAC XIV, 96-150
- Baran vd. 2013 A. Baran, Ş. Gümüş, “2011 yılı Thera Antik Kenti Yüzey Araştırmaları”, 30.1 AST, 281-298
- Barnes 2006 A. Barnes, İsa ve Pavlus Aynı Fikirde miydi? A. Sonbahar Yıldırım (çev), (İstanbul). Haberci Baskı Yayın Dağıtım.
- Barut 2012 F. Barut, “Bizans Sanatında Koimesis (Meryem’in Uykusu) Tasvirlerinin Kökeni ve İkonografisi”, Sanat Tarihi Dergisi 21.2, 67-72.
- Baş 2019 F. Baş, Siirt, Kurtaran, Cemilo Çeto Mağarası Mezar Kazıları”, 27. MKKS, 125-138
- Başaran vd.1998 C. Başaran, Tavukçu, A. Yalçın, M. Tombul “1995 Yılı Skespis Asağı Kent ve Nekropolü Kurtarma Kazısı”, 8.MKKS, 551-583.
- Başaran 1996 S. Başaran, “Enez (Ainos) 1995 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, 18.2. KST, Ankara, 489-515

Başaran vd. 2012S. Başaran, G. Kurap, “Enez (Ainos) 2011 yılı Arkeoloji Kazısı, 34.2 KST, 375-390.

Başgelen 2007 N. Başgelen, “Maussollos’un Halikarnassos’u Bodrum’un Altın Çağı”, Tarihi Çevre No:22, 112-117.

Bayburtoğlu 1982 C. Bayburtluoğlu, Arkeoloji, (Ankara). T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Baytak 2008 İ. Baytak, Lykaonia Bölgesi Kaya Mezarları (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (Konya).

Bayülgen 2004 B. Bayülgen, Antiochus Sarayı ve Roma Mimarisi İçindeki Yeri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (İstanbul).

Bayülgen 2012 B. Bayülgen, Hagioi Segios ve Bakkhos Kilisesi Yeni Mimari Bulgular ve Tipolojisi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (İstanbul)

Beckmann vd. 2016 M. Beckmann, P. M. M. Daviau, M. A. Judd, “A Roman Judd 2016 Period Tomb at Tall Jawa: Excavations in 1994 and 1995 in Excavations at Tall Jawa, Jordan Excavations at TallJawa, Jordan”, Culture and History of the Ancient Near East Vol. 11/5, Daviau P.M. (eds), 162-214

Beck vd. 2016R. Beck, A. Becks Polat, “Şeref Höyük/Komama ve Çevresi Yüzeysel araştırması 2016, ANMED 15, 251-260

Belli 1989 O. Belli, “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri”, Anadolu Araştırmaları XI, 67-88.

Beygo 2006 A. Beygo, “İstanbul Samatya’da Karpos Papylos Martyrion’u”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (İstanbul).

Biber vd. 2018 H. Biber, S. Erdoğan, “Bulanık’ta Bir Helenistik-Roma Dönemi Nekropolü: Mollakent”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Haziran 22(2), 1029-1052.

Bilir vd. 2019 A. Bilir, G. Bilir, Y. Bilir Altınok, “Yol Üstünde Bir Mezar Anıtı: Konca Lahdi ve Peyzaj Uygulamaları”, Apollonia a R. Araştırmaları Band 2, M. Şahin-Gç Özkılınç-A.S. Özbey (eds), Bursa.

Bittel 1950 K. Bittel, Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens, (Wasmuth).

Bock1989 U. Bock, “Kontaktreliquie Wachssarkramentalien und Phylakterien”, Reliquen, Verehrung und Verlarung, A. Legner (eds), 154-160.

Bodel 2008 J. Bodel, From Columbaria to Catacombs: Collective Burial in Pagan and Christian Rome. In Commemorating the Dead: Texts and Artifacts in Context: Studies of

Roman, Jewish, and Christian Burials, Laurie Brink and Deborah A. Green (eds), (Berlin), 177-242. Walter de Gruyter.

Bonnet 2008 C. Bonnet, “L'église Tétraconque et la Villa Suburbaine des faubourgs de Farama à Péluse (Égypte - Nord-Sinaï)”, Genava. Revue d'Histoire de l'Art et d'Archéologie, n.s. 56, 121-143.

Borchhardt 1974 J. Borchhardt, “Ein Kenotaph für Gaius Ceasar”. de Gruyter.

Bottari 1960 S. Bottari, “Il Battistero della Cattedrale di Ravenna”, Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina, Ravenna, 27 Marzo – 8 Aprile 1960, Fascicolo II, 7-12.

Bowersock 1999 G. Bowersock, P. Brown, O. Grabar, Late Antiquity A Guide to the Postclassical World, (Cambridge), Belknap Press.

Brandt 2006 O. Brandt, “The Lateran Baptistery and the Diffusion of Octagonal Baptisteries from Rome to Constantinople”, Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae, Vindobonae, 221-227.

Brenk 1980 B. Brenk, Propyläen Kunst Geschichte, Späantike und Frühchristentum, (Mainz-Berlin-Wien).

Brown 1982 P. Brown, The Cult of the Saints, (New York). The University of Chicago Press

Brown 1982 P. Brown, “In Gibbon's Shade”, Society and the Holy in Late Antiquity, 49-62.

Brown 2000 P. Brown, Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası, Turhan Kaçar (çev.), (İstanbul). Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Burke 1976 P. Burke, “Tradition and Experience: The Idea of Decline from Brunni to Gibbon”, Daedalus 105/3, 137-152.

Buschhausen 1971 H. Buschhausen, Die spätrömischen Metallscrina und frühchristlichen Reliquiare, I. Teil: Katalog, (Wien) Hermann Böhlaus Verlag.

Butler 1913 H. C. Butler, “Fourth Preliminary Report on The American Excavations at Sardes in Asia Minor”, AJA 17/ 4, 471-478.

Buyruk 2011 H. Buyruk, “Misis Antik Kenti Sit İrdeme Çalışması”, 21. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayını Bildirileri, 117-130.

Calza 1940 G. Calza, La Necropoli del Porta Roma nell'Isola Scara, (Roma).

Caggia vd. M. P. Caggia, S. Lacollinadi, Filippoa Hierapolisdi Frigia: osservazioni sulle fasi di occupazione bizantina e selgiuchide (IX-XIV sec.), Scienze Antichità, XX, 2, 143-161.

- Campbell 1941 W. A. Campbell, "Martyrion of Seleucia Pieria", Antioch on the Orontes III, The Excavation 1937-1939 R. Stillwell (eds), Princeton University Press, 35-54.
- Cameron 1999 A. Cameron, Eusebius of Caesera, Life of Constantine, (İng. çev. Averil Cameron, Stuart G.Hall), (Oxford), Clarendon Press
- Cartens 2006 A. M. Cartens, "Cypriot Chamber Tombs", Panayia Amathousa II. Political, Cultural Ethnic and Social Relations in Cyprus, Approaches to regional Studies (Monographs of the Danish Institute of Athens, Sorensen W. L., Jacobsen K. W., Arhus (eds), 125-179.
- Cinemre 2013 O. Cinemre, "Juliopolis Nekropolü 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", MKKS 22, 407-426.
- Civelek 2007 A. Civelek, "Roma Cenaze Törenleri ve Gömme Gelenekleri", Arkeoloji ve Sanat Dergisi, 124, 61-70.
- Clark 1991 T. Clark, Eusebius of Caesarea, The Church History (=Ecclesiastica) NPNF 2. Seri cilt I, (Edinburgh)
- Cormack 1997 S. Cormack, "Funerary Monuments and Mortuary Practise in Roman Asia Minör", The Early Roman Empire in the East, S. Alcock (eds.), 137-156.
- Cormack 2000 R. Cormack, Byzantine Art, (London), Oxford University Press.
- Couason 1974 C. Couason, The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem, (London), Oxford University Press.
- Colvin 1991 H. Colvin, Architecture and the After-Life, (London). The Yale University Press.
- Cömert 2006 B. Cömert, Mitoloji ve İkonografi, (Ankara) Klasmat Matbaacılık.
- Creed 1984 J. L. Creed, Lactantius, De Mortibus Persecutorum, (Newyork) Oxford University Press.
- Crowfoot 1941 J. W. Crowfoot, Early Churches in Palastine, (London), British Academy.
- Coşkun 2016 A. Coşkun, "2015 Yılı Zerzevan Kalesi Kazı Çalışmaları (2. Sezon)", 38.1. KST, 125-150.
- Curl 2006 S. Curl, A Dictionary of Architecture and Landscape Architecture, (Londra) Oxford University Press
- Cunningham Lawrence 2005 S. Cunningham Lawrence, A Brief History of Saints, (USA), Blackwell Publishing.

Cyrill 1977 H. M. Cyrill, Illustrated Dictionary of Historic Architecture, (Newyork) McGraw-Hill Book Co.

Çakmak 2010 Ü. Çakmak, Dağlık Kilikia Bölgesi'nde Karakabaklı antik yerleşimi: Arkeolojik buluntular, bölgesel yerleşim düzenlemesi ve tarımsal organizasyon açısından incelenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Mersin)

Çatal 1993 F. Çatal, "Gerdekkaya ve Yazılıkaya'da 1991 Yılı Çalışmaları", III. MKKS, 419-439.

Çapar 2017 Ö. Çapar, "Homerostanları Işığında Anadolu-Hellas Ölü Gömme Adetleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 33.1-2., 67-75.

Çavdar 2014 M. Çavdar, Kırıkkaleli Vize'den Geç Antik-Bizans Dönemi Mimari Plastik Taş Eserler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (İstanbul)

Çelgin 1990 A. V. Çelgin, Termessos Kenti Nekropolleri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (İstanbul).

Çelgin 1994 A. V. Çelgin, "Termessos ve Çevresinde Nekropol ve Epigrafya Araştırmaları: 1975-1991 Yılları Arasında Yapılan Çalışmaların Toplu Sonuçlarına Kısa Bir Bakış". 13. Anadolu Araştırmaları 153-177.

Çelebioğlu vd. 2008 B. Çelebioğlu, İ. Ağaryılmaz, Kapadokya'da Kızıl Kilise, YTÜ Fakülte E-Dergisi Megaron Cilt:3 Sayı:2, 155-161.

Çetinkaya 2011 H. Çetinkaya, "Roma ve Bizans İmparatorluklarında Ölüm Algısı ve Mezar Türleri", Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3, 18-38.

Çevik 2000 N. Çevik, Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, (Ankara), Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çevik 2003 N. Çevik, "Anadolu'daki Kaya Mimarlığı Örneklerinin Karşılaştırılması ve Kültürler Arası Etkileşim Oluşumunun Yeniden İrdelenmesi", (özel sayı), OLBAVIII, 213-250

Çevik vd. 2013 F. Çevik, M. Ritter, "Pompeiopolis Nekropolü Yüzey Araştırması (Paflagonya)". AST 30.2, 169-182.

Dalman 1933 K. O. Dalman, "1931'de Ankara'da Meydana Çıkarılan Asarı Attika". Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, 121-123.

Dalman vd. 1931 K. O. Dalman, A. M. Schneider, "Archäologische Funde in Ankara 1931", AA 47, 233-261.

Daim-Ladstatter 2011 F. Daim- S. Ladstatter, Bizans Döneminde Ephesos, (İstanbul) Ege Yayınları.

- Davies 1980 J. G. Davies, "Baptisterium", Theologischer Realenzyklopädie IV, 200.
- Davies 1999 J. Davies, Religion in the First Christian Centuries Death, Burial in the Religions of Antiquity, (London-Newyork) Routledge.
- D'Andria 2010 F. D'Andria, Hierapolis (Pamukkale) Arkeoloji Rehberi, N. Fırat (Çev.), (İstanbul), Ege Yayınları.
- D'Andria 2014 F. D'Andria, Cehennem'den Cennet'e Hierapolis (Pamukkale). Ploutonion. Aziz Philippos'un Mezarı ve Kutsal Alanı, (İstanbul), Ege Yayınları.
- D'Andria 2017 F. D'Andria, The Sanctuary of St Philip in Hierapolis and the tombs of saints in Anatolian cities, Brandt et al., 3-18.
- D'Andria 2019 F. D'Andria, "Hierapolis alma Philippu, Havarinin Kutsal Alanı'ndaki Yeni Kazılar, Araştırmalar ve Restorasyonlar", Geçmişten Günümüze Denizli, Sayı: 68, 44-73.
- De Chapeaurouge 1991 D. De Chapeaurouge, Einführung in die Geschichte der christlichen Symbol, WissenschaftlicheBuchgesellschaft.
- Deckers vd. 1993J. G. Deckers, Serdaroğlu Ü., "Das Hypogäum beim SilivriKapı in Istanbul", Jahrbuchfür Antike und Christentum 36, 140-163.
- Deichmann 1950 F. W. Deichmann, "Baptisterium", RAC I, 1157-1167.
- Deichmann 1954 F. W. Deichmann, "Cella Trichora", RAC, V.II, 944-954.
- Delvove 1966 C. Delvove, "Baptisterium", RBK I, 460-496.
- Demand 2008 A. Demandt, "Geschichte der Spatantike, Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian ", (Darmstadt), Verlag C.H. Beck.
- Demir 1993 Z. Demir, "Kınalı-Sakarya Otoyolu 88. Km İzmit Kesimi Gülhane Park Alanı Nekropolü 1992 Yılı Kurtarma Kazısı", MKKS IV., 357-377
- Denizhanogulları vd. 2019 A. Denizhanogulları, C. Çerçi, G. Başpınar, İ. Kılınçkaya, Başpınar – Kılınçkaya 2019 "Kahramanmaraş, Dulkadiroğlu Çokyaşar Mahallesi 931 Parsel Mozaikli Alan Kurtarma Kazısı, 27. MKKS, 67-84.
- Denizoğulları vd. 2019 A. Denizoğulları, M. Gürüçin Y. Ünlü, "Kahramanmaraş Ünlü 2019 İli, Afşin İlçesi, Alimpınar Mahallesi, 288 Parsel Mozaik Kazısı", 27 MKKS, 189-202.
- Dirimtekin F. Dirimtekin, "Ayasofya Şimalindeki Vezir Bahçesi Denilen Yerde Bulunan Hipogee", İstanbul Müzeleri Yıllığı 10, 30-36.

Doğan 2008 S. Doğan, Kappadokia Bölgesi Sivrihisar'daki Kızıl Kilise, (İstanbul), Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Doğan vd 2014 S. Doğan, N. Çorağan, V. Bulgurlu, Ç. Alas, E. Fındık, Bulgurlu – Atlas - Apaydın E., Demre-Myra Aziz Nikolas Kilisesi, (İstanbul) Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.

Doğan 2016 S. Doğan, “Likya’da Bir Hac Merkezi: Myra Aziz Nikolaos Kilisesi, Lukka’dan Likya’ya, H. İşkan, E. Dündar (eds), (İstanbul), 238-260, Yapı Kredi Yayınları.

Doğan vd 2017 U. Doğan, Ü. Akkemik, Ü. Demirer, N. Demirtaş, Demirer – Demirtaş “Sıraharmenlar Çiflik Mezarı: Buluntuları ve Özgün Mimarisi ile Aphrodisias Nekropolü Mezar Tipolojisine Yeni Bir Katkı”, CEDRUS V, 301-323.

Doğanay 2008O. Doğanay, İsauria Bölgesi Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (Konya).

Doğanay 2010O. Doğanay, “Isauria Bölgesi Ölü Gömme Adetlerine Genel Bir Bakış”, Arkeoloji ve Sanat 133, 39-57.

Doğanay 2009O. Doğanay, Isauria Bölgesi Kaya Mezarları Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Adetleri, (Konya), Çizgi Yayınevi.

Doksanaltı vd. 2013 E. M. Doksanaltı, İ. Karaoğlan, L. U. Erdoğan, “Giresun-Aretias/Khalkeritis Adası 2011-2012 Kazıları Ön Raporu”, K. Levent Zoroğlu’na Armağan, M. Tekocak (eds.) 175-190.

Downey 1959 G. Downey, “The Tombs of the Byzantine Emperors in the Church of the HolyApostles in Constantinople”, Journal of Hellenic Studies, 79, 27-51.

Dökü 2008 E. F. Dökü, Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Antalya)

Duman vd. 2006 B. Duman, E. Konakçı, "Kolossai: Höyük, Kalıntı ve Buluntuları", Arkeoloji Dergisi, VIII, 83-109.

Duman 2008 B. Duman,"Anaua'nın (Sanaos) Lokalizasyonu Üzerine Düşünceler", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi No 1, 43-64

Dölger 1934 F. J. Dölger, “Zur Symbolik des christlichen Taufhauses”, ACH 4, 153-187.

Durugönül vd. 2007 S. Durugönül, M. Durukan, E. Aşkın, E. Alkaç, D. ve H. Körsulu, “2006 yılı Korykos Körsulu (Kızkalesi) Yüzey Araştırması”. AST 25.1., 115–124.

Durukan 2005 M. Durukan, “Monumental tomb forms in the Olba Region”, Anatolian Studies 55, 107-126.

Durukan 2012 M. Durukan, Kapadokya, Argaios Dağı Çevresinde Helenistik-Roma Dönemi Mezarları ve Ölü Kültü: Gräber und Totenkult in der hellenistisch-römischen Zeit in der Umgebung des Argaios in Kapadokien, (İstanbul) Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Duyuran 1949 R. Duyuran, “Çorlu-Sultanköy (yeraltı mezar odası) Hakkında Kısa Rapor”, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, 5, 28-31.

Dündar 1977 T. Dündar, “Şükranlı Nekropolü Kazısı-1975”, TAD XXIV-2, 167-191

Dürüşken 2003 Ç. Dürüşken, Paulus’un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları, (İstanbul). Homer Kitapevi.

Eliüşük 2015 M. Eliüşük, “Bağdat Kırığı Örenyeri/Yeraltı Tonozlu Örgü Mezarlar”, Ömer Özyiğit’e Armağan, E. Okan, C. Atilla (eds.), 125-135.

Ensert 1995 K. Ensert, Erken Tunç çağı, Güneydoğu Anadolu ve Suriye Bölgesi Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Oylum Höyük Mezarları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (Ankara)

Erarslan vd. 2008F. Erarslan, N. E. İnce, M. Alkan, “Perre Antik Kenti Alkan 2008 Nekropol Alanı 2007 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışmaları”, 17. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 171-184.

Erciyas vd. 2015 D. B. Erciyas, Tatbul M. N., “Anadolu’da Ortaçağ Kazıları ve Komana”, 37.2 KST, 611-626.

Erciyas vd. 2019 D. B. Erciyas, M. N. Tatbul, “Komana 2017 Yılı Kazı Çalışmaları”, 40.1 KST, 425-437.

Erdem 2015 B. Erdem, Doğu Dağlık Kilikia Mezarları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Ankara).

Erdoğan vd. 2014 N. Erdoğan, M. Deniz, “Aktaş Mevkii Nekropol Kazısı 2013”, 23. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 171-186.

Erdoğan vd. 2019 F. S. Erdoğan, G. Akdeniz, “III. Ayasofya Bazilikası’nın Dikdörtgen Biçiminden Ayrılmasına Yol Açan Doğulu Etkenler”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 88, 768-805

Erek 2014 C. M. Erek, “Direkli Cave: The Significance of Fire and Female Figurines in the Paleo-Landscape during the Epipaleolithic Period”, Seleucia ad Calycadnum 4, 151-163.

Erten vd. 2008 E. Erten, M. Özyıldırım, “Olba Yüzey Araştırması 2005” AST 25, 39-50.

- Erten 2009 E. Erten., “Olba’da Romalılaşma Süreci”, Mersin Sempozyumu Bildiriler Cilt (1), Y. Özdemir (eds.), 76-85.
- Erten vd. 2017 E. Erten, M. Yıldırım, T. Akçay, Y. Yeğın, “Mersin Silifke Olba Kazıları: 2017 Yılı Çalışmaları”, KST 41.1., 627-640.
- Ertekin 2011 E. Ertekin, “Roma Devletinin Hristiyanlığı Ortadan Kaldırmaya Yönelik Son Hamlesi: Büyük Takibat” *Seleucia ad Calycadnum*, 1, 93-106.
- Ermış 2011 Ü. M. Ermış, “Son Yıllarda Ortaya Çıkarılan Mezar Odaları Işığında İznik Nekropollerini”, *TÜBA-AR Volume 11*, 121-139.
- Ermış 2011 Ü. M. Ermış, “İznik Sarayı Çevresindeki Kiliseler”, *Uluslararası İznik 1. Konsül Sarayı’nın Lokalizasyon Çalışmaları*, (Bursa), 79-103.
- Ermış 2014 Ü. M. Ermış, “Neokaisareia/Niksar’da Roma ve Bizans Dönemine ait Arkeolojik Veriler”, *TTK HÖYÜK*, 7, 43-66.
- Evren 1985 A. Evren, *Tire ve Çevresinde Bulunan Pişmiş Toprak Lahitler*, (İstanbul), Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Evren 1996 A. Evren, “Selçuk-Efes Davut Yeriş Tarlası 1993 Yılı Kurtarma Kazısı” 6. MKKS, 21-76.
- Eyice 1969 S. Eyice, “Anadolu ve İstanbul’da Lahit Biçiminde Rölik Mahfazaları”, *İstanbul Arkeoloji Müzesi Yıllığı 15/16*, 97-126.
- Eyice 1971 S. Eyice, *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman. Recherches archéologiques à Karadağ (Binbirkilise) et dans la région de Karaman*, (Ankara). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eyice 1979 S. Eyice, “Rölik Mahfazaları Hakkında Bir Kitep ve Bu Münasebetle Anadolu’dan Bazı Rölik Mahfazaları”, *Sanat Tarihi Yıllığı VIII*, 57-81.
- Eyice 1988 S. Eyice, "Bizans Mimarisi", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, S. Bayram (eds), VGM 1, İstanbul, 45-51.
- Eyice 1994 S. Eyice, “Eflâton Mescidi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:10, İstanbul, 477-478.
- Eyice 2007 S. Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, (İstanbul), Yeditepe Yayınevi.
- Fedwick 1976 P. J. Fedwick, “Death and Dying in Byzantine Liturgical Traditions”, *Eastern Churches Review* 8, 152-161.
- Ferguson 1966 G. Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art*, (London), Oxford University Pres.

- Fıratlı 1959 N. Fıratlı, “İstanbul’da bulunan İki Bizans Mezar Kabartması”, TAD 9, 11, 46-54.
- Fıratlı 1962 N. Fıratlı, “İstanbul’dan Bizans Çağına Üç Mezar Buluntusu”, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı 10, 37-41.
- Fıratlı 1974 N. Fıratlı, An Early Byzantine Hypogeum Discovered at Iznik (Melanges Mansel). (Ankara). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Fıratlı 1974 N. Fıratlı, “Byzantine Hypogeum at İznik”, TTOK Bellenteni, 43, 322, 31-38.
- Fıratlı 1975 N. Fıratlı, “İznik’te Bulunan Erken Bizans Çağı Hipojesi”, İlgi, 21, 24-27.
- Fleischer vd. 1996 J. Fleische., Ø. Hjort, Rasmussen M.B., Byzantium Late Antique and Byzantine Art in Scandinavian Collections, (Copenhagen).
- Fontaine 1986 J. Fontaine, “Discussion”, in ACTES of the 11 th International Congress of Christian Archaeology, 152-213.
- Foss 1996 C. Foss, Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises, (Brookline. MA).
- Foss 1996 C. Foss, Nicomedia Survey of Medieval Castles Anatolia 2: British Institute of Archaleology at Ankara Monography 21, (Ankara).
- Foss 2002 C. Foss, “Pilgrimage in Medieval Asia Minor”, DOP 56,132- 144.
- Geffcken 1978 J. Geffcken, The Last Days of Greco-Roman Paganism (çev.: S. MacCormack), (Amsterdam-Londra-Newyork)
- Georgopoulou 2004 M. Georgopoulou, “Venice and the Byzantine” Byzantium Faith and Power (1261–1557), H.C. Evans (eds.), (Newyork), New Heaven Conn.
- Gounaris vd. 2004 G. Gounaris, E. Gounari, Philippi, Archaeological Guide, Selanik, 75-78.
- Gökalp 2014 D. Z. Gökalp, “2013 Yılı Amorium Kazısı”, KST, 36, 2, 651-665.
- Gökalp vd. 2015 D. Z. Gökalp, A.C. Erel, N. Tsivikis, Y. H. Yaşar, “2014 Yılı Amorium Kazısı”, KST, 37, 3, 199-214.
- Grierson 1962 P. Grierson, “The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042)”, DOP, 16, 1-63.
- Grabar 1946 A. Grabar, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l’art chretien Antique, (Paris).
- Grabar 1949 A. Grabar, Christian Architecture, East & West, Archaeology, Spring, 95-104.

- Grabar 1953 A. Grabar, *Byzantine Painting*, (Geneva) Rizolli International Publications.
- Gurlitt 1907 C. Gurlitt, *Die Baununst Konstantinopels*, (Berlin), E. Wasmuth a.-g. Publisher.
- Güçlü 2015 A. Güçlü, “Büyük Teflek Yerleşim Yeri”, 24. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 419-435.
- Gündoğan 1991 Ş. Gündoğan, “The Manazan Caves”, *Image of Turkey* 46, 24-27.
- Gür 2015 D. Gür, “Tios Akropolis Kilisesi”, *Zonguldak’ta Bir Antik Kent: Tios*, S. Atasoy-Ş. Yıldırım (eds), 160-202.
- Gürdal 2012 M. U. Gürdal, “Myndos Asar Adası Mezarları”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Bursa).
- Gürsel 2016 A. Gürsel, “Özel tıp merkezi Roma hamamı kurtarma kazısı”, 25. MKKS ve II. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı, 77-90.
- Hapgood 1922 I. F. Hapgood, *Service Book of Holy Ortodox-Catholic Apostolic Church*, (Newyork), Association Press.
- Harrison 1963 A. Harrison, “Churches and Chapels of Central Lycia”, *AnatStud* 13, 47-151.
- Haspels 1971 C. H. E. Haspels, *The Highlands of Phrygia-Sites and Monuments*, I-Text and II-Plates, Princeton, (New Jersey)
- Hellenkemper vd. 2004 H. G. Hellenkemper, F. Hild, “Lykien und Pamphylien”, TIB 8, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften.
- Heiser 1987 L. Heiser, *Die Taufe in der Orthodoxen Kirche*, (Trier), Paulinus-Verlag.
- Hembrey 2008 J. Hembrey, *Domus Aeterna and Decor: Funerary Fresco in the Roman NearEast and Asia Minor*, McMaster University Master of Arts, (Hamilton)
- Hill 1996 S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, (UK) Aldershot, Variorum.
- Hild vd. 1990 F. Hild, H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien Tabula imperii Byzantini V*, (Wien) Denkschriften ÖAW, phil.-hist. Kl. 215.
- Hodder 2006 I. Hodder, *Çatalhöyük-Leoparın Öyküsü*, D. Şendil (çev.), (İstanbul), Yapı Kredi Yayınları

Hopkins 1998 K. Hopkins, "The Christian Number and its Implication", Journal of Early Christianity 6, 185-226.

Hökelekli 1991 H. Hökelekli, "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji", Uludağ Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:3, Cilt:3, 151-165.

Hökelekli 1991 H. Hökelekli, "Ölümlle İlgili Tutumlar ve Dini Davranış", Journal of Islamic Resarch Vol.5 No.2, 83-91.

Işık 1989 F. Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni, Erken Demirçığ Doğu-Batı Kùltür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", TAD, 28, 1-41.

Işık 2012 H. İ. Işık, "Patara 2010 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", 33.3 KST, 15-39.

Işık 2016 İ. Işık, "Isauria'da Erken Hıristiyanlık Dönemi Dini Faaliyetleri", Geçmişten Günümüze Bozkır, 87-104.

İdil 1985 V. İdil, Likya Lahitleri, (Ankara), TTK Yayınları.

İlaslan 2019 N. Z. İlaslan, Urfa Roma Dönemi Kaya Mezarları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Adana).

İslam vd. 2015 A. H. İslam, A. Aslan, "Milet Nekropolü, Değirmentepe Mevkii Kazı Çalışmaları (2012-2013)", 23. MKKS, 377-397.

İşler 2009 B. İşler, Likya Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Ankara).

İşler 2016 B. İşler, "Demre'nin Zeytin Mevkii'ndeki Erken Bizans Dönemi Lahitleri", Arkeoloji Sanat, 153, 183-199.

İşler 2010 B. İşler, "Sionlu Aziz Nikolaos'un Batı Asarcık'taki Mezar Yapısı", S. Doğan ve M. Kadiroğlu (yay.) Bizans ve Çevre Kùltürler, Prof. Dr. Yıldız Ötüken'e Armağan, 186-196.

İşler 2016 B. İşler, "Orta Likya Bölgesi'nde Yeni Bir Keşif: Günağı Kilisesi", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 25, 363-392.

İzник 2009 E. İzник, "Pagan Bir İmparatorluğun Hristiyan İmparatorluğa Dönüşümü Geç Antikçığ'da Roma İmparatorluğu, Doğu Batı Romalılar I, 49, 41.

Jacobek 1994 R. Jacobek, "Lykien", Reallexikon Byzantinische Kunst, 856-902.

Jacobsen 1997W. Jacobsen, "Saints' Tombs in Frankish Church Architecture" Speculum, 72, 4, 1107-1143.

Jones 1964 A. H. M. Jones, The Later Roman Empire 284-602, A Social, Economic and Administrative Survey, (Oxford).

Kaçar 2009 T. Kaçar, “Geç Antik Çağ’da Hristiyanlık Doğu’da İsa Doktrini’nin Siyasi ve Entellektual Tarihi”, (İstanbul), Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kaçar 2013 T. Kaçar, “1700. Yılında Milano Fermanı, Roma İmparatorluğu ve Hristiyanlar”, Toplumsal Tarih, Şubat Sayısı, 46-50.

Kaçar 2018 T. Kaçar, “Geç Antik Çağ Nedir? (What is Late Antiquity?)”, Geç Antik Çağ Lykos Vadisi ve Çevresi (Late Antiquity and the Lykos Valley), C. Şimşek-T. Kaçar (eds), Laodikeia Çalışmaları Ek Yayın Dizisi, 1-13.

Kadıoğlu vd. 2007 M. Kadıoğlu, K. Görkay, “Yeni arkeolojik araştırmalar ışığında μητρόπολις τῆς Γαλατίας: Ankyra”. Anadolu/Anatolia, 32, 21-148.

Kadıoğlu vd. 2011 M. Kadıoğlu, K. Görkay, Roma Döneminde Ankyra, (İstanbul) Yapı Kredi Yayınları.

Kara 2014 O. Kara, “Attaleia (Antalya) Antik Kenti’nde Bir Bizans Gümü Alanı”, 22. MKKS, 67-84.

Kara 2013 O. Kara, “Antalya Müzesi Müdürlüğü Başkanlığı’nda Perge Antik Kenti 2013 Yılı Kazıları”, 23. MKKS, 427-449.

Karabay vd. 2012 N. Karabay, Ç. B. Günaydın, “Pınarkent Nekropol Alanı Kurtarma Kazısı 2011”, 21. MKKS ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 73-94.

Karakaya 1987 E. Karakaya, Yurdumuzdaki Geç Helenistik ve Erken Hristiyanlık Dönemi Hipojeleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (İstanbul).

Karakaya 1987 E. Karakaya, “Sardes Hipojeleri (Mezar Odaları)”, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1, 18-27.

Karakaya 1991 E. Karakaya, “İzmit’te Bulunan Duvarları Resimli Mezar Odası”, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi 10, 51-53.

Karakaya 1994 E. Karakaya, “Nekropoller”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 6, 62-65.

Karakaya 1994 E. Karakaya, “Silivrikapı Hipojesi”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 6, 558-559.

Karakaya 1996 E. Karakaya, “Son Buluntular Işığında Antik Philadelphia Nekropolü”, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi 13, 54-60.

Karakaya E. Karakaya, Bizans Döneminde İstanbul’un Banliyöleri (III) Haliç ve Çevresi, 26-30.

Karaüzüm 2005 G. Karaüzüm, Doğu Dağlık Kilikya Bölgesi Lahitleri, Tezi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Mersin)

Karauğuz vd. 2005 G. Karauğuz, Kunt H.İ., Doğanay O., Lykaonia Bölgesi Kaya Mezarları, (Konya), Çizgi Yayınevi.

Kasapoğlu 2007 H. Kasapoğlu, "Parion Nekropolü Mezar Tipleri," Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yılı Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, Can M. - B. Işıklı (eds.), 481-521.

Kaplan vd. 2013 D. Kaplan, T. Gürdal, A. Özdemir, "2012 Kazıları (33. Yıl)", 35.1 KST, 135-145.

Kaplan 2017 N. Kaplan, "Resimli Kutsal Kitap (Hristiyan) El Yazmalarındaki Kurban Sahnelerine Genel Bir Bakış", Kadim Akademi SBD, C. 1, S. 1, 125-137.

Kaya-Tan 2005 E. Kaya, T. Tan, "2004 Yılı Bandırma-Doğruca Köyü Banvit Kazısı", 15. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 41-52.

Kaya 2006 F. H. Kaya, "Soli / Pompeiopolis Mezar Tipolojisi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (İzmir).

Kayaalp vd. 2013E. Kayaalp - Keser, "The Church of Virgin at Amida and the Martyrium at Constantia: Two Monumental Centralised Churches in Late Antique Northern Mesopotamia", OLBA XXI, 388-436.

Kazhdan 1991A. P. Kazhdan, Talbot, A., The Oxford Dictionary of Byzantium, (New York), Oxford University Press.

Kazhdan vd. 1991 A. Kazhdan, N. Şevçenko, "Symeon Metaphrastes", The Oxford Dictionary of Byzantium III, (Newyork), Oxford University Press.

Kazuo 2010 A.Kazuo, The Island of St. Nicholas: Excavation and Survey of the Gemiler Island Area, Lycia, Turkey, Kazuo Asano (ed.), (Osaka), University Press

Keil vd. 1931 J. Keil, Wilhelm A. Denkmaler aus dem Rauhen Kilikien, Roussel Pierre Monumenta Asiae Minoris Antiqua, 3, 424-425.

Kepçe 2006 Ç. S. Kepçe., "Antalya Karaçallı Nekropolü, The Karaçallı Necropolis Near Antalya", Adalya Ek yayın Dizisi, 4, 9-12.

Kelly 1977 J. N. D. Kelly J.N.D., Early Christian Doctrines, (Londra).

Keser vd. 2017 E. Keser, N. Erdoğan "Recent Research on Dara/Anastasiopolis", New cities in Late Antiquity Documents and Archeology, ed E. Rizos, BIBLIOTHÈQUE DE L'ANTIQUITÉ TARDIVE PUBLIÉE PAR L'ASSOCIATION POUR L'ANTIQUITÉ TARDIVE 35

Keskin 2018 E. Keskin, "Erken Hristiyanlık Dönemi'ne Ait Bir Lahit", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Cilt: 11 Sayı: 2,, 1067-1078.

- Kızıl 1999 A. Kızıl, "Karya Bölgesi Roma Dönemi Anıt Mezarları", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), (Konya)
- Kleiss 1976 W. Kleiss, "Bemerkungen zur Urarteischen Architectur" TTK VIII
- Koch 2001 G. Koch, Roma Dönemi İmparatorluk Lahitleri, Z. Z. İlkelen (çev.), (İstanbul), Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Koch 2007 G. Koch, "Erken Hristiyan Sanatı." (Çev. Ayşe Aydın), (İstanbul) Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Koch 2010 G. Koch, "Türkiye'deki Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri Genel Bir Bakış, B. Varkıvanç (çev.), (Antalya) Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü
- Koch 2015 G. Koch, Türkiye'deki Geç Antik Dönem Merkezleri ile Birlikte Erken Hristiyan Sanatı, Ayşe Aydın (çev.), (İstanbul), Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Koçhan vd. 2013 N. Koçhan, M. Korkmaz, "Kyzikos Kazısı 2012", KST, 35, 1, 376-387.
- Korkmaz 2018 S. A. Korkmaz, Letoon 2016, 39.3 KST, 405-421.
- Kortanoğlu 2016 E. Kortanoğlu, "Dağlık Phrygia'dan Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi Anıtsal Kaya Mezarlarındaki Cephe Mimarisi ve Mimari Süsleme Ögeleri Üzerine Notlar", TÜBA-AR 19, 243-267.
- Kortanoğlu 2008 E. Kortanoğlu, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları, (Eskişehir) Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Korkut vd. 2005 İ. Korkut, M. Kunze, N. Çevik, S. Bulut, "İn Önü Yüzey Bulut 2005 Araştırmaları". 24.1. AST, 99-106.
- Kostof 1972 S. Kostof, Caves of God, The Monastic Environment of Byzantine Cappadocia, (Cambridge, Massachusetts and London), The MIT Press.
- Koroğlu vd. 2014G. Koroğlu, F. İnanan, E. Alper, "Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı 2012-2013 Yılı Çalışmaları, KST 36.1., 2014, 511-534.
- Koroğlu 2015 Koroğlu G., "2014 Yılı Sinop Balatlar Kilisesi Kazıları", KST 37. 2, 463-477.
- Kötting 1965 B. Kötting, Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengengebäude, (Köln), West Deutscher Verlag
- Kötting 1990 B. Kötting, "Die Anfänge der christlichen Heiligenverehrung in der Auseinandersetzung mit Analogien außerhalb der Kirche", Heiligenverehrung in Geschichte und Gegenwart, P. Dinzelbacher-D.R. Bauer (Ed), 67-80.
- Kökten 1955 K. Kökten, "Antalya'da Karain Mağarası'nda Yapılan Protohistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış, Belleten XIX, 75, 271-293.

- Kucur 2013 D. Kucur, Anadolu'da Dairesel Kesitli Pişmiş Toprak Lahitler, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (İstanbul).
- Kurap 2009 G. Kurap, "Ainos Pişmiş Toprak Lahitleri: Tanımlama, Koruma ve Onarım Çalışmaları" İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), (İstanbul)
- Kurt 2011 M. Kurt, "Karaman-Binbirkilise Mezarları", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 13, 21, 125-131.
- Kucur 2013 D. Kucur, Anadolu'da Dairesel Kesitli Pişmiş Toprak Lahitler, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (İstanbul).
- Kraaling 1967 C. H. Kraeling., The Christian Building. The Excavations at Dura Europos, Final Report VIII part II, M. I. Rostovtzeff (eds.) (London), The Yale University Press
- Krautheimer 1986 R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, (London), The Yale University Press
- Kyraikakis 1974 J. Kyriakakis, "Byzantine Burial Customs: Care of the Deceased from Death to the Prothesis", The Greek Orthodox Theological Review, 19, 37-72
- Kyriakos 2011 S. Kyriakos, "The Polyvalent Nature of the Alexandrian Elite Hypogea: A case Stud 1 in the Greco-Egyptian Cultural interaction in the Hellenistic and Roman Periods" Alexandria ad Aegyptvm the Legacy of Multiculturalism in Antiquity Part II., Sousa R., Fialho M., Haggag M., Rodrigues W.S. (ed), 101-122.
- Lactantius De Mortibus Persecutorum
<http://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/lactant/lactperf.html>
- Lavin 1962 I. Lavin, "The House of the Lord: Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages", The Art Bulletin, 44, 1-27.
- Lassus 1947 J. Lassus, Sanctuaries chrétiens de Syrie, (Paris)
- Liebeschuetz 2004 W. Liebeschuetz, "The Birth of Late Antiquity", Antiquité Tardive 12, 253-61.
- Limberis 2011 V. M. Limberis, Architects of Piety: The Cappadocian Fathers and the Cult of Martyrs, Oxford University Press.
- MacDonald 1986 W. MacDonald, The Architecture of the Roman Empire, Volume II: An Urban Appraisal, (London), Yale University Press.
- Machatschek 1967 A. Machatschek, Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien: vorgelegt in der Sitzung am 15. März 1967. (Böhlau).

- Machatschek 1974 A. Machatschek, "Die Grabtempel von Dösene im Rauhen Kilikien", Mansel'e Armagan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 251-261.
- Macridy vd. 1965 Th. Macridy, J. Elbersolt, "The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeogi, DOP Vol.18, 253-277.
- Macridy vd. 1922 Th. Macridy, J. Elbersolt, "Monuments funéraires de Constantinople", Bulletin de correspondance hellénique, 46, 356-393.
- Malinis 2011 V. Malinis, "Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople", Dumbarton Oak Papers, 63, 147-260.
- MAMA 1928 I. MAMA, WM Calder, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua I*
- Mango 1986 C. Mango, The Art Of the Byzantine Empire 312-1453, Sources and Documents, (Toronto) University of Toronto Press
- Mango 1962 C. Mango, "There Imperial Byzantine Sarcophagi Discovered in 1750", DOP, 16, 397-402.
- Mango 2006 C. Mango, Bizans Mimarisi, Mine Kadiroğlu (Çev.), Özel Basım, (Ankara).
- Mango 2018 C. Mango, Bizans Yeni Roma İmparatorluğu, Gül C. Güven (Çev.), (İstanbul), Yapı Kredi Yayınları
- Mansel 1963 A. M. Mansel, "Balabanağa Mescidi Hafriyatı", Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Derisi III, 49-75.
- Mansel 1974 A. M. Mansel, "Gemlik Tümülüs Mezarı", Belleten XXXVIII, S:150, 540-560.
- Mansel 1978 A. M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, (Ankara), Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Markus 2009 R. Markus, "Between Marrou and Brown: Transformations of Late Antique Christianity", Transformations of Late Antiquity, Essays for Peter Brown, P. Rousseau-M. Papoutsakis (eds), (Ashgate), 1-13.
- Marcone 2008 A. Marcone, "A Long Late Antiquity? Considerations on a Controversial Periodization", Journal of Late Antiquity 1/1, 4-19.
- Marrou 1977 H. I. Marrou, Décadence romaine ou antiquité tardive? IIIe-VIe siècle, Du Seuil (eds), (Paris).
- Martin 1951 J. R. Martin, "The Death of Ephrem in Byzantine and Early Italian Painting", The Art Bulletin 33, 217-225.
- Mathews 1976 T. F. Mathews, The Byzantine Churches of İstanbul, A Photographic

Survey, (London), The Pennsylvania State University Press.

Mazzotti 1961 M. Mazzotti, "Il Battistero della Cattedrale di Ravenna. Problemi Architettonici e Vicende del monument", Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina, Ravenna, 12-24 Marzo, 255-278.

Mellaart 1975 J. Mellaart, The Neolithic of The Near East, (London).

Mellaart 2003 J. Mellaart, Çatalhöyük Anadolu'da Bir Neolitik Kent, Gökçe B. Yazıcıoğlu (Çev.) (İstanbul), Yapı Kredi Yayınları

Mercangöz 1990 Z. Mercangöz, "Bafa Gölü, Kirselik'teki Manastır Kilisesi." Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi 5, 117-138.

Mercangöz 2012 Z. Mercangöz, E. Tok, T. H. Coşkun, "Kuşadası, Kadıkalesi Kazısı 2011 Yılı Çalışmaları", KST,34, 2, 275-288.

Mesarites 1957 N. Mesarites, "Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople (Greek text edited with translation, commentary, and introd. By G. Downey)", Transactions of the American Philosophical Society, 47, 6, 855-924.

Meslin 1970 M. Meslin, La Fete des Calendes de Janvier Dans l'Empire Romain, (Brüksel).

Meyendorf 1979 J. Meyendorf, Byzantine Theology: Historical Trends and Doctorinal Themes, (Newyork)

MKKS Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları

Milburn 1988 R. Milburn, Early Christian Art and Architecture, (Berkeley- Los Angeles) University of California Press.

Millingen 1912 A. Millingen Van, Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture, (London)

Minchey 2007 A. Minchev, "Funerary practises and grave types of 2nd and 3rd C. AD in the Roman cemeteries of Marcinopolis, Devna, Bulgaria", S. A. Luca (ed.), Funerary Pracitesees in Europe, before and after Roman Conquest (3rd century bc - 3rd century ad), acta terrae septemcastrensıs VI-I),

Mimaroğlu vd. 2016 S. Mimaroğlu, Ü. Aydınoğlu, "Dağlık Kilikya'da Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşim Düzenlenmesi, Öküzlü Örneği", Antik Dönemde Akdeniz'de Kırsal Kent Sempozyum Bildirileri, Ü. Aydınoğlu, A. Mörel (ed), (Mersin), Mygrafik Tasarım

Mimiroğlu 2014 İ. M. Mimiroğlu, Kilistra/Gökyurt, Servet Ofset Matbaacılık

Mimiroğlu 2015 İ. M. Mimiroğlu, Konya'nın Bizans Dönemi Mimarisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Konya)

- Mitchell 1993 J. Mitchell, "The Crypt Reappraised", San Vincenzo al Volturno I, R. Hodges (eds), (Roma), 75-114.
- Mitchell 1991 S. Mitchell, "The Cult of Theos Hypsistos", P. Athassiadi- M. Frede (eds.), Pagan Monotheism in the Late Antiquity, (Oxford), 81-148.
- Mitchell 2007 S. Mitchell, A History Later Roman Empire AD. 284-641, (Londra), Oxford
- Mitchell 2016 S. Mitchell, Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641, (çev. Turhan Kaçar), (Ankara) Türk Tarih Kurumu yayınları
- Mitroviç vd. 1931 L. Mitroviç-Wratislav, Okunev N., La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture Medievale Orthodoxe, Byzantinoslavica 3, 1931,134-174.
MKKS Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları
- Möllers 1994 Möllers S., Die Hagia Sophia in İznik/Nikaia, (Alfter), Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften
- Moulton 1915 W. J. Moulton, "An Inscribed Tomb at Beit Jibrin" AJA Vol. 19.1, 63-70.
- Moss 2013 C. R. Moss, The Myth of Persecution: How Early-Christians Invented a Story of Martyrdo, (San Francisco) HarperOne.
- Müller 1974 K. H. Müller K. H., Handbuch Der Vorgeschichte, Band III, (Kupferzeit)
- Müller vd. 2001 W. Müller-Wiener, R. Schiele, N. Fıratlı, Doğan N. Ş. Doğan, & W. Schiele, İstanbul'un tarihsel topografyası: 17. yüzyıl başlarına kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul, (İstanbul) Yapı Kredi Yayınları.
- Müller vd. 2016 W. Müller-Wiener, İstanbul'un Tarihsel Topografyası, Ülker Sayın (çev.), (İstanbul).
- Niewöhner 2003 P. Niewöhner, "Neues zum Grabdes HI. Nikolaus von Myra", Jahrbuch für Antike und Christentum, 48,49, 119-133.
- Okçu 2006 R. Okçu, "Derecik Bazilikası Kurtarma Kazısı", III. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyum Bildirileri, M. Şahin (eds), 37-45.
- Olçay 2002 B. Y. Olçay,"Frigya Bölgesi Kaya Kiliseleri", VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırma Şöleni, Kayseri, 781-791.
- Olçay Uçkan 2007 B. Y. Olçay Uçkan, "Frigya (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliseleri", 24. 2. AST, 101-112.
- Olçay Uçkan 2010 B. Y. Olçay Uçkan, Frigya (Phrygia) Bölgesi Bizans Dönemi Kaya Mimarisi, Olçay Uçkan, B.Y. (ed.), (Eskişehir), Ülkü Ofset Yayınevi.
- Onasch 1981 K. Onasch, Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten (Leipzig)

Ousterhout R. G. Ousterhout, Eastern Medieval Architecture The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands, Oxford University Press

Ousterhout 1987 R. G. Ousterhout, The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul, (Washington D.C.), Dumbarton Oaks Studies 25.

Otten 2014 T. Otten, “Bizans Dönemi’nde Pergamon”, F. Pirson-A. Scholl (eds.), Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent Pergamon, 164-184.

Ökse 2002 A. T. Ökse, “Gre Virike: Fırat Kenarı’nda Bir MÖ 3. Bin Kutsal Alanı”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 19, 2, 53-74.

Özbek 2007 Ç. Özbek, “Anadolu’nun Hellenistik ve Roma Dönemi Anıt Mezar Geleneğine Bir Bakış”, Patronvs Coşkun Özgünel’e 65. Yas Armağanı, 265–271, İstanbul

Özcan 2010 H. Özcan, “Van ve Çevresindeki Hristiyanlık Dönemi Yapıların Plan Açısından Değerlendirilmesi”, Sanat Dergisi 6, 43-54

Özüdoğru 2008 Ş. Özüdoğru, Arkaik Dönem Lykia Plastik Eserleri Işığında İkonografik Yerel ve Yabancı Unsurlar (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya

Özüdoğru 2018 Ş. Özüdoğru, “Geç Antik Çağ’da Kibyra”, Cedrus VI, 2018, 13-64.

Oğuz 2015 H. Oğuz, “Yalvaç İlçesi, Görgübayram Mahallesi, Kıranardı Mevkii Kurtarma Kazısı 2014”, 24. MKKS ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 251-268.

Orhan 1997 M. Orhan, “Lahitler”, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi.

Organ 1947 A. Organ, “Küçükçekmece Yakınındaki Regium Şehri Nakropolünde 1946 Yılı Sonbaharında Yapılan Araştırma”, Belleten 41, 167-168.

Orthmann W. Orthmann, “Burial Customs of the III rd Milenium B.C. in Euphrates Valley”, JC Marguerum, (Ed. Le Moyen Euphrate), Strasbourg

Ostrogorsky 2015 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, F. Işıltan (çev.), (Ankara) TTK Yayınları

Otten 2014 T. Otten, “Bizans Dönemi’nde Pergamon”, F. Pirson-A. Scholl (eds.), Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent Pergamon, 164-184.

Önal 2017 M. Önal, Urfa-Edessa Mozaikleri, (Şanlıurfa), Aycı Promosyon

Ötüken 1990 S. Y. Ötüken, İhlara Vadisi, (Ankara), Kültür Bakanlığı Yayınları

Ötüken 1996 S. Y. Ötüken, “Likya Ortaçağ Araştırmaları ve Demre Aziz Nikolaos Kazısı” Adalya I, 73-85.

Ötüken 2005 S. Y. Ötüken, “2002 Yılı Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Koruma-Onarım ve Belgeleme Çalışmaları”, Adalya, 8, 263-285.

Ötüken 2006 S. Y. Ötüken, “2004 Yılı Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Koruma-Onarım ve Belgeleme Çalışmaları”, KST 27.1, 297-312.

Özbayoğlu 1994 E. Özbayoğlu, İstanbul'da Iustinianus döneminde yapılar. Birinci kitap. Prokopios, (İstanbul), Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Özcan 1991 B. Özcan, “Fouilles de la nécropole de Niksar (1982-1987)”, Pontica I, Recherches sur l’histoire du Pont dans l’Antiquité, 39-59.

Özdizbay 2002 A.Özdizbay, "Perge Batı Nekropolisi'nden Bir Mezar Yapısı", Anadolu Araştırmaları, 483-508.

Özer 2000 E. Özer, “Likya Bölgesi Ölü Gömme Adetleri Üzerine Genel Bir Bakış”, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1,2, 359-388.

Özer 2016 E. Özer, Likya Lahitleri”, Lukka’dan Likya’ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi, (İstanbul), Yapı Kredi yayımları

Özer 2017 E. Özer, E. Doksanaltı, “Aizonai Kuzey Nekropolis’te Bulunan Bir Mezarı Anlamak, Okumak ve Yorumlamak: Herakles Mezarı”, CEDRUS V, 287-300.

Özkan 2010 H. Özkan, “Gölören Köyü Kaya Kilisesi”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 4, 119-127

Özkan 2002 N. Özkan, Atatürk’ün Ata Yurdu Otantik Kent Taşkale (Kızıllar), (Karaman), Taşkale Belediyesi Yayını,

Özkaya 2001 V. Özkaya, O. San, “Alında Nekropolü” AST 28.1, 181-196.

Özkaya vd. 2008 V. Özkaya, A. Coşkun, “Körtik Tepe” 12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem, (Ed. N. Başgelen), 86-88.

Özkaya 2014 V. Özkaya, “Erzurum/Horasan Aliçeyrek Köyü Arkeolojik Kalıntıları”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı, (Ed.: H. Kasapoğlu-M.A. Yılmaz), (Ankara), 403-418

Özkaya vd. 2009 V. Özkaya, A. Coşkun, “Körtik Tepe, a new Pre-Pottery Neolithic A site in south-eastern Anatolia” Antiquity Vol 83 Issue 320,

Özsait 2008 M. Özsait, “Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Ünye” 25.2. AST, 293-306.

Özgüç 1948 T. Özgüç, Ön Tarihte Anadolu’da Ölü Gömme Âdetleri, (Ankara), Türk Tarih Kurumu Basımevi

Özgümüş 1999 F. Özgümüş, Dark K.R., “İstanbul İli Koca Mustafa Paşa ve Yedikule’de Yapılan Yüzey Araştırmaları”, 17. AST, 357-365.

Öztürk 1998 N. Ö. Öztürk, “M. Ereğlisi Kaya Mezarları Kurtarma Kazısı”, 9. MKKS, 239-246

Öztürk 2008 N. Ö. Öztürk, “Perintos Bazilikası 2007 Yılı Kazısı”, 17. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 29-40.

Öztürk N. Öztürk, M. Çekilmez, “2015 Myra-Andriake Liman Yerleşimi A Kilisesi Kazı Çalışmaları” Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi Sayı 36, 27-46.

Özyıldırım 2005 M. Özyıldırım, “Corycus Piskoposluğu ve VI Yüzyıla Kadar Kristoloji Tartışmaları”, Olba 11, 199-215.

Pamir 2014a H. Pamir, “Antakya, Altınözü, Yayladağı Yüzey Araştırmaları”, Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları, 297-327.

Pamir 2014b H. Pamir, Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırmaları, A.Özfirat-N.Coşkun (eds.), (Antakya).

Parman 2001 E. Parman, “Antalya-Olympos Ve Çevresi (Geç Antik- Ortaçağ) Yüzey Araştırmaları 2000 Yılı Çalışma Raporu”, AST 19, 137-144.

Parman 2002 E. Parman, Ortaçağ’da Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri, (Eskişehir), Anadolu Üniversitesi Yayınları

Palanque 1959 J. R. Palanque, De Constantin a Ceharlemagne, (Paris)

Pekak 1994 M. S. Pekak, "Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans/Post-Bizans Dönemi Kiliseleri 2". Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 11, (1-2), 177-214.

Pekak 2008 M. S. Pekak, “Kappadokia’da Bizans Dönemi’ne ait Haç Planlı İki Kilise”, Sanat Tarihi Dergisi XVII/2, 85-113.

Pekak 2010 M. S. Pekak, “Ürgüp, Yeşilöz, (Tağar) Kilisesi”, EFD/JFL, Vol. 27.1, 203-218.

Pelekanidou vd. 1990 E. Pelekanidou, Mentzos A., “Οκτάγωνο Φιλίππων. Πρώτα συμπεράσματα μετά τις νεότερες έρευνες. In: Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, (Thessaloniki)

Peschlow 1991 A. Peschlow, "Die Nekropole Von Herakleia Am Latmos", AST VIII, s. 383-399.

Peschlow 1990 A. Peschlow, "Die Nekropolen Von Latmos Und Herakleia Am Latmos", AST VII, s. 153-160.

Pesclow 1973 U. Pesclow, "Fragente Eines Heiligensarkophags in Myra", *Istanbul Mitteilungen* 23,24, 1, 225-231.

Pesclow 1975 U. Pesclow, "Die Kirche des Hl. Nikolaus in Myra", *Antike Welt*, 1, 13-28.

Pesclow 2015 U. Pesclow, "The Cemetery Church at the Tepecik Necropolis of Patara A Preliminary Report", *Patara VII. 1: Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25 Yılı Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (11-13 Kasım 2013 Antalya), H. İşkan F. İşık (yay.) 465-474.

Pfister 1912 F. Pfister, *Der Reliquienkult im Altertum*, (Gieben), Zweiter Halbband

Paoli 1992 U. E. Paoli, *Rome: Its People Life and Customs*. (London), Greenwood Pub Group.

Prienne 1984 H. Pirenne, *H. Muhammed ve Charlemagne*, M. Ali Kılıçbay (çev.), (Ankara).

Pırson 2012 F. Pırson, "Pergamon 2011 sezonu Çalışmaları Raporu", *KST*, 34, 2, 403-420.

Pocock 1995 J. G. A. Pocock, *Barbarism and Religion*, vol. 1, *The Enlightenment of Edward Gibbon, 1737-1764*, (Cambridge), Cambridge University Press

Polat 2015 İ. Polat, "Amasya İli Merkez İlçesi Kirazlıdere Mahallesi 100 Ada 65 Parseldeki Nekropol Kurtarma Kazısı", 24. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri. 1-18.

Polat Tamsü 2018 R. Polat Tamsü, "Yazılıkaya/Midas Vadisi Akpara Kale Mezarları", *OLBA* 26, 261-285

Poulou Papadimitriou N. Poulou Papadimitriou, E. Tzavella, J. vd. 2012 Ott, "Burial Practices in Byzantine Greece: Archaeological Evidence and Methodological Problems for its Interpretation", *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe Archaeological and Historical Evidence*, Salamon M., Wołoszyn M., Musin A., Špehar P. (eds.), (Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa), 377-428.

Procopius 2018 Procopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi-Historia Arcana*, E. Peksoy (çev.), Say Yayıncılık

Pülz 2010 A. Pülz, "Ephesos als Christliches Pilgerzentrum", *Mitt. Christlichen Archaol.*, 16, 80-84

Pyrrou 2006 N. Pyrrou, Tsaravopoulos A., Bojica C.O., "The Byzantine Settlement of Antikythira (Greece) in the 5th and 7th Centuries", *Acta Terrae Septemcastrensis*, vol. I, S.A. Luca-V. Sirbu (eds.), 225-226.

Ramsey 1909 W. Ramsey, Bell G.L., *The Thousand and One Churches*, (London)

- Reardon 2004 W. J. Reardon, *The Deaths of the Popes*, (Texas), Macfarland & Company.
- Rebenich 2009 S. Rebenich, "Late Antiquity in Modern Eyes", *A Companion to Late Antiquity*, Philip Rousseau (eds), (Oxford), 77-92.
- Restle 1967 M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, 3 Cilt, (Recklinghausen), Verlag Aurel Bongers.
- Restle 1979 M. Restle, *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, 2 Cilt, (Wien), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Riegl 1889 A. Riegl, *Die ägyptische Textilfunde im k.k. österreichischen Museum. Allgemeine Charakteristik und Katalog*, (Viyana).
- Riegl 1901 A. Riegl, *Die spätrömische Kunst-industrie nach den Funden in Österreich-Ungarn*, (Viyana).
- Rıccı 2015 A. Rıccı, "Küçükyalı'da Bizans Mezar Kontekstleri ve Arkeolojisi: İlk Değerlendirmeler", *Arkeoloji ve Sanat* 148, 1-14.
- Richter 2010 H. Richter, "Billiger Ton oder 'Guter Ton?'" *Kulturlandschaft Syrien. Zentrum und Peripherie. Festschrift für Jan- Waalke Meyer*, 481-502.
- Rife 2007 J. L. Rife, "Life and death at a port in Roman Greece: The Kenchreai Cemetery Project 2000-2006", *Hesperia* 76, 143-181.
- Rizos 2012 E. Rizos, "The Making of a Christian Society in the Late Antique Civil Diocese of Macedonia –Archaeological Evidence on Christianisation from Modern Greece", *Christianisierung Europas: Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund*, O. Heinrich-Tamaszka, N. Krohn and S. Ristow (eds.), 319-342.
- Robin 1950 L. Robin, *Platon- Oevres Completes Phedon I*, (Paris).
- Rouneche 1993 C. Rouneche, *Performers and Partians at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods*, JRS Monograph no.6, (Londra).
- Rott 1908 H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien Kappadokien und Lykien*, (Leipzig)
- Roth 2018 M. L. Roth, *Mimarlığın Öyküsü Ögeleri, Tarihi ve Anlamı*, (Çev. Ergün Akça), (İstanbul) Kabalcı Yayınevi.
- Ruggieri 2003 V. Ruggieri, *Il golfo di Keramos: dal Terdo- Antico al Medioevo Bizantino*, , Rubbettino Publisher.
- Rush 1941 A. C. Rush, *Death and burial in Christian Antiquity. No. 1*. (Washington), Catholic University of America Press.

- Rush 1974 A. C. Rush, "The Eucharist. Sacrament of the Dying in Christian Antiquity", *The Jurist* 34, 10-35.
- Sağır vd. 2014E. Sağır, M. Metin, O. Cinemre, "Juliopolis Nekropolülü 2013 Yılı Kazısı", 23. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştay Bildirileri, 151-170.
- Sağır vd. 2017E. Sağır, M. Metin, O. Cinemre, "Juliopolis Nekropolülü Kurtarma Kazısı ve 2016 Yılı Kazısı", 39.2. KST, 59-73.
- Sarris 2001 P. Sarris, *Empires of Faith. The Fall of Rome to the Rise of Islam 500-700*, (Oxford) Oxford University Press
- Sauser 2003 E. Sauer, *The Archaeology of Religious Hatred in Roman and Early Medieval World*, (Stroud) Tempus Publishing
- Schneider 1936 A. M. Schneider, *Byzanz. Vorarbeiten zur topographie und Archaeologie der Stadt*, (Berlin).
- Schneider 1972 E. E. Schneider, *La Necropoli Di Hierapolis Di Frigia*, (Roma), Accademia Nazionale dei Lincei
- Schneider 2008 E. E. Schneider, *Elaiussa Sebaste Doğu ile Batı Arasında Bir Liman Kenti*, (İstanbul), Homer Kitabevi
- Schnelle 2003 U. Schnelle, *Paulus: Leben und Denken*, (Berlin), de Gruyter Lehrbuch.
- Scherrer 2000 P. Scherrer, *Efes Rehberi*, (İstanbul), Ege Yayınları
- Serin 2004 U. Serin, "Bizans Ankarası ve Kaybolan Bir Kültür Mirası: St. Klemens Kilisesi", METU JFA, Ankara
- Smith 2005 A. Smith, *The Philosopher and Society in Late Antiquity*, (Swansea).
- Sifil 2002 E. Sifil, *TDV İslâm Ansiklopedisi cilt.:25.*, (Ankara).
- Söğüt 2006 B. Söğüt, *Dağlık Kilikya (Kilikia) Bölgesindeki Çokgen Taş Duvarlı Mezarlar*, (İstanbul), Ege Yayınları
- Söğüt vd. 2012 B. Söğüt, C. Şimşek, "Eumenia", *Çivril Sempozyumu Bildirileri*, Denizli, 279-299.
- Söğüt 2015 B. Söğüt, "Stratonikeia 2014 Yılı Çalışmaları", KST, 37, 3, 493-516.
- Söğüt 2018 B. Söğüt, "Geç Antik Çağ'da Stratonikeia/ Stratonikeia in Late Antiquity", *Geç Antik Çağ'da Lykos ve Çevresi*, Şimşek C.- Kaçar T.(eds), *Laodikeia Çalışmaları Ek Yayın Dizisi I*, (İstanbul), Ege Yayınları

Spanner vd. 1926H. Spanner, S. Guyer, Rusafa: Die Wallfahrtsstadt des Heiligen Sergios, Forschungen zur Islamischen Kunst IV, (Berlin), Dietrich Reimer/Ernst Vohsen.

Stark 1997 R. Stark, The Rise Christianity, (Princeton), HarperSanFrancisco

Stanzl 1979 G. Stanzl, Laengesbau und Zentralbau als Grundthemen frühchristlichen Architektur, (Wien), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft.

Stewart 1954 C. Stewart, "Early Christian, Byzantine and Romanesque Architecture", Simpson's History of Architectural Development, vol. 2, (London), Longmans, Green and Co.

Stiegeman 1996 C. Stiegemann, Frühchristliche Kunts in Rom und Konsantinopel, (Diözesanmuseum Paderborn), Paderborn Erzbischöfliches Diözesanmuseum.

Stringer vd. 1993C. Stringer, C. Gamble, In Search of the Neanderthals: Solving the Puzzle of Human Origins, (Newyork) Thames and Hudson.

Stollmayer 1999 J. Stollmayer, 'Spatantake Trikonkhoskirchen Ein. Baukonzept', Jahrbuch für Antike und Christentum Jahrgang 42, 1999, 116-157. Stube C., Die "Toten städte" Stadt und Land in Nordsyrien während der Spätantike, (Mainz), Verlag Philipp von Zabern

Stryzgovsky 1903 J. Stryzgovsky, Kleinasien, Ein Neuland der Kunsfgeschichte, (Leipzig), J.C. Heinrichische Buchhandlung.

Ševčenko vd. 1984 N. P. I-Ševčenko, The Life Saint Nicholas of Sion, (Massachussets), HellenicCollege Press

Ševčenko 1993 N. P. Ševčenko, "The Walters 'Imperial' Menologion", The Journal of the Walters Art Gallery 51, 43-64.

Sullivan 1987 D. F. Sullivan, The Life of Saint Nikon, Brooklyn Mass.

Sunay 2012 S. Sunay, "Erken Hristiyan ve Bizans Sanatında Hale", Ekev Akademi Dergisi 50, 197-213.

Sybel 1909 L. von Sybel, Christliche Antike: Einführung in die altchristliche Kunst. 2 vols.: Plastik, Architektur und Malerei, (Marburg)

Şahin 2014 M. Şahin, "Koimesis Kilisesi ve Böcek Ayazma", Bursa'da Zaman 10, Nisan, 102-104.

Şahin vd. 2014 M. Şahin, E. Tok, Ş. Kılıç, "İznik Gölü'ndeki Batık Kilise: Deprem Kurbanı Aziz Neophytos", Aktüel Arkeoloji 38, Nisan, 8-10.

Şahin 2015 M. Şahin, "İznik Gölü Bazilika Kalıntısında Sualtı Araştırmaları Başlıyor", TINA Denizcilik Arkeoloji Dergisi 3, 69-70.

- Şahin 2016 M. Şahin, "İzник Gölü Bazilikası'nın Köle Tasvirli Sikkeleri", Bursa'da Zaman 20, Ekim, 76-79.
- Şahin 2016 M. Şahin, "İzник Gölü Bazilika Kazıları - 2016", TINA Denizcilik Arkeoloji Dergisi 6, 64-79.
- Şahin 2017 M. Şahin, "İzник Gölü Mezarları", Bursa'da Zaman 21, Ocak, 78- 81.
- Şahin 2017 M. Şahin, "İzник Gölü Bazilika Kazısı" 38.3. KST, 435-450.
- Şahin 2014 M. Şahin, "İzник Gölün'deki Batık Kilise: Deprem Kurban Aziz Neophytos", Aktüel Arkeoloji 38, , 8-10.
- Şahin vd. 2017 M. Şahin, S. A. Özbey, Apollonia a. R. Araştırmaları Band I Nekropol Kazıları 2016-2017, (Bursa), Seçil Ofset.
- Şahin vd. 2017 M. Şahin, H. S. Başkaya, "Nasıl Toprak Oluyoruz?", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Vol.: 10, 125-140.
- Şahin 1975 S. Şahin, "Das Grabmal des Pantomimen Krispos in Herakleia Pontike", ZPE 1, Münster.
- Şahin 1996 N. Şahin, "Beyaz Lekythos'lar Işığında Atina'da Ölü Kültü ve Ölüm İkonografisi", Arkeoloji Dergisi IV, 143-167.
- Sevinç 1996 N. Sevinç, "A New Sarcophagus of Polyxena from the Salvage Excavations at Gümüştay", Studia Troica VI, 251 – 263.
- Şimşek 1997 C. Şimşek, Hierapolis Güney Nekropolü, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Konya).
- Şimşek 2007 C. Şimşek, Laodikeia (Laodikeia ad Lycum), (İstanbul), Ege Yayınları
- Şimşek 2011 C. Şimşek, M. Okunak, M. Bilgin, Laodikeia Nekropolü (2004-2010 Yılları), Laodikeia Çalışmaları 1.1./1.2., (İstanbul). Ege Yayınları
- Şimşek vd. 2014 C. Şimşek, H. Baysal, M. Okunak, "Korucuk Kurtarma Kazısında Açığa Çıkarılan Mezarlar/The Tombs Unearthed in Korucuk Rescue Excavation", 10. Yılında Laodikeia (2003-2013) Laodikeia Çalışmaları 3, C. Şimşek (ed.), 241-293.
- Şimşek vd. 2015 C. Şimşek, M. Bilgin, M. Okunak, "Laodikeia Nekropolleri ve Mezar Tipleri", Arkeoloji Dergisi, 20, 111-157.
- Şpidlik 1986 T. Şpidlik, The Spiritually of the Christian East: A Systematic Handbook, (Michigan)
- Taşlıkoğlu 1958 Z. Taşlıoğlu, "Byzantion Nekropolüne Ait İki Mezar Steli", Belleten, 22, 241-249.

TDV Türkiye Diyanet Vakfı

Tek 2002 A. T. Tek, “Antik Literatür ve Yazıtlardan Örneklerle Roma Dünyasında Ölüm”, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Anadolu Sanat Dergisi, Sayı:12, 121 – 148.

Tekinalp 2000 V. M. Tekinalp, “Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağda (M.S. 4- 14. yy.) Andriake Kenti”, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (Ankara).

Tezcan 1989 H. Tezcan, Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi, (İstanbul) Turning Yayınları.

Thomas 2004 K. T. Thomas, “The Arts of Christian Communities in the Medieval Middle East” Byzantium, Faith and Power (1261-1557), H.C. Evans (eds).

Thorpe 2012 M. Thorpe, Roma Mimarlığı, R. Akbulut (Çev.), (İstanbul), Homer Yayıncılık

Togan 2019 S. Togan, “Nikaia Kıyı Şeridi Sualtı Kalıntıları”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Bursa)

Tok 2012 E. Tok, “Ayancık Arkhangelos Kilisesi”, Sanat Tarihi Dergisi, 21, 1, 111-126.

Toksoy 2007 A. Toksoy, “Yenikapı’da İnanç”, Gün Işığında İstanbul’un 8000 Yılı, Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları, Z. Kızıltan (ed.), 230-236.

Tosun vd. 2009 A. Tosun, H. Yalçınsoy, “Doğu Garajı-Halk Pazarı Mevkii- Attaleia Doğu Nekropolü Kurtarma Kazısı 2008 Yılı Çalışmaları”, 18. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 135-158.

Tosun vd. 2011 A. Tosun, A. Akman, "Doğu Garajı-Halk Pazar Mevkii (Attaleia Nekropolü) Kurtarma Kazısı 2009 Yılı Çalışmaları", MKSS, 19, 97-116

Toynbee 1971 J. M. C. Toynbee, Death and Burial in the Roman World

Traversari 2000 G. Traversari, Laodicea di Frigia, Rivista di Archeologia, suppl. 24, (Roma).

Tulunay 2006 T. E. Tulunay, “Nif (Olympos) Dağı Kazısı ve Araştırma Projesi: 2005 Yılı Yüzey Araştırması”, 24,2 AST, 335-363

Tulunay 2008 T. E. Tulunay, "Nif (Olympos) Dağı Kazısı ve Araştırma Projesi 2006 Yılı Kazısı", KST 29, 3, 79-98

Tulunay 2009 T. E. Tulunay, "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazısı Projesi 2007 Yılı Kazısı", KST 30, 3, 411-426

Tulunay 2012 T. E. Tulunay, "Nif (Olympos)", Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri XI, 81-99

Tulunay 2008 E. T. Tulunay, "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2007 yılı Kazısı" KST 30, 3, 411 – 426.

Tulunay 2018 T. E. Tulunay, "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2010 yılı Kazısı" KST 33, 3, 147-173.

Tulunay 1970 M. İ. Tunay, "Bir Toprak Lahit" Arkitekt Şehircilik Turizm Dergisi, 340, 184.

Türkoğlu 2016 İ. Türkoğlu, "Bakırköy Akıl Hastanesinde Kültür Katmanları", Toplumsal Tarih 272, 12-16.

Türktüzün 1992 M. Türktüzün, "Çavdarhisar (Aizonai) Roma Dönemi Nekropolü Kurtarma Kazısı, II. MKKS, 81-94.

Türktüzün vd. 2013 M. Türktüzün, R. Karaca, "2012 Yılı Tokul Köyü Kilise Kurtarma Kazısı ve Temizlik Çalışmaları", 22. MKKS, 107-113.

Türktüzün vd. 2014 M. Türktüzün, S. Ünan, R. Karaca, S. Gürbüz, "Dereköy Nekropolü Kurtarma Kazısı ve Temizli Çalışması," Kütayha Müzesi 2013 Yıllığı, 139-146.

Türktüzün vd. 2015 M. Türktüzün, S. Ünan, N. Ünan, H. Bilgiç, "Kureyşler Barajı Kurtarma Kazıları 2014 Yılı Çalışmaları", 24. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 469-479.

Türktüzün vd. 2015 M. Türktüzün, S. Ünan, N. Ünan, H. Bigiç "Kureyşler Barajı Kurtarma Kazıları 2014 Yılı Çalışmaları", 24. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 469-479.

Türktüzün vd. 2015 M. Türktüzün, S. Ünan, N. Ünan, H. Bilgiç, "Kureyşler Barajı Kurtarma Kazıları 2015 Yılı Çalışmaları", Kütayha Müzesi 2015 Yıllığı, 11-52.

Türktüzün vd. 2019 M. Türktüzün, O. Pekşen, "Kütahya Dominiç TANAP Dğalgaz Projesi Hattında Yapılan Nekropol Alanı Kurtarma Kazısı", 27. MKSS, 203-214.

Uçkan 2008 Y. Uçkan Olcay, "Olympos Kazısı 2007 Excavations At Olympos In 2007" Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri-8, 52-57.

Ulansey 1998 D. Ulansey, Mitras Gizlerinin Kökeni: Antik Dünyada Kozmoloji ve Din, (İstanbul), Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Underwood 1966P. Underwood, "The Kariye Djami, (Newyork), Pantheon Books

Uyar vd. 2012 N. Uyar, B. Ç. Günaydın, E. Altıntaş, “Denizli Müze Müdürlüğü, Honaz İlçesi, Ovacık Köyü Tonozlu MezarKurtarma Kazısı”, 22. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 395-406.

Uz-Alparslan 2018 B. Uz, F. Alparslan, “Kirazlıdere (Amasya) Erken Bizans Dönemi Kazı Buluntuları” CÜ Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 42.1, 113-129.

Ünan 2015 S. Ünan, “Höyüktepe ve Dereköy Nekropolü 2014 Yılı Mezar Tipleri”, Kureyşler Barajı Kurtarma Kazıları 2014, M. Türktüzün-S. Ünan (eds.), 515-568.

Ünan vd. 2016 S. Ünan, R. Karaca, “Domaniç Anıtsal Tonozlu Mezarı Kurtarma Kazısı”, Kütahya Müzesi 2016 Yıllığı, 4, 65-101.

Üngör 2015 İ. Üngör, “Amanos Dağları Eteklerinde Bir Roma Yerleşmesi ve Tepeobası Nekropol Alanları”, Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi 12, 1-29.

Ürkmez vd. 2017 Ö. Ürkmez, S. Ürkmez Akın, “Nif Yakınlarındaki Ulucak 476 Villa Rustica’sına Ait Bir Nekropolis”, Arkeoloji Sanat 155, (İstanbul), 107-126.

Varinoğlu 2010 G. Varinlioğlu, “Boğsak Adasında Yerleşim Arkeolojisi 2010”, 29.2 AST, 171-184.

Van Millingen 1912 A. Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople; Their History and Architecture, assisted by Ramsay Traquair, W. S. George and A. E. Henderson, (London), MacMillan and Co.

Venit 1999 M. S. Venit, “The Stagni Painted Tomb: Cultural Interchange and Gender Differentiation in Roman Alexandria”, AJA Vol. 103. 4, 641-669

Veyne 1987 P. Veyne, “The Roman Empire”, A History of Private Life from Pagan Rome to Byzantium, Aries P.- Duby G. (eds), (Massachusetts), Harvard University Press.

Vickers 1973 M. Vickers, “Observations on the Octagon at Thessaloniki”, Journal of Roman Studies, 63, 111-120.

Vilkan 1982 G. Vikan G., Byzantine Pilgrimage Art, (Washington DC), Dumbarton Oaks

Vural 1977 V. Vural, İzmit Bizans Devri Eserleri, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), (İstanbul).

Wagner 1976 J. Wagner, Seleukeia am Euphrat/Zeugma, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderer Orients 10, (Weissbaden), Reichert Verlag

Walsh 2006 P. G. Walsh, Pliny The Younger, Complete Letters, P. G. Walsh (çev.), (Oxford) Oxford World’s Classics

Walter 1976 C. Walter, “Death in Byzantine Iconography”, Eastern Churches Review 8, 113-127.

- Walter 1982 C. Walter, *Art and Ritüel of the Byzantine Church*, (London), Variorium Publications.
- Wannagat vd. 2007 D. Wannagat, S. Westphalen, "The Sanctuary of Zeus- Olbios and the city of Diokaisareia", *Intemple to Church: The Transformation of Religious Sites from Paganism to Christianity in Cilicia*, H. Elton-E. Equini-Schneider-D. Wannagal (eds), 1-24, (İstanbul), Ege Yayınları
- Ward-Perkins 1966 J. B. Ward-Perkins, "Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's church" *The Journal of Theological Studies*, 20-37.
- Ward-Perkins 1994 J. B. Ward-Perkins, *Studies in Roman and Early Christian Architecture*, (London) The Pindar Press.
- MacMullen 1997 R. MacMullen., *Chirstianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*, (New Haven) Yale University Press.
- Weber 1905 A. Weber, *Histoire de la Philosophie Europecne*, (Paris).
- Werner 1997 J. Werner, "Saints' Tombs in Frankish Church Architecture" *Speculum*, 72, 4, 1107-1143
- Weitzman 1979 K. Weitzmann. *Age of Spirituality Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, (Newyork), The Metropolitan Museum of Art.
- Weiland 2016 J. D. Weiland, *Die frühchristlichen Mosaiken von Ravenna: Bild und Bedeutung* (Regensburg)
- Wilpert 1903 J. Wilpert, *Le Pitture delle Catacombe Romane* (Desclée-Lefebvre).
- Wilpert 1916 J. Wilpert, *Die römischen Mosaiken und Malereien der Kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert*. Freiburg im Breisgau, (Germany: Herder)
- Will 1949 E. Will, "La tour Funéraire de Palmyre. Syria. Archéologie", *Syria* 26, 87-116
- Whitmarsh 2005 T. Whitmarsh, *The Second Sophistic*, (Bosto), Cambridge University Press.
- Wright 2004 R. M. O. Wright, *Churches in Miniature: Chapels of Late Antiquity in Ephesos*, (Berkeley) California Press
- Wujewski 1991 T. Wujewski, *Anatolian Sepulchral Stelae in Roman Times*. No. 21., (Poznan), Adam Mickiewicz University Press
- Yağcı 2013 R. Yağcı, F. H. Kaya, "Soli Pompeiopolis 2012 Kazıları", *KST*, 35, 1, 95-101.

Yalçınısı vd. 2012 H. Yalçınsoy, S. Atalay, “Eudokias Antik Kenti, Doğu Nekropolü 267 Ada 18 Parseldeki Tonozlu Khamosorion Tipi Mezarlar”, 21. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştay Bildirileri, 15-40.

Yağcı 2003 R. Yağcı, “Soli-Pompeipolis 2002”, ANMED, 1, 34-37.

Yasin 2009 A. M. Yasin, *Saints and Church Spaces in the Late Antique Mediterranean*, (Cambridge)

Yasin 2012 A. M. Yasin, "Sacred Space and Visual Art," in *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, (eds.) S. F. Johnson, Oxford Univ. Press, (Oxford), 935-969.

Yasin 2015 A. M. Yasin, “Prayers on Site: the Materiality of Devotional Graffiti and the Production of Early Christian Sacred Space”, A. Eastmond (eds.), *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World*, (Cambridge), 36-60.

Yastı vd.2016 M. Yastı, A. Türkmenoğlu, U. Arınç, “Osmaniye Müze Müdürlüğü Kadırlı Alacami Kurtarma Kazısı 2015”, 25. MKKS ve II. Uluslararası Müzecilik Çalıştay, 627-640.

Yazıcı 2014 R. Yazıcı, “Ephesos Antik Kenti Nekropollerindeki Roma İmparatorluk Dönemi Mezar Tipleri, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Aydın).

Yeğin 2015 Y. Yeğin, *Olba Manastırı Kazıları-Mimari Buluntuları ve Mekan İlişkileri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Ankara)

Yenipınar vd. 2005 H. Yenipınar, M. Gülyaz, E. Tutar “Sobessos Antik Kenti Kurtarma Kazısı Çalışmaları”, 15. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştay Bildirileri, 212-136.

Yıldırım 2019 N. Z. Yıldırım, *Urfa İli Roma Dönemi Kaya Mezarları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Adana).

Yıldırım vd. 2018 Ş. Yıldırım, E. Dandrow, L. Williams, A. Bora, P. Sinelli, “Tios-Teion 2017 Yılı Çalışmaları”, 40.3. KST, 437-449

Yıldız 2016 A. Yıldız, “Karaman, Binbir Kilisede Yapılan Arkeolojik Kazı Çalışmaları”, MKKS ve II. Uluslararası Müzecilik Çalıştay 25, Ankara, 235-250

Yılmaz 2005 M. Yılmaz, *Bozkır Çevresinin(Hadim-Ahırlı-Yalıhüyük) Antik Tarihi ve Eserleri Isaura*, (Konya), SÜ Basımevi

Yılmaz 2007 N. Yılmaz, “Necropoleis and Funerary Monuments in Pisidia During The Roman Period”, *Adalya* 10, 155-204.

Yılmaz 2006 D. Yılmaz, “Erken Tunç Çağın’da Güneydoğu Anadolu’da Oda Mezar Geleneği”, *Anatolia* 31, 57- 69.

Yılmaz 2007 N. Yılmaz, “Roma Dönemi Pisidya’ında Nekropoller ve Mezar Anıtları”, *ADALYA X*, 155-204.

Yılmaz vd. 2008 S. Yılmaz, K. Yılmaz, “Honaz (Emirazizli) Kaya Mezarı”, 18. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı Bildirileri, 175-192.

Yılmaz 2010 Y. Yılmaz, “Neolitik Dönem’de Anadolu’da Ölü Gömme Uygulamaları: Çayönü Örneği”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), (İstanbul).

Yılmaz 2013 Y. Yılmaz, “Karacasu Barajı Lokulus Tipi Oda Mezar Kurtarma Kazısı ve Temizlik Çalışmaları”, 22. MKKS, Ankara, 257-268

Yüce 1995 A. Yüce, “Amasya Merkez Eski Şamlar Mezarlığı 1993 Yılı Kurtarma Kazısı, 5. MKKS, 1-16.

Zander 2014 P. Zander, *La Necropoli di San Pietro. Arte e fede nei sotterranei della Basilica Vaticana*, (Roma), Città del Vaticano: Fabbrica di San Pietro in Vaticano

Zoroğlu L. Zoroğlu, “Kelenderis Nekropolü”, *OLBA* 3, 115-138.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.catacombedinapoli.it/en/places/catacombs-of-san-gennaro-naples#>
(13.12.2019)

[http://www.timad.com.tr/Content/Makale/7-karaman-cevresindeki_tarihi-yerlesim-
alanlari.pdf](http://www.timad.com.tr/Content/Makale/7-karaman-cevresindeki_tarihi-yerlesim-
alanlari.pdf) (12.12.2019)

<http://www.bbc.com/news/world-middle-east-34150905> (12.12.2019)

<http://antiquity.ac.uk/projgall/ozkaya/> (30.05.2019)

[https://artsandculture.google.com/asset/the-raising-of-lazarus-duccio-di-
buoninsegna/ywFZlaQNWm-Xcw](https://artsandculture.google.com/asset/the-raising-of-lazarus-duccio-di-
buoninsegna/ywFZlaQNWm-Xcw) (09.12.2019)

<https://stjosemaria.org/lazarus-martha-mary/> (09.12.2019)

<https://stjosemaria.org/lazarus-martha-mary/> (09.12.2019)

[http://kariye.loriennetwork.com/tr/muze/eserler/dis-narteks-
mozaikleri/parekklesion_40.htm](http://kariye.loriennetwork.com/tr/muze/eserler/dis-narteks-
mozaikleri/parekklesion_40.htm) (09.12.2019)

<https://worldarkeoloji.blogspot.com/2016/02/cayonu-hoyuk.html>(13.12.2019)

<https://tr.pinterest.com/pin/562105597234633619/>(13.12.2019)

<https://yolcu360.com/blog/dara-harabeleri-perslerin-mirasi-mardin/>(13.12.2019)

[https://tr.pinterest.com/pin/494551602800849195/visual-
search/?cropSource=6&h=556.972&w=544&x=10&y=10](https://tr.pinterest.com/pin/494551602800849195/visual-
search/?cropSource=6&h=556.972&w=544&x=10&y=10) (12.12.2019)

[https://www.academia.edu/38016265/Basilica_Di_San_Pietro_in_Vaticano_-_
Vatikan_St._Pietro_Bazilikası](https://www.academia.edu/38016265/Basilica_Di_San_Pietro_in_Vaticano_-_
Vatikan_St._Pietro_Bazilikası) (13.12.2019)

<https://www.romeanditaly.com/tour/catacombs-of-san-callisto-tour/> (13.12.2019)

<http://antiqueanatolian.blogspot.com/2008/04/> (13.12.2019)

(<http://www.mmdtkw.org/MedRom0148-HolySepulchre.jpg>) (13.12.2019)

<http://www.erolkara.net/2018/08/kuduste-huruc-ya-da-yukselis-mescidi.html>
(13.12.2019)

LEVHALARIN LİSTESİ

Levha 1.1.: Hz. İsa'nın Diriliş Günündeki İşlerinin Betimi

Levha 1.2.: Hz. İsa Ölünün Yanındaki Betimi

Levha 2.1.: Komünyon Ekmeği

Levha 2.2.: Hristiyanlık Cenaze Hazırlıkları

Levha 3.1.: Cesetin Ellerin Şekillenmesi Doksanaltı vd. 2013, fig.:9

Levha 3.2.: Cesetin Ellerin Şekillenmesi ile İlgili Pergamon Örneği Otten 2014, 165.

Levha 4.1.: Lazaroma

<https://artsandculture.google.com/asset/the-raising-of-lazarus-duccio-di-buoninsegna/ywFZlaQNWm-Xcw> (09.12.2019)

Levha 4.2.: Kefene Sarılı Lazarus

<https://stjosemaria.org/lazarus-martha-mary/> (09.12.2019)

Levha 5.1.: Lectus Funeris

Levha 5.2.: Koimesis Meryem'in Ölümü Betimi
<https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2015/04/kariye-chora-23.html> (09.12.2019)

Levha 6.1.: Hristiyanlıkta Cenaze Alayı

Levha 6.2.: Paganlıkta Cenaze Alayı

Levha 7.1.: Cenaze Alayında Meryem'in İkonasının Taşınması

Levha 7.2.: Cenazenin Kiliseye Götürülmesi

Levha 8.1.: Kilisedeki Prothesis Töreni

Levha 8.2.: Deesis Betimi

http://kariye.loriennetwork.com/tr/muze/eserler/dis-narteks-mozaikleri/parekklesion_40.html (09.12.2019)

Levha 9.1.: Aspasmos Veda Öpücüğü Betimi

Levha 9.2.: Cenazenin Koimeteriona Taşınması

Levha 10.1.: Koliva

Levha 11.1.: Çayönü Kafataslı Bina Restitüsyon Çizimi

<https://worldarkeoloji.blogspot.com/2016/02/cayonu-hoyuk.html>

Levha 11.2.: Laodikeia Doğu Nekropolü 1 numaralı mezar

Şimşek vd. 2015: res.: 24a-b.

Levha 12.1.: Konca Mevkii Mezar Odası

Bilir vd. 2019, res.:3-4.

Levha 12.2.: Ephesos Liman Nekropolü Mezar Odasının İçi

Yazıcı 2014: lev.24, res.:40

Levha 13.1.: İznik/Hespekli Mezar Odası

Foto: Yazar

Levha 13.2.: İstanbul/Şehreminideki Mezar Odası

Müller-Wiener 2001: 251,253.

Levha 14.1.: Laodikeia L98.GN.M4

Şimşek 2013: res.: 557

Levha 14.2.: Laodikeia L98. GN. M1-M6

Şimşek vd. 2015: 121, res: 23,54.

Levha 14.3.: Laodikeia L07.GN.M1

Şimşek vd. 2015: 116, res.: 13.

Levha 14.4.: Laodikeia L06.KDN.M1

Şimşek vd. 2015: res.: 17, 49.

Levha 15.1.: Ankara Garı Mezar Odası

Akok-Pençe 1941, Lev.: CXLI

Levha 16 : Şehremini Mezar Odasında Bulunan Mezar Kapakları

Fıratlı 1962, lev.: VII

Levha 17.1.: İznik Bayırdibi 86 numaralı Parseldeki Mezar Odası

Ermiş 2011: res.: 7-8.

Levha 17.2.: İznik Baheboğazı Mevkii 2 numaralı Mezar Odası

Ermiş 2011: res:5.

Levha 18.1.: İznik Hespekli Mezar Odası

Ermiş 2011: 125.

Levha 18.2.: İznik Abdülvahap-Katırcını Mezar Odası

Ermiş 2011: 124.

Levha 19.1.: İstanbul Yeşilköy Mezar Odasının Planı

Asgari-Fıratlı 1982: Plan:1, res.:6;2

Levha 19.2.: Kütahya/Dominiç Tonozlu Mezar Odasının Önündeki Mezar Odası

Ünan-Karaca 2016: res.:21-22.

Levha 19.3.: Kütahya/Dere Köyü-Kızlar Yarı Mevkii Mezar Odası

Türktüzün vd. 2014: res.: 11-12-13.

Levha 20.1.: Laodikeia L04.BN.M1-M2

Şimşek vd. 2015: 118, res.: 18-20.

Levha 20.2.: İznik Abdülvahap-Katırcını

Ermiş 2011: 124, res.:12-13.

Levha 21.1.: İstanbul Mevlevihane Mezar Odası

Karakaya 1994: 63.

Levha 21.2.: Antalya-Döşemaltı M1-M2

Yalçınsoy-Atalay 2012: res.: 3,6,7.

Levha 22.1.: Laodikeia L05.KN.M9

Şimşek 2013: res.: 542.

Levha 22.2.: Laodikeia L05.BN.M4

Şimşek vd. 2015: res.: 19, 51.

Levha 23: Amasya Kirazlıdere Mezar Odası

Uz-Alparslan 2018: res: 1,7,11,16.

Levha 24.1.: İstanbul Vezirbahçesi Mezar Odası

Dirimtekin 1962: 30-36.

Levha 24.2.: İstanbul Murad Paşa Camii Mezar Odası

Müller-Wiener 2001: res.:253.

Levha 25.1.: İznik Zeytinlik-Kırkmeşe Mevkii Mezar Odası

Dallegio d'Alessio 1958: res.:1-2, Vural 1977: 33-35.

Levha 25.2.: İznik Zeytinlik-Kırkmeşe Mevkii Mezar Odası İçi

Dallegio d'Alessio 1958, res.:1-2, Vural 1977, 33-35.

Levha 25.3.: Konya Sırçalı Hipojesi

Mimiroğlu 2015: kat.no.:37, şekil: 69-70, res.: 318-325.

Levha 26.1.: İznik Abdülvahap tepesi Batı Yamacı Mezar Odası

Ermiş 2011: 130; Ermiş 2009: 209, res.: 125-126 P.24.

Levha 26.2.: İznik Dırazali Mevkii Mezar Odası

Ermiş 2009: 213, res.: 128-129-130.

Levha 27.1.: İstanbul Sultanköy Mezar Odası

Duyuran 1949: 28-29-30.

Levha 27.2.: İstanbul Silivrikapı Mezar Odası

Deckers-Serdaroğlu 1993: 140-163.

Levha 27.3.: Silivrikapı Mezar Odası İçi Lahit Detay

Levha 28: Aydın Loculuslu Mezar Odası

Yılmaz 2013: 257-258, res.: 2-3.

Levha 29.1.: Ankara Haymana-Bahçecik Nekropol Taş Sandık Mezar

Arslan vd. 2010: 237, res.: 5-6-7.

Levha 29.2: Osmaniye Düziçi Nekropol Taş Sandık Mezar

Yastı vd. 2016: res.: 9-10;

Levha 30.1.: Mardin Dara Nekropol Taş Sandık Mezar

Erdoğan 2017: res.:8.

Levha 30.2: Ankara Juliopolis Nekropol Taş Sandık

Sağır vd. 2017: res...:2.

Levha 31.1.: Myndos Asar Adası Taş Örgü Sandık Mezar

Güldal 2012: 11.

Levha 31.2.: Kırşehir Büyük Teflek Taş Örgü Sandık Mezar

Güçlü 2015: 423. res.: 10-11.

Levha 31.3.: İzmir Ödemiş Nekropol Taş Örgü Sandık Mezar

Gürsel 2016: 77, res.: 2

Levha 31.4.: Patara Taş Örgü Sandık Mezar

Işık 2012: 23-24, res.: 8.

Levha 32.1.: Erdek Zeytinli Ada Meryem Ana Kilisesi Tuğla Örgü Sandık Mezar

Öztürk 2012: res.:12

Levha 32.2.: Myndos Asar Adası Tuğla Örgü Sandık Mezar

Gürdal 2012: res.: 10.

Levha 32.3.: Tokat Niksar Leylekler Çeşmesi Tuğla Sandık Mezar

Ermiş 2014: res:2-3, Özcan 1991: res.: 3-4.

Levha 33.1.: İstanbul Silahtarağa Pişmiş Toprak Çatki Mezar

Asgari-Fıratlı 1982: 9, res.:2.

Levha 33.2.: Dadastana Nekropolü Pişmiş Toprak Çatki Mezar

Cinemre-Erdoğan 2010: res.: 3-4.

Levha 33.3.: Balıkkesir Bandırma Pişmiş Toprak Çatki Mezar

Kaya-Tan 2006: res.: 3-7.

Levha 33.4: Parion Nekropolü'ndeki M69 nolu Mezar Pişmiş Toprak Mezar Damgalı Levhası

Kasapoğlu 2007: res.:28.

Levha 34.1.: Tire Müzesinde Sergilenen Pişmiş Toprak Dairesel Kesitli Mezar

Evren 1985: 14.

Levha 34.2.: Çorum Alacahöyük Müzesinde Sergilenen Pişmiş Toprak Dairesel Kesitli Mezar

Kucur 2013: Lev XXV, res.: 42.

Levha 34.3.: Patara Mezar Kilisesinde Bulunmuş Pişmiş Toprak Dairesel Kesitli Mezar

İşkan-Işık 2012: 15vd.

Levha 35.1.: Antalya Kaleiçi Nekropol Basit Toprak Mezar

Kara 2013, res.: 6

Levha 35.2.: Dadastana Nekropol Basit Toprak Mezar

Cinemre-Erdoğan 2010: res.: 14.

Levha 35.3.: Osmaniye Ala Camii Civarındaki Basit Toprak Mezar

Yastı vd. 2016, s: 632, res.: 11.

Levha 36.1.: Lahit Levhaları Örneği

Çizim: Zeynep Gülaçar

Kırıkkale Vize'de bulunan levha örneği için Çavdar 2014, res.: 33.3.

Levha 36.2.: Mersin Karakabaklı Bezemesiz Lahit

Çakmak 2010: kat.No.10.

Levha 36.3.: İstanbul Arkeoloji Müzesi Koca Mustafa Paşa Lahiti

Karakaya 1994: 62.

Levha 36.4.: Mersin Karakabaklı M13 Numaralı Lahit

Çakmak 2010: kat.:M13.

Levha 37.1.: Tokat Niksar Lahit

Ermiş 2014: res.: 11-12.

Levha 37.2.: Adana Arkeoloji Müzesinde Sergilenen Misis ve Elaiusse Lahitleri

Karaüzüm 2005: 49–65.

Levha 38.1.: İstanbul Çapa Antropolit Lahit Örnekleri

Fıratlı 1952: 62; Fıratlı 1961: 37.

Levha 38.2.: Myra Aziz Nicholas Kilisesi Lahit

Peschlow 1973-1974: 225, abb 2, Peschlow 1975: 13-26, abb. 13.

Levha 39.1.: Kibyra Anıt Mezar

Özüdoğru 2018: res.: 26-27.

Levha 39.2.: Karaman Binbir Kilise Anıt Mezar

Eyice 1971: 29.

Levha 40.1.: Antakya, Altınözü Yayladağı'nda Yüzey Araştırmalarında Karşılaşılan Tepeden Girişli Kayaya Oygu Mezar Odası Pamir 2014b: 169.

Levha 40.2.: Antakya, Altınözü Yayladağı'nda Yüzey Araştırmalarında Karşılaşılan Çok Odalı Kayaya Oygu Mezar Odaları Örneği

Pamir 2014b: 169.

Levha 40.3.: Eskişehir Şükranlı Nekropolü Çok Odalı Kayaya Oygu Mezar Odası

Dündar 1977: 170.

Levha 40.4.: Antakya Altınözü Yayladağı ANT 65 nolu Mezar Odası

Pamir 2014a: res.: 14.

Levha 40.5.: Şanlıurfa Mezar Odası

Albayrak 2018: res.: 2,3.

Levha 41.1.: Mersin Karakabaklı Mevki M5,6,9 Numaralı Mezarlar

Çakmak 2010: kat. No. 5- 6,9.

Levha 41.2.: Dara Nekropolü Mezarlar

Keser-Erdoğan 2017: res.: 18.

Levha 41.3.: Kilistra Khamosorion Mezarlar

Mimiroğlu 2014: 86,87.

Levha 42 : Şanlıurfa Kale Eteği Nekropolü 51 Numaralı Mezar

Yıldırım 2019: lev.31.b

Levha 43.1.: Kremasyon Süreci

Yazlık 2019: res.:3

Levha 43.2.: Sepulcrum Scipionum Yakınındaki Columbarium Mezarı

Yazlık 2019: res: 5

Levha 43.3.: Columbarium Çizimi

Yazlık 2019: res.:12

Levha 44.1.: Catakomp

<https://tr.pinterest.com/pin/562105597234633619/> (09.12.2019)

Levha 44.2.: Hatay Beşikli Mağarası

Pamir 2014, 350-352 res. 42-46.

Levha 44.3.: Dara Nekropolü Büyük Galeri

<https://yolcu360.com/blog/dara-harabeleri-perslerin-mirasi-mardin/> (09.12.2019)

Levha 45.1.: Silifke Müzesinden Röliker Örneği

Eyice 1979: res.: 4.

Levha 45.2.: Silifke Müzesinden Röliker Örneği

Eyice 1979: res.: 3

Levha 46.1.: Dura-Europos Ev Kilisesi

Levha 46.2: Aberkios Mezar Yazıtı Çizimi

Levha 47.1.: Aziz Petrus Bazilikası

<https://tr.pinterest.com/pin/494551602800849195/visual-search/?cropSource=6&h=556.972&w=544&x=10&y=10> (12.12.2019)

Levha47.2.: Aziz Petrus Bazilikası

[https://www.academia.edu/38016265/Basilica Di San Pietro in Vaticano -
_Vatikan St. Pietro Bazilikası](https://www.academia.edu/38016265/Basilica_Di_San_Pietro_in_Vaticano_-_Vatikan_St._Pietro_Bazilikası) (13.12.2019)

Levha 48.1.: Kariye Camii Yapım Evreleri

Akyürek 1995: plan:III

Levha 48.2.: Andriake A Kilisesi

Öztürk-Çekilmez 2016: res.:1,7.

Levha 49.1.: Myra Aziz Nicholas Kilisesi

Levha 49.2.: Ephesos Yedi Uyurlar Kilisesi

Daim-Ladstatter 2011: 239

Levha 49.3.: Elaiussa Sebaste Bizans Bazilikası
Schneider 2008: 59-60.

Levha 50.1.: Hieropolis Aziz Philippus Kilisesi ve C127 Mezarı
2014: res: 9,12.

Andria

Levha 50.2.: Parnassos Kilisesi

Arslan vd 2012: res.:1-2.

Levha 51.1.: Kütahya Dominiç Anıtsal Mezar Odası

Ünal-Karaca 2016, res.: 18-19

Levha 51.2.: Kütahya Dominiç Anıtsal Mezar Odası Önündeki Lahit

Ünal-Karaca 2016, res.: 18

Levha 51.3.: Kütahya Dominiç Anıtsal Mezar Odası Önü Mozaikli Alan

Ünal-Karaca 2016, res.:19

Levha 51.4.: Kütahya Dominiç Anıtsal Mezar Odası Önündeki Ti2 Mezar Odaları

Ünal-Karaca 2016, res.: 21.

Levha 52.1.: Olba Manastırı

Özyıldırım 2015: res.: 3.

Levha 52.2.: İznik Sualtı Kilisesi Togan 2019: res.:37-38

Levha 53.1.: Çatiören Kilisesi

Aydın 2002: res.:2.

Levha 53.2.: St. Clement Kilisesi

Serin 2014: res.: 5.

Levha 53.3.: Ephesos Lukas'ın Mezarı

Yazıcı 2014: res.: 48.

Levha 54.1: Patara Mezar (Kaynak) Kilisesi

Işık 2012, res.: 12,13,15.

Levha 54.2.: Kütahya Dere Köyü Kilise

Türktüzün vd 2015: res.: 7.

Levha 55.1.: Sille Koimesis Tes Panagias Kilisesi

Mimiroğlu 2015: res.: 289-290, Şek.: 94.

Levha 55.2.: Juliopolis Kilisesi

Sağır vd. 2017: res.:3.

Levha 56.1.: Yuşa Tepe'de Bulunan Kilise ve Mezar Odası

Mansel 1936: res.: 23.

Levha 56.2: Komana Nekropol Alanındaki A-B Kiliseleri

Erciyas 2015: res.: 10; Erciyas 2019: res.: 5.

Levha 57.1.: Karaman Değle 33 nolu Kilise

Yıldız 2016: res:2-3.

Levha 57.2: Karaman Değle 32 nolu Kilise

Yıldız 2016: res: 15

Levha 57.3.: Tatköy Manastırı

Mimiroğlu 2015: şekil: 66.

Levha 58.1: Tios Akropol Kilisesi

Gür 2015: 170.

Levha 58.2.: İznik Şeyh Bedrettin mahallesi, şehir surlarına 50 metre mesafede bulunan kilisenin zemini

Ermiş 2011: res.:1, plan:1.

Levha 58.3.: Konya Sille I nolu Şapel

Mimiroğlu 2015: res.:265, şekil: 62.

Levha 59.1.: Constantinople Lips Manastırı

Marini2 2019: res.:2.; Macridy 1964: res.:71

Levha 59.2.: Olba Kuzey Kilise Nartheks Kripta

Yeğin 2019: res.: 4.25

Levha 60.1.: Myndos Asar Adası Bazilika Planlı Yapı

Levha 60.2.: Küçük Muhsine 2 nolu Şapel

Mimiroğlu 2015, şek.: 60.

Levha 60.3.: Kilistra Palönü Kilisesi

Mimiroğlu 2015: res.:190

Levha 61.1.: Tios Akropol Kilisesi Parekklesion Bölümü

Gür 2015: 170.

Levha 61.2.: Ankara Maltepe'deki Yapı

Aydın-Zoroğlu 2016: çiz.:1, res.: 11.

Levha 62.1.: Karabel Asarcık Sion Manastır Kilisesi

İşler 2009: şek.:54.

Levha 62.2.: Günağı Kilisesi

İşler 2016: şek.:3.

Levha 63.1.: Kızıl Kilise

Çelebioğlu-Ağaryılmaz 2008: res.:12.

Levha 63.2.: Kilistra Haç Planlı Kilise

Mimiroğlu 2015: şek.:48.

Levha 63.3.: Kilistra 8 nolu Şapel

Mimiroğlu 2015: Şek.: 45-46.

Levha 63.4.: Kilistra Palönü Kilisesi

Mimiroğlu 2015, Şek.: 198.

Levha 64.1.: Kahramanmaraş İli, Dulkadiroğlu İlçesi Çokyaşar-Güzelyurt mah. 931 parselde bulunan kilise

Denizhanoğulları vd. 2019, res.:1.

Levha 64.2.: Kütahya Attepe Kilise Kalıntısı

Türktüzün vd. 2016: res.:6.

Levha 64.3.: Kütahya Dere Köyü Kilise Kalıntısı

Türktüzün vd. 2016: res.:7.

Levha 64.4.: Büyük Teflek Yerleşimi Kilisesi

Güçlü 2016, res.: 1.

Levha 65.1.: Arvalya Bazilikası

Keser-Tok 2012: plan:1, res.: 4.

Levha 65.2.: Osmaniye-Düziçi Olukluçunur Köyü Bazilikal Planlı Yapı

Yastı 2015: 653, çiz.:1.

Levha 66.1: Callisto Katakompu

<https://www.romeanditaly.com/tour/catacombs-of-san-callisto-tour/> (13.12.2019)

Levha 66.2.: S. Costanza Mozelesi

Beygo 2006: res.: 3.37-3.38.

Levha 66.3.: Kudüs, Golgotha'da bazilika ve Anastasis Rotonda planı

(<http://www.mmdtkw.org/MedRom0148-HolySepulchre.jpg>) (13.12.2019)

Levha 67.1.: Khalkhedon Azize Euphemia Kilisesi

Akyürek 1998: 178.

Levha 67.2.: Karpos ve Papylos Martyriumu

Beygo 2006: şek.: 2.11.

Levha 67.3.: Balabanağa Mescidi

Mansel 1936: res.:1.

Levha 67.4.: Hebdomon Hipojesi

Mansel 1936: res.: 24-25.

Levha 68.1.: Euphemia Martyrion'una dönüştürülmüş Antiochus Sarayı konuk salonu

Beygo 2006: şek.: 3.25.

Levha 68.2.: Bethlehem Doğuş Kilisesi

Beygo 2006: şek.:3.7.

Levha 68.3.: Kudüs'teki Yükseliş Şapeli

<http://www.erolkara.net/2018/08/kuduste-huruc-ya-da-yukselis-mescidi.html>
(13.12.2019)

Levha 69.1.: Aziz Philippus Martyriumu

<http://antiqueanatolian.blogspot.com/2008/04/> (13.12.2019)

Levha 69.2.: Constantia Martyriumu

Kayaalp 2013: fig.: 10.

Levha 69.3.: Zengibar (Leontopolis) Oktogonu

Mimiroğlu 2015: şek.: 71.

Levha 70.1.: Seleucia Piera Martyriumu

Koch 2015: res.:27.

Levha 70.2.: Hatay/Defne İlçesi Martyrium Yapısı

Aydın-Çilingir 2017, çiz.: 3

Levha 70.3.: Kocaeli Gültepe Nekropol Alanındaki Martyrium Yapısı Demir 1993, plan: 3.

Levha 70.4.: Sırbistan Niş Çariçingrad Martyriumu

Eyice 1952: Çiz.:14.

Levha 71.1.: Costanza mozolesinin yanına yapılmış S. Agnese Bazilikası

Beygo 2006: şekil: 3.9.

Levha 71.2.: Kudüs, Golgotha'da bazilika ve Anastasis Rotondası

Beygo 2006, şekil: 3.8.

Levha 71.3.: Bethlehem Doğuş Kilisesi Beygo 2006, şekil: 3.7.

ÇİZİMLERİN LİSTESİ

Çizim 1: Tip 1 Oda Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 2: Tip 1 Oda Mezar İçi (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 3: Tip 1 Oda Mezar İçi (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 4: Tip 2 Oda Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 5: Bitişik Yanyana Oda Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 6: Çok Odalı Oda Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 7: Loculus Detay (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 8: Loculus Düzenlemeli Oda Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 9: Taş Sandık Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 10: Taş Örgü Sandık Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 11: Düz Kiremit Çatkı Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 12: Dış Bükey Çatkı Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 13: Pişmiş Toprak Dairesel Kesitli Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 14: Pişmiş Toprak Dairesel Kesitli, Çentik Bezemeli Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 15: Tek Sıra Taşlarla Sınırlandırılmış Basit Toprak Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 16: Lahit (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 17: Antropolit Lahit (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 18: Kayaya Oygu Oda Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 19: Kayaya Oygu Tek Odalı Oda Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 20: Merdivenli Dromoslu Kayaya Oygu Oda Mezar (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 21: Khamosorion (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 22: Arcosolium Mezar Düzenlemesi (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 23: Kaya Cephesinde Arcosolium Mezar Düzenlemesi (Çizim: Zeynep Gülaçar)

Çizim 24: Kayayay Oygu Oda Mezarlardaki Arcosolium Düzenlemeleri (Çizim: Zeynep Gülaçar)

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita 1: 3. yüzyıl Roma İmparatorluğu

Harita 2: 4. yüzyıl Roma İmparatorluğu

Harita 3: 7. yüzyıl Roma İmparatorluğu

TABLolarIN LİSTESİ

Tablo 1: Tip I Yer Altı Mezar Odaları (Yazar)

Tablo 2: Tip I Yer Altı Mezar Odalarının Üst Yapılarına Göre Dağılımı (Yazar)

Tablo 3: Tip II Yer Altı Mezar Odaları (Yazar)

Tablo 4: Bitişik Yanyana Yer Altı Mezar Odaları (Yazar)

Tablo 5: Çok Odalı Yer Altı Mezar Odaları (Yazar)

Tablo 6: Hazırlık Mekanlı ve Loculus Düzenlemeli Yer Altı Mezar Odaları (Yazar)

Tablo 7: Yer altı Oda Mezarların Anadolu Coğrafyasındaki Dağılımı (Yazar)

Tablo 8: Sandık Mezarlar (Yazar)

Tablo 9: Pişmiş Toprak Mezarlar (Yazar)

Tablo 10: Basit Toprak Mezarlar (Yazar)

Tablo 11: Yer Üstü Mezarlar Lahitler (Yazar)

Tablo 12: Kayaya Oygu Mezarlar (Yazar)

Tablo 13: Yapı İçi Mezarlar (Yazar) (Yazar)

Tablo 14: Geç Antik Çağ Mezar Tiplerinin Anadolu Coğrafyasındaki Dağılımı (Yazar)

Tablo 15: Mezar+Kilise Birlikteliği (Yazar)

Tablo 16: Dini Yapı İideki Mezarların Konumları (Yazar)

Tablo 17: Anıtsal Yapılardaki Mezarlar (Yazar)

LEVHALAR

LEVHA 1

Lev.1.1

Lev.1.2.

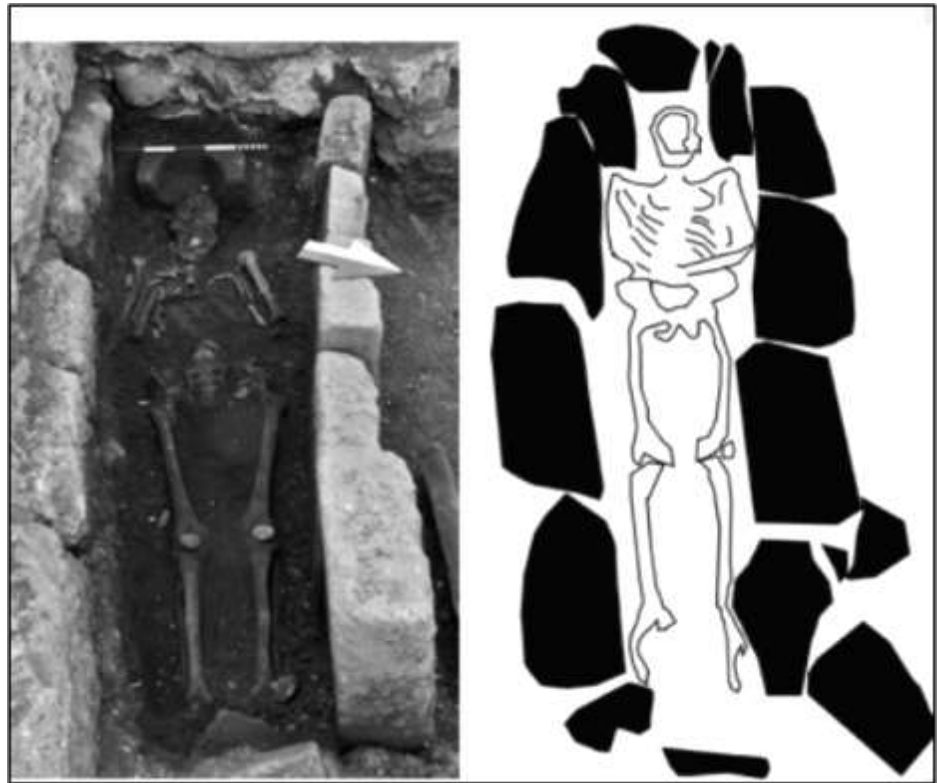
LEVHA 2

Lev.2.1.

Lev.2.2.

Lev.3.1.

Lev.3.2.

Lev.4.1.

Lev.4.2.

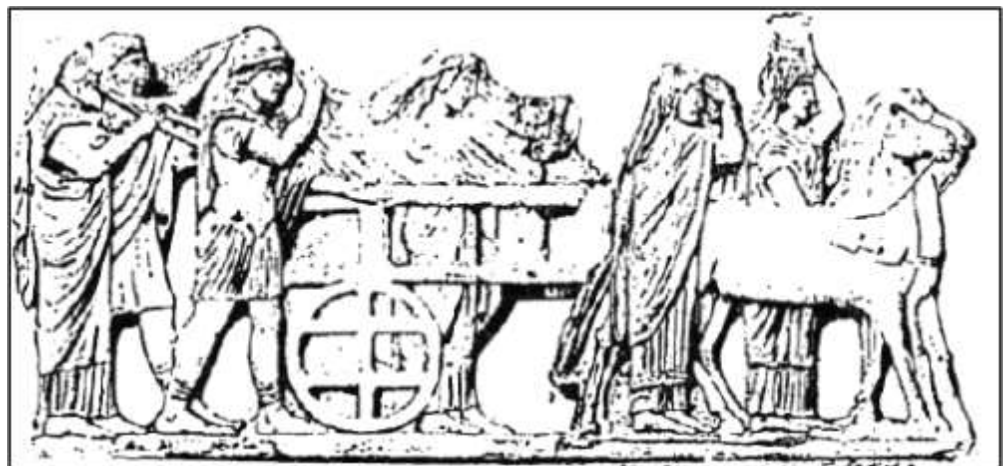
Lev.5.1.

Lev.5.2.

Lev.6.1.

Lev.6.2.

Lev.7.1.

Lev.7.2.

Lev.8.1.

Lev.8.2.

Lev.9.1.

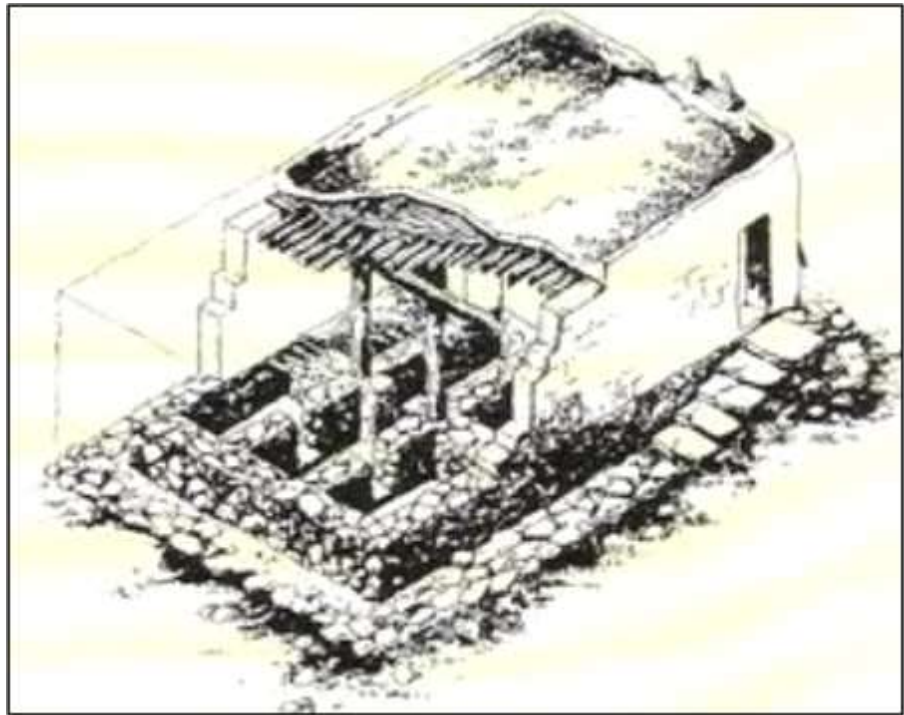
Lev.9.2.

Lev.10.1.

Lev.10.2.

Lev.11.1

Lev.11.2.

Lev.12.1.

Lev.12.2.

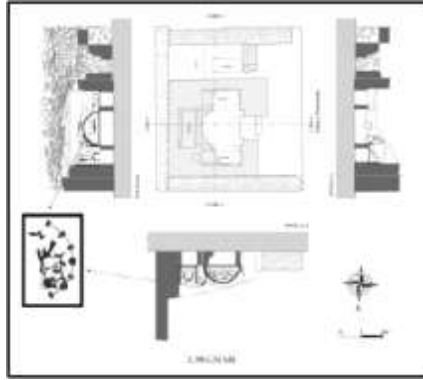

Lev.13.1.

Lev.13.2

Lev. 14.1.

Lev.14.2

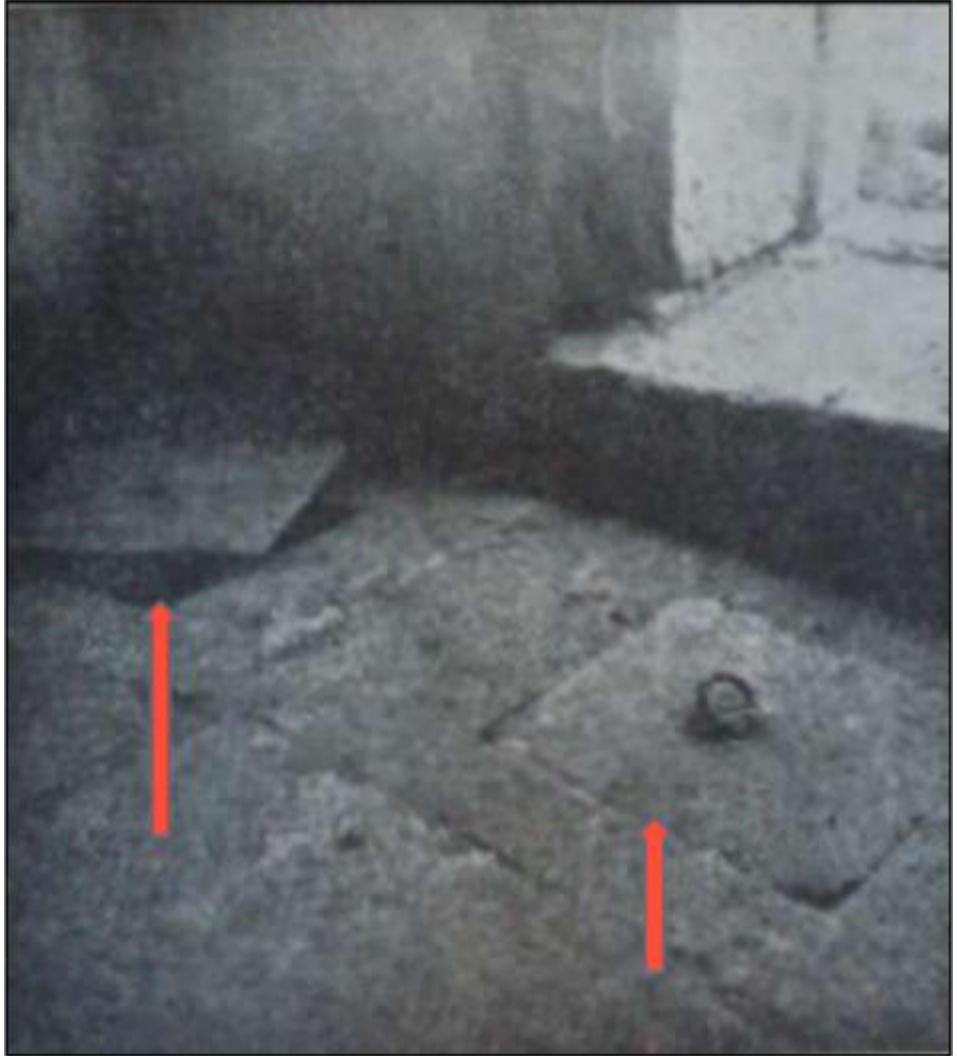
Lev.14.3.

Lev.14.4.

Lev.15.

Lev.16.

Lev.17.1.

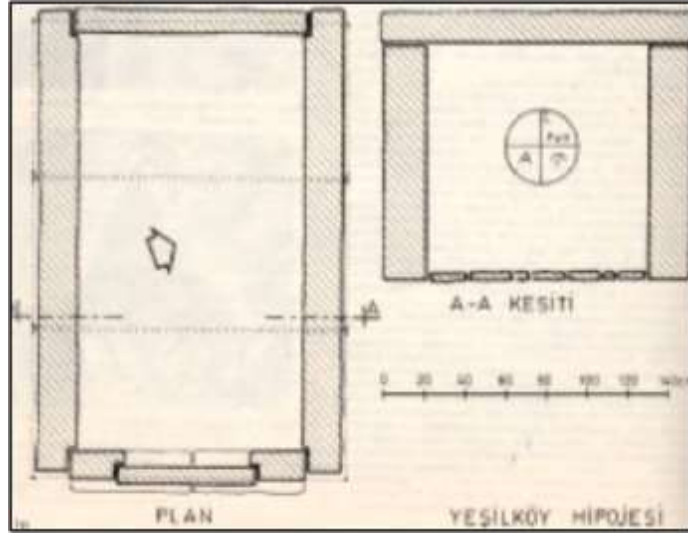
Lev.17.2

Lev.18.1.

Lev.18.2.

Lev.19.1

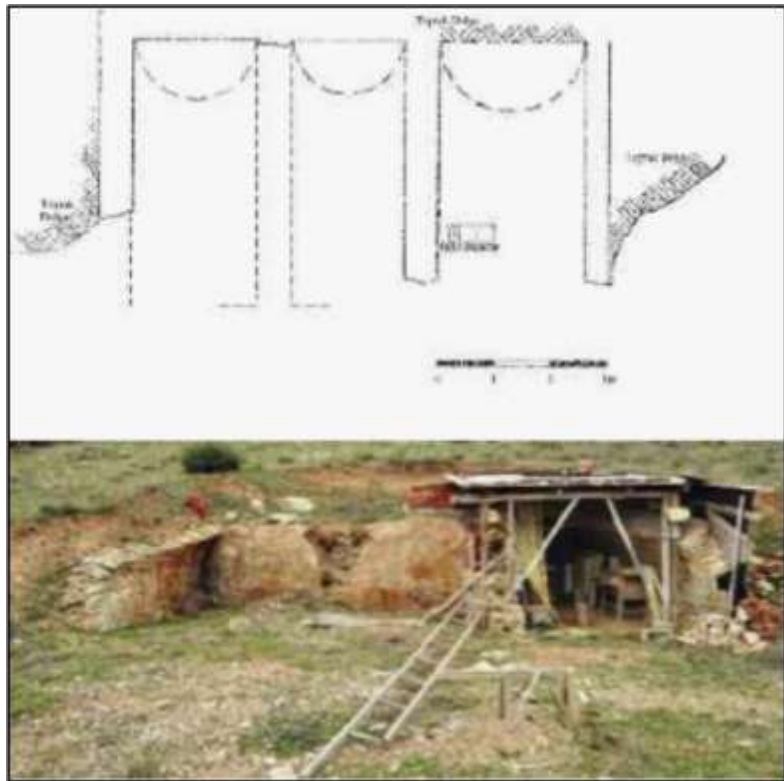
Lev.19.2.

Lev.19.3

Lev. 20.1

Lev.20.2

Lev.21.1.

Lev.21.2

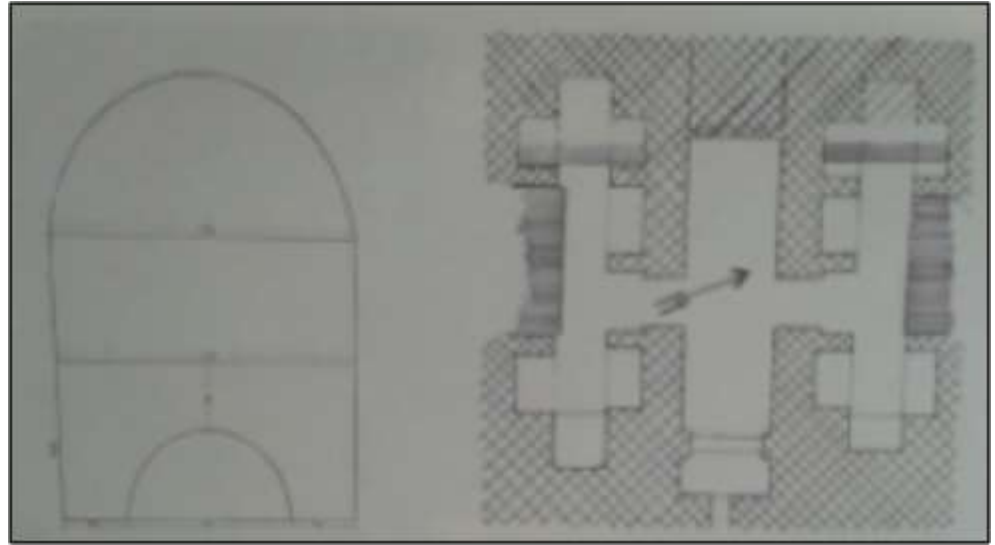
Lev.22.1

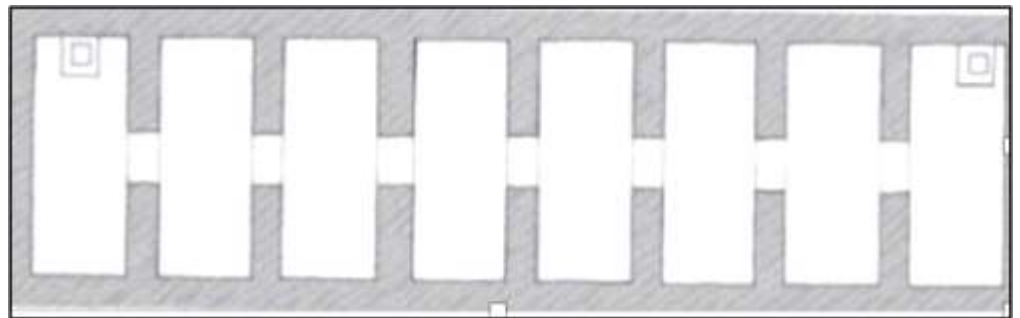
Lev.22.2

Lev.23

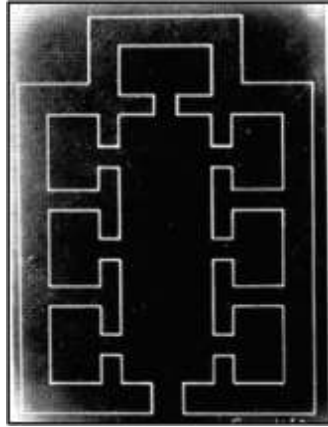

Lev. 24.1

Lev.24.2

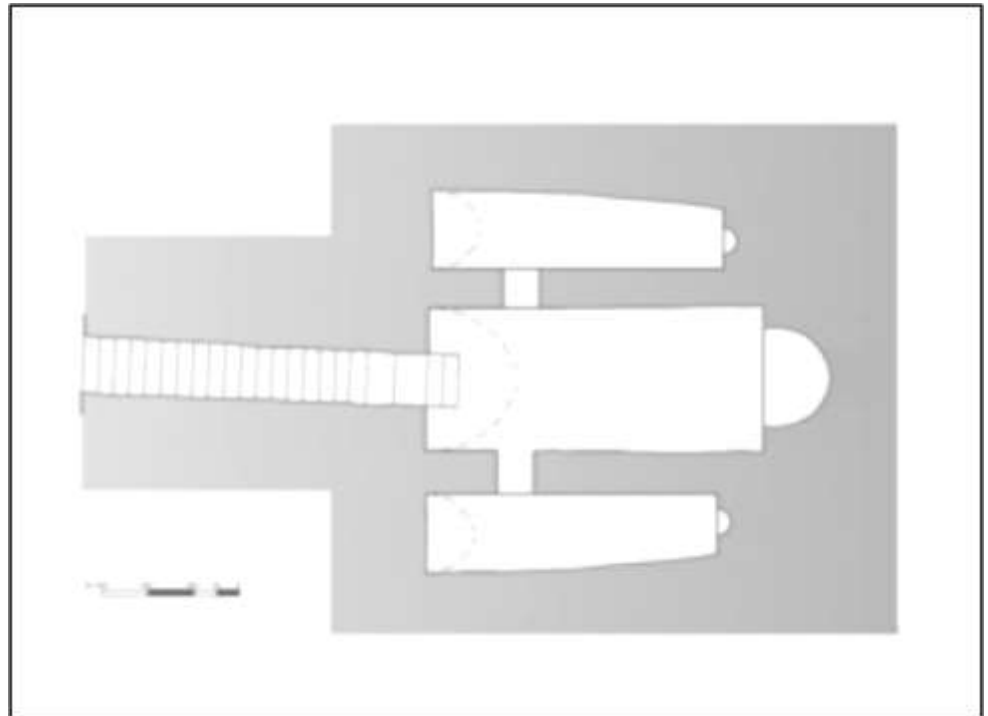

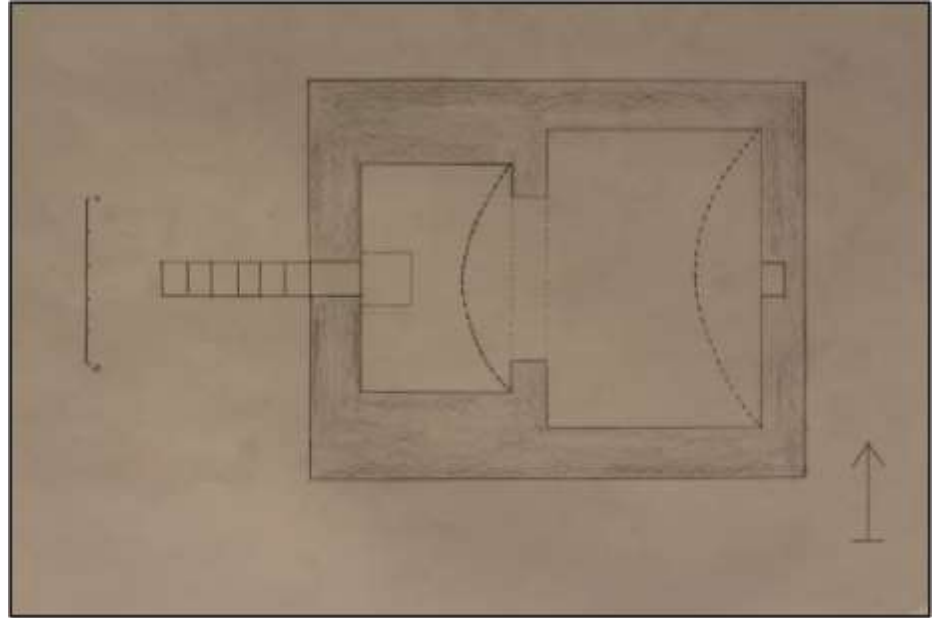
Lev.25.1

Lev.25.2

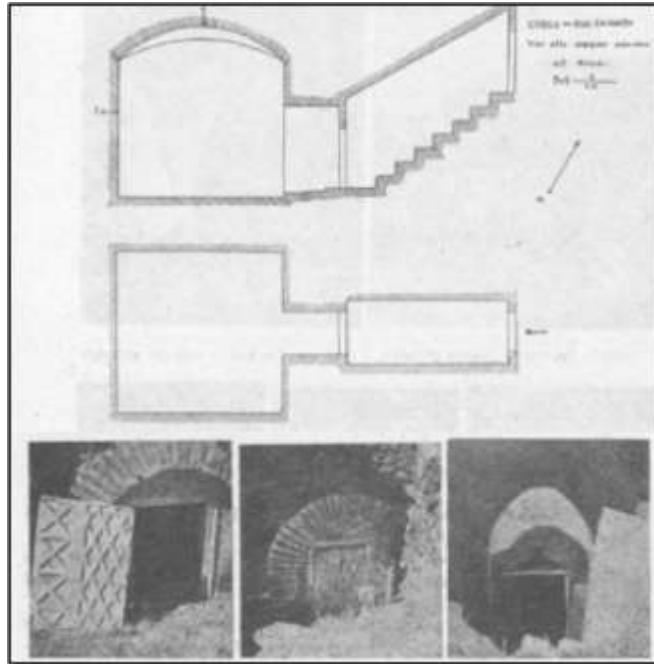
Lev.25.3

Lev.26.1

Lev.26.2

Lev.27.1

Lev.27.2

Lev.27.3

Lev. 28

Lev.29.1

Lev.29.2

Lev.30.1

Lev.30.2

Lev.31.1

Lev.31.2

Lev.31.3

Lev.31.4

Lev.32.1

Lev.32.2

Lev.32.3.

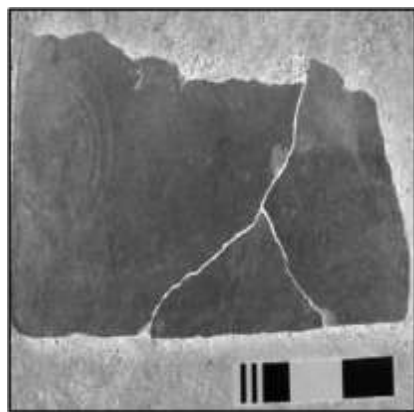
Lev.33.1.

Lev.33.2.

Lev.33.3

Lev.33.4.

Lev.34.1

Lev.34.2.

Lev.34.3.

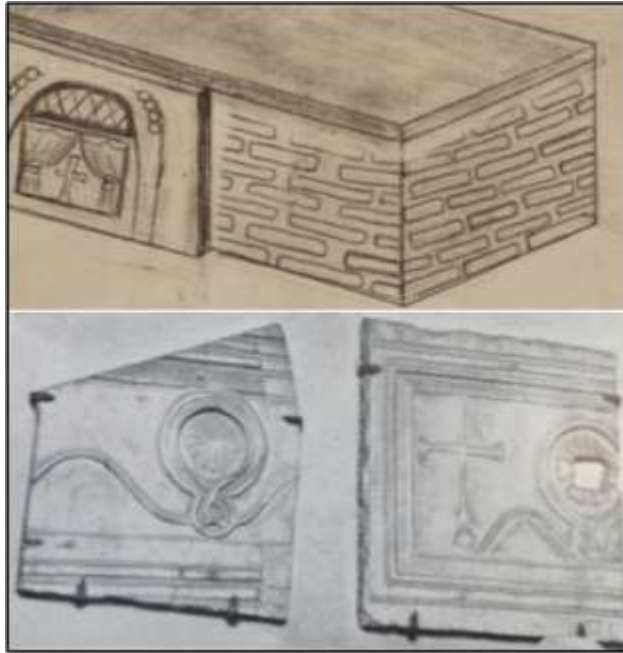
Lev.35.1

Lev.35.2.

Lev.35.3.

Lev.36.1.

Lev.36.2.

Lev.36.3.

Lev.36.4.

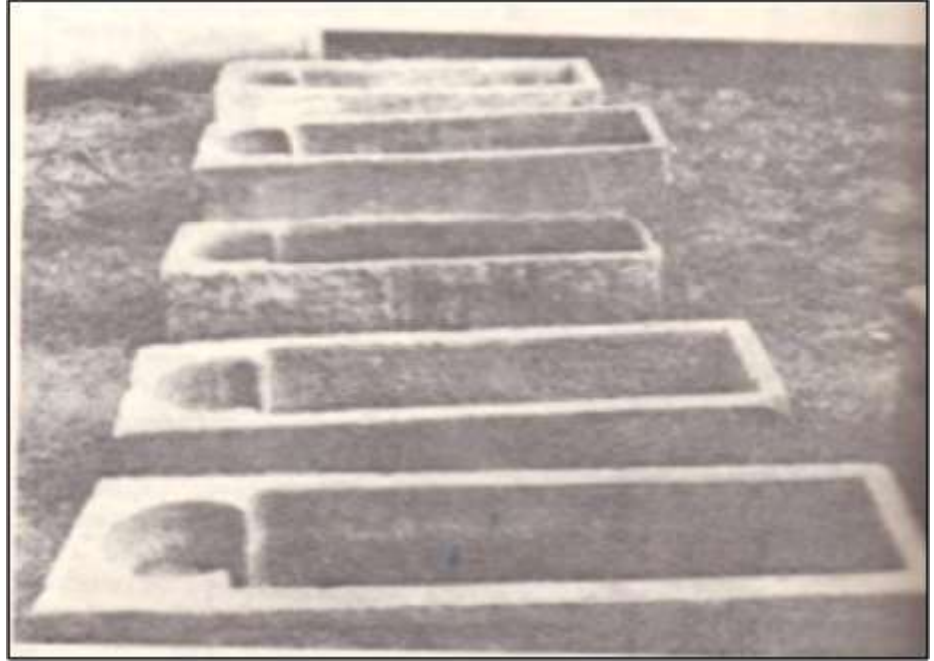

Lev.37.1.

Lev.37.2

Lev.38.1.

Lev.38.2.

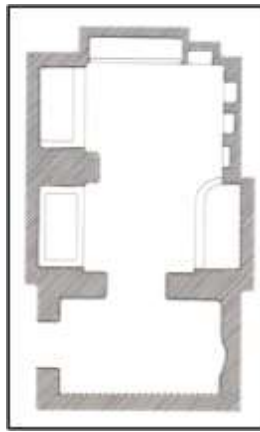
Lev.39.1.

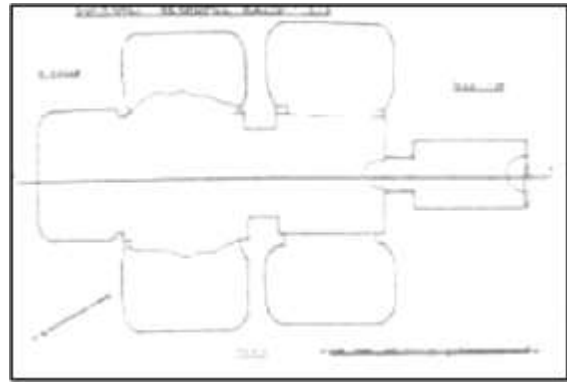
Lev.39.2.

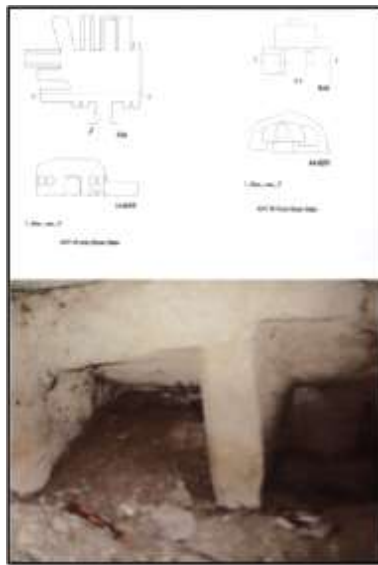
Lev.40.1.

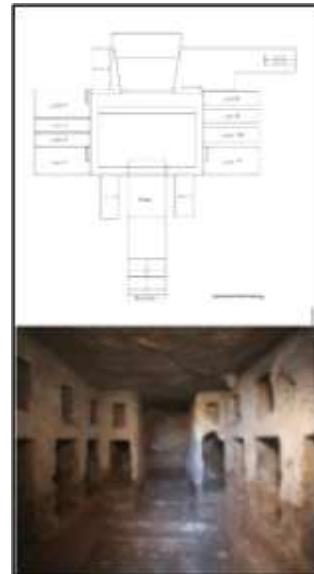
Lev.40.2.

Lev.40.3.

Lev.40.4

Lev.40.5.

LEVHA 41

Lev.41.1

Lev.41.2

Lev.41.3.

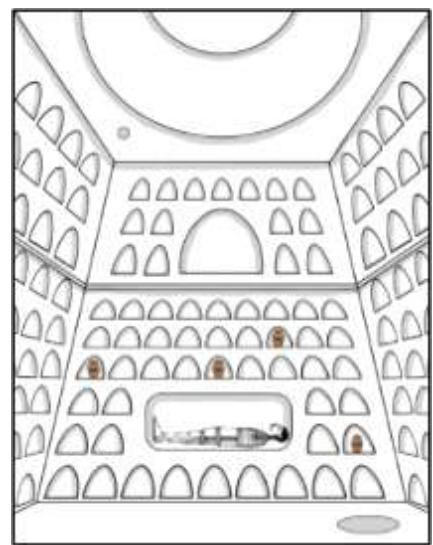
Levha 42

Lev.43.1.

Lev.43.2

Lev.43.3

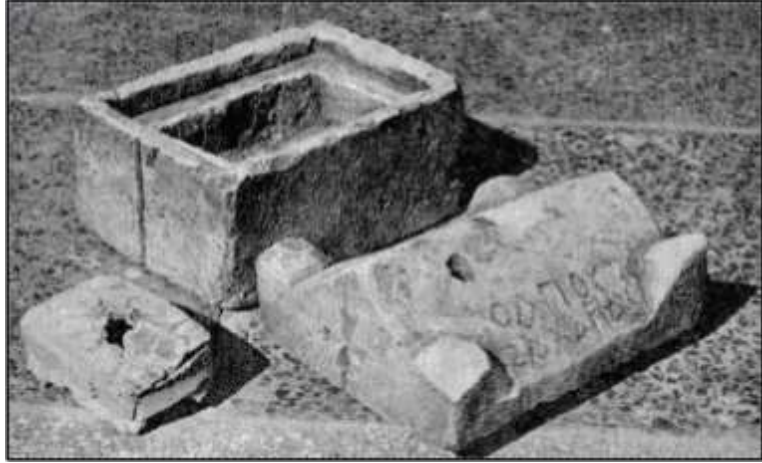
Lev.44.1.

Lev.44.2.

Lev.44.3.

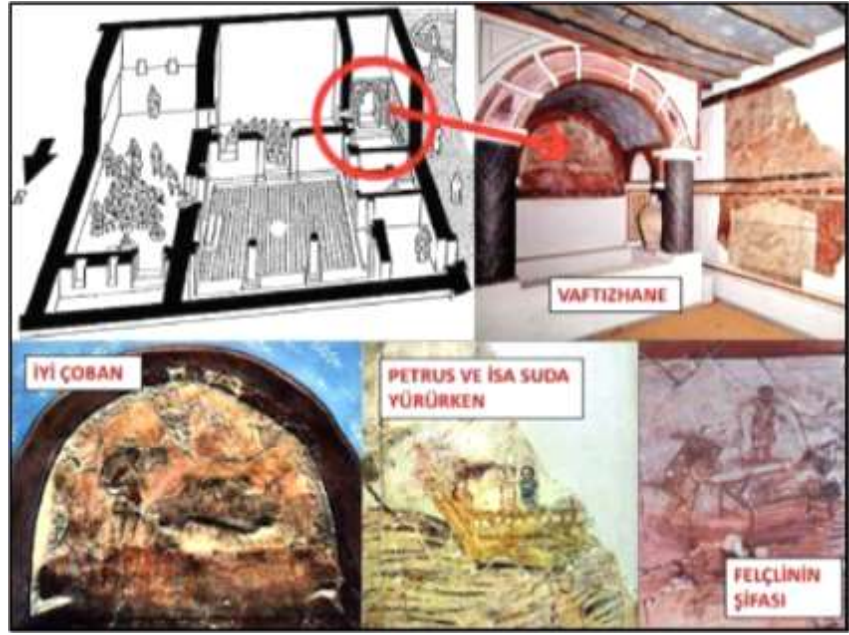

Lev.45.1.

Lev.45.2.

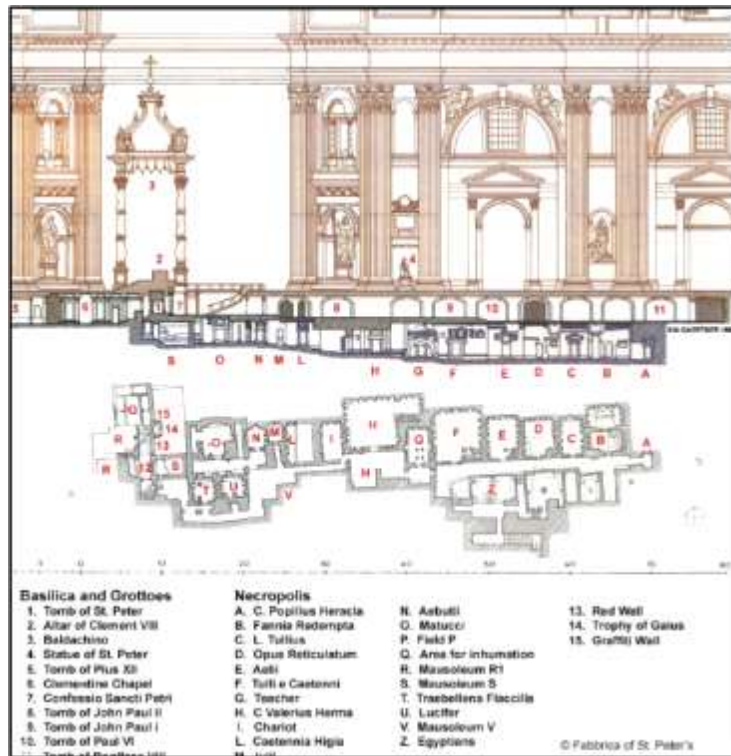

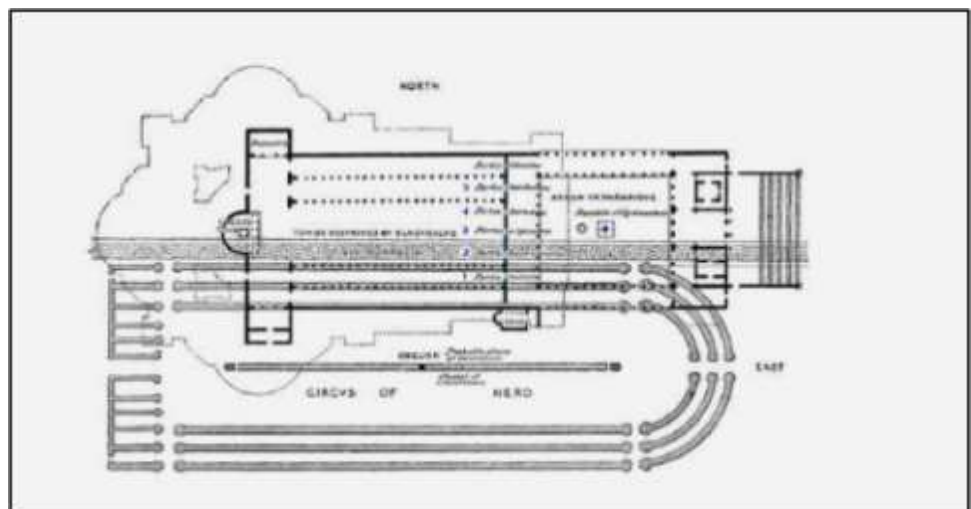
Lev. 46.1.

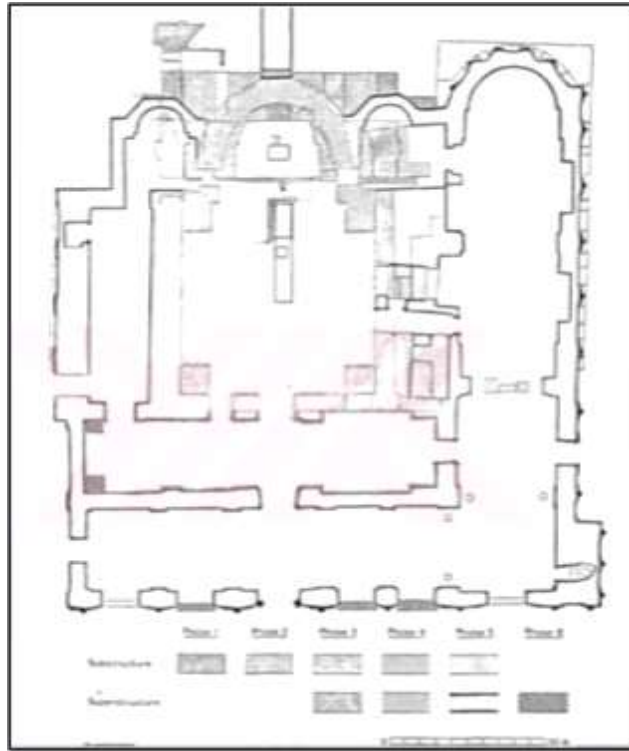
Lev.46.2

Lev.47.1.

Lev.47.2

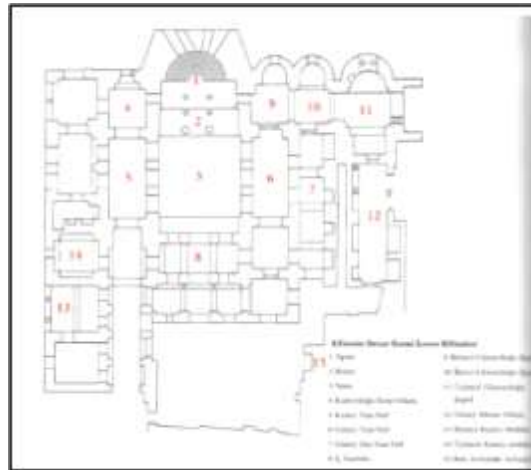

Lev.48.1.

Lev.48.2.

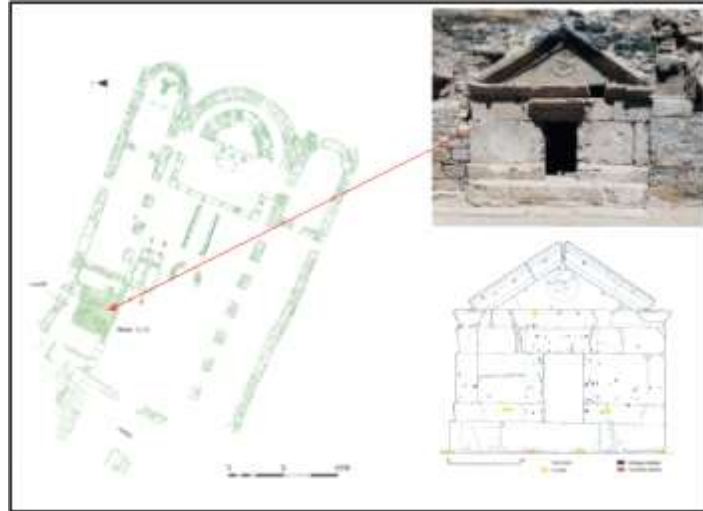
Lev.49.1.

Lev. 49.2.

Lev.49.

Lev.50.1.

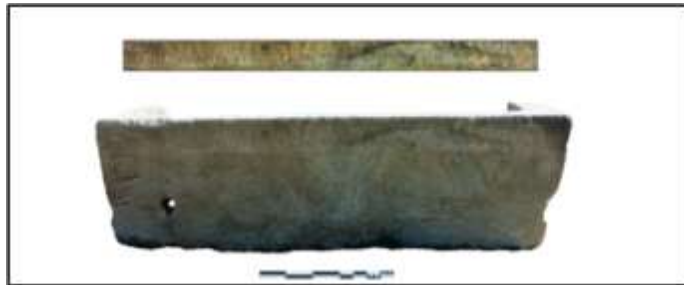

Lev.50.2

LEVHA 51

Lev.51.1.

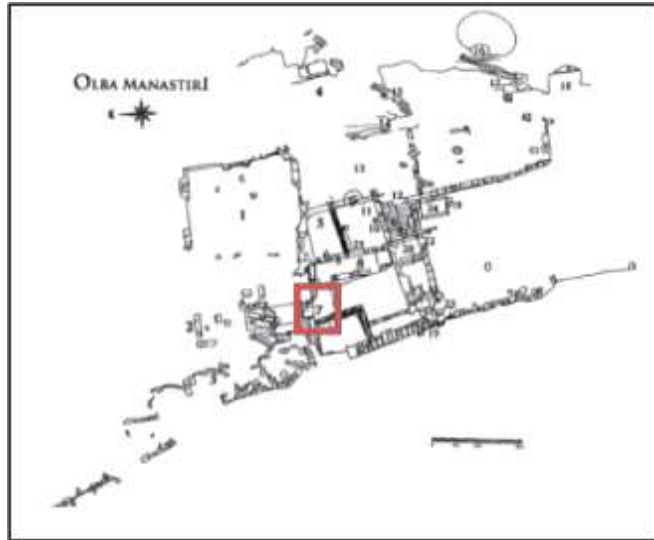
Lev.51.2

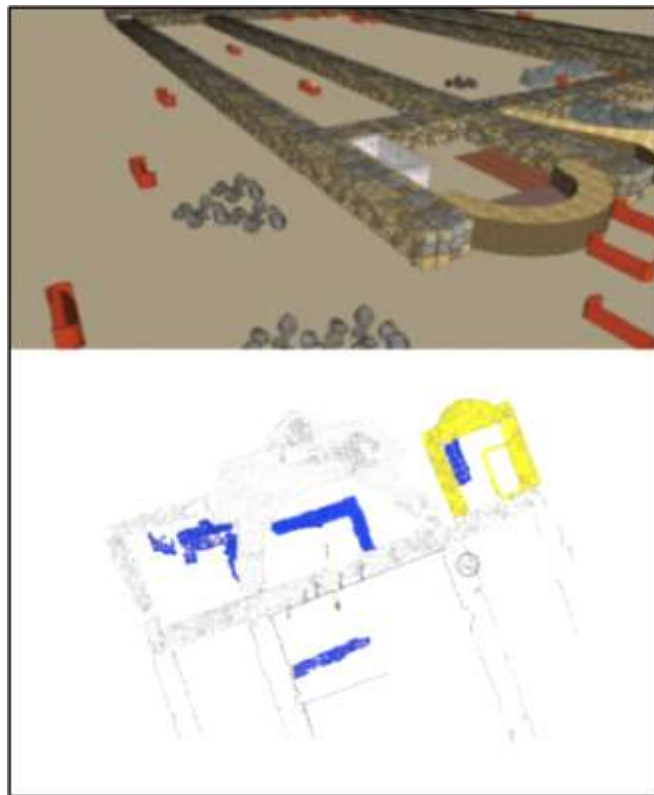
Lev.51.3

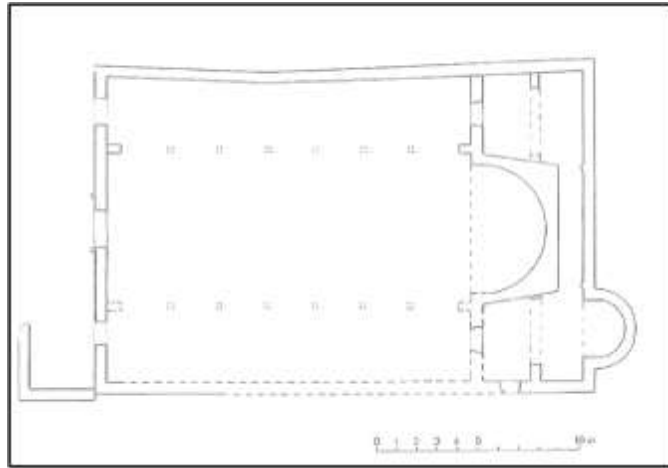
Lev.51.4

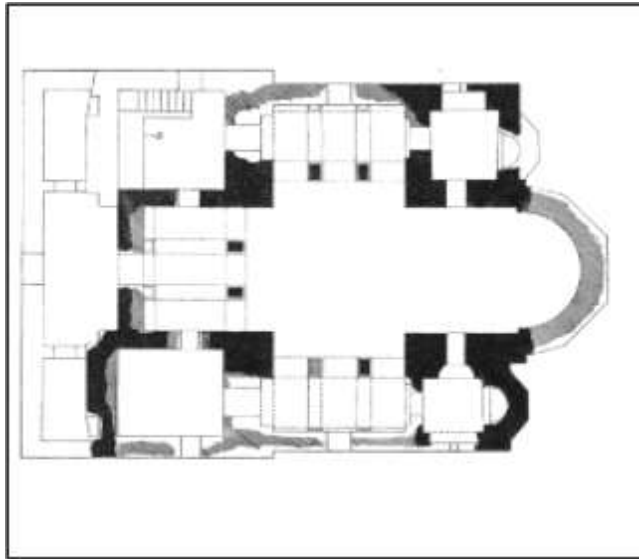
Lev. 52.1.

Lev.52.2

Lev.53.1.

Lev.53.2.

Lev.53.3

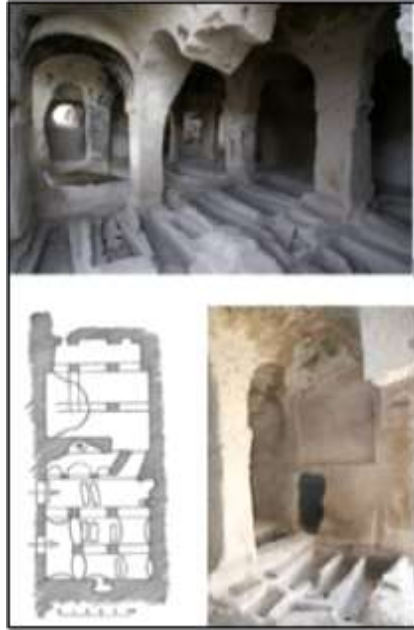

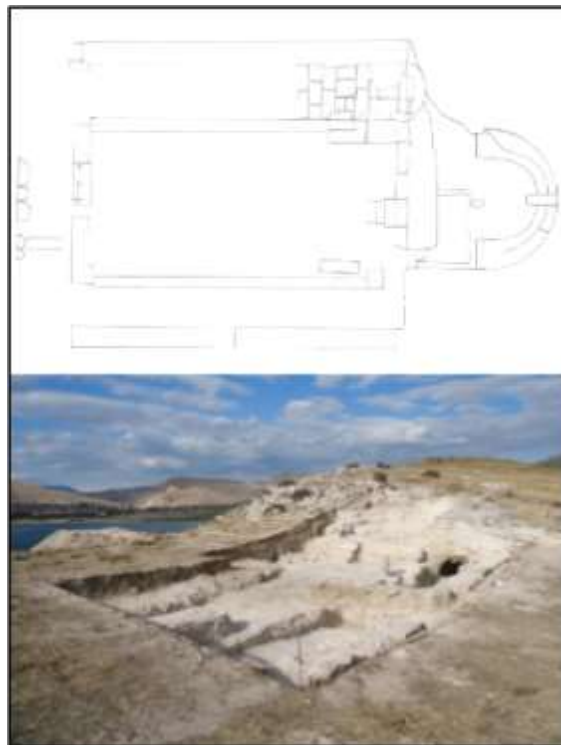
Lev.54.1.

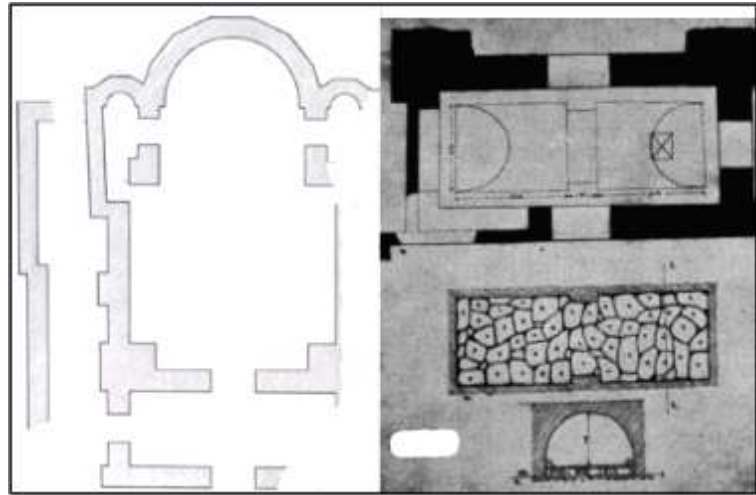
Lev.54.2.

Lev.55.1.

Lev.55.2

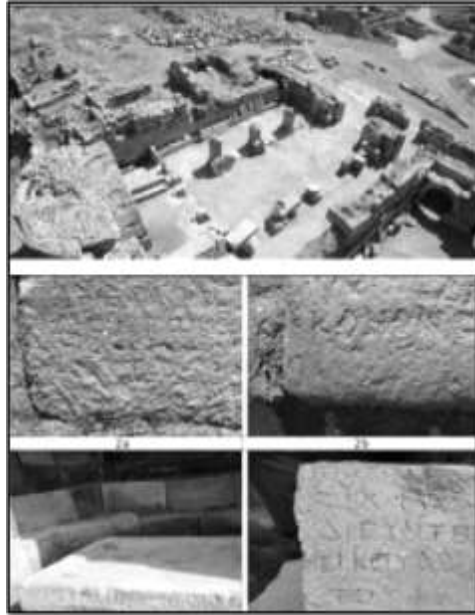

Lev.56.1

Lev.56.2.

Lev.57.1.

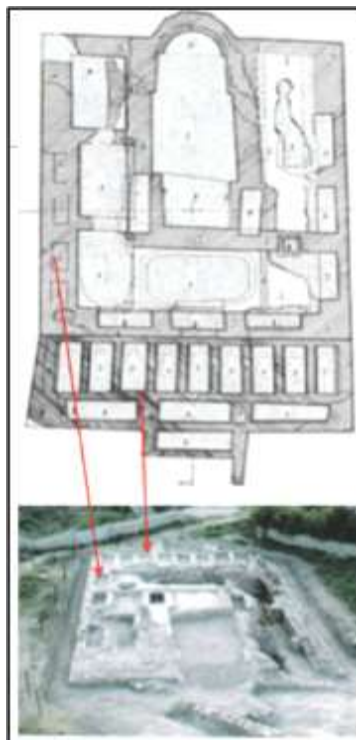
Lev.57.2.

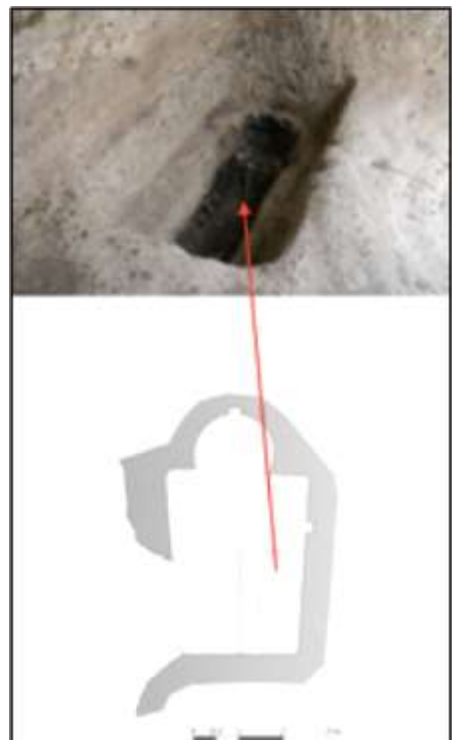
Lev.57.3.

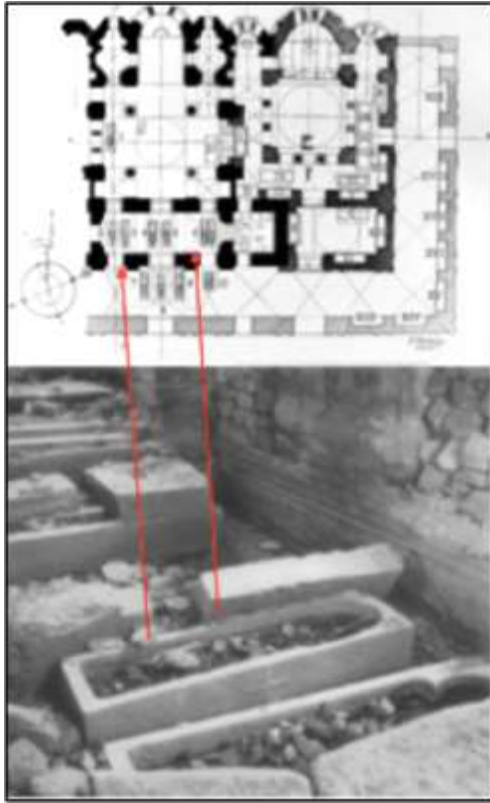
Lev.58.1.

Lev.58.2

Lev.58.3

Lev.59.1.

Lev.59.2.

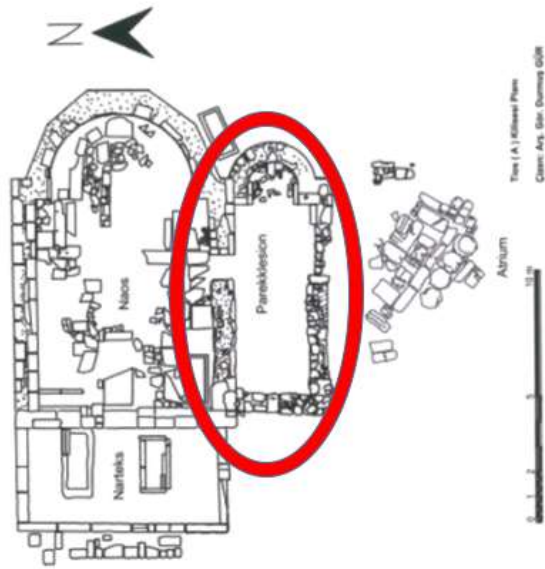
Lev.60.1.

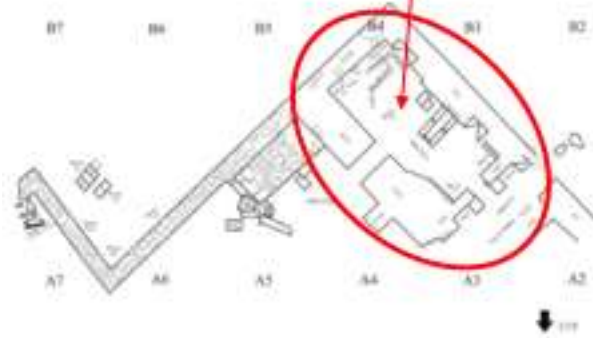
Lev.60.2.

Lev.60.3.

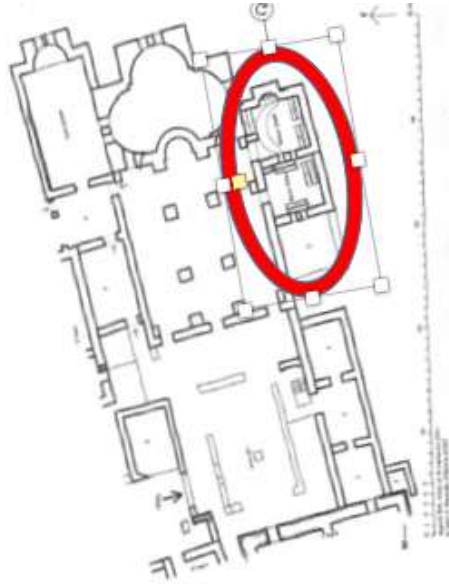

Lev.61.1.

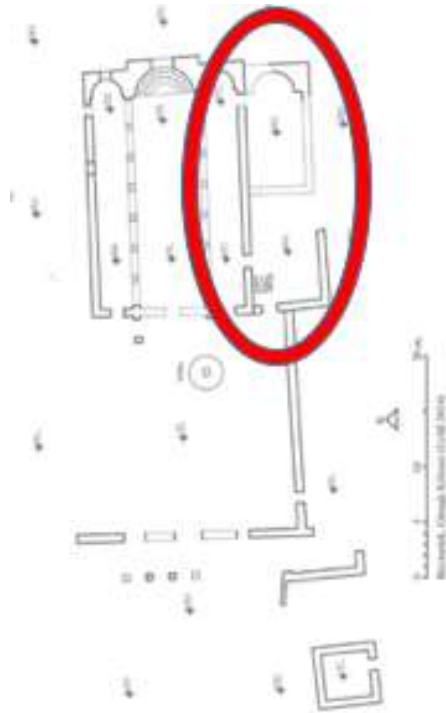

Lev.61.2.

LEVHA 62

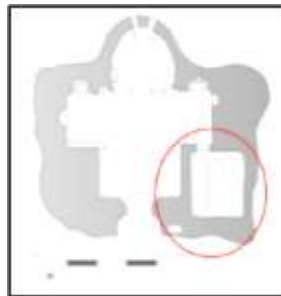
Lev.62.1.

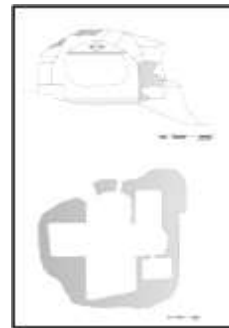
Lev.62.2.

Lev.63.1.

Lev.63.2.

Lev.63.3.

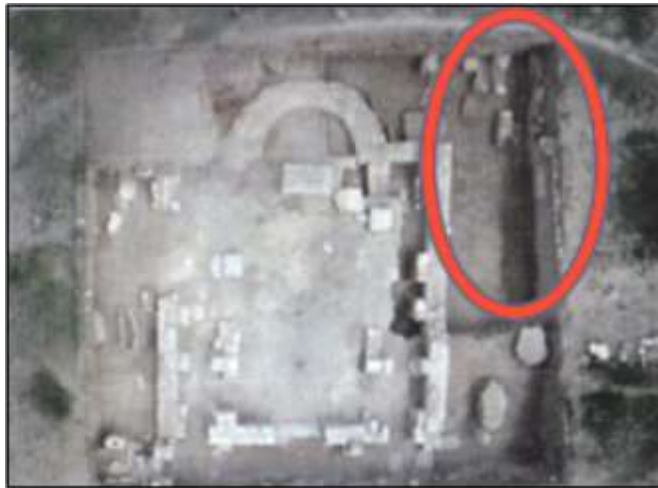
Lev.63.4

LEVHA 64

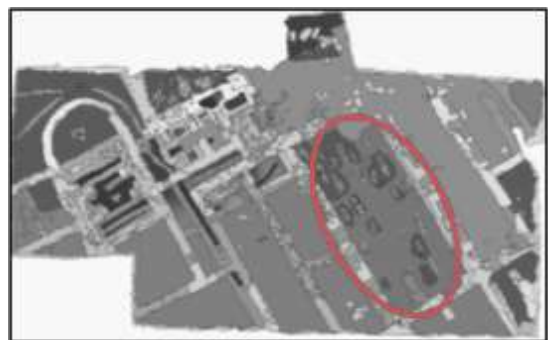
Lev.64.1.

Lev.64.2.

Lev.64.3.

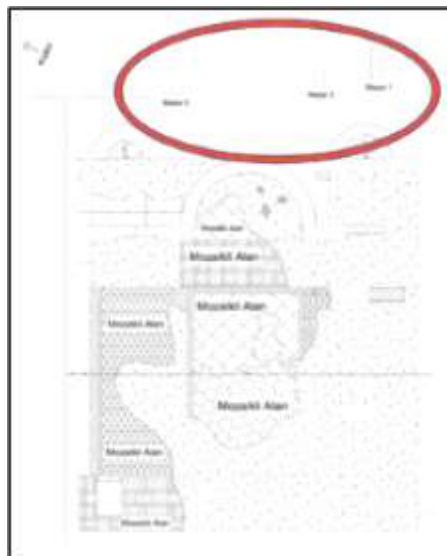

Lev.64.4.

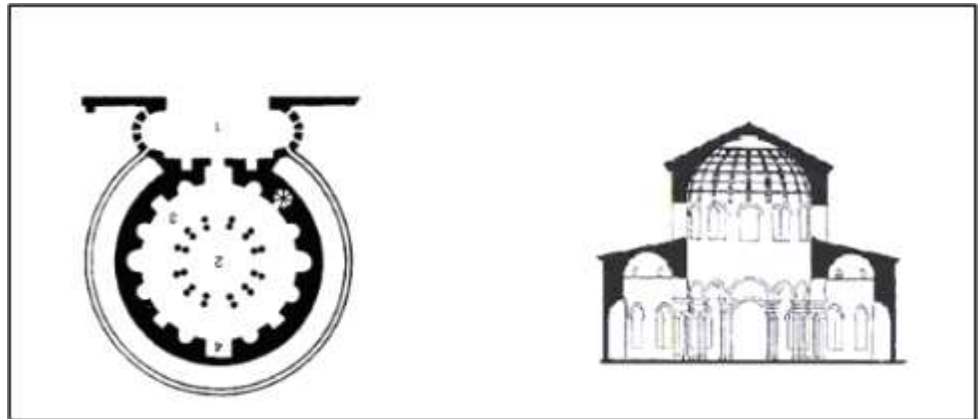
Lev.65.1.

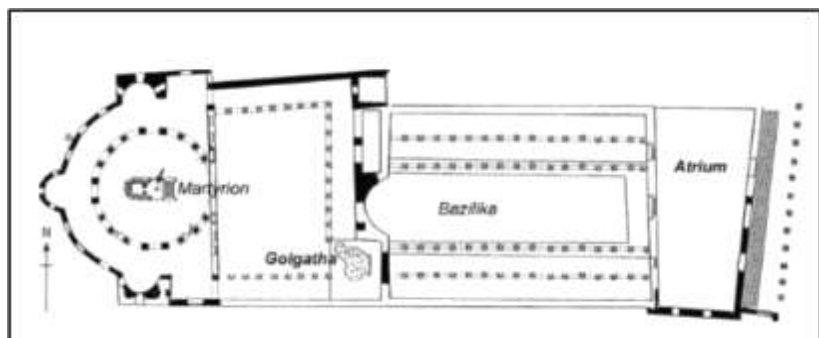
Lev.65.2.

Lev.66.1.

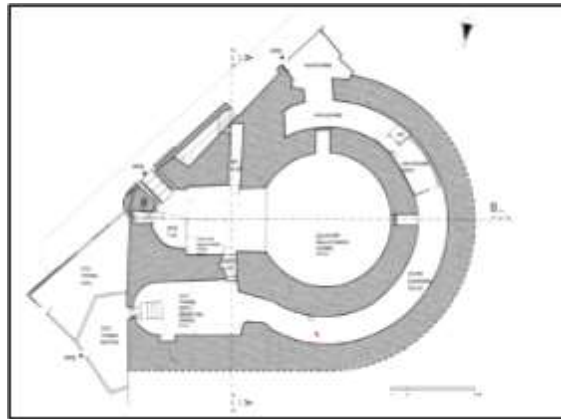
Lev.66.2.

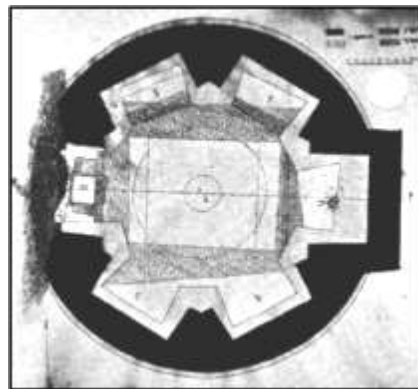
Lev.66.

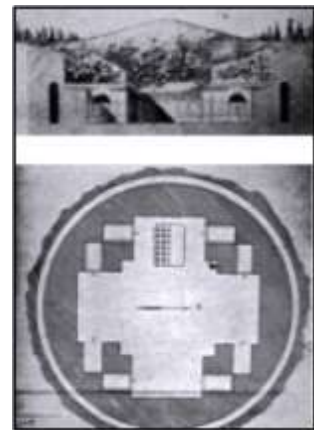
Lev.67.1.

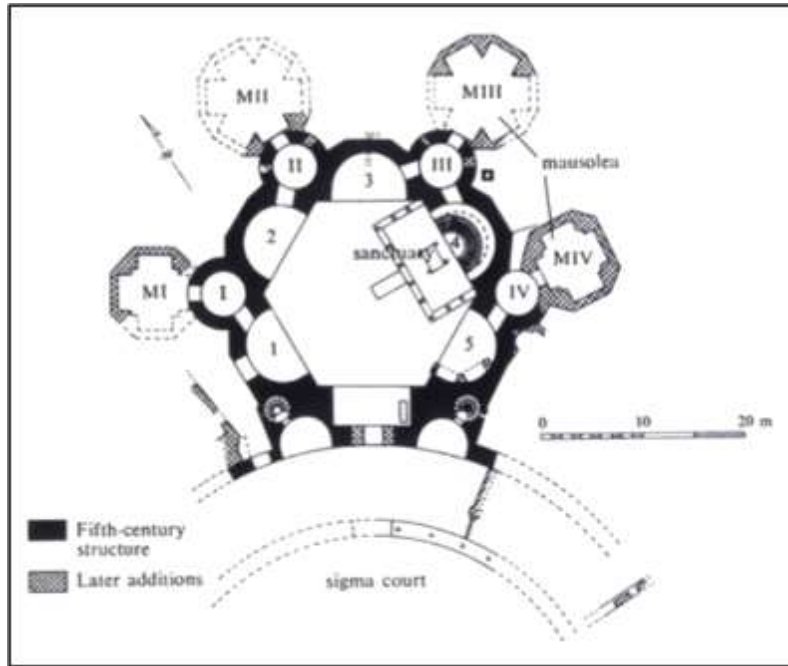
Lev.67.2.

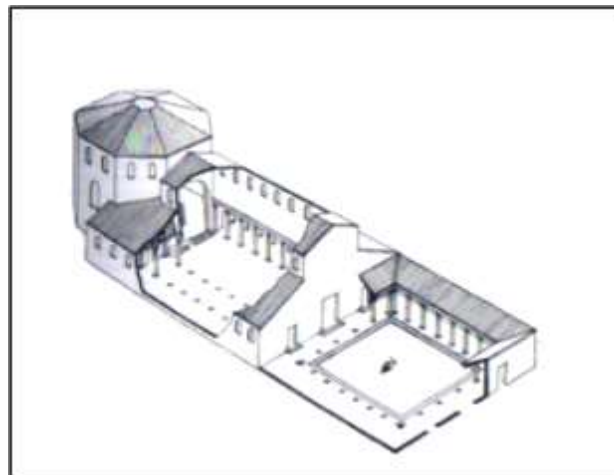
Lev.67.3.

Lev.67.4

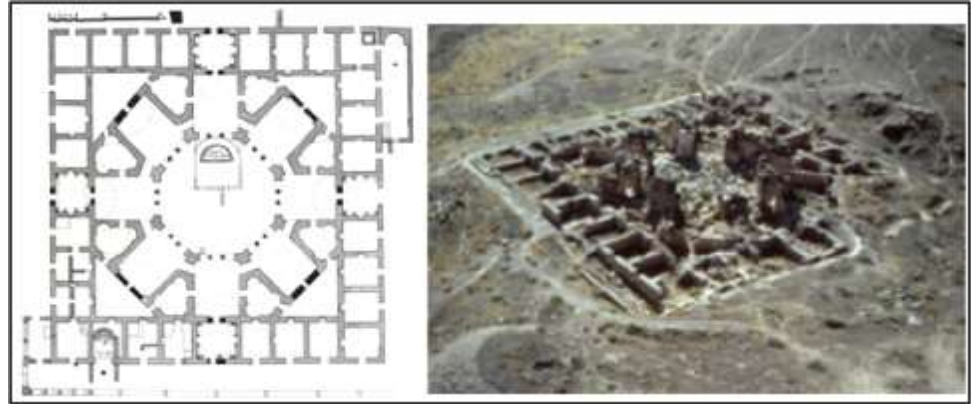
Lev.68.1.

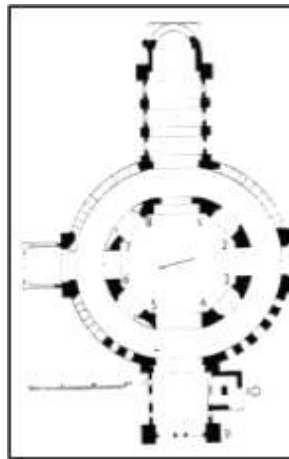
Lev.68.2.

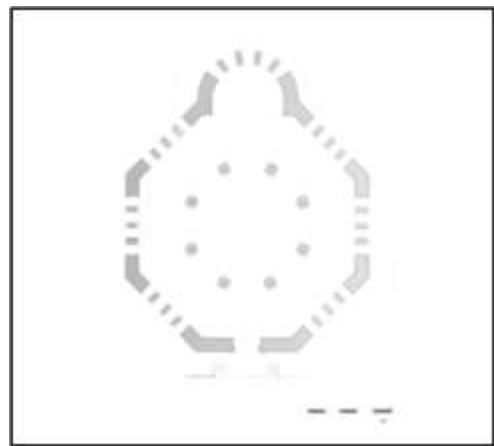
Lev.68.3.

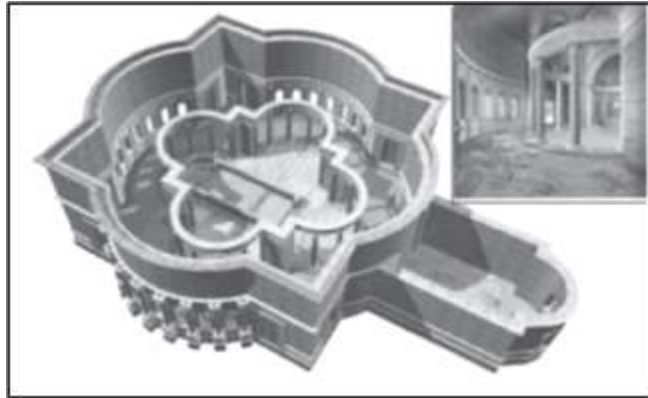
Lev.69.1.

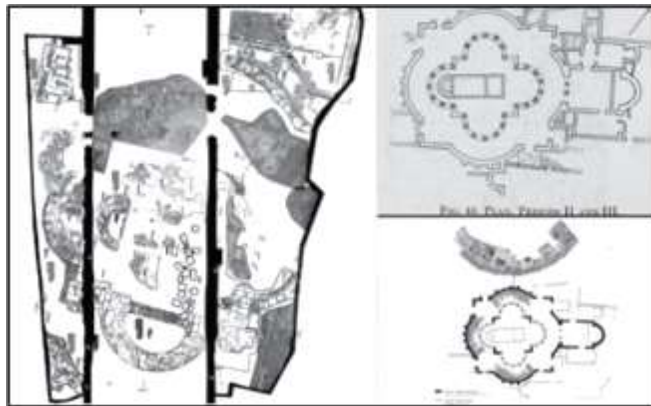
Lev.69.2.

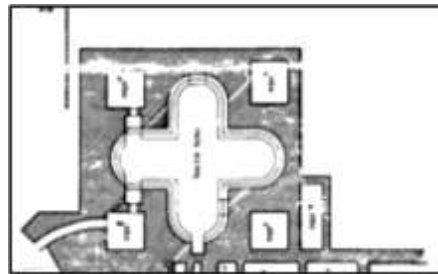
Lev.69.3.

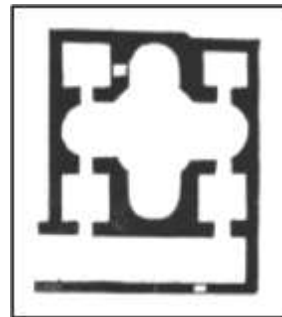
Lev.70.1.

Lev.70.2.

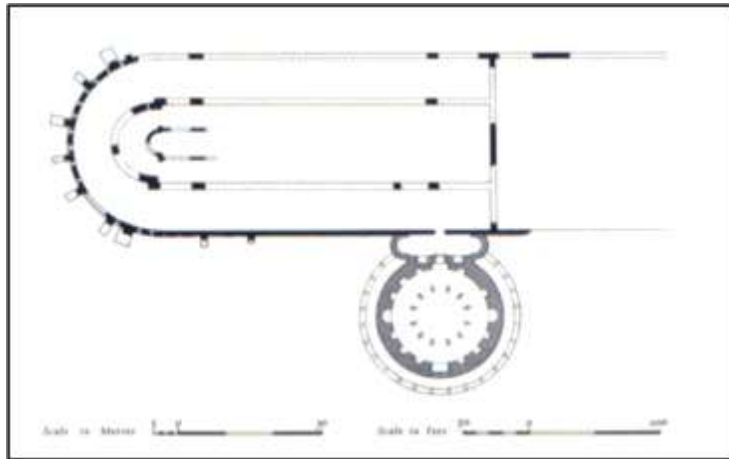

Lev.70.3

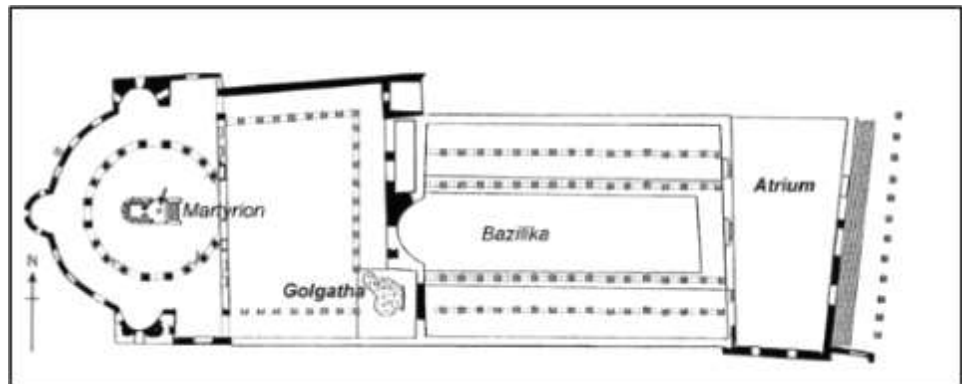

Lev.70.4

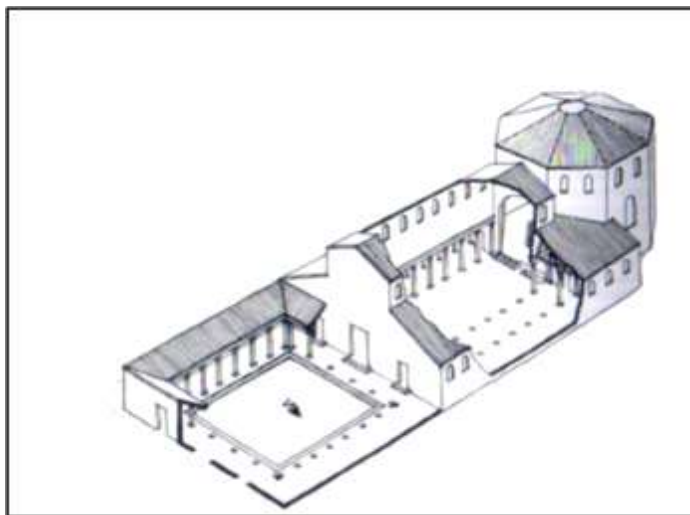

Lev.71.1

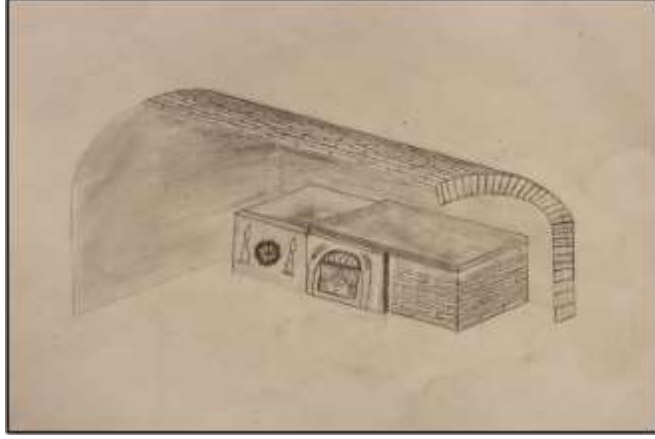

Lev.71.2.

Lev.71.3

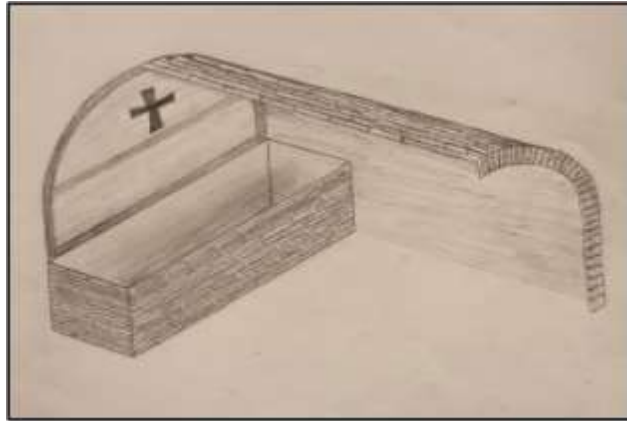
ÇİZİMLER

Çiz. 1

Çiz.2

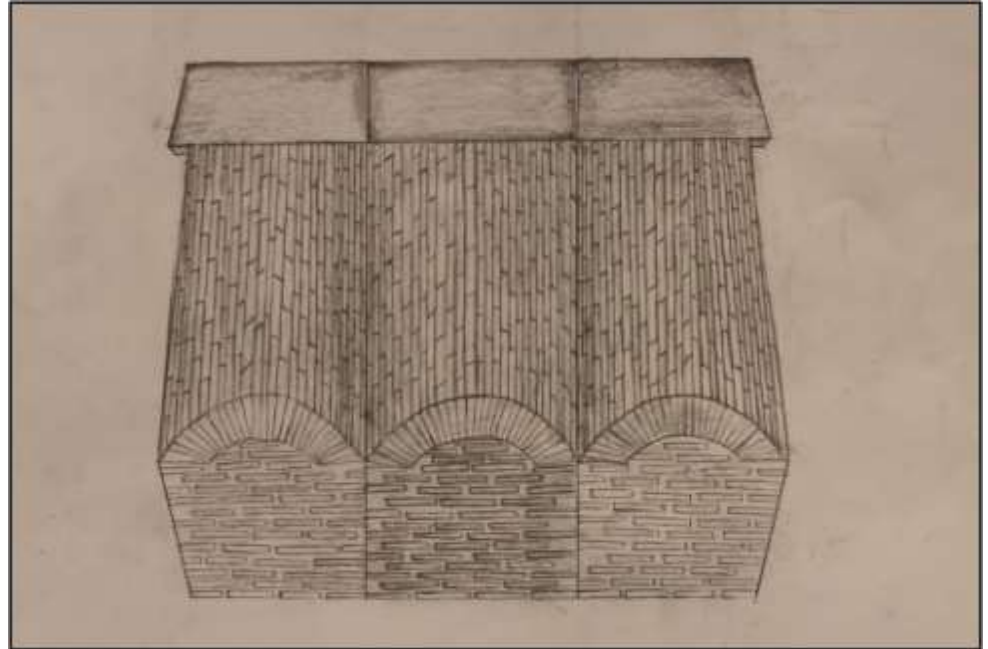

Çiz.3

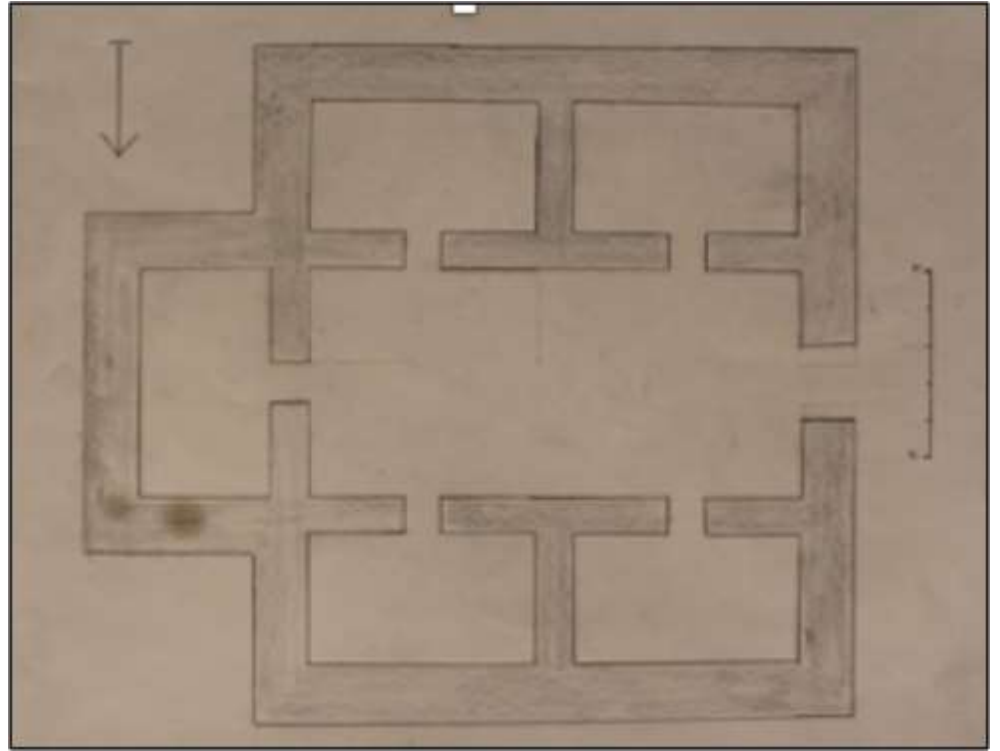

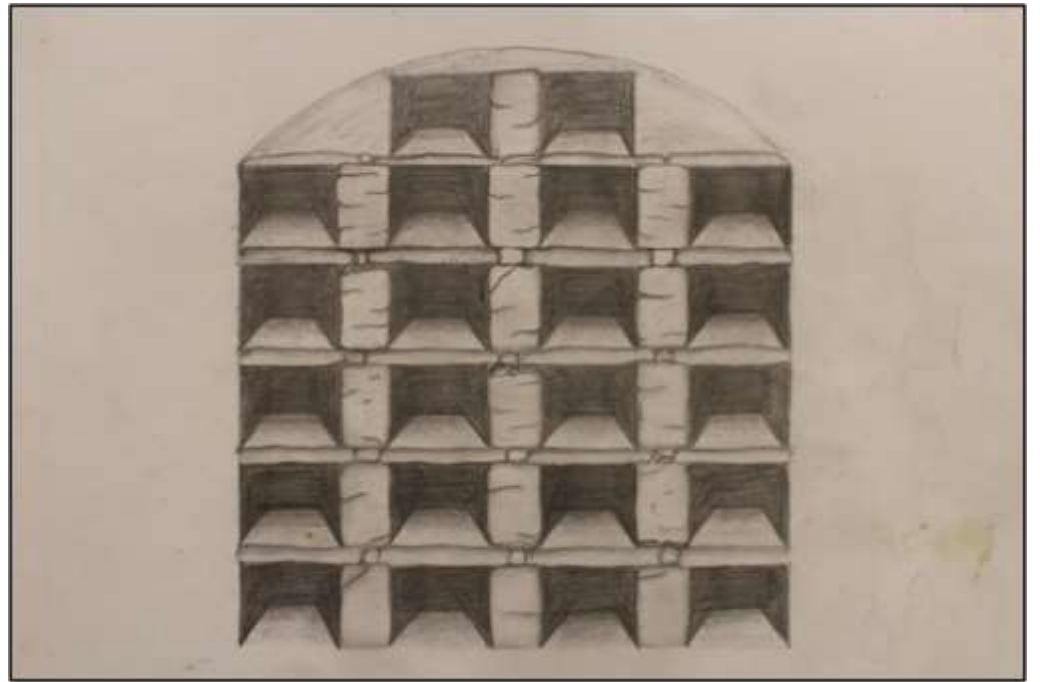
Çiz. 4

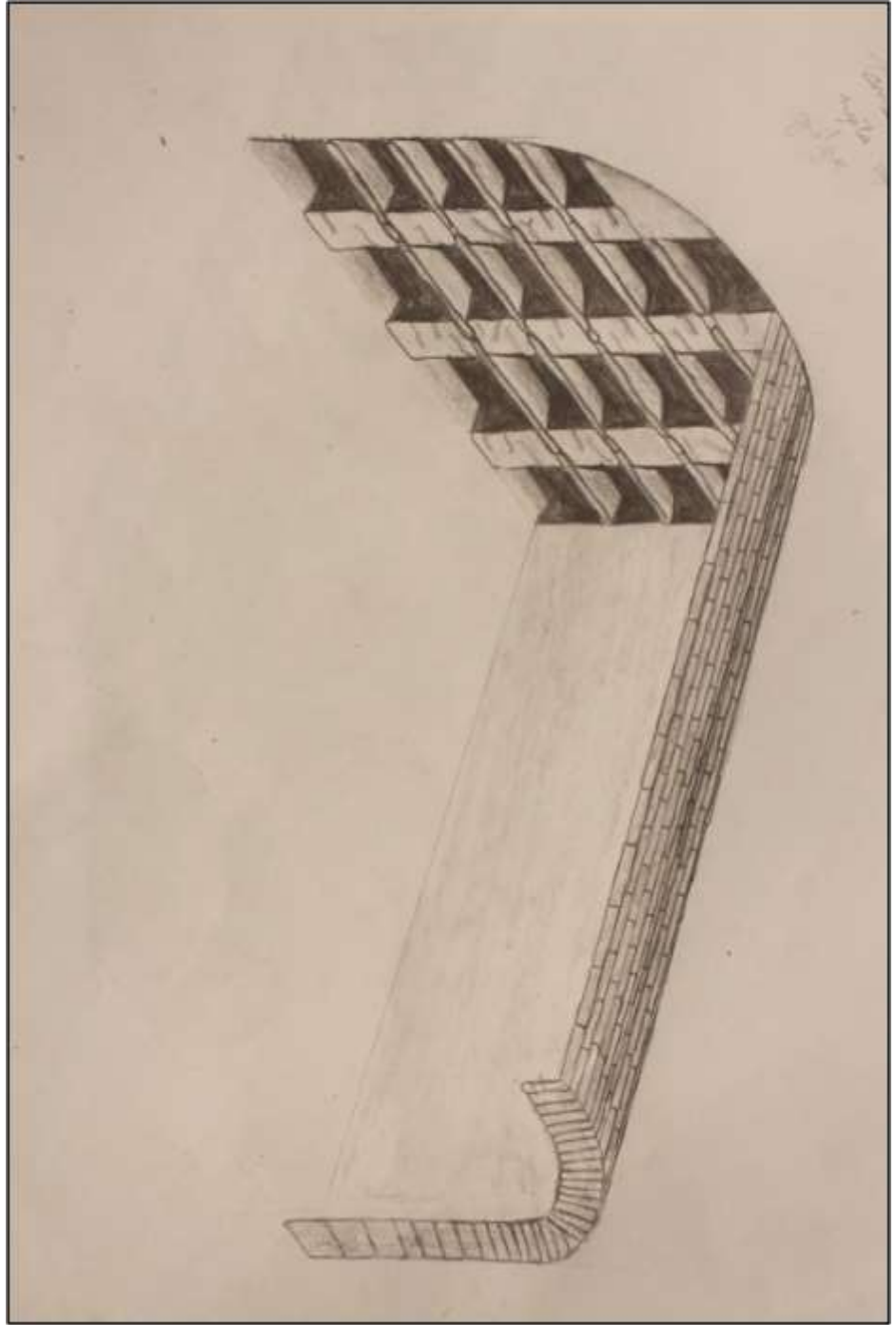
Çiz.5.

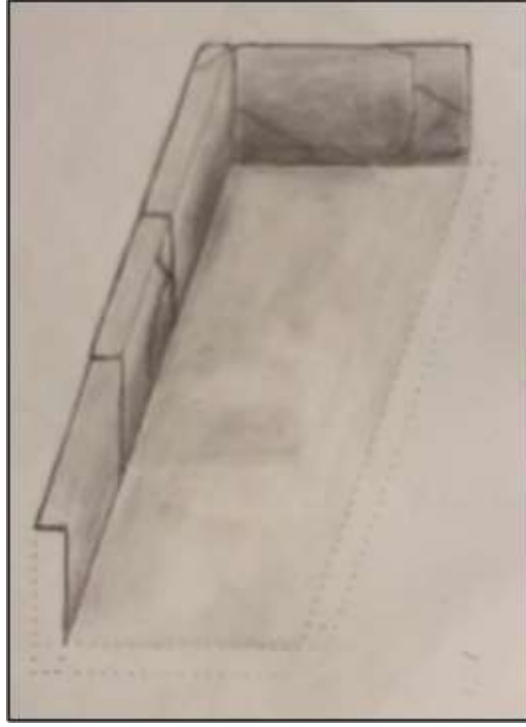
Çiz.6

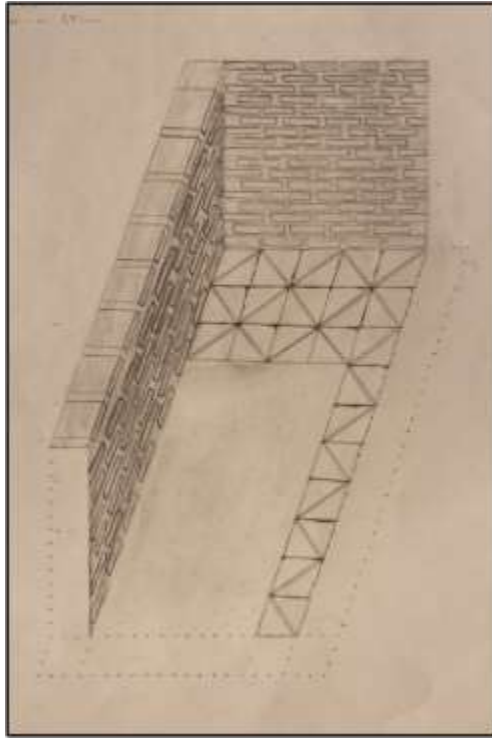
Çiz.7

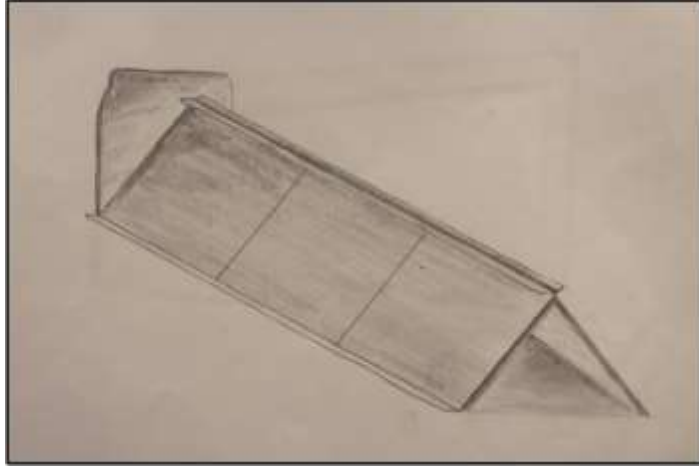
Çiz.8

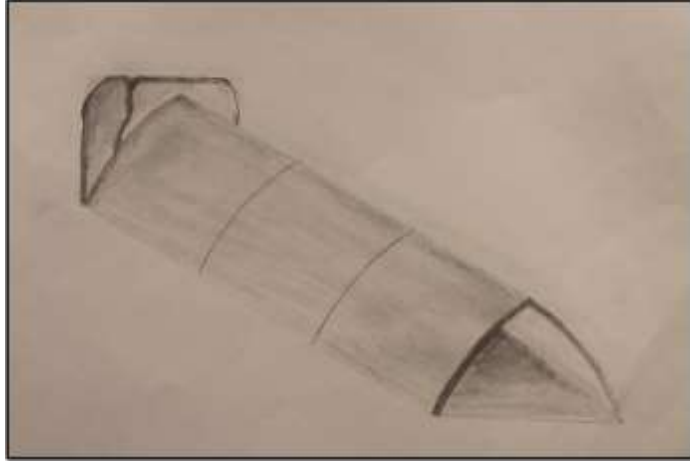
Çiz.9

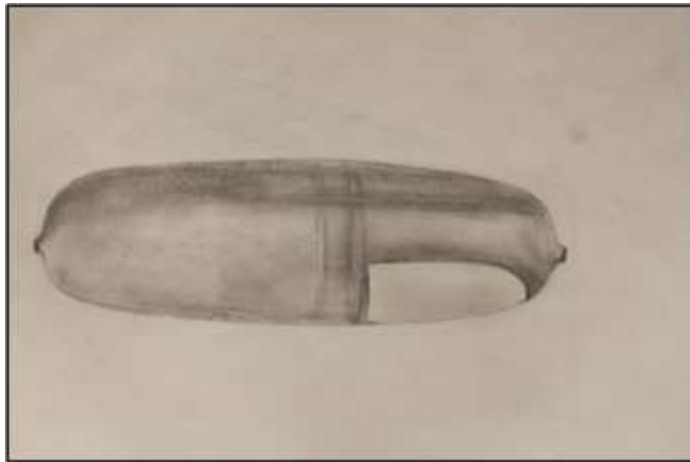
Çiz.10

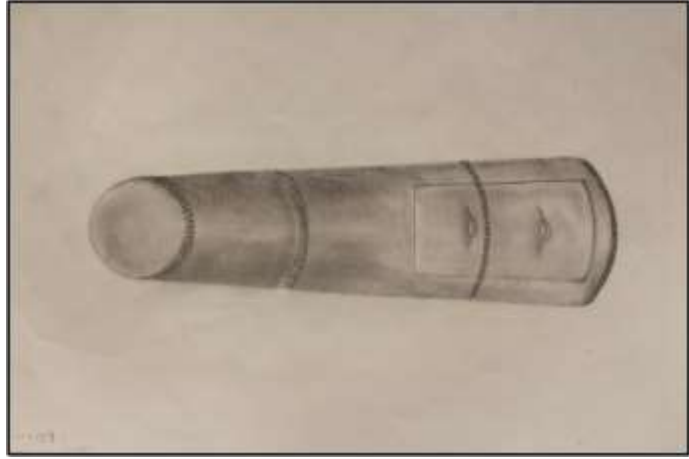
Çiz.11

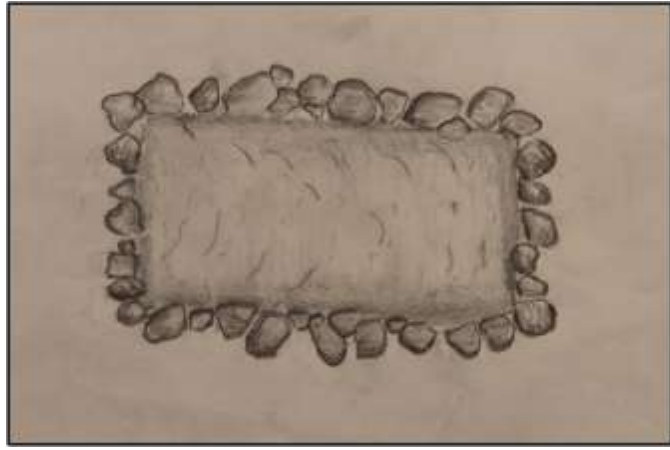
Çiz.12

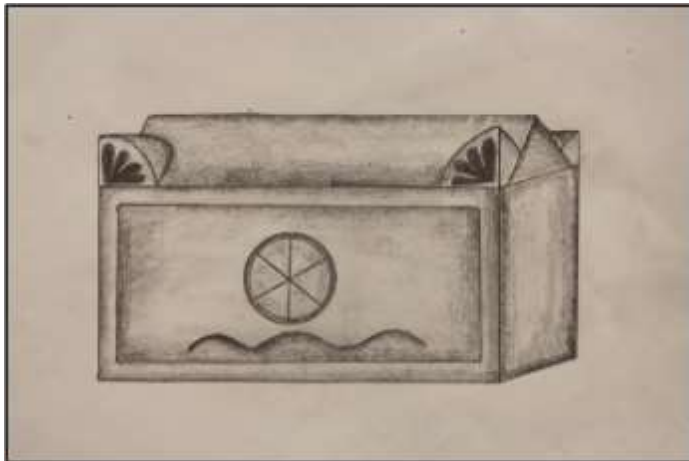
Çiz. 13

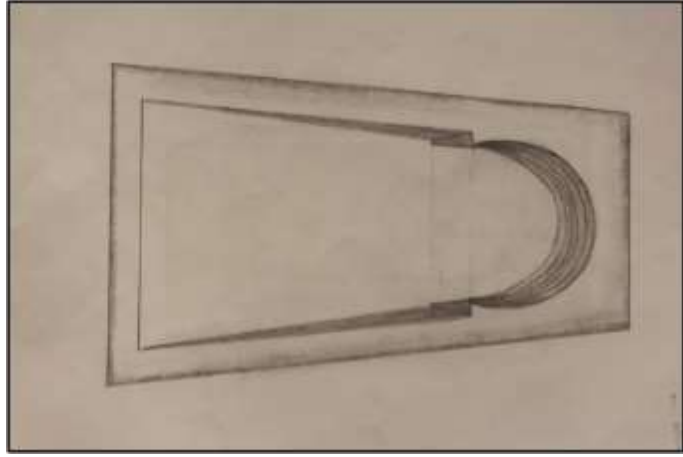
Çiz.14

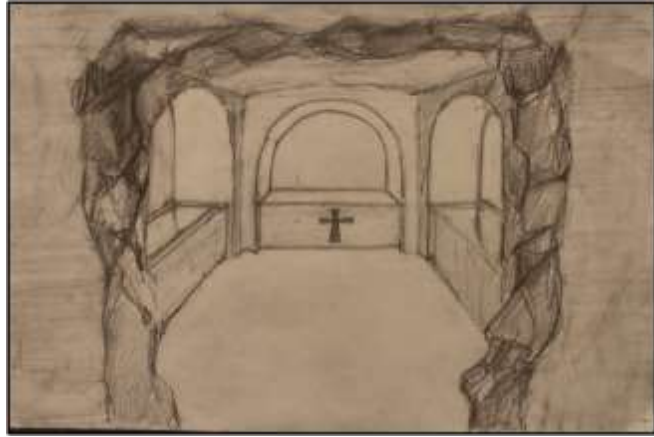
Çiz.15

Çiz.16

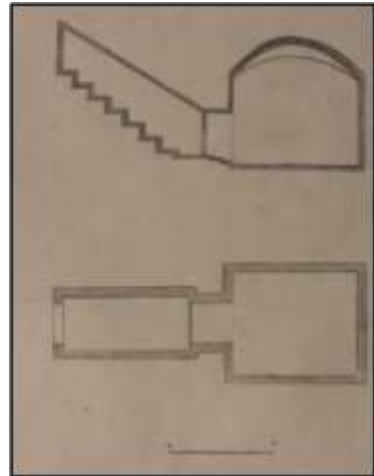
Çiz.17

Çiz.18

Çiz.19

Çiz.20

Çiz.21

Çiz.22

Çizm 23

Çiz.24

HARİTALAR

Harita 1

Harita 2

Harita 3

TABLolar

TIP 1 MEZAR ODASINDAKİ ÖLÜ YATAĞI DÜZENLEMESİ						
	ARCADOLUM + SANDIKLI	SANDIKLI	LAHİTLİ	BOS	KÜNELİ	ZEMİN ALTI KAFKALI İBRAHİM DÜZENLEMELİ
LACIDEKA 1.98 GÜNEY NEKROPOLÜ MEZAR 4	X					
LACIDEKA 1.98 GÜNEY NEKROPOLÜ MEZAR 1-6	X					
ANKARA ROMA MEZAR ODASI	X					
HEPSİKLİ MEZAR ODASI		X				
LACIDEKA 1.97 GÜNEY NEKROPOLÜ MEZAR 1 LACIDEKA 1.96 KÜZETİDÖĞÜ NEKROPOLÜ MEZAR 1		X				
NEF ULUCAK 476 VİLLA RUSİTCA		X				
ANEMORUM NEKROPOLÜ					X	
SAĞDAT KİMİ ÖREN YERİ					X	
KONCA MEVKİİ MEZAR ODASI				X		
AĞÇAKOCA MEVKİİ MEZAR ODASI				X		
ŞEHİMENİ MEZAR ODASI						X
HEBODMAN MEZAR ODASI			X			

Tablo 1

TIP 2 ÖLÜ YATIRILMA ODASI			
	BEZİR TOMBEU	LATINLA FONTEU	BEZİR
HEBODMAN MEZAR ODASI	X		
ETANCIJA ŞEHİMENİ MEZAR ODASI	X		
ETANCIJA KODRADIŞI MEZAR ODASI	X		
NEF ULUCAK MEZAR ODASI	X		
LACIDEKA 1.98 MEZAR GÜNEY NEKROPOLÜ MEZAR 4	X		
LACIDEKA 1.98 MEZAR GÜNEY NEKROPOLÜ MEZAR 1	X		
LACIDEKA 1.98 MEZAR GÜNEY NEKROPOLÜ MEZAR 6	X		
LACIDEKA 1.97 MEZAR GÜNEY NEKROPOLÜ MEZAR 1	X		
LACIDEKA 1.96 MEZAR KÜZETİDÖĞÜ NEKROPOLÜ MEZAR 1	X		
NEF ULUCAK MEZAR ODASI	X		
ANEMORUM MEZAR ODASI	X		
SAĞDAT KİMİ MEZAR ODASI	X		
ANKARA ÇİMENİ MEZAR ODASI	X		
BEZİR AĞÇAKOCA MEZAR ODASI			X
ANKARA MEVKİİ ULUCAK MEZAR ODASI		X	
HEBODMAN MEZAR ODASI		X	

Tablo 2

TİP 2 YAPI MALZEMESİ VE ÜST YAPI SİSTEMİNE GÖRE		
	TUĞLA + TAŞ KARIŞIK	DÜZGÜN, BÜYÜK KESME TAŞLI
SEMERDAM	<ul style="list-style-type: none"> • PARNASSOS KİLİSESİ DOĞU NEF YANI • İZNIK BAYINDIRDIBİ 86 NUMARALI PARSEL • İZNIK BAYINDIRDIBİ 84 NUMARALI PARSEL • İZNIK HESPEKLİ • BAHÇEBOĞAZI • İZNIK ABDULVAHAP TEPESİ – KATIRCIİNİ 	<ul style="list-style-type: none"> • KÜTAHYA DOMİNİÇ ANITSAL TONOZLU MEZARIN BATI GİRİŞ ÖNÜ • KÜTAHYA DERE KÖYÜ KIZLAR YERİ MEVKİSİ • ERMENEK KATRANLI KÖYÜ
DÜZ		<ul style="list-style-type: none"> • YEŞİLKÖY HIPOJESİ • GÜNGÖREN HIPOJESİ

Tablo 3

BİTİŞİK YANYANA ODA MEZAR	
ÜSTTEN GİRİŞ	GİRİŞ KISMI BELLİ OLMAYANLAR
<ul style="list-style-type: none"> • L 05 KUZEY NEKROPOLÜ MEZAR 9 • L 09 BATI NEKROPOLÜ MEZAR 4 • AMASYA KIRAZLIDERE • ANTALYA DÖŞEMEALTI • AMASYA ESKİ ŞAMLAR MEVKİİ 	<ul style="list-style-type: none"> • KOCAELİ GÜLTEPE NEKROPOLÜ • İZNIK KATIRCIİNİ GÜNEY YAMACI • İZNIK KATIRCIİNİ MEVKİİ • İSTANBUL MEVLEVİHANE ODA MEZARI

Tablo 4

ÇOK ODALI ODA MEZAR	
İKİ ODALI ODA MEZAR	İKİDEN FAZLA ODALI ODA MEZAR
<ul style="list-style-type: none"> • İSTANBUL VEZİRBAHÇESİ • İSTANBUL MEVLANAKAPI 	<ul style="list-style-type: none"> • İZMİT ZEYTİNLİK KIRMEŞE MEVKİSİ • İZNIK ADAPAZARI YOLU MEZBAHA YAKINI • İSTANBUL MURADPAŞA CAMİSİ • NİF DAĞI KOZLUDERE MEVKİSİ • SIRÇALI MEDRESE CİVARINDAKİ MEZAR ODASI

Tablo 5

HAZIRLIK MEKANLI ODA MEZAR	LOCULUS TİPİ ODA MEZAR
<ul style="list-style-type: none"> • İZNIK ABDULVAHAP TEPESİ • İZNIK DIRAZALİ MEVKİSİ • İSTANBUL SULTANKÖY • İSTANBUL SİLVRIKAPI • İSTANBUL REGION (KÜÇÜKÇEKMECE) 	<ul style="list-style-type: none"> • AYDIN/KARACASU/DEREKÖYÜ DARYAKA MEVKİİ

Tablo 6

Tablo 7

SANDIK MEZAR		
TAŞ SANDIK MEZAR	ÖRGÜ SANDIK MEZAR	
	TAŞ ÖRGÜ SANDIK	TUĞLA ÖRGÜ SANDIK
<ul style="list-style-type: none"> HAYMANA BAHÇECİK NEKROPOLÜ ARVALYA BAZİLİKASI ÇEVRESİ DENİZLİ BULDAN/KAYRAN NEKROPOLÜ OSMANİYE DÜZİÇİ – OLUKÇUNUR DARA NEKROPOLÜ KUZEY YAMACI JULIOPOLIS NEKROPOLÜ 	<ul style="list-style-type: none"> MYNDOS ASAR ADASI M6-M7-M8-M11 BÜYÜK TEFLEK YERLEŞİMİ İZMİR ÖDEMİŞ ÖZEL TIP MERKEZİ İNŞA ALANI KÜTAHYA ASLANAPA TOKUL KÖYÜ PATARA MKS DUVARI DOĞUSU -9. BURÇ YAPISININ GÜNEYDOĞUSU KAHRAMANMARAŞ DULKADİROĞLU ÇOKYAZAR MAHALLESİ 931. PARSEL AMASYA MERKEZ ŞAMLAR MEZARLIĞI 7-8 NUMARALI MEZARLAR 	<ul style="list-style-type: none"> ERDEK / ZEYTİNLİADA MERYEM ANA MANASTIRI MYNDOS ASAR ADASI M3 – M4 TOKAT / NIKSAR LEYLEKLER ÇEŞMESİ MEVKİİ KOMANA HAMAMTEPE B KİLİSESİNİN GÜNEYİ – A KİLİSESİ

Tablo 8

PIŞMIŞ TOPRAK MEZARLAR		
PIŞMIŞ TOPRAK ÇATKI MEZARLAR		PIŞMIŞ TOPRAK DAİRESEL KESİTLİ MEZARLAR
DÜZ PIŞMIŞ TOPRAK ÇATKI MEZARLAR	DIŞ BÜKEY ÇATKI MEZARLAR	
<ul style="list-style-type: none"> HALIÇ – SİLAHTARAĞA ÖRNEĞİ DADASTANA NEKROPOLÜ ÖRNEĞİ TİOS DOĞU NEKROPOLÜ ÖRNEĞİ BURSA MUSTAFAKEMALPAŞA ORHANİYE MAH. NEKROPOL ALANI ÖRNEĞİ İZMİR ÖDEMİŞ KURTARMA KAZISINDA ELE GEÇEN ÖRNEK 	<ul style="list-style-type: none"> BANDIRMA DOĞRUCA KÖYÜ KURTARMA KAZISINDA ELE GEÇEN ÖRNEK ENEZ NEKROPOLÜ ÖRNEĞİ KÜTAHYA DOMİNİÇ ANITSAL MEZAR YAKININDAKİ ÖRNEK KİBYRA ANTİK KENTİ GEÇ DÖNEM NEKROPOLÜNDEKİ ÖRNEK KÜTAHYA DOMİNİÇ ÇOKKÖY – DEĞİRENKİRİ MEVKİİ ÖRNEĞİ PARION NEKROPOLÜ M69 NUMARALI MEZAR 	<ul style="list-style-type: none"> SOLI / POMPEİPOLIS MEZAR 8 SOLI / POMPEİPOLIS MEZAR 15 SOLI / POMPEİPOLIS MEZAR 20 GÖKÇENBUCAĞI ÜZÜMLÜK YÖRESİ TİRE MÜZESİ ÖRNEĞİ ÇORUM ALACAHÖYÜK MÜZESİ ÖRNEĞİ PATARA MEZARLIK KİLİSESİ

Tablo 9

BASİT TOPRAK MEZAR	
TEK SIRA TAŞLARLA SINIRLANDIRILMIŞ	DOĞRUDAN TOPRAĞA GÖMÜT
<ul style="list-style-type: none"> DADASTANA NEKROPOLÜ ANTALYA KALEİÇİ 4642 NUMARALI PARSEL 	<ul style="list-style-type: none"> DADASTANA NEKROPOLÜ OSMANİYE ALACAMI JULIAPOLIS NEKROPOLÜ

Tablo 10

YER ÜSTÜ MEZARLAR			
LAHİTLER	ANTROPOİD LAHİT	YALANCI LAHİT	DELİKLİ LAHİT
<p>BEZEMELİ LAHİT</p> <ul style="list-style-type: none"> • İSTANBUL KOCAMUSTAFAPAŞA LAHİTİ • MERSİN KARAKABAKLI MS – M14- M15 • TOKAT NIKSAR LÜLEÇİZATE • DAĞLIK KILIKYA BÖLGESİNDE ÖKÜZLÜ • AMASYA MÜZESİ ÖRNEĞİ • ADANA MÜZESİ ELAİUSSE SEBASTE LAHİTLERİ • ADANA MÜZESİNDE SERGİLENEN MİSİR LAHİTİ • İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZESİ BAHÇESİNDE PORTER LAHİTİ • İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZESİ SARIGÜZEL LAHİTİ • TOPKAPI SARAYI BAHÇESİNDE YER ALAN ÖRNEK • AYA İBRAHİM KİLİSESİ ÖRNEĞİ 	<p>BEZEMESİZ / TABULA ANSATA</p> <ul style="list-style-type: none"> • KARAKABAKLI KİLİSESİNİN DOĞUSUNDAKİ NEKROPOL • KARAKABAKLI M7 NUMARALI LAHİT • KONYA LADİK 	<ul style="list-style-type: none"> • SİLİVRİKAPI MEZAR OBAĞI • AZİZ NICHOLAS KİLİSESİ • KIRKLARELİ VİZE 	<ul style="list-style-type: none"> • DENİRE AZİZ NICHOLAS GÜNEY PAREKLESION • DENİRE ZEYTİNLİ MEVİSİ 1 • NUMARALI LAHİT • DENİRE ZEYTİNLİ MEVİSİ 2 • NUMARALI LAHİT • KARABEL BAĞI ASARCIK SION • MANASTIR KİLİSESİ (2 ADET) • ARTYKANDA

Tablo 11

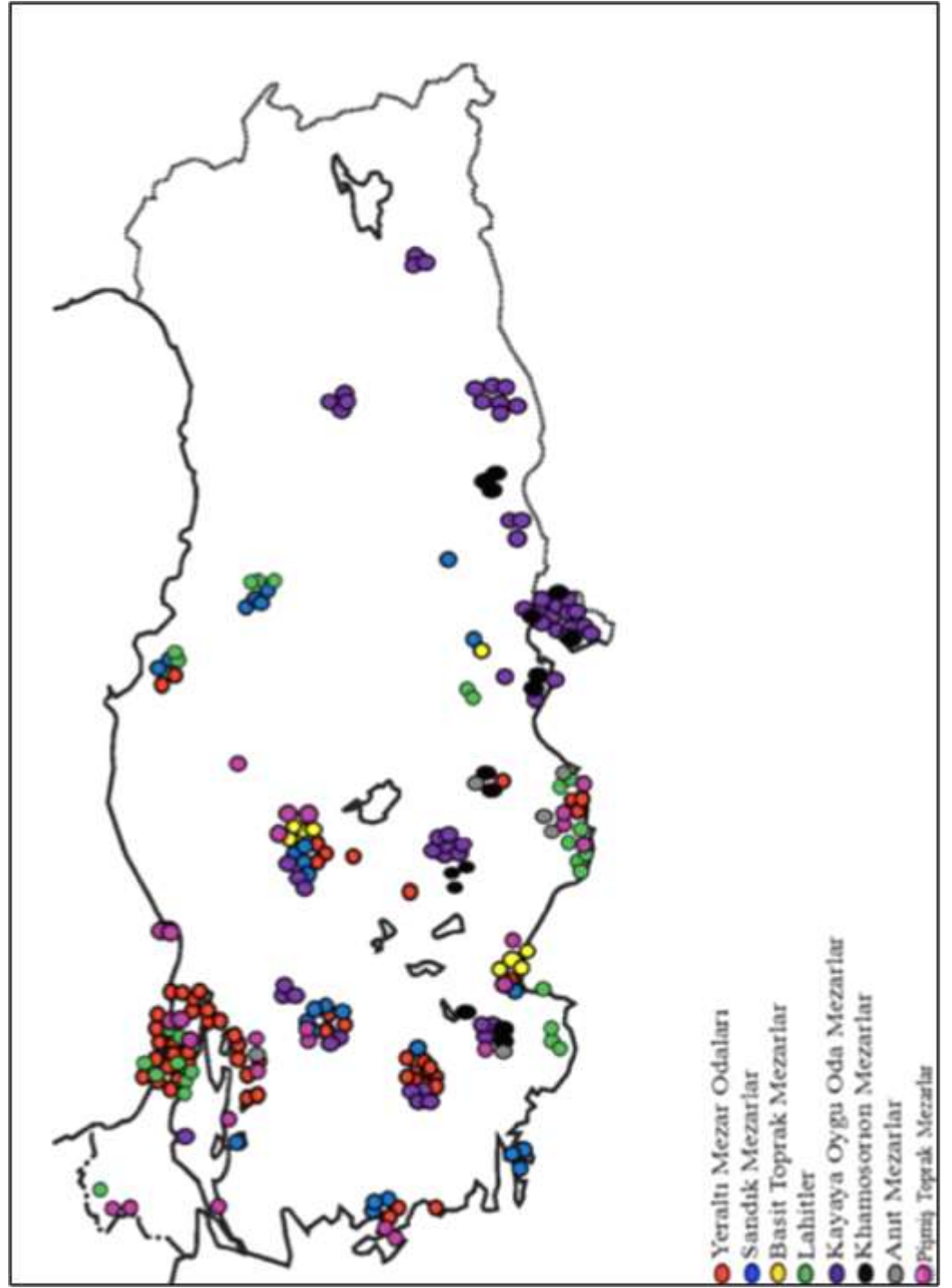
KAYAYA OYGU MEZARLAR		
KAYAYA OYGU ODA MEZAR		KHAMSORION
KAYAYA OYGU STANDART TIPLİ MEZAR ODALARI		DÜZ
KAYAYA OYGU LOCULUS TIPLİ ODA MEZAR		KONİK
TEPEDEDEN GİRİŞLİ	<p>TEK ODALI</p> <ul style="list-style-type: none"> • EKİŞEHR ŞÜKRANLI NEKROPOLÜ M9 • ANTAKYA / ALTINÖZÜ YAYLADAĞI / ŞENKÖY YD 175 • PERINTHOS NEKROPOLÜ 1 NUMARALI MEZAR • EKİŞEHR ŞÜKRANLI NEKROPOLÜ M12 • ANTAKYA / ALTINÖZÜ / YAYLADAĞI / SUNĞUR KÖYÜ YD 56 • ŞANLURFA KALE ETEĞİ / EDESSA 69 – 67 – 67 – 30 • NUMARALI MEZARLAR • İSLAHİYE OVASI TEPEBAŞI OBAŞI NEKROPOL ALANI 1 • İSLAHİYE OVASI TEPEBAŞI OBAŞI NEKROPOL ALANI 2 • ŞANLURFA / HILVAN / YALGIN KÖYÜ İNKA MAĞARALARI • TUNCELİ / HOZAT İLÇESİ TEŞİ SEĞEDİK MEZARI DOĞUSU • KONYA KÜÇÜK MÜHÜRİNE KÖYÜ • SİRTİ KURTARAN KABRİNAR CEMİDİ, CETİD MAĞARALARI • ALTINÖZÜ YAYLADAĞI SUNĞUR KÖYÜ YD 80, YD 65, YD 60 • JULIARPOLIS M392 • YAZILUKAYA / NİDAS AKFAFA KALESİ M5, M4 • ERMENEK / KIZILKAYA 1 NUMARALI MEZAR ODASI 	<p>ÇOK ODALI</p> <ul style="list-style-type: none"> • ANTAKYA / ALTINÖZÜ / YAYLADAĞI / SUNĞUR KÖYÜ YD 103 • HATAY ALTINÖZÜ ÇATIBAŞI KAMA MAĞARA MEVRESİ • YAYLADAĞI SUNĞUR 181 • HATAY ALTINÖZÜ KAHACILARIN MEVRESİ 211 – 212 • DENİZLİ EMİRAZİZLİ EKİŞEHR ŞÜKRANLI M10 – M11 • DENİZLİ ÖVACIK MEVRESİ • HATAY YAYLADAĞI / TOPRAKUTAN M 217 • ANTAKYA – ALTINÖZÜ KUZET NEKROPOLÜ • OLBA DOĞU VADI MEVRESİNDE BULUNAN MEZAR
	<p>TEPEDEDEN GİRİŞLİ</p> <ul style="list-style-type: none"> • HATAY / ALTINÖZÜ YAYLADAĞI ŞENKÖY, YONCAKAYA CAMİİ, ÇAYIR VE İHİN TOLU MEVRESİNDE YD 14 – YD 15 – YD 39 – YD 61 – YD 100A – YD 100C – YD 112 • ZEFERİHYÜK KÖMANKA NEKROPOLÜ BOZBURUN MEVRESİ 	<p>KAYAYA OYGU LOCULUS TIPLİ ODA MEZAR</p> <ul style="list-style-type: none"> • ANTAKYA SİLPUS GÜNEYDOĞU NEKROPOLÜ • ANTAKYA 65 NUMARALI MEZAR • ŞANLURFA KALESİ SURLARIN İTTİŞİ GÜNEYBATI KISMINDA BULUNAN İHES • ZEDONMA NEKROPOLÜ K 76, K81, K84 • EDESSA NEKROPOLÜ • YAYLADAĞI SÜRTUNE MEVRESİ YD 208 E • HATAY ALTINÖZÜ M 149 • HATAY ALTINÖZÜ M 118 • AFRODİSİAS BATTI NEKROPOLÜ • ŞİRAHİMANLAR MEVRESİ
		<p>KAYAYA OYGU LOCULUS TIPLİ ODA MEZAR</p> <ul style="list-style-type: none"> • KARAKABAKLI M5, M6, M8, M11 • KARANAN DEHLE DÖLEK • ZEDONMA NEKROPOLÜ K 76, K81, K84 • EDESSA NEKROPOLÜ • YAYLADAĞI SÜRTUNE MEVRESİ YD 208 E • HATAY ALTINÖZÜ M 149 • HATAY ALTINÖZÜ M 118 • AFRODİSİAS BATTI NEKROPOLÜ • ŞİRAHİMANLAR MEVRESİ
		<p>KONİK</p> <ul style="list-style-type: none"> • DAĞLIK KILIKYA • KANYELLUS • DAĞLIK KILIKYA • ÇIĞIZLU MEVRESİ

Tablo 12

YAPI İÇİ MEZAR			
ARCOSOLIUM			KATAKOMP
KAYA CEPHESİNDE ARCOSOLIUM	KAYAYA OYGU MEZAR ODALARINDA ARCOSOLIUM	YERALTI MEZAR ODALARINDA ARCOSOLIUM	
<ul style="list-style-type: none"> • MOLLA KENT NEKROPOLÜ • OLBA ALAHAN MANASTIRI ÇEVRESİNDE • YAZILIKAYA / MİDAS VADİSİ • AKPARA KALESİ M1, M3, M5, M9, M11, M12 • ERZURUM / HORASAN ALIÇEYREK KÖYÜ KM 2, KM 3 • ELAZIĞ HARPUT KM 1, KM 3 • ELAZIĞ ŞUŞNAZ KAYA MEZARI • MALATYA BOSTANPINARI KM 3 • MALATYA MAĞARAKÖY • TUNCELİ KAYA MEZARI • KİLİSTRA TİP A 	<ul style="list-style-type: none"> • EDESSA NEKROPOLÜ M65, M67, M69, M30 • YAZILIKAYA / MİDAS AKPARA KALESİ • ANTAKYA ALTINÖZÜ KUZEY NEKROPOLÜ 	<ul style="list-style-type: none"> • İSTANBUL VEZİRBAHÇESİ MEZAR • TOKAT NIKSAR MEZAR ODASI • ESKİŞEHİR ŞÜKRANLI NEKROPOLÜ 9,10,12 • PERİNTOS NEKROPOLÜ NUMARALI MEZAR ODASI • JULIAPOLİS NEKROPOLÜ MEZAR ODASI 	<ul style="list-style-type: none"> • SELUKIA PIERIA BATI NEKROPOLÜNDEKİ BEŞİKLİ MAĞARA • DARA "BÜYÜK GALERİ" • MANAZAN MAĞARASI

Tablo 13

Tablo 14

DİNİ YAPILARDAKİ MEZARLAR		
MEZAR KİLİSE		
MEVKİİ	DİNİ YAPI KİLİSE / MANASTIR / ŞAPEL ADI	AZİZ / MARTYR ADI
CONSTANTİNOPLÉ	KHARON MANASTIR KİLİSESİ	AZİZ BABYLAS
ANDRIAKE GÜNEY NEKROPOLÜ	A KİLİSESİ	AZİZ NICHOLAS AZİZ KALLINIKE MARTYR KREKENES MARTYR DIOSKRİDOS ?
MYRA	AZİZ NICHOLAS KİLİSESİ	AZİZ NICHOLAS
EPHESOS	YEDİ UYURLAR KİLİSESİ	?
ELAIUSSA SEBASTE	ELAIUSSA SEBASTE KİLİSESİ	?
HIEROPOLIS	AZİZ PHILIPPUS KİLİSESİ	AZİZ PHILIPPUS
LAODIKEIA	NEKROPOL ALANI İÇİNDEKİ YAPI	AZİZ SAHARIS ?
PARNASSOS	BAZİLİKAL PLANLI KİLİSE	?
KÜTAHYA DOMİNİÇ	TONOZLU APSİSLİ MEZAR ANITI	?
ALAHAN MANASTIRI	MANASTIR DOĞU KİLİSESİ	?
NIKAİA	İZNİK GÖLÜ SUALTI BAZİLİKASI	NEOPHYTOS
DAĞLIK KİLİKYA	ÇATIÖREN KİLİSESİ	?
EPHESOS	IOANNES KİLİSESİ	AZİZ IONNES
ANCYRA	ST. CLEMENT KİLİSESİ	ST. CLEMENT
EPHESOS	LUKAS'IN MEZARI	?
PATARA	MEZAR KİLİSESİ	?
KÜTAHYA	DEREKÖY BAZİLİKAL PLANLI KİLİSE	?
KAHRAMANMARAŞ	AFŞİN / ALİMPINAR MAH. 228 PARSEL BAZİLİKAL PLANLI KİLİSE	?
IASSOS	BAZİLİKAL PLANLI YAPI	?
KONYA SİLLE	SİLLE KOUMESIS TES PANAGIES	?
JULIOPOLIS	BAZİLİKAL PLANLI KİLİSE	?
CONSTANTİNOPLÉ	YUŞA TEPE KİLİSESİ	?
KOMANA	A KİLİSESİ	?
KOMANA	B KİLİSESİ	?
SİLİFKE	BOLSAK ADASI NEKROPOL ALANI ÜZERİNDE YER ALAN KİLİSELER	?
KONYA	AZİZ AMPHILOCHIOS	AZİZ AMPHILOCHIOS

Tablo 15

MEZARLARIN KİLİSEDEKİ KONUMLARI

NARTHEKS		APSİS	NAOS	PAREKLESİON	KİLİSE ÇEVRESİ
ZEMİN	ZEMİN ALTI				
<ul style="list-style-type: none"> KARAIMAN DEHLE 33 KARAIMAN DEHLE 32 KARAIMAN DEHLE 32 KARAIMAN DEHLE 32 SİLLE KIRAKON KİLİSESİ TATKÖY MANASTIR KİLİSESİ TİOS AKROPOL KİLİSESİ İZNİK ŞEYH BEDRETTİN MAH. BULUNAN KİLİSE YAPISI SİLLE 1 NUMARALI ŞAPEL OLBA MANASTIRI KUZUY KİLİSESİ 	<ul style="list-style-type: none"> ANASRA BÜYÜKADA MANASTIR KİLİSESİ LİPS MANASTIR KİLİSESİ OLBA MANASTIRI KUZUY KİLİSESİ 	<ul style="list-style-type: none"> STUDİOS MANASTIR KİLİSESİ MYNDOS ASARADASI KİLİSESİ HAGİOS PROTODROMİOS KİLİSESİ 	<ul style="list-style-type: none"> KÜÇÜK MUHSİNE KÖYÜ 2 NUMARALI ŞAPEL KİLİSTRA PALODU KİLİSESİ 	<ul style="list-style-type: none"> TİOS AKROPOL KİLİSESİ ANKARA MALTEPE KURTARIMA KAZISINDA BULUNAN MEZAR ODASI KARABEL ASARCIK SION KİLİSESİ GÜNAĞI KİLİSESİ KIZIL KİLİSE AKSABAY HALVADERE VİRANŞEHİR (MOKİSİS – JUSTINAPOLİS) KEMER KİLİSESİ VİRANŞEHİR 1 NUMARALI KİLİSE KİLİSTRA HAÇ PLANLI KİLİSE KİLİSTRA 8 NUMARALI ŞAPEL PATARA MEZAR KİLİSESİ LETİON BAZİLİKAL PLANLI KİLİSE KAHRAMANMARAŞ DUKADIROĞLU ÇOKYAŞAR MAH. BAZİLİKAL PLANLI KİLİSE YAPISI 7 KÜTAHYA ATTEPE EĞRER BAZİLİKAL PLANLI KİLİSE YAPISI 7 KÜTAHYA DEREKÖY BAZİLİKAL PLANLI KİLİSE YAPISI 7 	<ul style="list-style-type: none"> ANKARA GARI CİVARIHINDAKİ KİLİSE YAPISI ARVALYA BAZİLİKAL PLANLI KİLİSE OSMANIYE 7 OLUKÇUNUR BAZİLİKAL PLANLI KİLİSE YAPISI KAHRAMANMARAŞ ÇOKYAŞAR MAH. 931. PARSEL

Tablo 16

ANITSAL YAPILARDAKİ MEZARLAR			
MARTYRIUMLAR			
MARTYRIUM YAPILARININ MİMARİ TİPLERİ			
MERKEZİ PLANLI			HAÇ PLANLI
DAİRESEL PLANLI	ÇOKGEN PLANLI		<ul style="list-style-type: none"> • BİNBİR KİLİSE 12 NUMARALI YAPI • ANTAKYA AZİZ BABYLAS • BİNBİR KİLİSE 8 NUMARALI YAPI (OCTOGON) • NYSSA (OCTOGON)
<ul style="list-style-type: none"> • KHALCEDON AZİZE EUPHEMIA • AZİZ KARPOS VE POPYLOS • BALABANAĞA MESCİDİ • AZİZE MARIA • HEBDAMON MARTYRIUM 	OCTOGON	TETRAKHOS	
		<ul style="list-style-type: none"> • HIEROPOLIS PHILIPPUS • CONSTANTIA • LENTOPOLIS • YALOVA'DA BULUNAN YAPI • AZİZE MARIA KHALKOPRATIAE 	

Tablo 17

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Güzin		Bilir
Doğum Yeri ve Yılı	Çanakkale		1983
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		
Eğitim Durumu	Başlama-Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	1997	2000	Çanakkale Lisesi
Lisans	2002	2006	Selçuk Üniversitesi Fen Ed. Fakültesi
Yüksek Lisans	2006	2009	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2014	2020	Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama-Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2006	2011	Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Mansel Kütüphanesi
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar	Arkeologlar Derneği		
Katıldığı Proje ve Toplantılar	2003-2006 Lagina Kazısı ve Restorasyon Çalışmaları 2007-2008 Selçuk Üni.Fen-Ed. Fakültesi Müzesi Tasnif Çalışmaları 2008 Kekova Sualtı Araştırmaları 2008 Phaselis Sualtı Araştırmaları 2009 Knidos Sualtı Araştırmaları 2009 Giresun-Giresun Adası araştırmaları 2009-2010 Lagina Kazısı ve Restorasyon Çalışmaları 2011 Osmaniye- Kadirli Ala Camii Restorasyon Çalışmaları 2012 Aizanoi Kazısı ve Antik Tiyatro Restorasyon Çalışmaları 2013 Düzce Yüzey Araştırmaları 2014-2019 Düzce Prusias ad Hypium Tiyatrosu Kazı ve Restorasyon Çalışmaları 2015 İznik Gölü Sualtı Bazilika Kalıntıları Yüzey Araştırması 2015-2016-2017 Bithynia Bölgesi Karadeniz Kıyıları Sualtı Araştırması 2016-2018 Kuzey Doğu Marmara Su Altı Araştırmaları 2019 Konuralp Müzesi Başkanlığında Kurtarma Kazısı		

<p>Yayınlar:</p>	<p>Güzin Özkan, “Sikkeleri Işığında Deniz Fenerleri” İDOL 35-36, s: 54-57, 2008</p> <p>E. Aslan-G. Özkan, “A Group of Commercial Amphorae at Konya Archeological Museum” International Symposium Trade and Production Thorough the Ages 25-28 November , s: 7-16, 2008.</p> <p>A. Adil Tırpan-G. Özkan, “İlgın’da Bir Hitit Barajı”, I. Ulusal İlgın Sempozyumu 30 Haziran-02 Temmuz, 2010.</p> <p>G. Özkan Bilir, “Sikkeler Işığında Anadolu Kıyılarındaki Antik Deniz Fenerleri” 2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu, 1-4 Kasım, Muğla – Bodrum, Cilt III, 2015, Bodrum, 112-123.</p> <p>A. Bilir – G. Özkan Bilir, “Arkaik Dönem Vazo Resimlerinde İskitler”, Dünya Mimarlık ve Sanatında Türkler Uluslararası Sempozyumu, İstanbul 2013 (Baskıda)</p> <p>A. Bilir – G. Özkan Bilir, “Antik Devir Siyah ve Kırmızı Figürlü Vazo Resimlerinde Gemi Tasvirleri”, 7. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu, Eskişehir 2013, 97-112.</p> <p>A. Bilir, E. Okan, P. Pınarcık, G. Bilir, “The Agriculture and Trade in the Ancient Age in Duzce in the Light of the Prusias ad Hypium Coins” 1st International Yew Workshop 2015 Turkey, 28th-30th September/01st-4th October 2015, Duzce University, Düzce.</p> <p>E. Okan, A. Bilir, G. Bilir, “Batı Karadeniz Kıyıları Sualtı Yüzeysel Araştırması”, TINA, 2016. Denizcilik Arkeolojisi Dergisi, Sayı 4, 2016, Baskıda.</p> <p>A. Bilir, E. Okan, G. Bilir, P. Pınarcık, “Roma İmparatorluk Dönemi ve Geç Antik Çağ’da Bithynia Bölgesinde Tahıl Üretimi ve Pirinç”, Konuralp Çeltik Çalıştayı, 14-15 Aralık 2015, (Baskıda).</p> <p>İşık V., Pınarcık P., Bilir G., “From the Near East Civilizations to Contemporary Art: The Symbols of Horn, Moon and Sun, INTCESS 2018, İstanbul.</p> <p>A. Bilir, G. Bilir (2016). “Yol Üstünde Bir Mezar Anıtı: Konca Lahdi Ve Peyzaj Uygulamaları”. Uluslararası Nilüfer Kültür Çalıştayları Serisi - 1 Nekropol Ve Peyzaj: Uygulamalar, Yaklaşımlar Ve Öneriler, Bursa 2019.</p> <p>Bilir G., “Anıtsal Yapılardaki Mezar Anlayışı: Heroon’dan Martyrium’a”, Bursa Uludağ</p>
-------------------------	---

	Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Bursa, 2020 (baskıda) Pınarcık P., Bilir G., "Konuralp Müzesindeki Bir Grup Taş Baltanın PXRF Yöntemi ile Eski Çağ'da Kullanım Alanının Araştırılması", KAREN 10, İstanbul, 2020 (baskıda)						
Diğer:	Konya Arkeoloji Müzesi Küçük Buluntular Kataloğu (SÜ- BAP/08401024) Sikkeler Işığında Deniz Fenerleri Yüksek Lisans Bitirme Projesi (SÜ-BAP/09203015) Düzce Konuralp Müzesi Çocuk Sanat Atölyesi (2018)						
İletişim (e-posta):	gbilir81@gmail.com.tr						
	<table><tr><td>Tarih</td><td>11.05.2020</td></tr><tr><td>İmza</td><td></td></tr><tr><td>Adı-Soyadı</td><td>Güzin BİLİR</td></tr></table>	Tarih	11.05.2020	İmza		Adı-Soyadı	Güzin BİLİR
Tarih	11.05.2020						
İmza							
Adı-Soyadı	Güzin BİLİR						